

University of Venda

TSENGULUSO YA KUṬALUTSHEDZELE KWA MADZINAMAPAMBWA KHA ṬHALUSAMAIPFI DZA NYAMBOMBILI DZA TSHIVENḌA NA TSHIISIMANE DZO
TOPOLWAHO

NGA

MAKHADO MASHUDU PETER

ṄOMBORO YA MUTSHUDENI:19023440

MUSHUMO UYU WO ṄEKEDZWA U FUSHA ṬHOḌEA YA VHUDOKOTELA (PHD)
KHA MUHASHO WA NYAMBO DZA AFRIKA (KHETHEKANYO YA TSHIVENḌA),
FACULTY OF HUMANITIES, SOCIAL SCIENCES AND EDUCATION

UNIVERSITY OF VENDA

2023

MUFHAṬUSI : DOK.M MAṬHABI

MUTHUSAMUFHAṬUSI : DOK.SL TSHIKOTA

MUANO

Nhe, Mashudu Peter Makhado, ndi khou ana zwauri thodiso ya Tsenguluso ya kutalutshedzele kwa madzinamapambwa kha thalusamaipfi mbili dza nyambombili dzo tou topolwaho ndi mushumo wanga. Thodiso iyi a i athu nekedzwa nga muwe muthu kha tshimiswa tshinwevho tsha pfunzo dza ntha hu u itela u pfufhiwa nga digrii. Manwalo othe e a shumiswa kha thodiso iyi o sumbedzwa fhasi ha tshipida tsha bugutshumiswa.

Tsaino:

Datumu:18/01/2023

MAKUMEDZWA

Mushumo uyu wo kumedzelwa kha vhathu vha tevhelaho:

- Mufumakadzi wanga Vho Ester Livhuwani Makhado, vhe vha n̄ea t̄huthuwedzo na thikhedzo zwi si na vhukono musi ndi kha t̄hoḏisiso iyi.
- Vhana vhanga Evidence Denga Makhado na Triumph Gundo Makhado, vhe vha pfesesa uri ndi shumise tshifhinga tshine nda tea u vha n̄ea sa mubebi na u t̄umbula nyana kha zwiko zwa u vha bveledzisa u itela uri ndi kone u khunyeledza t̄hoḏisiso iyi.

NDIVHUWO

Ndi thoma nga u livhisa ndivhuwo dzanga kha Mudzimu, ene musikavhathu, shango na zwothe zwi re khalo, kha u nnea nungo na mutakalo uri ndi kone u fhedza thodiso iyi. Kha mufhatusi wanga Vhodokotela M Mathabi na muthusamufhatusi Vhodokotela SL Tshikota, ndi wana ngafhi maipfi o edanaho kha u livhuwa u fhatuswa na u kondelelwa. Ndi nga si hangwe na Vhodokotela MJ Baloyi kha u ntutuwedza u thoma thodiso ya u alusa ndalukanyo dzanga. Ndi dovha nda livhuwa vhashumisani u bva kha tshiimiswa tsha *Tshivenda National Lexicography Unit* (TNLU) u bva Yunivesithi Ya Venda, Vho M Takalani na Vho A Mantsha kha thikhedzo khulu ye vha nnekedza musi ndi tshi khou diwana ndo hanganea. Vhophurofesa Mudzusi Mavhandu, Vhodokotela MP Tshisikhawe na Vhodokotela S Mudau, ndi ri a vha ntshileli. Nga zwenezwo, Mudzimu kha vha fhatushedze zwothe zwine zwanda zwavho zwa kwama. Mudededzi wanga, mutahabvu Vho Mmbengwa Alphonse Nesane, arali ho vha hu songo tou itea lufuno lwa Mudzimu ndo vha ndi tshi do takalela u vhona ri tshi pembelela mushumo uyu rothe. Ndi khunyeledza nga u livhuwa muta wanga wa vhuvhili, tshivhidzo tsha *Revival River Mission*. Thuthuwedzo, thikhedzo na thabelo dzavho zwo bvedza zwenezwi zwine vha khou zwi vhona namusi, Mudzimu kha dzulele u vha tonda lu si na vhukono.

MANWELEDZO

Thodisiso ndi ya tsenguluso ya kuṭalutshedzele kwa madzinamapambwa kha ṭhalusamaipfi mbili dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane dzo topolwaho. Ṭhalusamaipfi idzo ndi *Tshivenda/English Ṭhalusamaipfi/Dictionary* (Tshikota, 2006) na *Venda Dictionary* (Van Warmelo, 1989). Kha ṭhalusamaipfi idzi hu vhonelela hu na ṭhodega ya u lavhelesa thaidzo dzi vhangaho uri vhashumisi vhadzo vha si kone u bin-dula nga ndila yo fhelelaho zwi tshi kwama kuṭalutshedzele kwa madzinamapambwa. Ndi zwa ndeme uri vhasikaṭhalusamaipfi vha daho vha bveledze ṭhalusamaipfi dzine dza do nekedza vhashumisi ṭhalutshedzo dzine vha nga kona u dzi shumisa hu si na vhukondi. Thodisiso iyi yo do bvisela khagala muhumbulo wa uri kuṭalutshedzele kwa madzinamapambwa kha ṭhalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane ku tea u khwinifhadzwa u itela u swikela ṭhodega dza vhashumisi. Thodisiso iyi yo disendeka kha '*Modern Theory of Lexicographical Functions*' yo bveledzwaho nga Wiegand (1989) ine ya katela ngudo ya zwa vhusikaṭhalusamaipfi na maitete a u vhumba ṭhalusamaipfi. Thodisiso iyi yo itwa ho shumiswa ngona ya khwalithethivi ngeno tsenguluso ya mafhungo yo shumisa khethekanyo ya mafhungo u ya nga ther-wana dzo topolwaho nga muṭodisisi (*thematic analysis*).

Maipfi a ndeme: Ṭhalusamaipfi ya nyambo mbili, U pamba maipfi, madzinamapambwa, vhashumisi, kuṭalutshedzele kwa maipfi.

ABSTRACT

This study aims at critically analysing definitions of borrowed words in selected Tshivenda/English Bilingual Dictionaries. These two selected dictionaries, namely: Tshivenda/English *Ṭhalusamaipfi* (Tshikota, 2006) and Venda Dictionary (Van Warmelo, 1989) contain definitions of borrowed nouns which were found to be inconsistent with criteria stipulated in this study, as postulated by lexicographic scholars and other linguists, thus making it difficult for intended users to find useful information. It is, therefore, imperative for lexicographers charged with the responsibility of compiling Tshivenda/English Bilingual Dictionaries, to possess a tool which will assist them in providing better definitions of borrowed nouns in their future endeavours. This study will argue that definitions of borrowed nouns in Tshivenda/English Bilingual Dictionaries seem not to be user friendly as they make it difficult for the intended users to easily understand and resultantly adequately use the information contained therein. The researcher envisages that this critical analysis study will serve as a model for comprehensive definitions of borrowed words in future English/Tshivenda Bilingual Dictionaries, which will meet the needs of the intended users. The study is based on the Modern theory of Lexicographic functions postulated by Wiegand (*ibid*) which entails both the theoretical and practical dimensions of lexicography. In regard to dictionaries as utility products which must be compiled to meet the needs of the intended users. The researcher used the qualitative method to collect data while data analysis was done by means of the thematic approach.

Keywords: Bilingual Dictionary, Borrowing, Borrowed Nouns, Intended users, Definition.

ZWI RE NGOMU

MUANO	i
MAKUMEDZWA	ii
NDIVHUWO	iii
MANWELEDZO	iv
ABSTRACT	v
NDIMA YA U THOMA.....	1
1.1 MVULATSWINGA	1
1.2 TSHITATAMENNDE TSHA THAIDZO	2
1.3 RASHINALI	3
1.4 NDIVHO NA ZWIPIKWA ZWA THODISISO.....	3
1.4.1 Ndivho.....	3
1.4.2 Zwipikwa.....	3
1.5 MBUDZISO DZA THODISISO	4
1.6 KHUVHANGANYOTHANGELI YA MANWALWA.....	4
1.7 NGONA NA MUTHEO WA THODISISO	5
1.8 NDILA DZA U KUVHANGANYA DATA.....	6
1.9 THALUTSHEDZO YA MATHEMO	6
1.9.1 Madzinamapambwa.....	6
1.9.2 U pamba.....	6
1.9.3 Thalusamaipfi....	7

1.9.4 Ṭhalusamaipfi ya nyambombili.....	8
1.9.5 Vhusikaṭhalusamaipfi.....	9
1.9.6 Kupeletele.....	10
1.10 MUHANGARAMBO WA THYORI	10
1.11 TSHIGWADA NA ṬHUMBULO YA TSHIGWADA	12
1.12 TSENGULUSO YA DATA	12
1.13 MIKAṂO NA ZWIKONDISI ZWA ṬHODISISO	13
1.14 MILAYO YE YA ḐO TEVHELWA.....	13
1.15 NDEME YA ṬHODISISO	14
1.16 TSHIKOUPU TSHA ṬHODISISO	14
NDIMA YA VHUVHILI.....	16
2.1 MVULATSWINGA.....	16
2.2 ṬHALUSAMAIPFI.....	17
2.2.1 Zwiteṅwa zwa kukhethekanyeke kwa ṭhalusamaipfi.....	19
2.2.1.1 Zwi lavheleswaho khau khethekanywa ṭhalusamaipfi.....	20
2.2.1.1.1 Tshivhalo tsha nyambo dzo shumiswaho.....	20
2.2.1.1.2 Vhashumisi vho pikwaho.....	20
2.2.1.1.3 Vhuhulu ha ṭhalusamaipfi	21
2.3 TSHAKA DZA ṬHALUSAMAIPFI	21
2.3.1 Ṭhalusamaipfi nyangaredzi na dzo khetheaho....	21
2.3.2 Ṭhalusamaipfi ya Ensaikilophedia....	22

2.3.3	Ṱhalusamaipfi ya divhaluambo...	22
2.3.4	Ṱhalusamaipfi ya luambo luthihi...	22
2.3.5	Ṱhalusamaipfi ya nyambombili...	23
2.3.6	Ṱhalusamaipfi ya daikhironiki...	23
2.3.7	Ṱhalusamaipfi ya ngudo...	24
2.4	PULANE YA KUKUVHANGANYELE KWA ṰHALUSAMAIPFI ...	24
2.4.1	Maga a kukuvhanganyele kwa Ṱhalusamaipfi.....	25
2.4.2	Mveledziso ya ndivho na mishumo ya Ṱhalusamaipfi.....	25
2.4.3	U vhumba Ṱhalusamaipfi.....	26
2.4.3.1	LuṰanyangaredzi lwa nzudzanyo.....	26
2.4.3.2	LuṰa lwa u kuvhanganya zwishumiswa.....	27
2.4.3.3	LuṰa lwa u dzUdzanya zwishumiswa.....	28
2.4.3.4	LuṰa lwa maitete a u vhumba Ṱhalusamaipfi.....	28
2.4.3.5	LuṰa lwa u lugisela nyannadzo.....	29
2.4.3.6	Ṱhandavhudzo ya zwidzheniswa.....	29
2.5	MISHUMO YA ṰHALUSAMAIPFI.....	29
2.6	ṰHALUSAMAIPFI YA NYAMBOMBILI	31
2.6.1	Ṱhalutshedzo ya Ṱhalusamaipfi ya nyambombili....	31
2.6.2	Ḑivhazwakale ya mveledziso ya Ṱhalusamaipfi	32
2.6.3	Tshaka dza Ṱhalusamaipfi ya nyambombili.....	36
2.6.3.1	Ṱhalusamaipfi ya khethekanyo nthihi.....	36

2.6.3.2	Ṱhalusamaipfi ya khethekanyo mbili.....	37
2.6.4	Ndeme ya Ṱhalusamaipfi ya nyambombili.....	37
2.6.5	Mishumo ya Ṱhalusamaipfi ya nyambombili.....	40
2.6.5.1	Pfanywa.....	41
2.6.5.2	Kushumisele kwa maipfi kha fhungo.....	41
2.6.5.3	Khalo.....	42
2.6.5.4	Vhubvo.....	42
2.7	KUṰALUTSHEDZELE KWA MAIPFI KHA ṰHALUSAMAIPFI.....	43
2.8	MADZINAMAPAMBWA.....	44
2.8.1	Ṱhalutshedzo ya madzinamapambwa.....	44
2.8.1.1	Dzina.....	45
2.8.1.2	Maipfimapambwa.....	46
2.8.1.3	Ndeme ya madzinamapambwa.....	47
2.9	ṰHANDAVHUDZO YA U PAMBA MAIPFI.....	48
2.9.1	Ṱhalutshedzo ya u pamba.....	48
2.9.2	Nḡila na maitele a u pamba	51
2.9.2.1	Nḡila dza u pamba maipfi.....	51
2.9.2.1.1	U tevhedza tshivhumbeo tsha luambo lwo pambaho... ..	51
2.9.2.1.2	U tevhedza zwine ipfi ḡa amba (indirect borrowing)... ..	52
2.9.2.2	Maitele a u pamba	52
2.9.2.2.1	U pamba hu bvaho kha mvelele (cultural borrowing)..	54

2.9.2.2.2 U pamba ha ndovhololo kana u bvisa ipfi li re hone (core borrowing).....	55
2.9.2.2.3 U pamba hu bvaho kha muila kana u tinya ppanywa (therapeutic borrowing).....	56
2.9.3 Zwivhangani zwa u pamba madzina.....	57
2.9.3.1 Vhukwamani ha dzitshaka.....	57
2.9.3.2 Thuṭhuwedzo ya polotiki kha nyambo.....	60
2.9.3.3 Thuṭhuwedzo ya matshilisano kha nyambo.....	62
2.9.3.4 Thuṭhuwedzo u bva kha maanda a ekonomi.....	63
2.9.3.5 U kandedzwa ha nyambo nga dziṅwe.....	65
2.10 MVALATSWINGA.....	67

NDIMA YA VHURARU	68
3.1 MVULATSWINGA	68
3.2 MUTHEO WA ṬHODISISO	68
3.3 NGONA YA ṬHODISISO	69
3.3.1 U kuvhanganya data.....	70
3.3.1.1 Tshiko tsha sekondari.....	71
3.3.1.2 Tshiko tsha phuraimari.....	72
3.3.1.2.1 Inthaviyu.....	73
3.3.1.2.1.1 Matshimbidzele a Inthaviyu.....	74
3.3.1.2.1.2 Mbudziso dze dza vhudziswa.....	74

3.3.2 Milayo ya vhuḁifari yo tevhelwaho.....	76
3.3.2.1 Thendelo.....	77
3.3.2.2 Khonadzeo ya tshiphiri.....	77
3.3.2.3 U sa ḁvhea ha vhafhinduli.....	78
3.4 KHWAT̄HISEDZO YA VHUNGOHO HA T̄HOD̄ISISO.....	78
3.4.1 Vhungoho ha data.....	78
3.4.2 Ndeme ya vhungoho ha data.....	79
3.5 TSHIGWADA NA T̄HUMBULO.....	80
3.5.1 Tshigwada.....	80
3.5.2 T̄thumbulo.....	81
3.5.3 Matavhi a t̄thumbulo.....	81
3.5.3.1 T̄thumbulo ya <i>Probability</i>	82
3.5.3.1.1 T̄thumbulo ya <i>Random</i>	83
3.5.3.1.2 T̄thumbulo ya <i>Systematic</i>	83
3.5.3.1.3 T̄thumbulo ya <i>Simple Random</i>	83
3.5.3.1.4 T̄thumbulo ya <i>Stratified</i>	84
3.5.3.1.5 T̄thumbulo ya <i>Cluster</i>	85
3.5.3.2 T̄thumbulo ya <i>Non-probability</i>	86
3.5.3.2.1 T̄thumbulo ya <i>Accidental</i>	87
3.5.3.2.2 T̄thumbulo ya <i>Purposive</i>	87
3.5.3.2.3 T̄thumbulo ya <i>Quota</i>	89

3.5.3.2.4 Ṱhumbulo ya <i>Snowball</i>.....	89
4. MVALATSWINGA	90
NDIMA YA VHUNḂA	91
4.1 MVULATSWINGA	91
4.2 TSENGULUSO YA MADZINAMAPAMBWA KHA ṰHALUSAMAIPFI	93
4.2.1 Tsumbatshitaila.....	93
4.2.2 Madzinamapambwa a re na thangi dza vhuthihi.....	100
4.2.3 Madzinamapambwa a re na thangi dza vhunzhi.....	105
4.2.4 Madzinamapambwa a re na tswayo.....	110
4.2.5 Madzinamapambwa a si na tswayo.....	114
4.2.6 Madzinamapambwa mbumbano.....	118
4.2.7 Madzinamapambwa a re na haifeni.....	125
4.2.8 Madzinamapambwa a si na haifeni.....	121
4.2.9 Madzinamapambwa a si na muungo wa u pambiwa... ..	124
4.2.10 Madzinamapambwa o Ḃwalwaho nga Ḃdila i kanganyisaho....	129
4.2.11 Madzinamapambwa a sa vhoneali vhunzhi.....	133
4.3 TSENGULUSO YA DATA U BVA KHA VHAFHINDULI	137
4.3.1 Maga a u sengulusa data.....	137
4.3.1.1 KuḂwalele kwa madzinamapambwa kha Ṱhalusamaipfi dza nyambombili.....	139
4.3.1.2 Khaedu dza kuḂwalele kwa madzinamapambwa a TshivendḂa kha	

ṭhalusamaipfi dza nyambombili... ..	142
4.3.1.3 Ṭhuṭhuwedzo ya dziṅwe nyambo kha kuṅwalele kwa	
madzinamapambwa a Tshivenda.....	144
4.3.1.4 Ṭhuṭhuwedzo ya dziṅwe nyambo kha miungo ya	
madzinamapambwa a Tshivenda.....	147
4.3.1.5 Ndeme ya ṭhalusamaipfi dza nyambombili.....	151
4.3.1.6 Ndeme ya ṭhalusamaipfi dza nyambombili kha dimokirasi... 	153
4.3.1.7 Kuṭalutshedzele kwa madzinamapambwa kha ṭhalusamaipfi	
dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane.....	156
4.3.1.8 Vhathu vhane vha tea u shumisa ṭhalusamaipfi dza	
nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane.....	159
4.3.1.9 Ṭhoḁea ya u khwinisa thalusamaipfi dza nyambombili	
dza Tshivenda na Tshiisimane.....	163
4.3.1.10 U shumiswa ha ṭhalusamaipfi dza nyambombili dza	
Tshivenda na Tshiisimane.....	166
4.3.1.11 Kulavhelesele kwa ṭhalusamaipi dza nyambombili	
dza Tshivenda a na Tshiisimane nga tshitshavha.....	169
4.3.1.12 Vhane vha tea u dzhenela kha u sikwa ha ṭhalusamaipfi	
dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane.....	172
4.3.1.13 Ndeme ya vhukwamani ha vhasikathalusamaipfi na	
vhanwe vhoranyambo.....	176

4.3.1.14 Vhanwe vhadzheneli kha u sikwa ha thalusamaipfi	
dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane.....	179
4.3.1.15 Themendelo dza u khwinisa thalusamaipfi dza nyambombili	
dza Tshivenda na Tshiisimane.....	182
4.4 MVALATSWINGA.....	186

NDIMA YA VHUṬANU.....	188
5.1 MVULATSWINGA	188
5.2 MANWELEDZO A NZUDZANYO YA ṬHODĪSISO	188
5.2.1 Ndimā ya u thoma:Marangaphanda.....	188
5.2.2 Ndimā ya vhuvhili: Tsenguluso ya maṅwalwa.....	189
5.2.3 Ndimā ya vhuraru: Ngona na mutheo wa ṭhodĭsiso... ..	190
5.2.4 Ndimā ya vhuṇa:Tsenguluso ya data.....	191
5.2.5 Ndimā ya vhuṭanu: Mvalatswingagute.....	192
5.3 NYANGAREDZO YA MAWANWA	192
5.4 THEMENDELO	194
5.5 MVALATSWINGA	196
BUGUTSHUMISWA.....	198
MUTEVHE WA ANEKISITSHA	
ANEKISITSHA A Thendelo u bva kha University of Venda REC.....	209
ANEKISITSHA B Thendelo nga Muhasho wa Pfunzo.....	210
ANEKISITSHA C Certificate of Editing.....	211

ANEKISITSHA D(i) Participant Consent Letter:English.....212

ANEKISITSHA D (ii) Linwalo la thendelo kha mudzheneli:

Tshivenda.....213

ANEKISITSHA E (i) Consent Form to be signed by participant:

English.....214

ANEKISITSHA E(ii) Fomo ya u tangedza khumbelo nga mudzheneli:

Tshivenda.....215

ANEKISITSHA F (i) Interview Guide: English.....216

ANEKISITSHA F (ii) Interview Guide: Tshivenda...217

ANEKISITSHA G Excerpts from Interview Guide.....218

ANEKISITSHA H Phindulo dzothe u bva kha vhadzheneli.....221

NDIMA YA U THOMA

MVULATSWINGA NA SIANGANE

1.1 MVULATSWINGA

Kha miñwaha minzhi yo fhiraho ho no ñwalwa ðhalusamaipfi dza Tshivenda u itela mveledziso na tsireledzo ya luambo. ðhalusamaipfi idzo dzo bveledzwa nga vhañwali na zwiimiswa zwi ðivheaho kha sia ða ðivhanyambo. U ñwalwa ha ðhalusamaipfi idzi hu katela u ñetshedzwa ha zwiteñwa zwo fhambanaho, u fana na ðhalutshedzo dza madzinamapambwa dzine dza thusa vhagudi kha u shumisa maipfi na mafhungo a re ngomu hadzo. Kuðalutshedzele kwa madzinamapambwa kha ðhalutshedzo idzi ndi kwa ndeme vhukuma kha u wana zwine a amba. Vhañwali vha fanaho na Lombard (1991) kha Gouws na Prinsloo (2005) na Mdee (1997) vha amba nga ha ðhoðea dza kuðalutshedzele kwa maipfi kha ðhalusamaipfi khatihhi na mushumo wa ðhalusamaipfi dza nyambombili. ðhoðea dzenedzi ndi dzine dza ita uri kuðalutshedzele kwa maipfi kha ðhalusamaipfi ku vhe kha tshiimo tshi ðanganedzeaho. ðhalutshedzo idzi dzi fanela u vha dzo khunyelelaho, dzi re khagala, dzi sa dzuli dzi tshi shanduka, dzi konaho u ðiimisa na u sa dzhia sia. U khunyelela ha ðhalutshedzo zwi amba uri zwidodombedzwa na zwiðalusi zwoðhe zwine zwa ita uri ðhalutshedzo i pfale zwi tea u vha hone.

Nðha ha izwi, Zgusta (1971) u amba uri ðhalutshedzo a i tei u konða u fhira ipfi ði khou ðalutshedzwaho. ðhoðea idzi dzi katela ðhalusamaipfi dzoðhe, ho katelwa na yenei ya nyambombili sa izwi na yone i tshi tea u ñea kana u konisa vhashumisi u nanga ðhalutshedzo dzo teaho nahone dzi elanaho na maipfi ane a khou ðalutshedzwa. Izwi zwi vhangwa ngauri mushumisi zwawe wa ðhalusamaipfi u ðoða ðhalutshedzo dzi leluwaho u itela uri a kone u shumisa mafhungo o ñwalwaho kha nyimele kwao.

ðhoðisiso iyi yo ðuðuwedzwa nga dzangalelo ða u bvisela khagala mañwe masia e a ita uri kuðalutshedzele kwa madzinamapambwa kha ðhalusamaipfi dzo topolwaho ku khwiniswe u itela u swikela ðhoðea dza vhashumisi vho lavheleswaho ngauri u sa tandululwa ha thaidzo dzi vhonehalo, zwi sia ðhalusamaipfi dzi tshi dzulela u sa fusha ðhoðea dza vhashumisi vhadzo.

Ndi zwine ngazwo kha ngudo iyi ha bviselwa khagala thalutshedzo dza madzinama-pambwa khathihi na thalutshedzo dza thalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane. Ho dovha hafhu ha lavheleswa ndeme ya vhashumisi vha thalusamaipfi na vhukondi vhune vha tangana naho musi vha kati na u shumisa thalusamaipfi idzi. Ndila dza u khwinisa kutalutshedzele kwa madzinamapambwa kha thalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane idzi na dzone dzo do nekedzwa sa themendelo mafheleledzoni a thodisiso. Mawanwa a ngudo ino a do shumiswa kha u dzudzanywa ha thandela dza mveledziso dza thalusamaipfi idzi tshifhinganani tshi daho. Ngudo iyi yo ditika nga mutheo wa thiori ine ya vhidzwa u pfi *Modern theory of Lexicographic functions* ine ya katela thiori na nyito dza vhusika thalusamaipfi. U ya nga ha thiori iyi thalusamaipfi ndi zwibveledzwa zwa mishumo yo fhambanaho, zwenezwo dzi tea u sikwa ho lavheleswa thodea dza vhashumisi vhe dza livhanywa navho. Nga mulandu wa khaedu dzi kwamaho thalusamaipfi dza a nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane, ho vhonala ndeme ya u ita iyi thodisiso ya u sedzulusa na u bvisela khagala khaedu idzi khathihi na u dzinginya ndila dza u disa thandululo. Kha thodisiso iyi ho shumiswa ngona ya khwalithethivi.

Hu khou fulufhelwa zwauri mawanwa a thodisiso iyi a do thusa kha u khwinisa kutalutshedzele kwa madzinamapambwa kha thalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane tshifhinga tshi daho. Thalusamaipfi dza nyambombili dzo topolwaho kha thodisiso iyi ndi dzi tevhelaho: *Tshivenda/English Thalusamaipfi/Diction-ary* (Tshikota, 2006) na *Venda Dictionary* (Van Warmelo, 1989).

Thalusamaipfi idzi dzi na thalutshedzo dza madzinamapambwa dzine mutodisiso a vhona dzi tshi kanganyisa vhashumisi nge dza vha na u shaedza huwe kha u swikela thodeanyangaredzi dza kutalutshedzele kwa maipfi, ho katelwa na one madzinama-pambwa.

1.2 TSHITATAMENDE TSHA THAIDZO

Hu khou vhonala hu na thaidzo ya u pfesesa zwine maipfi a amba musi ho lavheleswa kutalutshedzele kwa madzinamapambwa kha thalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane, dzine dza vha: *Tshivenda/English Thalusamaipfi Dictionary* (Tshikota, 2006) na *Venda Dictionary* (Van Warmelo, 1989). Nga mulandu wa thuthuwedzo ya luambo lwa Tshiisimane kha madzinamapambwa a Tshivenda, a vho

fhedza a tshi kanganyisa vhashumisi vhe t̄halusamaipfi dzenedzo dza sikwa ho lavheleswa vhone. Nga mulandu wa thaidzo iyi ho vhonala ndeme ya ngudo ya u sedzulusa na u bvisela khagala zwivhanggi zwa thaidzo iyi hu u itela u bvedza mawanwa a ne a ḁo thusa kha u ḁisa thandululo.

1.3 RASHINALI

Ho no ḁi itwa ngudo dzo fhambanaho dza madzinamapambwa, fhedzi ngudo ya kuḁalutshedzele kwa madzinamapambwa kha t̄halusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane a i athu u itwa. Zwenezwo muḁodisisi o vhona zwi zwa ndeme u ita ngudo kha sia ili.

1.4 NDIVHO NA ZWIPIKWA ZWA T̄HODISISO

1.4.1 Ndivho

Ndivho ya t̄hōḁisiso iyi ndi u sengulusa kuḁalutshedzele kwa madzinamapambwa kha t̄halusamaipfi dza nyambombili, dza Tshivenda na Tshiisimane dzo tou nangu-ludzwaho.

1.4.2 Zwipikwa

Zwipikwa zwa t̄hōḁisiso iyi ndi zwi tevhelaho:

1.4.2.1 U sengulusa kuḁwalele kwa madzinamapambwa kha t̄halusamaipfi dza nyambo mbili dza Tshivenda na Tshiisimane.

1.4.2.2 U sengulusa khaedu dza kuḁwalele kwa madzinamapambwa kha t̄halusamaipfi dza nyambo mbili dza Tshivenda na Tshiisimane.

1.4.2.3 U sengulusa t̄huḁuwedzo ya dziḁwe nyambo kha kuḁwalele kwa madzinamapambwa a Tshivenda.

1.4.2.4 U sengulusa t̄huḁuwedzo ya dziḁwe nyambo kha miungo ya madzinamapambwa a Tshivenda.

1.4.2.5 U themendela ndila dza u khwinisa kuḁalutshedzele kwa madzinamapambwa kha t̄halusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane.

1.5 MBUDZISO DZA THODISISO

Thodisiso iyi i do fhindula mbudziso dzi tevhelaho:

- 1.5.1 Madzinamapambwa a Tshivenda o nwalwa nga ndilade kha thalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane?
- 1.5.2 Hu na khaedu dzifhio kha kuñwalele kwa madzinamapambwa kha thalusamaipfi dza nyambo mbili dza Tshivenda na Tshiisimane?
- 1.5.3 Dziñwe nyambo dzi tutuwedza hani kuñwalele kwa madzinamapambwa a Tshivenda?
- 1.5.4 Dziñwe nyambo dzi tutuwedza hani miungo ya madzinamapambwa a Tshivenda?
- 1.5.5 Ndi zwifhio zwine zwa nga themendelwa u itela u khwinisa kuṭalutshedzele kwa madzinamapambwa a Tshivenda kha thalusamaipfi dza Tshivenda na Tshiisimane?

1.6 KHUVHANGANYOTHANGELI YA MAÑWALWA

Khuvhanganyo ya mañwalwa ndi tshipida tshine tsha nea mihumbulo ya vhañwe vhañwali nga ha ngudo dzine dza khou itwa. Vhañwali vha ngaho sa Nunan (1992) na Leedy (1993) vha tshi amba nga khuvhanganyo ya mañwalwa vha sumbedza uri ndi ya ndeme kha thodisiso vhunga i tshi bvisela khagala afho he mafhungo e mbudziso dza thodisiso a davhuka hone na u tutuwedza mutodisisi u lavhelesa hafhu mañwalwa e thodisiso yawe ya disendeka khao. Aya mafhungo a tikedzwa na nga De Vos, Strydom, Fousche na Delpont (2011) vhane vha sumbedza uri mvelelo dza khuvhanganyo ya mañwalwa dzi sia mutodisisi o no vha na ndivho ya uri a nga ya hani phanda na zwine a khou tea u zwi bveledza nga ngudo yawe.

Kha thodisiso ino, mutodisisi o vhala thalusamaipfi mbili dza nyambombili dzine dza vha: *Tshivenda/English Thalusamaipfi Dictionary* (Tshikota, 2006) na *Venda Dictionary* (Van Warmelo, 1989). Mafhungo o shumiswaho kha thodisiso iyi o bva kha thalusa-

maipfi idzi dzo topolwaho na mañwalo eneo o vhalwaho ane a kwama vhusikaṭhalusa-maipfi zwo livhana na ṭhoḥo ya ṭhoḥisiso iyi. Zwiñwe zwa ndeme zwine zwo lavheleswa ndi ṭhalutshedzo dza tshaka dza ṭhalusamaipfi hu u itela u bvisela khagala zwine ṭhalusamaipfi ya nyambo mbili ya vha zwone na mishumo yayo u ya nga ha vhañwali vho fhambanaho vhane vho sumbedzwa kha ngudo iyi. Mañwalo a fanaho na a Al-Kasimi (1983), Mashamaite (1995) na Mdee (1997) e khao muṭoḥisisi a kona u wana ndivho ya ṭhalutshedzo dza ṭhalusamaipfi na mishumo yadzo. Divhazwakale ya ṭhalusamaipfi dza nyambombili u ya nga ha vhañwali vha fanaho na Mashamaite (ibid), na yone yo vha tshipiḍa tsha ṭhoḥisiso iyi. Vhañwali vha fanaho na Al-Kasimi (ibid) na Gouws na Prinsloo (2005) vho bvisela khagala ṭhoḍea dza kuṭalutshedzele kwao dza maipfi.

Ṭhalutshedzo dza madzina na madzinamapambwa dzone dzo ṇekedzwa nga Mojela (1991) na Hoffer (2005). Mathemo a kwamaho zwa vhusikaṭhalusamaipfi u ya nga ha vhañwali vho fhambanaho na one o vha tshipiḍa tsha khuvhanganyo ya mañwalwa. Mañwalo o shumiswaho sa nyambo dza vhaḍivhi vha vhusikaṭhalusamaipfi na nyambo u bva miñwahani ya vho 1950, ane a katela a Haugen (1950) na Poulos (1990) na one o sedzuluswa kha ṭhoḥisiso iyi. Ho dovha ha sedzuluswa mañwalo a tshifhinga tsha zwino u itela u bveledza nyombedzelo yo livhaho kha u khwaṭhisa ndivho ya ṭhoḥisiso.

Khuvhanganyothangeli iyi yo lavhelesa ṭhoḍea ya u khwinisa kuñwalele, kubulele na kuṭalutshedzele kwa madzinamapambwa kha ṭhalusamaipfi dza Tshivenda na English, ṭhalutshedzo na mishumo ya ṭhalusamaipfi, ṭhoḍea dza kuṭalutshedzele kwa madzinamapambwa kha ṭhalusamaipfi na zwiñwe zwiṭeñwa zwi kwamaho ṭhoḥo ya ṭhoḥisiso.

1.7 NGONA NA MUTHEO WA ṬHOḥISISO

Mutheo wa ṭhoḥisiso ndi pulane ine ya tevhelwa musi hu tshi kuvhanganywa mafhungo ane a ḍo shumiswa kha ṭhoḥisiso, u a saukanya na u khunyeledza ṭhoḥisiso. Izwi zwi amba uri mutheo wa ṭhoḥisiso ndi nyangaredzo ya ndila ine ṭhoḥisiso ya ḍo itwa ngayo (Mouton, 1996).

Ṭhoḥisiso iyi yo ḍitika nga ngona ya khwaṭhethivi sa izwi ndivho yayo hu u ṭoḍa mafhungo kha nyimele dzine vhathu vho topolwaho vha wanala khadzo (Welman,

Kruger na Mitchell, 2005). Ngona ya khwalithethivi yo nea mutodisise tshikhala tsha u wana data kha vathu vhane vha kwamea musi thodisise i tshi khou bvela phanda. Kha thodisise iyi ho senguluswa madzinamapambwa u bva kha thalusamaipfi mbili dza nyambombili, zwine ha vha data yo tou kuvhanyiwaho. Ho dovha ha kuvhanganyiwa data nga u shumisa inthaviyu.

1.8 NDILA DZA U KUVHANGANYA DATA

Kha thodisise iyi musi hu tshi kuvhanganywa data ho shumiswa ngona khulwane na ngona thukhu. U ya nga thalutshedzo ya Ajayi (2017) ngona ya phuraimari hu ambwa nga mafhubgo ane mutodisise a khou tou a wana lwa u thoma a u bva kha tshiko tsho bveledzaho kana u kwamea nga mafhungo eneo. Ngoni iyi i katela Zwishumiswa zwi fanaho na inthaviyu u bva kha vathu vho dzhenelelaho kha mafhungo ane a khou todisise. Zwi tshi da kha ngona ya sekondari, Ajayi (ibid) u sumbedza uri afha ndi kuvhanganyo ya mafhungo o no bveledzwaho nga vhañwe. Tsumbo dza ngona iyi ndi bugu dzo tou nwalwaho nga vhañwe zwi tshi kwama mafhungo ane a khou thodisise.

Kha thodisise iyi ho shumiswa inthaviyu sa ngona ya phuraimari uri hu kone u wanala data nga ha kutalutshedzele kwa madzinamapambwa kha thalusamaipfi mbili dza nyambombili dzo nanguludzwaho. Thalusamaipfi mbili dza nyambombili dzo topolwaho dzone dzo shumiswa sa ngona dza phuraimari musi hu tshi vho topolwa madzinamapambwa e a disa khaedu dze dza livha kha u ita thodisise iyi.

1.9 THALUTSHEDZO YA MATHEMO

1.9.1 Madzinamapambwa

Kha thodisise iyi madzinamapambwa a thalutshedzwa sa zwivhumbeo zwa luambo zwa luambo lwa zwi wana kha luñwe. Maitele a disaho nyimele iyi a vhidzwa u pfi u pamba. U ya nga Mafela (2010), u pamba hu vha hone musi luambo lu tshi dzhia maipfi a luñwe luambo a vho vha tshipiqa tshalwo kha kuambele kana kuñwalele.

1.9.2 U pamba

Ralli, Makri na Mouchtouri (2019) vha thalutshedza u pamba sa u pfukiselwa ha zwiteñwa, mvumbo na zwivhumbeo zwa luñwe luambo u ya kha luñwe. Izwi zwi vhangwa nga mupfuluwo, vhukwamani ha tshifhinga tshilapfu na vhudavhidzani.

Thomason na Kaufman (1988) kha Dalle-Treffers (2010) vha tšalutshedza u pamba sa ndila ine vhaambi vha luambo lwa ddamuni vha dzhia zwivhumbeo zwa luambo lusili zwa vho vha tshipida tsha luambo lwavho. Naho maitele aya a tshi shandukisa luambo lwa ddamuni nga u engedzwa ha madzinamapambwa, ha iti uri luambo lu si tsha vha zwe lwa vha lu zwone.

Hoffer (2005) ene a tshi tšalutshedza uri u pamba ndi mini u sumbedza hu maitele kana ndila yo lunzhedzanaho ya u tunda zwiteŋwa zwa luambo u bva kha ndila ya kushumele ya luŋwe luambo u ya kha luŋwe, maitele ane a anzela u bvelela musi mvelele mbili dzi tshi dzulelana lwa tshifhinga tshilapfu lune dza vho kombetshedzea u vha na tshumisano.

Tšalutshedzo idzi dzi a tšanganedzea dzothe ngauri dzi katela tshanduko dzi bvaho kha vhukwamani ha vhashumisi vha nyambo dzo fhambanaho. Ku tšalutshedzele uku ndi kwone kune thodisiso iyi yo disendeka ngakwo zwi tshi kwama u pamba madzinamapambwa.

1.9.3 Tšalusamaipfi

Al-Kasimi (1983:1) a tshi tšalutshedza tšalusamaipfi u ri:

...a dictionary is a book containing a selection of words, usually arranged alphabetically, with explanations of their meanings and other information concerning them, expressed in the same or another language; it is an artefact, existing in the real world and compiled in real time.

Izwi zwi amba uri tšalusamaipfi ndi bugu i re na maipfi o tou nanguludzwaho na u dzudzanywa nga u tevhekana, a tšalutshedzwa, ha dovha ha engedzwa zwiŋwe zwiteŋwa zwi kwamaho maipfi eneo. Hacken (2009) ene u sumbedza uri tšalusamaipfi dzi nga dzhiwa sa zwishumiswa zwa u tandulula khaedu siani la tšalutshedzo dza maipfi. Vhashumisi vha a dzi tolela musi vha tshi toda phindulo dza mbudziso dzine vha si vhe nadzo zwi tshi kwama kushumisele kwa maipfi. Izwi zwi amba uri kuŋekedzele kwavhuḍi kwa mafhungo a re ngomu hadzo ndi kwone ku sumbaho arali tshiimo tshayo tshi tshi tšanganedzeaho. Zwenezwi ndi zwine zwa dovha u khwaḥisedza uri tšalusamaipfi dzo itelwa u tandulula thaidzo dza kushumisele kwa luambo. Vhashumisi vha shumisa dzone musi vhe na mbudziso dzine vha si kone u dzi fhindula malugana na tšalutshedzo dza maipfi.

U ya nga Pearsal (1998) kha Nthambeleni (2016:32), ṭhalusamaipfi i ṭalutshedzwa nga ndila i tevhelaho:

... a dictionary is a book that deals with the individual words of a language (or certain specified class of them) so as to set forth their orthography, pronunciation, signification and use, their synonyms, derivation and history, or at least some of these facts; for convenience of reference the words are arranged in some stated order, now in most languages, alphabetical, and in larger dictionaries the information given is illustrated by quotations from literature.

Izwi zwi amba uri ṭhalusamaipfi ndi bugu yo lavhelesaho maipfi o tou imaho nga oṭhe u itela u bvisela khagala kuṅwalele, kubulele, ndeme, pfanywa, vhubvo na ḡivhazwakale, kana zwiṅwe zwa zwiteṅwa zwo bulwaho. Maipfi a dzudzanywa nga ndila yo lunzhedzanaho u itela uri a kone u shumisea, nahone khaṭhalusamaipfi khulwane hu a dovha ha bulwa maipfi a wanalaho kha maṅwe maṅwalwa.

Hu na tshaka dzo fhambanaho dza ṭhalusamaipfi, zwenezwo ṭhalutshedzo idzi tharu dzo sumbedzwaho afho nṭha, naho dzi tshi ṭanganedzea, a dzo ngo fhelela musi ho lavheleswa u ṭandavhuwa ha sia ṭa vhusikaṭhalusamaipfi. Naho zwo ralo, kha ngudo iyi ṭhalusamaipfi yo ṭalutshedzwa u ya nga ha ṭhalutshedzo idzi tharu sa izwi hu tshi khou saukanywa ṭhalusamaipfi dzi re kha tshivhumbeo tsha bugu nahone dza maipfi o tou lunzhedzanaho.

1.9.4 ṭhalusamaipfi ya nyambo mbili

U ya nga Mashamaite (1995), ṭhalusamaipfi dza nyambombili dzi ṭalutshedzwa sa dzine maipfi o bviswaho kha luambo lwa ḡamuni a ṭalutshedzwa nga u shumisa zwilinganyisi zwa phindulelo zwa luambo lwo pambaho. Luambo lwa ḡamuni lu nga shuma sa nkho ya maipfi kana madzina o pambiwaho ngeno luambo lusili lu lwone lu ṭanganedzaho maipfi kana madzina ayo lwa kona u a shumisa sa alwo.

Izwi zwi amba uri ṭhalusamaipfi ya nyambombili ndi iyo ine maipfi a re kha luambo lwa ḡamuni kana luambo lusili a ṭalutshedzwa nga ane a tshimbilelana nao u bva kha luambo lwa ḡamuni kana luambo lusili. Nyambo idzi mbili dzi a kona u vha tshiko kana dza ṭalutshedza maipfi a re kha luṅwe lwadzo.

Smit (1996) u sumbedza uri t̄halusamaipfi dza nyambombili ndi kale dzi hone fhanu Afrika Tshipembe, nahone d̄ivhazwakale i sumba hu si na t̄halusamaipfi dza nyambombili dzi katelaho nyambo dza Vharema fhedzi. Dzothe dzi re hone dzi katela Tshisimane/Tshivhuru na luambo lwa Vharema. Tomaszczyk (1986) ene a tshi khwāhisedza t̄halutshedzo ya t̄halusamaipfi ya nyambombili u sumbedza uri ndi īla ine mushumo wayo wa ndeme wa vha wa u nekedza zwilinganyisi zwa phindulelo vhukati ha luambolupambi na luambo lwo pambiwaho khalwo, ya dovha ya sumbedza uri t̄halutshedzo dzo nekedzwaho dzi tea u vha dzi konaho u shumisea kha nyimele dzi tshilaho.

T̄hohwana iyi yo nea t̄halutshedzo dza t̄halusamaipfi dza nyambombili u ya nga vhādivhi vha nyambo na vhusikāt̄halusamaipfi vho fhambanaho. T̄hōdisiso iyi i dovha ya katela na nyambo yo t̄andavhuwaho nga ha lushaka ulu lwa t̄halusamaipfi vhunga lu lwone lwe lwa lavheleswa.

1.9.5 Vhusikāt̄halusamaipfi

Pearsal (1998) u t̄alutshedza vhusikāt̄halusamaipfi sa maitete kana mushumo wa u n̄wala, u lulamisa na u vhumba t̄halusamaipfi. Maitete aya a katela mushumo wa u n̄wala t̄halusamaipfi, nyito ya u dzi n̄wala na milayo i kwamaho zwenezwo zwa u i vhumba.

Vhānwe vhe vha tikedza muhumbulo wa uri vhusikāt̄halusamaipfi ndi nyito kana mushumo wa u vhumba t̄halusamaipfi ndi Bergenholtz na Tarp (1995) vha vha sumbedza hu maitete kana davhi lo lavhelesaho zwa u shumana na t̄halusamaipfi dzo no vhaho hone kale na dzine dza vha hone kha tshikhathi tsha zwino, na vhubvedzisi ha t̄halusamaipfi u ya nga ha nzudzanyo dzo itwaho nga vhasikāt̄halusamaipfi.

Izwi zwi amba uri vhusikāt̄halusamaipfi ndi ngudo yo livhanaho na t̄halusamaipfi ntswa na dza kale zwo katela na u dzudzanya na u bvedza dzone t̄halusamaipfi.

Hartmann na Stork (1972), vha tshi t̄alutshedza vhusikāt̄halusamaipfi vha sumbedza uri ndi thyori na nyito ya u vhumba t̄halusamaipfi ine ya dovha ya nekedza na milayo ine ya tevhezwa musi hu tshi kuvhanganywa maipfi a luambo lune lwa do shumiswa, daīlekhithi kana ndila dzo gudelwaho dza kushumele hu tshi tevhezwa u shumisa zwīt̄alusi zwa t̄halusamaipfi, maipfi o shumiswaho na kūt̄alutshedzele kwao na u

dzhiela nzhele zwiñwe zwiñwa zwa ndeme u fana na ndila dza mbambadzo, u shumisea ha thalusamaipfi na zwiñwevho.

Thalutshedzo dzo newaho afha dzi a tangedzea vhunga kha vhusika thalusamaipfi vhu na tshipiḁa tsha thiori na tsha nyito.

1.9.6 Kupeleḁele

Kupeleḁele ndi ndila ine vhathu vha luambo lwonolwo vha bula na u ñwala ngayo maipfi. U ya nga Zimmerbaum na Muscato (2021), kupeleḁele ndi milayo yo tiwaho ine luambo lwa i shumisa kha u ñwala. Vha tshi ya phanda vha sumbedza zwauri nyambo na mvelele dzo fhambanaho dzo bveledza ndila dza u ñwala maḁedere, zwiga, maipfi na mafurase. Kha thodiḁiso iyi tshiteñwa itshi tsho lavhelesa tsenguluso ya kuñwalele na kubulele kwa madzinamapambwa a Tshivenda u bva kha thalusamaipfi dza nyambombili dzo topolwaho.

U tevhedzwa ha ndila kwao dza kupeleḁele ndi zwa ndeme kha mushumo wa u vhumba thalusamaipfi vhunga mushumo wa kuḁalutshedzele kwa maipfi o topolwaho ku tshi thoma kha u lavhelesa arali o ñwalwa nga ndila yone. Thodiḁiso iyi yo lavhelesa na tshiteñwa tshenetshi tsha kupeleḁele hu u itela u kwhaḁhisedza u vhona na u kwhaḁhisedza arali i ngoho hu na khanganyiso kha kuñwalele kwa mañwe madzinamapambwa a Tshivenda kha thalusamaipfi dzo topolwaho.

1.10 MUHANGARAMBO WA THYORI

Muhangarambo wa thiori ndi murango une thodiḁiso ya ḁisendeka khayi. Welman na Kruger (1999) vha sumbedza uri thiori ndi khuvhanganyo ya maambiwa o lunzhedzanaho ane a shumiswa sa thalutshedzo ya tshithu tshi re hone muhumbuloni wa muthu. Maambiwa aya a katela muhumbulo une muthu a vha nawo zwi tshi kwama zwine a khou vhona na khumbulelo ya zwivhangani zwa hone. Thyori i a kona u dovha ya ḁalutshedzwa sa khuvhanganyo ya maambiwa ane a bvisela khagala vhushaka ha zwithu hu u itela u kona u ñea thalutshedzo ya maitete kana vhuḁifari ha vhathu kana zwigwada zwi khou ambwaho.

Thodiḁiso iyi i yo ḁisendeka nga thiori ine ya pfi *Modern theory of Lexicographic functions* yo tumbulwaho nga H.E. Wiegand nga ñwaha wa 1989. Thyori iyi yo tea kha thodiḁiso iyi ngauri yo bveledza muhumbulo wa uri thalusamaipfi ndi zwibveledzwa

zwo itelwaho u swikela t̄hox̄ea dza vhavhali nga u fhambana hadzo, zwenezwo, zwo t̄he zwine zwa itwa kha vhusiki na mveledziso yadzo zwi tea u livhanywa na t̄hox̄ea idzi. Afha hu ambwa nga t̄hox̄ea dza u tandulula thaidzo dzo livhanaho na vhavhali vhe henefho kha nyimele dzavho. Bergenholtz na Tarp (2003:3) vhone vha khwa t̄hisa muhumbulo uyu nga ndila i tevhelaho:

Dictionaries are considered utility products that are made to satisfy certain human needs. Consequently, all theoretical and practical considerations must be based upon a determination of these needs, i.e. what is needed to solve the set of specific problems that pop up for a specific group of users with specific characteristics in a specific user situation.

Izwi zwi vha zwi tshi khou tou amba uri t̄halusamaipfi ndi zwibveledzwa zwi re na mushumo wo t̄andavhuwaho zwo itelwaho u swikela t̄hox̄ea dza vhathu. Zwenezwo ndingedzo dzo t̄he dza u dzi vhumba dzi tea u d̄isendeka kha u dzhiela nzhele t̄hox̄ea idzi. Afha hu khou ambwa nga ha thaidzo dzi re khagala dzine dza sokou tutuwa dzo livhana na tshigwada tsho khetheaho tsha vhashumisi tshi re na mvumbo yo khetheaho nahone kha nyimele yo khetheaho. Nielsen (2008:137) ene a tshi khwa t̄hisedza thyori iyi u amba uri:

Modern theory of lexicographic functions introduces the user to the structure and contents of the dictionary so that he/she may have the greatest possible benefit of its data. Secondly, it explains the fastest and easiest way to the data and hence the information is sought.

Izwi zwi amba uri thyori iyi i thusa muvhali wa t̄halusamaipfi nga u mu n̄ea ndivho ya tshivhumbeo na zwi re ngomu ha t̄halusamaipfi u itela uri a kone u bindula kha t̄halusamaipfi na u dovha hafhu ya t̄alutshedza ndila ya tshihadu ya u kona u swikela maipfi a re ngomu ha t̄halusamaipfi. T̄alutshedzo iyi ndi in̄we mbuno yo livhisaho mu t̄odisise kha tsheo ya u nanga thyori iyi sa izwi t̄hodisise yo lavhelesa khaedu dzo livhanaho na ku t̄alutshedzele kwa madzinamapambwa kha t̄halusamaipfi dza Tshivenda- na Tshiisimane. Bergenholtz na Tarp (ibid:4) vha tshi isa phanda nga ha thyori iyi vha ri:

Lexicographers study-or ought to study human activities in order to detect possible needs that can be satisfied by means of a dictionary. These needs are

always linked to a specific group of people and a specific situation. Lexicographers, therefore, have to make a profile of the intended group and a typology of the user situation where problems of needs prop up that can be solved by providing lexicographic data in a dictionary. On the basis of the needs, the lexicographer can determine which kind of data can be prepared and incorporated in the dictionary to assist each specific type of users in each type of user situation.

Muhumbulo u re afho n̄tha ndi wa u vhea vhuḍifhinduleli kha vhasikaṯhalusamaipfi. Izwi zwi khou amba uri vhasikaṯhalusamaipfi vha tea u ḍivha ṯhoḍea dza tshigwada tshe ṯhalusamaipfi ya livhanywa natsho na nyimele yatsho. Izwi zwi ḍo thusa kha tsheo dzavho zwi tshi kwama maipfi ane a tea u shumiswa kha ṯhalusamaipfi ine ya khou sikelwa tshigwada tshenetsho. Muḥwe muḍivhi o khwaṯhisedzaho thyori iyi ndi Landau (2001) we a sumbedza uri thyori iyi ya *Modern theory of Lexicographic functions* i tendelana na ṯhoḍisiso iyi sa izwi i tshi khwaṯhisedza muhumbulo wa uri ṯhalusamaipfi ya nyambo mbili dzi tea u swikela ṯhoḍea dza vhavhali. Izwi zwi konadzea musi avho vho dzi sikaho vha tshi nga ita ngudo ya vhashumisi vha nyambo idzi mbili, vha kona ha u nanga na u ṯalutshedza maipfi ane vha vhona a tshi ḍo thusa vhavhali avha. Izwi zwi ḍo ita uri hu vhe na u khwinisea ha vhusiki ha ṯhalusamaipfi dza lushaka ulu misi i ḍaho.

1.11 TSHIGWADA NA ṯHUMBULO YA TSHIGWADA

ṯhoḍisiso iyi yo lavhelesa vhashumisi vha ṯhalusamaipfi dza nyambombili vhe vha ṯumbulwa u bva kha zwigwada zwo fhambanaho zwe zwa vhone zwi zwone zwi kwameaho nga thaidzo ye muṯoḍisisi a i vhona. Ho topolwa maipfi e a ḍo shumiswa sa khwaṯhisedzo ya u pambwa ha maipfi u bva kha Tshiisimane u ya kha Tshivenda. Maipfi aya o bviswa kha ṯhalusamaipfi dza nyambombili dzo topolwaho, dzo ḥwalwaho nga Van Warmelo (1989) na Tshikota (2006).

1.12 TSENGULUSO YA DATA

Data yo kuvhanganywaho yo saukanywa nga ḥdila ya u tou i khethekanya u ya nga therwana dzi re na tshivhalo dze muṯoḍisisi a vhona dzi tshi ḍo thusa kha u bveledzisa ndivho ya ṯhoḍisiso iyi (*thematic approach*). Tsenguluso iyi yo ḍo lavhelesa kha

kuñwalele, vhubvo, kuṭalutshedzele na tshaka dza madzinamapambwa. Muṭodisisi o dovha a ita mutevhe wa mbudziso dze dza vhudziswa vhafhinduli, mbudziso dzenedzo dzo khethekanywa u ya nga thero dzo fhambanaho sa zwe muṭodisisi a sumbedza afho nṭha.

1.13 MIKAṄO NA ZWIKONḂISI ZWA ṬHODISISO

Tshipikwa tshihulwane tsha vhañwali vha ṭhalusamaipfi ndi u swikela ṭhodega dza vhavhali. Izwi zwi kombetshedza vhasikaṭhalusamaipfi u ṭalutshedza maipfi o nangwaho nga nḂila ine vhavhali vha Ḃo kona u a pfesesa hu si na u kakarika. Izwi zwo Ḃi ralovho na kha ṭhalusamaipfi dza nyambombili. Kha ṭhodisiso iyi, ho ambwa nga kuṭalutshedzele kwa madzinamapambwa kha ṭhalusamaipfi dzo topolwaho dza Tshivenda naTshiisimane. Ho Ḃo topolwa maipfi a kanganyisaho u bva kha masiaṭari a ṭhalusamaipfi idzo, ha konaha u itwa tsaukanyo ho lavheleswa ṭhoho ya ṭhodisiso. Ṭhodisiso iyi yo Ḃisendeka kha ṭhalusamaipfi ya Van Warmelo (1989) na ya Tshikota (2006). Fhethuvhupo he ha Ḃo lavheleswa ndi kha Tshiṭiriki tsha Vhembe, naho hu na vhafhinduli vha si gathi vhe vha Ḃo topolwa u bva kha vhuñwe vhupo zwi tshi tevhedza nḂivho na vhukoni havho ha ṭhoho ya ṭhodisiso iyi.

1.14 MILAYO YE YA ḂO TEVHELWA

Muṭodisisi o Ḃivhadza vhafhinduli vhoṭhe nga ha ṭhoho, ndivho na ndeme ya ṭhodisiso. O dovha a vha Ḃivhadza zwauri vho tsireledzea zwi tshi kwama u dzhenela havho kha ṭhodisiso iyi. Nga nḂa ha izwo, vhafhinduli vho ita na u ṭalutshedzwa zwauri u dzhenela havho a si ha khombekhombe, nahone vha na pfanelo dza u Ḃibvisa arali vha si tshe na dzangalelo Ḃa u shela mulenzhe kha ngudo iyi. Zwiñwe zwe vhafhinduli vha ṭalutshedzwa zwone zwo vha zwauri hu Ḃo vha na thendelo i no Ḃivhea, ine ya Ḃo khwaṭhiswa nga u vha Ḃadzisa fomo ya thendelano, khonadzeo ya tshiphiri na u sa Ḃivhea havho zwi tshi kwama phindulo dze vha ñea.

Tsha u fhedzisela tshe vhafhinduli vha Ḃivhadzwa ndi uri vha Ḃo ñekedzwa mawanwa a ṭhodisiso iyi arali vha tshi Ḃo takalela u a vhona. Muṭodisisi o vhudzisa vhafhinduli nga murahu ha u wana thendelo u bva kha Yunivesithi ya Venda na Muhasho wa Pfunzo wa Limpopo.

1.15 NDEME YA THODISISO

Mushumo wa thalusamaipfi ndi u nea ndivho, pfunzo na thandululo dzi kwamaho kushumisele kwa luambo kha zwa divhanyambo na vhudavhidzani. Zwenezwo dzi tea u vha kha tshiimo tshine dza nga kona u swikela thodea dza vhashumisi vhe dza sikelwa vhone. Vhunga Afrika Tshipembe li shango la nyambo nnzhi vhukuma, ho katelwa na Tshivenda na Tshiisimane, thodisiso iyi i do thusa u khwinisa ndivho na vhudavhidzani kha kushumisele kwa nyambo idzi mbili. Zwigwada zwa vhatu vhane vha do bindula vhukuma kha thodisiso iyi ndi zwi tevhelaho:

- Vhasika thalusamaipfi : Avha vha do wana ndila ntswa dza u khwinisa mushumo wavho wa vhusika thalusamaipfi.
- Vhadededzi vha Tshivenda : Avha ndi vhone vhane vha thusa kha u funza ndila kwayo ya u shumisa luambo na u lu alusa.
- Vhapinduleli : Avha ndi vhane vha shumisa thalusamaipfi kha mushumo wavho wa duvha na duvha.
- Vhadvhi vha nyambo : Avha vha shumisa thalusamaipfi kha zwa vhudavhidzani na u alusa luambo. Malekitshara : Avha na vhone vha na mushumo wa u vhona uri luambo lu khou funzwa nga ndila kwao.

1.16 TSHIKOUPU TSHA THODISISO

Thodisiso iyi i na ndima thanu dzine dzo dzudzanywa nga ndila yo dodombedzwaho afho fhasi:

Ndima ya u thoma: Ndima iyi i yo katela mvulatswinga. Zwiteŋwa zwine zwo katelwa kha ndima iyi ndi siangane, tshitamennde tsha thaidzo, ndivho, zwipikwa zwa thodisiso, mbudziso dza thodisiso, ndeme ya thodisiso, rashinali, maipfi a ndeme, khuvhanganyothangeli ya maŋwalwa, mikano na zwickondi zwa thodisiso khathihi na kududzanyele kwa mafhungo.

Ndima ya vuvhili: Ndima iyi yo lavhelesa tsedzuluso ya maŋwalwa a vadvhi vho fhambanaho vha vhusika thalusamaipfi na vhaŋwe vadvhi vha nyambo. Tshipikwa tsha u sedzulusa maŋwalwa aya ho vha u toda mutheo wa tsenguluso ya kutalutshedzele kwa madzinamapambwa kha thalusamaipfi dzo topolwaho dza Tshivenda na Tshiisimane.

Ndima ya vhuraru: Ndima iyi yo lavhelesa ngona dzo shumiswaho kha ṭhoḏisiso. Afha ho ṭalutshedzwa uri ngona ya khwaḷithethivi ndi mini, na uri ndi ngani i tshi khou shumiswa kha ṭhoḏisiso iyi. Nḏila dza kukuvhanganyele kwa data na dzone dzo ṭalutshedzwa kha henefha.

Ndima ya vhuḡa: Kha ndima iyi ho itwa tsenguluso ya madzinamapambwa kha ṭhalusamaipfi mbili dza nyambombili dzo topolwaho. Afha ho lavheleswa tsaukanyo ya zwiteḡwa zwa ndeme zwa tsumbatshitaila u bva kha ṭhalusamaipfi dzenedzi na tsaukanyo ya madzinamapambwa o topolwaho kha ṭhalusamaipfi idzi. Ndima iyi yo dovha ya katela ḡetshedzo na tsenguluso ya data u bva kha vhafhinduli vho topolwaho.

Ndima ya vhuḡanu: Ndima iyi i angaredza mawanwa a ṭhoḏisiso, themendelo na phendelo zwa ṭhoḏisiso yoḡhe.

NDIMA YA VHUVHILI

TSENGULUSO YA MAÑWALWA

2.1 MVULATSWINGA

Tsenguluso ya mañwalwa ndi tshipiḁa tshine tsha ḁea mihumbulo ya vhañwe vhañwali nga ha ngudo dzine dza khou itwa. Vhañwali vha ngaho sa Nunan (1992) na Leedy (1993) vha tshi amba nga tsenguluso ya mañwalwa, vho sumbedza uri tsenguluso ya mañwalwa ndi ya ndeme vhunga i tshi bvisela khagala mafhungo a kwamaho vhubvo ha mbudziso dza ḁhoḁisiso na u maandafhadza muḁoḁisisi kha u lavhelesa hafhu mañwalo a kwamaho ḁhoho i kwamaho sia ḁa ngudo ḁine a khou ḁi tevhela.

Izwi zwi amba uri tsenguluso ya mañwalwa ndi ya ndeme ngauri i ḁea muḁoḁisisi ndivho nga ha vhubvo ha tshivhangḁi tsha ḁhoḁisiso na u mu konisa u lavhelesa mañwalwa a elanaho na ḁhoho ya ḁhoḁisiso. Aya mafhungo a tikedzwa na nga De Vaus (2002) ane a sumbedza uri mvelelo dza tsenguluso ya mañwalo dzi ḁea muḁoḁisisi ndivho ya uri u ya hani phandḁa na ngudo na mveledziso ya ndivho yayo.

Izwi zwi amba uri mvelelo dza tsaukanyo ya mañwalwa o vhalwaho i ḁea muḁoḁisisi ndivho ine ya ḁo kona u mu thusa u bveledza ḁhoḁisiso.

Ndima iyi i ḁo bvisela khagala mihumbulo u bva kha mañwalwa e muḁoḁisisi a sedza one zwo livhana na ḁhoho ya ḁhoḁisiso. Ndi kha yenei ndima he ha ḁo lavheleswa ḁhalusamaipfi dza nyambombili dzaTshivenḁa na Tshiisimane. Afha ho lavheleswa ḁivhazwakale ya ḁhalusamaipfi iyi, u ḁalutshedza zwine ya vha zwone, ndeme ya ḁhalusamaipfi, thaidzo dzayo na ḁdila dza u dzi tandulula.

Thaidzo dzenedzo ndi dzi katelaho ḁdila dza kuñwalele kwa madzinamapambwa na zwidzheniswa zwa kha tshivhumbeo tshihulwane na tshivhumbeo tshiḁuku. Kha zwidzheniswa izwi, ho katelwa zwiteñwa zwi fanaho na kiḁasi ya dzinalipambwa, tsumbavhubvo, thangi, ḁhalutshedzo na miungo ya musi a tshi bulwa. Thaidzo idzi dzi tea u tandululwa sa izwi dzi tshi ita uri mushumisi wa ḁhalusamaipfi a si kone u i shumisa nga ḁdila ine a ḁo kona u bindula lwo khunyelelaho. Thandululo dze dza ḁo ḁekedzwa sa tshipiḁa tsha mawanwa na themendelo dzi ḁo thusa kha u khwinisa mveledziso ya ḁhalusamaipfi dza nyambombilidza kha tshifhinga tshidaho.

Thandululo idzi dzo livhiswa kha u ita uri t̄halutshedzo dza madzinamapambwa dzi vhe dzo fhelelaho u itela uri vhashumisi vhadzo vha kone u dzi shumisa zwo leluwa. Thandululo idzi dzi katela zwiteñwa zwiraru. Tshiteñwa tsha u thoma ndi tsha u dzinginya ha nd̄ila dza u shumisa maipfi a luambo lwo teaho vhuimoni ha u shumisa madzina a luñwe luambo afho hune afho hune luambo lwa damuni vha na madzina alwo, u ñea dzenedzi t̄halutshedzo dzo t̄andavhuwaho kha madzina ane a nga ðisa khanganyiso arali o sokou bulwa o ralo, na kuñwalele kwao kwa madzinamapambwa zwi tshi elana na milayo ya kupeleṭele kwa Tshivenda.

Ho dovha vho ha lavheleswa t̄halutshedzo ya madzinamapambwa na ndeme yao. Ndimini yiyo khunyeledzwa nga u t̄alutshedza uri u pamba madzina kana maipfi zwi amba mini. Izwi zwo itwa ho lavheleswa mañwalwa a vhasika t̄halusamaipfi na vhañwe vhañvhi vha nyambo vho fhambanaho.

Tsengulusothangeli yo lavhelesa t̄hoḁea ya tshanduko kha kuvhumbelwe kwa t̄halusamaipfi dza Tshivenda na Tshiisimane, t̄halutshedzo na mishumo ya t̄halusamaipfi, t̄hoḁea dza ku t̄alutshedzele kwa madzinamapambwa kha t̄halusamaipfi, khathihi na zwiñwe zwiteñwa zwi kwamaho t̄hoho ya t̄hoḁisiso. Afha hone ho lavheleswa na u saukanya maambiwa a vhañvhi vho fhambanaho.

Musi mu t̄oḁisiso o lavhelesa mañwalo a re kha ndima iyi, o vhona a tshi khwañhisedza uri ku t̄alutshedzele kwa madzinamapambwa kha t̄halusamaipfi dzo topolwaho ku tea u khwiniswa vhunga dzi tshi kha ði vha na zwo t̄ahelaho kha tshivhumbeo tshihulwane na tshivhumbeo tshi t̄uku.

2.2 T̄HALUSAMAIPFI

Ndi zwa ndeme uri musini hu sa athu t̄alutshedzwa uri t̄halusamaipfi ya nyambo mbili ndi mini, hu thome hu ñewe t̄halutshedzo ya t̄halusamaipfi nga u angaredza. Zwo zwa lavheleswa afha ndi t̄halutshedzo ya t̄halusamaipfi, khethekanyo ya t̄halusamaipfi, pulane ya kuvhumbelwe kwa t̄halusamaipfi, u vhumba t̄halusamaipfi, tshaka dza t̄halusamaipfi, na mishumo ya t̄halusamaipfi u ya nga ha mañwalo a vhañvhi vho fhambanaho, ho katelwa na mihumbulo ya mu t̄oḁisiso i bvaho kha mañwalo ayo.

Musi muñwali Musehane (1995) kha Nthambeleni (2016), a tshi amba nga ha ṭhalusa-
maipfi u sumbedza uri ṭhalusamaipfi ndi bugu yo lavhelesaho tshoṭhe kha u ñea ṭha-
lutshedzo dza maipfi na mafurase, zwo katela na ṭhalutshedzo dzo vhalaho dza ipfi
lithihi. Bugu iyi, yo katelaho maipfi o topolwaho a dzudzanywa nga u tevhekana ha
alifabethe, i ñekedza ṭhalutshedzo na mafhungo nga maipfi o topolwaho zwi tshi
kwama zwine a amba na kubulele kwao ho shumiswa luambo luthihi kana nyambo dzi
fhiraho luthihi. Al-Kasimi (1983) ene u khwaṭhisedza ṭhalutshedzo iyi nga u bula uri
ṭhalusamaipfi sa bugu i re na maipfi o tou topolwaho, a vhekanywa nga u tevhekana,
a kona u ñewa ṭhalutshedzo na u tumetshedzwa zwiñwe zwiteñwa zwa luambo zwa u
thusa uri a kone u pfesesea na u shumisea.

Muhumbulo uyo u khou tou sumbedza uri ṭhalusamaipfi ndi tshibveledzwa tsho
hwalaho maipfi a re hone nahone o topolwaho na u ṭhalutshedzwa hu u itela u kona u
shumisea nga tshifhinga tsha musu mushumisi a tshi ṭoḡa u shumisa maipfi ayo.

Zgusta (1971) ene u sumbedza ṭhalusamaipfi sa mutevhe wa maipfi o khetheaho na-
hone o tou lunzhedzanaho nga u tevhekana a tshi bva kha kuambele kwa lushaka lwe
ha shumiswa luambo lwalwo, a tevhelwa nga ṭhalutshedzo u bva kha muñwali wayo
u itela uri muvhali a kone u a pfesesa na uḡivha uri maipfi aya o khetheaho a shumiswa
hani kha luambo lwo shumiswaho. U ya nga Nida (1958), ṭhalusamaipfi ndi ṭha-
lutshedzo dza zwiteñwa zwa luambo, nga tshivhumbeo tsha maipfi ho tevhedzwa lu-
ambo na mvelele ine maipfi a shumiswa khayoyi, naho tshiteñwa tsha mvelele tshi
tshone tshi vhusaho. Bugu iyi i ñekedza mushumisi nḡivho ya zwine maipfi a amba,
kushumisele kwao, kuvhumbelwe kwao, tshitaila tshao, kubulelwe kwao, zwivhumbeo
zwa ḡivhanyambo na mishumo ya zwi fanaho na madzina, maiti, maḡadzisi,
maṭanganyi, masala na zwiñwevho. U ya nga Stevenson na Waite (2011), ṭhalusa-
maipfi ndi bugu ine ya sumbedza kushumisele kwao kwa maipfi, pfanywa dzao,
vhubvo na ḡivhazwakale yao u itela uri a kone u shumisea zwi tshi leluwa.

Ṭhalutshedzo dzi re afho nṭha dzi livha kha muhumbulo wa uri ṭhalusamaipfi ndi bugu
i re na maipfi o tou topolwaho a dovha a ñewa ṭhalutshedzo dzo ṭandavhuwaho nga
luambo luthihi kana nyambo dzi fhiraho nthihi, muhumbulo u wa uri mushumisi wayo
a kone u pfesesa zwine maipfi ayo a amba zwone na nḡila dza kushumisele kwao.

Nga mulandu wa hone u aluwa ha thekhinoḡodzhi, ṭhalusamaipfi a dzi tsha tou vha
nga tshivhumbeo tsha bugu yo tou ñwalwaho fhedzi, ho no vha na dzi wanalaho na

kha zwileludzi zwa vhudavhidzani, sa izwi thekhinolodzhi yo no aluwa. Martin (1996) u sumbedza zwauri ho no vha na thalusamaipfi dzine dza bveledziswa nga mitshini (computer-based dictionaries), dzine dza kona u vhalea kha mutshini (machine-readable dictionaries), thalusamaipfi dzine dza kuvhanganya data na u a bvisa nga mutshini (electronic dictionaries), na dziñwevho. Thalusamaipfi dzo topolwaho u itela thodisiso iyi, dzone dzi kha di vha kha tshivhumbeo tsha bugu dzo tou ñwalwaho.

2.2.1 Zwiteñwa zwa kukhethekanyeke kwa thalusamaipfi

Thalusamaipfi ya nyambo mbili i tou vha iñwe ya lushaka lwa tshaka dzo khetheaho dza thalusamaipfi. Khethekanyo idzi dzo itwa ho tevhedzwa zwiteñwa zwo fhambanaho u ya nga ha vhañwali vho fhambanaho. Gouws na Prinsloo (2005) vha sumbedza uri a hu tou vha na ndila nthihi ine ya nga pfi ndi yoneyone kha kukhethekanyeke kwa thalusamaipfi. Ndi ngazwo vhañvhi vha fanaho na Zgusta (1971), Al-Kasimi (1977), Singh (1982), Svensen (1993), Fairchild (2001), Devapala (2004) khathihi na Hawel (2007), vho khethekanya thalusamaipfi u ya nga ha kupfesesele kwavho kwa zwiteñwa zwine vha vhona zwo tea u lavheleswa.

Sa izwi thodisiso iyi yo lavhelesesa kha thalusamaipfi ya nyambo mbili, afha fhasi ho thalutshedzwa ndila ye Hawel (2007) a shumisa yone u khethekanya thalusamaipfi. Ene u sumbedza uri thalusamaipfi dzi khethekanywa dza bva tshaka tharu na u fhira. O bvisela khagala uri hu na thalusamaipfi ya luambo luthihi, thalusamaipfi ya nyambo mbili na thalusamaipfi ya nyambo dzi fhiraho mbili.

Hartmann (1983) ene o khethekanya thalusamaipfi o lavhelesa zwiteñwa zwivhili. Tsha u thoma o sumbedza uri musi thalusamaipfi i tshi sikwa, hu tea u dzhielwa nzhele zwauri vhashumisi vha thalusamaipfi vha dzi shumisa u kona u ñvha kuñwalele kwa maipfi, zwine a amba zwone, ppanywa dzao, kubulele kwao na zwiñwe zwinzhi. Tshiteñwa tsha vhuvhili ndi tsha uri muñwali u tea u ñvha uri thalusamaipfi i dovha ya shumiswa kha u vhalala, u ñwala, na u pindulela vhunga i na maipfi ane vhatu vha nga a shumisa na thalutshedzo dzao.

U ya nga Nthambeleni (2016) thalusamaipfi dzi khethekanywa dza bva tshaka dzo fhambanaho ho tevhedzwa mimodele nga mulandu wa u shaeya ha maipfi ane a tea u shumiswa kha u dzi fhambanya. Kha thalutshedzo yenei, Nthambeleni u dovha a amba uri vhañwali vha fanaho na Gouws na Prinsloo (2005) vha ri a hu na khethekanyo ine ya tou pfi i a thanganedzea tshoñthe sa i si na phoswo. Ndi ngazwo

vhaḡivhi vha nyambo khathihi na vhaḡwali vha ḡhalusamaipfi vho khethekanya ḡhalusamaipfi u ya nga tshaka dzo fhambanaho.

2.2.1.1 Zwi lavheleswaho kha u khethekanywa ha ḡhalusamaipfi

Khethekanyo ya ḡhalusamaipfi i itwa ho lavheleswa tshivhalo tsha nyambo dzo shumiswaho, vhashumisi vho lavheleswaho vhane vha ḡo shumisa ḡhalusamaipfi iyo khathihi na vhuhulu ha ḡhalusamaipfi yeneyo. ḡhohwana iyi yo ḡekedza ḡhalutshedzo dza ḡhoḡea idzi.

2.2.1.1.1 Tshivhalo tsha nyambo dzo shumiswaho.

Gouws (1999b) u sumbedza uri tshivhalo tsha nyambo dzi re kha ḡhalusamaipfi ndi tshone tshi shumiswaho u vhona uri ḡhalusamaipfi ine ya ḡo sikwa i tea u vha na nyambo nngana, sa tsumbo: luambo luthihi, nyambo mbili kana nyambo dzi fhiraho mbili. ḡhalusamaipfi ya luambo luthihi ndi ine ya ḡea ipfi nga luambo lwonolwo ya dovha hafhu ya ḡea ḡhalutshedzo kana pfanywa ya ipfi ḡeneḡo ya luambo lwonolwo ngeno ḡhalusamaipfi ya nyambo mbili i tshi ḡea ipfi nga luambo luḡwe ya ḡea ḡhalutshedzo ya ipfi kana pfanywa ya ipfi nga luambo luḡwe. Kha ḡhoḡisiso iyi ho shumiswa ḡhalusamaipfi dza nyambombili ngauri dzi khou shumisa nyambo mbili dzine dza vha Tshivenda na Tshiisimane.

2.2.1.1.2 Vhashumisi vho pikwaho

ḡhalusamaipfi i tshi sikwa i vha i na tshigwada tsha vhashumisi tshe ya pika tshone. Muḡoḡisiso o zwi bvisela khagala kha pharagirafu yo fhiraho musi a tshi amba tshaka dza ḡhalusamaipfi u bva kha vhaḡwe vhaḡwali. U ya nga ha Hartman (1983) kha Nthambeleni (2016), ḡhalusamaipfi dzo khethekanywa dza bva zwiteḡwa zwivhili ho lavheleswa mishumo yadzo. Hu na dzine dza shuma u ḡea vhathu ḡdivho ya zwiteḡwa zwa luambo zwi fanaho na kuḡwalele na kubulele kwa maipfi, pfanywa na zwiḡwevho. Hu dovha ha vha na dzine dza thusa kha u gudisa u vhalo, u ḡwala na zwa vhupinduleli. Musi muthu a tshi vula ḡhalusamaipfi u vha a tshi khou ḡoḡa ḡhalutshedzo dza maipfi ane a ḡo mu thusa kha masia ayo mavhili na maḡwevho. Musi ho lavheleswa ḡhoḡisiso iyi, hu ḡuḡuwedzwa vhasikaḡhalusamaipfi u bvisela khagala ndivho dza ḡhalusamaipfi dzine vha khou dzi sika u itela uri vha kone u ḡea ḡhalutshedzo dzi elanaho na ḡhoḡea dza vhane dza sikelwa vhone.

2.2.1.1.3 Vhuhulu ha ṭhalusamaipfi

U ya nga ha Nthambeleni (2016), vhaḁivhi vha fanaho na Zgusta (1971), Landau (2001), Svensen (1993) na Hawel (2007), vha a tendelana uri vhuhulu ha ṭhalusamaipfi vhu a langa tshileme tsha ṭhalutshedzo dzine dza ḁo ḁekedzwa ngomu hayo. Izwi zwi kwama tshivhalo tsha maipfi ane a topolwa na vhulapfu ha ṭhalutshedzo dzao. Kha ṭhalusamaipfi dzo topolwaho, hu na ṭhalusamaipfi ine ya vha khulwane nga tshivhalo tsha ḁema, yeneyo ndi ṭhalusamaipfi ya Van Warmelo (1989), na ṭhalusamaipfi ine ya vha ṭhukhu nga tshivhalo tsha ḁema, yeneyo ndi ṭhalusamaipfi ya Tshikota (2006).

Ṭhalutshedzo dzo ḁekedzwaho kha ṭhalusamaipfi ya Van Warmelo (1989) dzo vha dzo tea dzo ṭanḁavhuwa vhukuma musi ho lavheleswa vhuhulwane hayo. Ṭhalusamaipfi ya Tshikota (2006) yone yo ḁea ṭhalutshedzo dza zwilinganyisi zwa phindulelo, hune dziḁwe dza pfala dzo khunyelela ngauri ṭhalutshedzo dza hone dzi a pfesesea naho dzi songo ṭanḁavhudza nga zwiḁwe zwidzheniswa. Honeha hu ḁi vha na dzine dza vha na khaedu ngauri zwilinganyisi zwa phindulelo zwa vha zwi tshi tea u engedzedzwa na nga ṭhalutshedzo pfufhi u itela uri vhashumisi vha kone u dzi pfesesa.

Naho zwo ralo, ṭhalusamaipfi i tea u ḁekedza ṭhalutshedzo dzo khunyelelaho zwi sa sedzi uri ho shumiswa ipfi ḁithihi kana fhungo. Afha ndi hone he khaedu ya ṭhoḁisiso ino ya lavhelesa hone, ho lavheleswa kuḁalutshedzele kwa madzinamapambwa.

2.3 Tshaka dza ṭhalusamaipfi

Ṭhalusamaipfi dzo ya nga u fhambana zwi tshi bva kha ndivho dze dza sikelwa dzone na zwigwada zwa vhathu vhe dza sikwa ho lavheleswa zwone. Ndi zwine Gouws na Prinsloo (2005) vha zwi sumbedza uri hu na tshaka nnzhi dza ṭhalusamaipfi. Tshaka idzi ndi dzi tevhelaho.

2.3.1. Ṭhalusamaipfinyangaredzi na dzo khetheaho

Ṭhalusamaipfinyangaredzi ndi ḁa ine ya topola na u ṭalutshedza maipfi i sa khethululi sia ḁine a bva khaḁo. Ṭhalusamaipfi yo khetheaho i tou vha na sia ḁe ya lavhelesa. Tsumbo dza ṭhalusamaipfi iyi ndi ṭhalusamaipfi dza maidioma, dza mupeleḁo, dza

vhubvo ha zwithu na zwiñwe zwinzhi. Tsumbo ya thalusamaipfi dzo khetheaho kha Luambo lwa Tshivenda ndi ila thalusamaipfi ya mirero ine ya pfi *Tshivenda/English Dictionary of Proverbs* (Tshikota:2010) yo ñwalwaho nga vha *Tshivenda National Lexicography Unit*. Thalusamaipfi iyi i na maipfi a luambo lwa Tshivenda e a shumiswa u bvisela khagala mirero ya Tshivenda, nahone yo lavhelesa zwenezwi fhedzi. Thalusamaipfinyangaredzi yone a i tou vha na thero ye ya lavhelesa yone. Kha thodisiso iyi ho lavheleswa thalusamaipfi ya nyambo mbili dzo katelaho maipfi kana madzina u bva kha masia o fhambanaho.

2.3.2. Thalusamaipfi ya Ensaiklophedia

U ya nga ha Devapala (2004) thalusamaipfi ya Esikilopadiya i thalutshedza maipfi o topolwaho nga ndila yo tandavhuwaho sa izwi i tshi katela zwiteñwa zwi fanaho na divhazwakale, mishumo na zwiñwevho zwi kwamaho ipfi jenejo. Tshikota (2001) u sumbedza zwauri thalusamaipfi ya Ensaiklophedia i angaredza na madzina a vhatu, fhethu khathihi na manwalwa o shumiswaho.

2.3.3. Thalusamaipfi dza divhaluambo

U ya nga Jackson (2002) thalusamaipfi dza divhanyambo dzone dzi lavhelesa fhedzi thalutshedzo dzi kwamaho kushumisele, miungo na zwivhumbeo zwa maipfi a luambo lwe dza ñwalwa ngalwo. Thalusamaipfi idzi ndi dzine mushumisi a dzi lavhelesa musi a tshi khou toda u divha zwine maipfi ane a khou a tea a amba zwone nga luambo kana nyambo dzine a vha na khaedu khadzo. Tshaka dza thalusamaipfi dza divhanyambo, ndi thalusamaipfi dza luambo luthihi, dza nyambombili na dza nyambo dzi fhiraho mbili. Thalutshedzo dzine dza ñekedza a dzi gumi kha zwa divhanyambo fhedzi, nahone dzi thusa kha u ñea thalutshedzo dzi itaho uri hu si vhe na u kanganyisea kha kupfesesele na ndivho ya maipfi.

2.3.4. Thalusamaipfi ya luambo luthihi

Thalusamaipfi ya lushaka ulu ndi ila ine ya ñea ipfi nga luambo lwonolwo ya dovha hafhu ya ñea thalutshedzo nga luambo lwonolo. Hawel (2007), kha Nthambeleni (2016:34) a tshi thalutshedza thalusamaipfi ya luambo luthihi u ri:

...a monolingual dictionary describes the vocabulary of a language by means of one and the same language. Monolingual dictionaries are largely intended

*for the users who are native speakers of the language. In this instance, a monolingual dictionary in Tshivenda titled *Thalusamaipfi ya Luambo luthihi ya Tshivenda* (Tshikota, 2006) can serve as a good example of a monolingual dictionary.*

Izwi zwi amba uri thalusamaipfi ya luambo luthihi i shumisa luambo lwonolwo kha u n̄wala na u thalutshedza maipfi o topolwaho. U ya nga Tshikota (2006) thalusamaipfi iyi yo itelwa vhashumisi vha luambo luthihi. Tsumbo ya thalusamaipfi iyi ndi *Thalusamaipfi ya Luambo luthihi ya Tshivenda* (2010) yo n̄walwaho nga vha *Tshivenda National Lexicographic Unit*.

2.3.5. Thalusamaipfi ya nyambo mbili

Atkins (1998) u thalutshedza thalusamaipfi ya nyambombili sa bugu ine ya n̄kedza maipfi a luñwe luambo nga luñwe luambo. Thalutshedzo dza maipfi vhukati ha nyambo mbili dzo shumiswaho dzi itwa ngau shumisa zwilinganyisi zwa phindulelo.

Nthambeleni (2016) ene a tshi amba nga ha thalusamaipfi ya lushaka ulu u sumbedza uri ndi thalusamaipfi dzine dza vha na maipfi o pindulelwaho u bva kha luñwe luambo, u fana na thalusamaipfi ya *Venda Dictionary* (Van Warmelo, 1989), ine ya vha na thalutshedzo dza maipfi a Tshiisimane o bviswaho kha luambo lwa Tshivenda. Izwi zwi mbo sumbedza uri thalusamaipfi dza nyambombili ndi thalusamaipfi dzine phindulelo dza maipfi a n̄walwa kana a thalutshedzwa nga luñwe luambo sa thalusamaipfi ya Van Warmelo (1989). Nga u angaredza thalutshedzo dzo n̄kedzwaho nga vhaḍivhi dzi re afho n̄tha ndi ya uri thalusamaipfi ya nyambombili ndi ine khayoyi vha na luambo A na luambo B. Henefha ndi hune luambo A lwa shuma sa tshiko tsha maipfi, ngeno luambo B lwo shuma u n̄ea thalutshedzo nga u shumisa mafhungo kana zwilinganyisi zwa phindulelo. Thalutshedzo yo tandavhuwaho nga ha thalusamaipfi idzi yo n̄kedzwa huñwe kha ndima yenei yo tou ima nga yothe sa izwi i yone ye thodisiso iyi ya lavhelesa yone.

2.3.6. Thalusamaipfi dza daikhroniki

Lushaka ulu lwa thalusamaipfi lu n̄ea thalutshedzo dzo livhanaho na divhazwakale na mveledziso ya maipfi khathihi na zwine maipfi eneo a amba zwone. Zgusta (2010) a tshi ḍadzisa kha thalutshedzo iyi u amba zwauri tshivhumbeo tsha thalusamaipfi idzi tshi sia kuvhonele kwa uri thalusamaipfi dza divhazwakale dzi wela kha lushaka ulu

lwa t̄halusamaipfi. Zgusta (ibid) u isa phanda nga u amba uri t̄halusamaipfi idzi dzi lavhelesa t̄halutshedzo na zwivhumbeo zwa maipfi a re kha t̄halusamaipfi dzi re hone, hu na muhumbulo wa u d̄isa tshanduko dzo livhanaho na tshifhinga tsha zwino na tshidaho.

T̄halusamaipfi idzi dzi sumbedza d̄ivhazwakale ya tshanduko ya maipfi nga mulandu wa nyaluwo ya luambo. T̄halusamaipfi idzi dzi a kona u sumbedza vhubvo ha ipfi line la khou t̄alutshedzwa. U ya nga Tshikota (2001), t̄halusamaipfi dzenedzi dzi a kona u shumiswa sa t̄halusamaipfinyangaredzi kana t̄halusamaipfi dzo khetheaho.

2.3.7 T̄halusamaipfi dza ngudo

T̄halusamaipfi dza zwa ngudo ndi dzila dzo vhumwaho ho lavheleswa u swikela t̄hodea dza vhagudiswa vha pfunzo dza fhasi na matshudeni a pfunzo dza n̄tha. Tshikota (2001) kha Gouws na Prinsloo (2005) u sumbedza uri t̄halusamaipfi idzi dzi a khethekanywa dza vha dza tshikolo dzine dza shumiswa nga vhagudiswa. T̄halusamaipfi dza tshikolo dzi shuma u thusa vhagudiswa vhane vha t̄oda ndivho ya luambo lwa damuni, ngeno dza vhagudiswa dzi tshi thusa avho vha t̄odaho ndivho ya luambo lusili. Izwi zwi sia t̄halusamaipfi ya luambo luthihi i tshi wela kha sia la t̄halusamaipfi ya tshikolo ngeno t̄halusamaipfi ya nyambo mbili i tshi wela kha sia la t̄halusamaipfi ya ngudo. Vhuvha ha t̄halusamaipfi dza zwa ngudo vhu kombetshedza vhasika t̄halusamaipfi vha t̄halusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane u nea t̄halutshedzo dza madzinamapambwa nga ndila ine vhashumisi vhadzo vha do kona u vha na zwine vha guda zwi tshi kwama nyambo idzi mbili. Muhumbulo wa t̄hodisiso iyi u kha di vha wa u t̄oda u dzinginya ndila dzine izwi zwa nga itwa nga ndila ya khwine.

2.4 Pulane ya kuvhumbelwe kwa t̄halusamaipfi

Mveledziso ya t̄halusamaipfi ina zwiteŋwa zwivhili zwo tevhekanaho zwine vhasika t̄halusamaipfi vha tea u fhira khazwo u itela u bveledza t̄halusamaipfi dzi swikelaho t̄hodea dza vhashumisi vhe dza sikwa ho lavheleswa vhone. Tshiteŋwa tsha u thoma ndi pulane ya nzudzanyo, ngeno tshiteŋwa tsha vhuvhili tshi tsha u bvisela khagala ndivho ya tsiko ya t̄halusamaipfi na mishumo yayo (Gouws na Prinsloo, 2005).

Huna maga o fhambanaho ane a tea u tevhelwa musi t̄halusamaipfi i tshi vhumwaho, ho katelwa na t̄halusamaipfi yenei ya nyambo mbili. Vhaŋwe vhe vha sumbedza maga

enea ndi Wiegand (1998), Gouws (2001), Gouws na Prinsloo (2005). Maga eneo ndi aya o tšalutshedzwa afho fhasi.

2.4.1 Maga a kudzudzanyele kwa tšalusamaipfi

Musi tšalusamaipfi i tshi dzudzanywa hu na maga ane a tevhelwa. Maga aya a katela mveledziso ya ndivho ya tšalusamaipfi, u tevhedzwa ha ntha dza u vhumba tšalusamaipfi na kuvhekanyele kwa zwidzheniswa. Gouws na Prinsloo (2005) vho sumbedza uri luṭa ulu ndi lwone murango wa u sika tšalusamaipfi. Afha hu vha hu tshi khou vhekanywa ndila dzine dza ḡo tevhelwa kha u sika tšalusamaipfi na vhulanguli ha thandela yothe. Pulane iyi i itwa nga mudzudzanyi muhulwane na bodo ya vhulanguli. Pulane iyi i katela mugaganyagwama na mbekanyamaitele ine ya ḡo tevhelwa, ho katelwa na vhuḡifhinduleli vhune ha ḡo nekedzwa vhathu vhothe vhane vha ḡo vha na mukovhe kha u sikwa ha tšalusamaipfi. Nga murahu ha afha hu konaha u tevhela u bveledzisa ndivho ya tšalusamaipfi na mishumo yayo.

2.4.2 Mveledziso ya ndivho na mishumo ya tšalusamaipfi.

U bvisela khagala ndivho ya tšalusamaipfi ndi tshipiḡa tsha thyori ya mishumo ya vhusikaṭšalusamaipfi. Thyori iyi i amba zwauri tšalusamaipfi i tshi vhumbwa i tea u lavhelesa tḡodea dza vhashumisi (Wiegand,1996). Tshipiḡa itshi tshi rangela phanda mushumo wa u thoma u vhumba tšalusamaipfi. Izwi zwi amba uri vhasikaṭšalusamaipfi vha tea u vha na ndivho ya mushumo wa tšalusamaipfi ine vha khou tḡda u i vhumba na vhathu vhe ya livhanywa navho (Gouws,2001).

Mveledziso ya ndivho ya tšalusamaipfi i langwa nga lushaka lwa tšalusamaipfi i khou vhumbwaho na vhathu vhane ya khou sikelwa vhone. Izwi zwi amba uri mveledziso ya ndivho ya tšalusamaipfi ya luambo luthihi a i nga ḡo fana na mveledziso ya ndivho ya tšalusamaipfi ya nyambo mbili sa izwi mishumo ya tshaka idzi mbili na vhashumisi vhadzo zwi sa fani.

Mushumo wa tšalusamaipfi ya luambo luthihi ndi wa u tšalutshedza maipfi a luambo lwo shumiswaho nga luambo lwonolwo uri vhashumisi vha kone u ḡivha zwine a amba (De Schryver na Prinsloo, 2000), ngeno mishumo ya tšalusamaipfi ya nyambo mbili yo dodombedzwa huṅwe kha tḡoḡisiso iyi. Musi hu tshi pfi tšalusamaipfi yo vhumbwa zwavhuḡi, hu vha hu tshi khou ambwa u pfi tšalutshedzo dzi re ngomu hayo dzi a

lelutshela vhashumisi, zwo bva kha u bveledzwa zwavhuḡi ha ndivho ya ṡhalusamaipfi musi i sa athu u vhumbwa.

Nga murahu ha mveledziso ya ndivho ya ṡhalusamaipfi, hu tevhela pulane ya u vhumba ṡhalusamaipfi. Luṡa ulu lwa tevhedzwa zwone, vhasikaṡhalusamaipfi vha a konaha u bva na maitele a u nanga maipfi ane vha ḡo a shumisa, ngeno u ḡivha vhashumisi vho lavheleswaho i tshi ḡo vha thusa kha kuṡalutshedzele kwa maipfi eneo. Zwino thaidzo ine ya vha hone kha ṡhalusamaipfi dzi katelaho nyambo dza Afrika, ho katelwa na Tshivendḡa, ndi ya u shaeya ha maipfi o dzulaho o kuvhanganywa, izwi zwa vho sia na ṡhalutshedzo dza vhunzhi ha maipfi o topolwaho dzi sa koni u fusha vhashumisi vhadzo (Gouws na Prinsloo (ibid)).

2.4.3 U vhumba ṡhalusamaipfi

Musi ṡhalusamaipfi dzi tshi vhumbwa, hu na maga ane a tevhelwa. U ya nga Wiegand (1989) maga aya ndi luṡanyangaredzi lwa nzudzanyo (*The general preparation phase*), luṡa lwa u kuvhanganya zwishumiswa (*The material acquisition phase*), luṡa lwa u dzudzanya zwishumiswa (*The material preparation phase*), luṡa lwa nyito dza u vhumba ṡhalusamaipfi (*The material processing phase*) na luṡa lwa nyandḡadzo ya ṡhalusamaipfi (*The publishing preparation phase*). Nṡha idzi dzo ṡalutshedzwa afho fhasi dza dovha dza tikedzwa na nga vhaṡwe vhaḡivhi vha maṡwalo.

2.4.3.1 Luṡanyangaredzi lwa nzudzanyo (*The general preparation phase*)

Kha luṡa ulu hu vhwera murango wa zwivhumbeo zwine zwa tea u vha ngomu ha ṡhalusamaipfi na nyandḡadzo ya ṡhalusamaipfi musi yo no khunyeledzwa. Afha hu tea u bveledzwa bugwana ya vhusikaṡhalusamaipfi ya ndaela dza kuvhumbelwe kwa ṡhalusamaipfi (Bergenholtz na Gouws, 2012). Bugwana ya Bergenholtz na Gouws (ibid) ndi yone sumbandila kha kunangelwe na kuṡalutshedzele kwa maipfi ane a ḡo shumiswa kha ṡhalusamaipfi.

Zwiṡwe zwiṡwa zwa ndeme zwine zwa tea u vha ngomu ha bugwana iyi zwi katela ndila ya kutopolele kwa maipfi, kuṡalutshedzele kwo lavhelelwaho, kuṡwalele kwa maipfi, na zwiṡwevho. Izwi zwi vha zwi tshi khou itelwa uri ṡhalusamaipfi i kone u ṡea ṡhalutshedzo dzi lelutshelaho vhashumisi vhadzo. Zwa sa ralo hu ḡo bveledzwa ṡhalusamaipfi ine ṡhalutshedzo dzi re khayoy dza shaya ṡhalutshedzo dzi pfeseseaho. Afha ndi hone hune ha bvelela khaedu ya ṡhalutshedzo dzi sa fushi ṡhodyea dza vhashumisi

((Bergenholtz na Gouws, ibid). Ndi ngazwo zwi zwa ndeme uri mushumo wa u vhumba thalusamaipfi dza nyambombilidza Tshivenda na Tshiisimane u dzhieze nzhele u bveledziswa ha bugwana ya ndaela ine ya do kona u thusa kha tshivhumbeo na thalutshedzo dza madzinamapambwa.

2.4.3.2 Luṭa lwa u kuvhanganya zwishumiswa

Gouws na Prinsloo (ibid) vha dovha vha sumbedza uri luṭa lwa u kuvhanganya zwishumiswa ndi lwone lune khalwo ha kuvhanganywa maipfi ane a do shumiswa kha thalusamaipfi. Kha kushumele kwao maipfi aya a vha o vhewa kha dudu la elekitironiki, ha konaha u dzhiwa ane a vhone a tshi khou shumiseswa a pangwa kha thalusamaipfi, a fhedza nga u thalutshedzwa. Zwi tshi kwama thalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane dzo no vhaho hone, luṭa ulu a lu vhone lwo thusa zwo edanaho. Gouws na Prinsloo (2005) vha sumbedza zwauri thalusamaipfi i tshi vhumbwa i tea u dzudzanyelwa. Vhoramaṅwalo avha vha sumbedza uri pulane ya u vhumba thalusamaipfi, i thoma kha u kuvhanganya data ya vhulunga kha dudu la elekitironiki ho katelwa maipfi, madzinambumbano na maidioma.

Zwenezwo thodisiso iyi yo dzinginya muhumbulo wa uri vhasika thalusamaipfi vha thalusamaipfi dzi daho vha lavhelese na mitevhe ya mathemo ine ya dzulela u bveledzwa nga Muhasho wa Mitambo, Vhutsila na Mvelele. Zwine zwa tea u dzhielwa nzhele ndi u lwela u nea thalutshedzo dza madzinamapambwa nga ndila i lelutshelaho vhashumisi sa izwi na yenei mitevhe i tshi di vha na madzinamapambwa o thalutshedzwaho nga ndila i kanganyisaho. Tsumbo ya izwi i wanala kha mitevhe wa mathemo a zwa khetho (February, 2014:26), une khawo ho sumbedzwa na u thalutshedzwa ipfi li tevhelaho u bva kha Tshiisimane u ya kha Tshivenda:

(1) **banner** (English)/bena (Tshivenda)

Khanganyiso kha thalutshedzo i re afho nṭha ndi ya uri muthu a sa divhi uri *banner* ndi mini u nga si kone u pfesesa uri thalutshedzo ya Tshivenda i amba mini vhunga ho sokou shumiswa tshilinganyisi tsha phindulelo tshi re na muungo u songo fhambanaho na wa Tshiisimane.

Zwe zwa vha zwo fanela u itwa ho vha hu u nea thalutshedzo yo tṅavhuwaho u fana na kha ipfi li tevhelaho u bva kha mitevhe wa mathemo wonoyo muthihi (February, 2014:25):

(2) **ballot paper** (English) / bambiri la u vouthela (Tshivenda)

Naho ipfi vouthela lo vha li tshi nga di imelwa nga ipfi khethela, thalutshedzo iyi i khwine sa izwi vhatu vhanzhi vha tshi pfala vha tshi divha uri u voutha zwi amba mini. Tsaukanyo ya tsumbo idzi, u bva kha mutevhe wa mathemo uyo we wa sumbedzwa afho ntha, yo itelwa u khwathisedza muhumbulo wa uri musi hu tshi topolwa maipfi u bva kha mitevhe ya mathemo, hu tea u lavheleswa uri thalutshedzo dzao dzi a tanga-nedzea.

Tsumbo dza madzinamapambwa a kanganyisaho u fana na ayo o bulwaho afho ntha dzi hone kha thalusamaipfi dzo topolwaho, nahone dzo talutshdzwa ngau to u tanda-vhudza kha ndima ya tsaukanyo ya data.

2.4.3.3 Luṭa lwa u dzudzanya zwishumiswa

Kha luṭa ulu hu nanguludzwa maipfi o kuvhanganywaho u itela u bvisela thungo ayo ane a si do shumiswa. Musi ho no itwa izwi vhasika thalusamaipfi vha a kona u vhekanya maipfi o topolwaho kha masiatari a thalusamaipfi. Zwine zwa do tevhela nga murahu ha izwi ndi u nea thalutshedzo dza maipfi o kuvhanganywaho (Gouws na Prinsloo, 2005).

Ndi kha luṭa lwonolu lwa u dzudzanya maipfi ane a do shumiswa hune thalusamaipfi dza tea u nekedza thalutshedzo dzo edanaho, zwine zwa vhonala zwi khaedu yo livhisaho kha thodisiso iyi sa izwi thalusamaipfi mbili dzo topolwaho dzi tshi vhonala dzi tshi kha di shaedza kha thalutshedzo dza madzinamapambwa.

2.4.3.4 Luṭa lwa maitele a u vhumba thalusamaipfi

Nga murahu ha u kuvhanganywa ha maipfi ane a do shumiswa, hu thoma u nwalwa maipfi na u a nea thalutshedzo. Kha luṭa ulu a hu lavheleswi maipfi o topolwaho fhedzi kana mutevhekati (*central list*), hu dovha ha lavheleswa mafhungo ane a do nwalwa kha tshipida tsha u ranga tsha thalusamaipfi (*front matter*) na tshipida tsha murahu (*back matter*). Thalusamaipfi i vha yo khunyelelaho musi zwipida zwothe vhuraru hazwo zwo dzudzanywa zwone (Bergenholtz, Tarp na Wiegand, 1999). Thalusamaipfi dzo topolwaho kha thodisiso iyi dzi na zwipida izwi zwothe, izwi zwi amba uri dzo khunyelela. Khaedu ine ya vha hone ndi ya ku thalutshedzele kwa madzinamapambwa a Tshivenda ane a vhonala e na khanganyiso. Izwi ndi zwone zwo vhangaho uri thodisiso iyi i vhe hone.

2.4.3.5 Luṭa lwa u lugisela nyandadzo

Luṭa lwa u khunyeledza maga a u vhumba ṭhalusamaipfi ndi lwa u ita ndugiselo dza u i andadza. Ndugiselo idzi dzi katela u vhalululwa ha maipfi na u sedzulusa kudzudza-nyelwe kwa ṭhalusamaipfi. Ndeme ya luṭa ulu ndi ya u vhona uri ho nangwa maipfi o teaho, nahone o ṭalutshedzwa nga ṅdila i leluwaho (McArthur,1986). Ṭhalusamaipfi dzo topolwaho dzone dzi vhone dzo sedzuluswa, fhedzi hune dza ṭahedza hone ndi kha kuṅwalele na kuṭalutshedzele kwa maṅwe madzinamapambwa. Thandululo dzi kwamaho ṭhahelelo idzi dzo nekedzwa sa dziṅwe dza themendelo magumoni a ṭhoḍisisos iyi.

Muhumbulo wa ṭhoḍisiso iyi ndi u tsivhudza vhasikaṭhalusamaipfi vha ṭhalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda naTshiisimane uri musi vha tshi swika kha luṭa lwa nzudzanyo dza u andadza ṭhalusamaipfi, vha tea u ita tshanduko dzo teaho kha ṭhalutshedzo dza maipfi u itela uri ṭhalutshedzo dzavho dzi kone u pfesesea. Thikhedzo i kwamaho ndeme ya luṭa ulu yo nekedzwa na nga Gouws (2001).

2.4.3.6 Ṭhandavhudzo ya zwidzheniswa

Musi maipfi o no kuvhanganywa a dzheniswa kha ṭhalusamaipfi, a tea u ṭumetshedzwa zwidzheniswa. Zwidzheniswa izwi zwi katela zwiteṅwa zwi fanaho na thinwaipfi dza muambo, mafhungo, zwivhumbeo zwa zwidzheniswa, kubulelwe kwa maipfi, zwilinganyisi zwa phindulelo na zwiṅwe zwinzhi. Kha tshiteṅwa itshi hu dovha ha nekedzwa na ṭhalutshedzo dza maipfi. Musi musikaṭhalusamaipfi e kha tshiteṅwa itshi u tea u vhona uri ṭhalutshedzo dzoṭhe dze a dzi nea na zwiṅwe zwidzheniswa zwo dzula nga ngona u itela uri hu si kanganyiswe vhashumisi. Zwenezwi ndi zwine zwa tikedzwa nga vha SIL International (2022), vhane vha tou dovha hafhu vha tikedza tshoṭhe muhumbulo wa muṭoḍisisi wa uri ṭhalusamaipfi dzi tea u nekedza ṭhalutshedzo dzine vhashumisi vha kona u dzi pfesesa.

2.5 MISHUMO YA ṬHALUSAMAIPFI

Ṭhalusamaipfi dzi tshi sikwa hu vha hu na mushumo we dza sikelwa wone zwi tshi ya nga tshaka dzadzo na vhathu vhe dza livhanywa navho. Hone tshiteṅwa itshi tshone tshi ḍo lavhelesa mishumonyangaredzi ya ṭhalusamaipfi. Mishumo ya ṭhalusamaipfi dza nyambombili yone yo dodombedzwa huṅwe kha ṭhoḍisiso iyi sa izwi dzi dzone dzo lavheleswaho. Vhaḍivhi vha ngaho Hartmann (1983) na Hawel (2007) vha na zwe

vha amba nga ha mishumo ya ṭhalusamaipfi nga u tou angaredza. U ya nga ha Hartmann (1983) ṭhalusamaipfi dzi n̄ea muvhali mafhungo a kwamaho kuñwalele na kubulele kwa maipfi, pfanywa na zwiñwe zwinzhi. Ṭhalusamaipfi dzi dovha hafhu dza thusa kha u gudisa u vhala, u ñwala na zwa vhupinduleli. Izwi zwi amba uri musi muthu a tshi ita mishumo iyi yo bulwaho afho murahu a nga si kone u vha na mvelaphanda arali a songo ranga u shumisa ṭhalusamaipfi kana u ðivha ṭhalusamaipfi ya luambo luthihi kana ṭhalusamaipfi ya nyambo mbili kana u fhirisa. Ṭhalusamaipfi dzi dovha dza thusa kha ṭhalutshedzo ya maipfi o topolwaho ho lavheleswa tshivhumbeo tsha maipfi eneo na u thusa kha kupfesesele kwa kushumisele kwa maipfi kha nyimele dzo fhambanaho.

U ya nga Devapala (2004) kha Nthambeleni (2016:35), mushumo wa ṭhalusamaipfi dza nyambombili u ṭhalutshedzwa nga ndila i tevhelaho:

The first purpose is to describe the lexical structure of a language or its varieties like the standard descriptive dictionaries. The second purpose is to help the comprehension of different types of texts in a language, such as text dictionaries and scholarly dictionaries. The third purpose is to prescribe the norm or standard as different from the substandard or non-standard. The latter appears in the form of prescriptive or prohibitive dictionaries. The last purpose is the production of texts either in the native language or second or foreign language, and the thesaurus can be classified under this category.

Izwi zwi tou amba uri ṭhalusamaipfi iyi i na ndivho tharu. Ndivho ya u thoma ndi ya u ṭhalutshedza zwivhumbeo zwa maipfi a luambo lwo shumiswaho. Ndivho ya vhuvhili ndi ya u thusa vhashumisi u pfesesa mañwalo a luambo lwo shumiswaho u fana na ṭhalusamaipfi, ho katelwa na dza zwa pfunzo. Ndivho ya vhuraru ndi ya u sumbedza ndila dzi ṭanganedzeaho dzine dza tea u shumiswa kha luambo. Ndivho ya vhuña ndi ya u bveledza mañwalo a luambo lwa ðamuni kana luambo lusili.

Kha ṭhoðisiso iyi izwi zwi khou tou amba uri ṭhalutshedzo dza madzinamapambwa, dzine huñwe dza vhonelele dzi tshi tea u khwiniswa, nga maanda kha zwivhumbeo zwa maipfi, kuñwalele na kubulele kwao, dzi tea u vha khagala na u leluwa nga ndila ine vhashumisi vhadzo vha si ðo kondelwa u pfesesa ṭhalutshedzo dza madzinamapambwa.

2.6 THALUSAMAIPFI DZA NYAMBOMBILI

Tshiteńwa itshi tsho bvisela khagala thalutshedzo, divhazwakale ya thalusamaipfi dza nyambombili khathihi na ndeme yadzo.

2.6.1. Thalutshedzo ya thalusamaipfi ya nyambombili

Uyu muhumbulo u tikedzwa nga nnyi kana u bva manwalwa a fhio u sumbedza uri vhone vha khou review literature Thalusamaipfi ya nyambo mbili ndi ila ine ya katela nyambo mbili dzi sa fani. Yone i khethekanywa ya bva zwipiđa zwivhili. Kha tshipiđa tsha u thoma tsha A, luambo 1 lu shuma sa tshiko ngeno luambo 2 lu tshi shuma u thalutshedza ipfi lo topolwaho. Kha tshipiđa tsha vhuvhili tsha B, luambo 2 lu shanduka u vha tshone tshiko ngeno luambo 1 lu tshi vho shuma u thalutshedza. U ya nga Corread (2006), kha Nthambeleni (2016:36) thalusamaipfi ya nyambo mbili i thalutshedzwa nga ndila i tevhelaho:

A bilingual dictionary presents the lexicon and phraseology of one language called the source language and translates these components into a second language called the target language. This dictionary can be arranged in two ways; it can be either alphabetical or thematic.

Izwi zwi amba uri thalusamaipfi ya nyambo mbili ndi ine khayoy maipfi kana mafurase a luambo, lune lwa vha lwone nkho, a pindulelwa kha luambo lwa vhuvhili. Thalusa- maipfi iyi i a dzudzanywa nga ndila mbili. Ndila ya u thoma ndi ya u tevhedza alifabethe, ngeno ndila ya vhuvhili i ya u tevhedza therwana dzo tou vhekanywaho.

Mothiba (2012) kha Nthambeleni (2016:36) ene a tshi amba nga thalusamaipfi ya nyambo mbili u ri:

A bilingual dictionary is a practical tool that invariably consists of a single volume which is most often divided into two parts. In the two parts, the source language of the first part becomes the target language of the second part and vice versa and this is called reversibility. The main aim of a bilingual dictionary is to cater for the needs of the source and the target language speakers which are not identical. What is often the case is that the native speakers of the source language try to understand the target language and vice versa. The target users expect to find correct translation equivalents in order to construct meaningful paraphrases.

Izwi zwi tshi tou amba uri t̄halusamaipfi ya nyambo mbili ndi tshishumiswa tsha nyito tshine tsha vha kha liñwalo liñhihi line kanzhi la vha lo fhandekanywa la bva khethekanyo mbili. Kha khethekanyo ya u thoma luambo 1 lu shuma sa tshiko tsha lema ngeno luambo 2 lu tshi shuma u t̄alutshedza ipfi lo topolwaho. Kha tshipida 2 luambo 2 lu shanduka u vha tshone nkho ya lema ngeno luambo 1 lu tshi vho shuma u t̄alutshedza. Kha khethekanyo ya vuvhili luambo 1 lu shuma sa tshiko tsha lema ngeno luambo 2 lu tshi shuma u nea t̄alutshedzo dza lema. Ndivho khulwane ya t̄halusamaipfi ya nyambo mbili ndi u swikela t̄hodega dza vhashumisi vha nyambo mbili dzi sa fani. Afha ndi hune vhashumisi vha guda nyambo dzo katelwaho. Vhashumisi vha luambo lwo pambaho vha shumisa zwilinganyisi zwa phindulelo kha u vhumba mafurase a ambaho mafhungo a pfadzaho.

T̄halusamaipfi mbili dzo topolwaho dzi a tenda u vha dza nyambombili. T̄halusamaipfi ya Tshikota (2006) i tou tendelana tshothe na tshivhumbeo tsho t̄alutshedzwaho nga Mothiba (2012) na Mashamaite (2006) afho n̄tha ngauri yo katela nyambo mbili ya dovha ya vha na khethekanyo mbili. T̄halusamaipfi ya Van Warmelo (1989) na yone i a tenda u vha ya nyambo mbili vhunga yo shumisa luambo lwa Tshivenda na Tshisimane, fhedzi yo ri lianinyana na t̄alutshedzo yo newaho afho n̄tha zwi tshi da kha tshivhumbeo vhunga yone i na khethekanyo nthihi fhedzi. Kha t̄halusamaipfi idzo mbili, hu na t̄alutshedzo dza lema dzo nekedzwaho nga zwilinganyisi zwa phindulelo zwine vhashumisi vha nyambo dzo pindulelwaho khadzo vha nga zwi shumisa u vhumba mafurase na mafhungo.

Ndivho ya t̄hodisiso iyi ndi ya u saukanya kuñwalele, ku t̄alutshedzele, kubulele kwa zwilinganyisi zwa phindulelo izwi na dziñwe t̄alutshedzo dza tshivhumbeo tshituku zwi kanganyisaho vhunga zwi hone kha t̄halusamaipfi dzo topolwaho.

2.6.2 Divhazwakale ya mveledziso ya t̄halusamaipfi

Vhadivhi vha nyambo vha sumbedza uri t̄halusamaipfi, hu tshi katelwa na t̄halusamaipfi idzi dza nyambombili, ndi kale vhukuma dzo thoma u vha hone. U ya nga Daily Sun (2004) hu sumbedzwa uri u bva tshe vathu vha thoma u shumisa luambo lwa u ñwala, vho mbo do toda ndila dza u wana maipfi ane vha nga a shumisa kha u pfesesa luambo. Vho mbo di dzhena kha fulo li kwamaho izwo, ha vho fhedza hu tshi vho sikwa mañwalo a fanaho na line la pfi 'Rosetta Stone' lo bveledzwaho kana lo ñwalwaho shangoni la Egipta nga 200 BC. Liñwalo ilo lidivhea kha lifhasi lothe. Liñwalo ilo lo

ñwalwa nga luambo lwa Tshiegipita ngeno t̄halutshedzo ya maipfi o shumiswaho dzo ñwalwa nga luambo lwa Tshigerika.

Tshi itaho uri liñwalo ilo li ambiwe nga lo kha t̄hoḍisiso iyi ndi uri lo ñwalwa nga nyambo mbili, vhunga na t̄hoḍisiso iyi i tshi khou amba nga ha kuḗalutshedzele kwa madzi-namapambwa kha t̄halusamaipfi dza nyambombili. Mvelaphanda iyi a yo ngo ima vhukati sa izwi ho fhedza ho no vha na t̄halusamaipfi dzi sikwaho nga vhathu vha fanaho na Dr S Johnson, na N Webster, ngei England na America miñwahani yeneiḗa ya 1755 na 1806 nga u tevhekana. Mveledziso iyi i sumba ndila yo livhaho kha u bvelela ha t̄halusamaipfi dza nyambombili na ndeme yadzo. Zwine muḗoḍisisi a tama u sumbedza afha ndi zwauri t̄halusamaipfi dza nyambombili dzi na he dza tumbuka hone.

Mongwe (2006) u sumbedza uri t̄halusamaipfi dza nyambombili dzo sikwa sa tshililo tsha u vusuludza vhudavhidzani he ha vha vhu tshi vho sumbedza u sa tsha vha hone vhukati ha vhathu vha shumisaho luambo luthihi. Hu na matombo o wanalaho Elba nga ñwaha wa 1975 ane a khwaḗhisedza fhungo la uri t̄halusamaipfi dza nyambombili ndi kale dzo thoma u vha hone. Afho ndi he ha shumiswa nyambo dza Sumeria na Elba. Nyambo idzi kha nyambo idzi mbili, luñwe lwo shumiswa sa tshone tshiko tsha mafhungo ngeno luñwe lwo shuma u t̄alutshedza.

Ḍivhazwakale ya t̄halusamaipfi dza nyambombili kha luambo lwa Tshivenda fhanu Afrika Tshipembe i sumbedza uri na dzone ndi kale dzo thoma u sikwa nahone dzo vha na t̄huḗhuwedzo ya Tshiisimane na Tshivhuru kha kuñwalele na kubulele kwa madzi-namapambwa a luambo lwa Tshivenda. Smit (1996) ene u khwaḗhisa kulavhelesele uku nga u bula uri t̄halusamaipfi dza nyambombili vhukati ha nyambo dza Afrika Tshipembe ndi kale dzi hone. Honeha, ḍivhazwakale i sumba uri a hu athu u vha na t̄halusamaipfi dza nyambombili dzo katelaho nyambo dza Vharema, nahone dzoḗhe dzo no vhumbwaho dzo katela Tshiisimane na Tshivhuru na luambo lwa Vharema.

T̄halusamaipfi idzi dzi shumisa luambo lwa Tshiisimane kana lwa Tshivhuru sa lwone tshiko tsha maipfi ngeno nyambo dza Vharema dzi dzone dzi shumaho u pamba na u nea zwilinganyisi zwa phindulelo kana t̄halutshedzo. T̄halutshedzo ya tshiimo itshi ndi ya uri hu vhone hu kha ḍi vha na u kandedzwa ha nyambo dza Vharema. Izwi zwi vhone na nga zwivhumbeo zwa madzinamapambwa a Tshivenda zwine zwa sumba

uri a na vhubvo kha nyambo idzi dza vhatshena sa zwe ngudo iyi ya sumbedza kha tsaukanyo ya madzinamapambwa o topolwaho kha thalusamaipfi dzo shumiswaho.

Naho hu na vhaḁivhi na vhaḁwali vhanzhi vho ambaho nga ha ḁivhazwakale ya mveledziso ya thalusamaipfi, thodḁisiso ya Musehane na Nthambeleni (2014:215) i vhone i yone yo dodombedzaho mveledziso ya thalusamaipfi dza Tshivendḁ nga ndḁila ine ya vha khagala vhukuma. U ya nga thodḁisiso iyi hu vhone mushumo wo bveledzwaho wa Tshivendḁ wo thoma kale. Wo ḁiswa nga vharumiwa vha no bva Berlin. Nga ḁwaha wa 1872 vharumiwa vhenevho vho thoma na mushumo wonoyu Vendḁ ḁe ḁa vha ḁi tshi vhidzwa u pfi Vendḁaland. Mushumo uyu wo thoma nga 1904 musi Theodore na Paul Schwellnus (murathu na mukomana) vho ḁwala *Die Verba Des Tshivendḁ*.

Uku (Die Verba Des Tshivendḁ) hu pfi kwo vha kubugwana kwe kwa tou nga thalusa- maipfi, kwe kwa ḁea mutevhe wa maipfi ane a vha maiti nga Tshivendḁ na Tshidzheremane. Thalusamaipfi yeneyi ye ya vha yo itelwa vha gudaho Tshivendḁ vhane vha vha Madzheremane, i sumba i si tsha wanala. Nga 1937 ho anḁadzwa thalusa- maipfi ya Van Warmelo N.J., *Tshivendḁ Dictionary*, ye ya bvisa maipfi u bva kha Tshivendḁ u ya kha Tshiisimane..

Nga 1954 vhoramaḁwalo Marole LT na De Gama FJ vho ḁwala *English-Vendḁ Vocabulary*. Iyi yo vha i mviso ya vhuraru yo ḁeaho maipfi nga English ya kona u ḁea pfanywa nga Tshivendḁ. Tsedzuluso dzi sumba thalusamaipfi iyi na yone i si tsha wanala. Nga 1955 Marole LT o bvisa *Afrikaans-Vendḁ Vocabulary and Phrase Book* ya masiaḁari a fumirathi. Yo vha ya nyambo mbili dzine dza vha Tshivhuruna Tshivendḁ.

Nga 1972 vhoramaḁwalo Joubert PJ na Rapea D N vho anḁadza *Verklarende woordelys (mutevhe wa maipfi u thalutshedzaho: Afrikaans-English/Tshivendḁ-English- Tshivendḁ: Vol 1 A-C (nyambo tharu)*. Mutevhe uyu we wa vha wo itelwa vha Koporasi ya Khasho ya Afrika Tshipembe, hu u itela u leludza thalutshedzo kha Tshivendḁ na wone a u tsha wanala.

Nga 1976 vhenevha vhoramaḁwalo Joubert PJ na Rapea D N vho anḁadza *Verklarende woordelys (mutevhe wa maipfi u thalutshedzaho: Afrikaans-English/Tshivendḁ- English- Tshivendḁ: Vol 2 D- (nyambo tharu)*. U fana na wa 1972, wo vha wo itelwa vha Koporasi ya Khasho ya Afrika Tshipembe, u tshi bva kha Afrikaans wa ya kha

English, wa kona u ya kha Tshivenda. Tsedzuluso dzi sumba mutevhe uyu na wone wo ngalangala.

Nga n̄waha wa 1976, vhoramañwalo Wentzel PJ na Muloiwa TW vho an̄dadza *Dritalige Elementere Woordeboeke/Trilingual Elementary Dictionary: Venda /Afrikaans/English*. Yone yo vha yo bveledzwa nge ha vhone hu na t̄hodea kha matshudeni vhane vha ita khoso ya tshipentshela (Special Kursus/Special Course) ya Luvenda uri vha fariswe na mutevhe wa maipfi ane a shumiseswa. T̄halusamaipfi iyi na yone a i tsha wanala. Nga 1982 t̄halusamaipfi yenei yo mbo khwiniswa ya vho vhidzwa u pfi *Verbeterde Dritalige Woordeboek/ Improved Trilingual Dictionary; Venda/ Afrikaans/ English ya nyambo tharu*, ine ya kha ði vha hone na n̄amusi. T̄halusamaipfi yenei i n̄ea maipfi nga Tshivenda, ya n̄ea pfanywa nga Afrikaans ya dovha hafhu ya n̄ea pfanywa nga English, ya dovha hafhu ya n̄ea maipfi nga Tshivenda. T̄halusamaipfi iyi i kha ði wanala.

Nga 1984, vhoramañwalo Hartshorne KB, Swart JHA, Posselet E na Muloiwa TW vho an̄dadza *Dictionary of Basic English-Venda*, i n̄eaho maipfi nga English a tshi ya kha Tshivenda kha tshipiḁa tsha u thoma, kha tshipiḁa tsha vhuvhili i n̄ea pfanywa dza maipfi eneo nga Tshivenda. T̄halusamaipfi iyi i kha ði wanala.

Ḑivhazwakale ya mveledziso ya t̄halusamaipfi dza Tshivenda yo khwaḁhiswa nga ramañwalo Mawela nga n̄waha wa 1996. A tshi t̄alutshedza izwi, u ri nga 1996 ho vha hu na t̄halusamaipfi mbili fhedzi, dzine dza vha *Tshivenda-English Dictionary* ya Van Warmelo yo an̄dadzwaho nga 1989 nga J.L. van Schaik na *Trilingual Elementary Dictionary* ya Wentzel PJ na Muloiwa TW yo an̄dadzwaho nga Yunivesithi ya Afrika Tshipembe, Pretoria nga 1976. Ndi zwa ndeme u sumbedza uri nga murahu ha maambiwa a Mawela (1996), ho bveledzwa t̄halusamaipfi dzi swikaho t̄hanu na nthihi dza luambo lwa Tshivenda. T̄hanu dzadzo ndi dza nyambombili ngeno nthihi i ya luambo luthihi.

U bva afho ho dovha ha bveledzwa t̄halusamaipfi dziñwe u fana na t̄halusamaipfi ya nyambo mbili ya *Tshivenda-English/English-Tshivenda*, nga vhoramañwalo Mathivha, Milubi na Maḁadzhe nga n̄waha wa 2014, *T̄halusamaipfi ya luambo luthihi ya Tshivenda* nga Tshikota nga n̄waha wa 2010, *T̄halusamaipfi ya Mirero, Tshivenda-English* nga Tshikota nga n̄waha wa 2010, *T̄halusamaipfi ya Maidioma, Tshivenda-English* nga Tshikota nga n̄waha wa 2010, na *Tshivenda/English T̄halusamaipfi* nga

Tshikota nga n̄waha wa 2006, yone ye t̄hōḍisiso iyi ya lavhelesa yone khathihi na ya Van Warmelo ya 1989. Mafhungo a kwamaho vhunzhi ha t̄halusamaipfi idzi ha nga ḍo ambwa afha sa izwi t̄hōḍisiso iyi yo livhana na t̄halusamaipfi ya Tshikota (2006) na ya van Warmelo (1989).

2.6.3 Tshaka dza t̄halusamaipfi dza nyambombili

Vhashumisi vhanzhi vha t̄halusamaipfi a vha zwi ḍivhi uri t̄halusamaipfi dzi vhumbwa dzo lavhelesa vhashumisi vho khetheaho, fhedzi vha a dzi shumisa uri vha wane than-dululo zwi tshi kwama t̄halutshedzo dza maipfi ane vha si a pfesese. Ndi zwa ndeme u dzhiela nzhele zwauri hu na tshaka dza t̄halusamaipfi dza nyambombili. U ya nga ha Mongwe (2006) tshaka dziḥwe dza t̄halusamaipfi dza nyambombili ndi t̄halusamaipfi dza sia l̄ithihi. Idzi ndi dziḷa t̄halusaipfi dzine nyambo dzo shumiswaho dza si shan-dukise masia. Tsumbo ya t̄halusamaipfi idzi ndi ya Van Warmelo (1989) yo topolwaho kha ngudo iyi. Ndi ine ya vha na maipfi o n̄walwaho nga Tshivend̄a a t̄alutshedzwa nga Tshiisimane.

Hu dovha ha vha na t̄halusamaipfi ya nyambo mbili ya masia mavhili. Afha ndi hune nyambo dzo shumiswaho dza sielisana kha u vha tshiko tsha mafhungo na u t̄alutshedza. Tsumbo ya t̄halusamaipfi idzi ndi ya Tshikota (2006) ine khayō luambo lwa Tshivend̄a na lwa Tshiisimane dza sielisana kha u vha tshiko na u t̄alutshedza maipfi o topolwaho. Mongwe (2006) u sumbedza tshaka mbili dza t̄halusamaipfi dza nyambo mbili, dzone ndi ya khethekanyo nthihi (unidirectional) na ya khethekanyo mbili (bidirectional).

2.6.3.1 T̄halusamaipfi ya khethekanyo nthihi

T̄halusamaipfi iyi i shumisa luambo luthihi sa tshone tshiko tsha maipfi na luḥwe lu-ambo sa lwone lune lwa khou t̄alutshedzaho maipfi. T̄halusamaipfi ya nyambo mbili ya Van Warmelo (1989) i wela kha lushaka ulu ngauri i na khethekanyo nthihi ya tshivhumbeo tshihulwane tsha Tshivend̄a na tshivhumbeo tshit̄uku tsha English. T̄halutshedzo iyi i khwaḥisedzwa nga tsumbo dzi tevhelaho:

- (3) a.** agere 9 (Afr.akker); acre (Van Warmelo, 1989:1)
- b.** bisikiti 5 (Eng.); biscuit (Van Warmelo, 1989:13)
- c.** ofisi 9 (Eng.); office (Van Warmelo, 1989:290)

d. pennde 9 (Eng.); paint (Van Warmelo, 1989:296)

Kha tshivhumbeo tshihulwane tshi re afho n̄tha, lema dzothe dzo n̄walwa nga luambo lwa Tshivenda, t̄halutshedzo dzo n̄kedzwaho kha tshivhumbeo tshiṭuku dzo itwa nga luambo lwa Tshiisimane. Izwi zwo ralo kha mutevhe wa vhukati wothe wa t̄halusamaipfi iyi. Ndi ngazwo i tshi pfi ndi ya khethekanyo nthihi.

T̄halusamaipfi ya nyambo mbili ya Van Warmelo (1989) yo shumiswaho kha ngudo iyi i wela fhasi ha lushaka ulu lwa t̄halusamaipfi ngauri maipfi othe o shumiswaho ndi a luambo lwa Tshivenda ngeno o t̄alutshedzwa nga mafhungo kana zwilinganyisi zwa phindulelo zwaTshiisimane. Ndi kha kuṭalutshedzele kwonoku he muṭodisisi a vhona hu na khaedu dzine dza tea u tandululwa.

2.6.3.2 T̄halusamaipfi ya khethekanyo mbili

T̄halusamaipfi ya khethekanyo mbili (bidirectional) ndi ine khayi nyambo mbili dzo shumiswaho dza shumiswa sa tshiko tsha maipfi na u a t̄alutshedza. Kha tshipiḍa tsha u ranga luambo lwa A lu shuma sa tshiko tsha maipfi, ngeno luambo lwa B lu tshi n̄kedza t̄halutshedzo dzao. Kha tshipiḍa tsha vhuvhili luambo lwa B lu shanduka u vha tshone tshiko tsha maipfi, ngeno luambo lwa A lwo no shanduka u vha lwone lu n̄eaho t̄halutshedzo. Tsumbo ya t̄halusamaipfi iyi ndi *Tshivenda/English T̄halusamaipfi Dictionary* ya Tshikota (2006). Muhumbulo muhulwane wa t̄hodisiso iyi u kha ḍi vha wa u lavhelesa t̄halutshedzo dza madzinamapambwa kha t̄halusamaipfi yenei ya *Tshivenda/English T̄halusamaipfi Dictionary* (Tshikota, 2006) na *Venda Dictionary* (Van Warmelo, 1989), hu u itela u khwinisa t̄halutshedzo dzao kha t̄halusamaipfi dzine dza ḍo vhumbwa tshifhinganani tshi ḍaho.

U ya nga Gouws na Prinsloo (2005), t̄halusamaipfi dza nyambombili dzi kha t̄hodega vhukuma fhano Afrika Tshipembe sa izwi dzi tshi kona u thusa vhadzulapo kha u gudisana nyambo na u khwaṭhisa fulo la muvhuso la u edanyisa nyambo dzothe dza fumi na nthihi dza tshiofisi. Tshine tsha khou t̄odea ndi uri dzi dzudzanywe ho tevhedzwa t̄hodega dza vhusikaṭhalusamaipfi dza t̄alutshedzo dza maipfi dzo t̄andavhuwaho.

2.6.4. Ndeme ya t̄halusamaipfi ya nyambombili

Tshiteṅwa itshi tsho vhonala tshi tsha ndeme kha t̄hodisiso iyi sa ndila ya u sumbedza vhasikaṭhalusamaipfi ndeme ya u vhumba zwibveledzwa zwine zwa ḍo swikela t̄hodega

dza vhatu u bva kha masia o fhambanaho. Tsha u thoma, Ndayotewa ya Afrika Tshipembe (Act no 108 of 1996), i dzhiela nzhele zwa u lwela ndinganyiso na uri hu shumiswe nga ndila khulwane nyambo dza fumi na nthihi dzi re hone. Nyimele iyi i ita uri zwi vhonele zwi khagala uri vhadzulapo vha tea u gudisana nyambo u itela u khwaṭhisa vhudavhidzani na vthuthi. Afha ndi huṅwe hune ṭhalusamaipfi ya nyambo mbili ya vhonele i ya ndeme vhukuma. Ndeme iyi i hwedza vhasikaṭhalusamaipfi vha ṭhalusamaipfi dza nyambombili vhuḍifhinduleli ha u ṭalutshedza madzinamapambwa nga ndila ine muthu wa luṅwe luambo a fhedza o guda kushumisele kwao nga ndila kwao.

Mushumisi zwawe wa ṭhalusamaipfi u dzhia ṭhalusamaipfi ya lushaka ulu sa tshiko tsha ndivho ya luambo. Musi a tshi shumisa ṭhalusamaipfi ya nyambo mbili u vha a tshi khou ṭoda u divha uri ipfi lo ṅwalwaho nga luambo A lo ṭalutshedzwa hani kha luambo B. A zwi gumi afho fhedzi, sa izwi a tshi do ṭoda na u divha ndila dza kushumisele kwa ipfi leneḷo. Hendriks (2002), kha Hartmann (2002) u sumbedza uri mushumo wa ṭhalusamaipfi dza nyambombili ndi u vhulaha phandekano vhukati ha vhadzulapo vha shumisaho nyambo dzi sa fani, zwine zwa do maandafhadza na mirafho i tevhelaho na u vha gudisa u takalela nyambo na mvelele dzo fhambanaho fhano Afrika Tshipembe. Hendriks (ibid) u isa phaḍa nga u sumbedza uri muṅwe wa mishumo ya ndeme ya ṭhalusamaipfi ya nyambo mbili ndi u khwinisa vhukoni ha vhudavhidzani kha vhashumisi vha ṭhalusamaipfi idzi. Izwi zwi tou amba uri ṭhalusamaipfi ya nyambo mbili ndi tshishumiswa tsha ndeme vhukuma kha u khwaṭhisa vhudavhidzani vhukati ha tshaka dzo fhambanaho dza shango, ho katelwa na Afrika Tshipembe.

U ya nga Hellriegel na Slocum (1982) ṭhalusamaipfi idzi dzi dovha dza thusa mushumisi wadzo kha u kona u pfesesa zwine a khou vhalu luambo lwawe lwa ḍamuni kana luṅwevho. Dzi dovha dza mu thusa musa a tshi pfukisela mafhungo kha vhaṅwe vhatu nga u tou amba kana u ṅwala. Zwine zwa vha khagala ndi zwauri ṭhalusamaipfi dza nyambombili ndi zwishumiswa zwa u khwaṭhisa vhusaka, u khwinisa nyambedzano na u tsireledza nyambo. Zwenezwo vhasikaṭhalusamaipfi vha na vhuḍifhinduleli ha u vhone uri dzo dzudzanywa nga ndila i lelutshelaho vhashumisi vhe dza sikelwa vhone. Alberts (1992) u sumbedza uri ṭhalusamaipfi dza sa dzudzanywa nga ndila yo khunyelelaho vhashumisi vhadzo vha shaya dzangalelo la

u dzi shumisa, ngeno vhaambi vha dziñwe nyambo vha tshi do fhedza vho guda luambo luñwe nga ndila i songo t̄anganedzeaho.

Zgusta (1971) ene a tshi amba nga ndeme ya t̄halusamaipfi ya nyambo mbili u sumbedza zwauri dzi dovha dza vha dza ndeme vhukuma kha u swikela t̄hodea dza vhaendelamashango. Arali dza shumiswa tshifhinga tshinzhi vhatu vha do kona u funzea na u divha uri vha bvisa hani t̄halutshedzo dzi re khadzo u itela uri vha kone u dzi shumisa. Izwi zwi do sia masia a zwa matshilisano, polotiki, pfunzo na zwa vhubindudzi o aluwa vhukuma fano Afrika Tshipembe. Izwi zwi amba uri t̄halusamaipfi dza nyambombili dzi a kona na u thusa vhaendelamashango u pfesesa nyambo dza shango le vha li endela. Zwi dovha hafhu zwa vha thusa kha u kona u divha zwine maipfi a amba zwone, ha kona u vha na nyaluwo na u khwaṭha ha vhushaka kha masia a zwa polotiki, pfunzo na vhubindudzi. Fhungo ili li khwaṭhisedzwa nga Al-Kasimi (1983) musi a tshi sumbedza uri nga mulandu wa nyaluwo ya vhudavhidzani na vhuḷedzani vhukati ha tshaka dza lifhasi, vhezhi ha vhatu vha vho thoma u limuwa zwauri t̄halusamaipfi dza nyambombili dzo no vha tshipiḍa tsha ndeme kha vutshilo hashu ha divha na divha kha ekonomi, pfunzo na mvelele.

Zwe vhañwali vha amba afho nṭha zwi sumba uri uri nga mulandu wa u aluwa ha nyambedzano na tshumisano vhukati ha dzitshaka dza lifhasi, zwo no vha khagala uri t̄halusamaipfi dza nyambombili dzo no tou vha tshipiḍa tsha ndeme kha zwa ikonomi, pfunzo na mvelele.

Mashamaite (1995) ene a tshi amba nga ndeme ya t̄halusamaipfi ya nyambo mbili u sumbedza uri muñwe wa mishumo ya ndeme ine ya t̄halusamaipfi iyi ya fanela u ita zwone fano Afrika Tshipembe, ndi u thusa vhatu vha shumisaho nyambo dzo fhambanaho u guda u amba nyambo dza vhañwe hu u itela u alusa zwa u shumisana ha nyambo dzi re hone. U dovha a sumbedza uri t̄halusamaipfi idzi dzi a dovha dza shuma miñwe mishumo zwo bva kha uri mishumo yadzo i katela na u khwaṭhisedza t̄hodea dzo fhambanaho dza vhudavhidzani vhukati ha vhatu.

Mdee (1997) na ene u khwaṭhisedza zwo ambwaho nga Mashamaite nga u amba zwauri mishumo wa t̄halusamaipfi dza nyambombili u sumbedza zwauri dzi na mishumo mivhili. Mishumo wa u thoma ndi wa uri dzi a t̄odea musi hu tshi khou itwa zwa u vhalala na u thetshesela zwi khou vhalwaho na u ambwa. Mishumo wa vhuvhili

ndi wa musu hu tshi khou nwalwa na u ambwa. Mushumo wa vhuraru ndi wa musu hu tshi itwa zwa vhuipindleli.

Mdee (ibid) u dovha a nekedzavho na muhumbulo wa uri zwiñwe zwine thalusamaipfi ya shuma zwone ndi u thusa vhashumisi kha u vhalu, u thetshesela, u amba na vhuipindleli. Izwi zwi sia mutodisise e na kuvhonele kwa uri vhadivhi vha nyambo vha fanaho na vha u ita zwa vhuipindleli vha toda thalusamaipfi ya nyambo mbili kha mushumo wavho. Thalusamaipfi ya nyambombili i nga vha ya khethekanyo nthihi kana ya khethekanyo mbili, ndi yone ine ya kona u vha thusa vhukuma. Izwi zwi khwaṭhisa muhumbulo wa uri thalutshedzo dza madzinamapambwa kha thalusamaipfi dza Tshivenda na Tshiisimane dzi tea u vha khagala u itela uri vhuipindleli vhu itwe zwavhudi. Nga u tou angaredza, thalusamaipfi ya nyambo mbili ndi ya ndeme vhukuma vhunga vhuipindleli, vhadededzi, na vhañwe vhatu vhanzhi vha sa koni u shuma dzi siho.

2.6.5 Mishumo ya thalusamaipfi ya nyambombili

U ya nga ha thyori ya mishumo ya vhusika thalusamaipfi yo shumiswaho kha thodisise iyi, thalusamaipfi ndi zwishumiswa zwine zwa tea u swikela thodea dza vhashumisi vhe dza livhanywa navho. Izwi zwi khwaṭhisedzwa nga Mongwe (2006) ane a sumbedza uri thalusamaipfi dzi tea u tou vha na ndivho ye dza livha kha u swikela thodea dza vhashumisi. Izwi zwi amba uri dzi tea u vha dzi konaho u shumiswa nga muthu muñwe na muñwe ane a shumisa luambo lwe dza nwalwa ngadzo. Muhumbulo uyu u tikedzwa nga Mdee (1997:95) ene a amba uri:

...a bilingual dictionary is for comprehension, i.e. reading and listening, and for production which is for writing and speaking. This communication-directed function is one of the primary lexicographic functions. Bilingual dictionaries are used for translation purposes, yet another lexicographic function.

Thalusamaipfi dza nyambombili a dzi shumi fhedzi u vala tshikhala tsha vhudavhidzani vhukati ha vhatu, dzi dovha hafhu dza shuma u vhlunga luambo. U ya nga Hendriks (2002), u sumbedza zwauri thalusamaipfi dza nyambombili dzi thusa kha u maandafhadza, u funza khathihi na u konisa vhatu u dzhiela nṭha na u takalela mvelele dza vhañwe. Gouws (2005) u sumbedza muñwe wa mishumo ya ndeme vhukuma

ya thalusamaipfi dza nyambombili hu u tama vhashumisi nga ndivho ya kushumisele kwao kwa luambo kha shango line la shumisa nyambo dzo fhambanaho.

Thalusamaipfi dza nyambombili dzi dovha dza thusa vhashumisi vha nyambo dzo shumiswaho kha u vhala luambo vha tshi lu pfesesa. Mushumo wadzo u dovha wa katela u thusa vhashumisi kha u peleṭa kana u ṅwala maipfi nga ṅdila yone. Izwi zwi tou amba uri vhadzudzanyi vha thalusamaipfi dza nyambombili vha tea u dzi bveledza nga ṅdila ine vhashumisi vha ḍo kona u bindula nga u kona u dzi shumisa u swikela thodea dza vhashumisi zwi tshi kwama muṅwalo. Afho fhasi ho bviselwa khagala mishumo ya thalusamaipfi dza nyambombili nga u ṅekedza tsumbo dzo topolwaho kha mbili dze dza shumiswa kha u bveledza thodisiso iyi:

Thalutshedzo ya ipfi i itwa nga u shumisa fhungo sa zwe zwa sumbedzwa afho fhasi:

(4) a. **aini** *dzin* iron, an instrument used to make clothes smooth (Tshikota, 2006, 1)

b. bifi 9 (Eng.) tinned corned beef (Van Warmelo, 1989:12).

Thalutshedzo dzo ṅekedzwaho afho ṅṅha dzo khunyelela vhunga dzo bvisela khagala zwiteṅwa zwa thalutshedzo dza maipfi zwi fanaho na pfanywa, kushumisele kwa ipfi kha fhungo, khalo na vhubvo u ya nga Gouws (2005). Zwiteṅwa izwi zwo thalutshedzwa afho fhasi ha ṅekedzwa na tsumbo dza hone.

2.6.5.1 Pfanywa

U ya nga Adey, Orr na Swemmer (1996) pfanywa ndi maipfi a sa fani ngeno a tshi amba tshithu tshithihi. Kha thalusamaipfi dza nyambombili pfanywa dzi a shuma sa zwilinganyisi zwa phindulelo. Tsumbo u bva kha thalusamaipfi dzo topolwaho ndi dzi tevhelaho:

(5) **bele** *dzin* hooter, horn (Tshikota, 2006:5)

2.6.5.2 Kushumisele kwa ipfi kha fhungo

Data ya zwine maipfi a amba i kwamana na zwine maipfi a amba zwone. Tshiteṅwa itshi tshi thusa afho hune luambo luṅwe lwa vha lwo shumisa zwifanyiso zwa muhumbulo zwine zwa tea u thalutshedzwa nga ṅdila ine muvhali a kona u pfesesa zwine zwa khou ambwa.

(6) a. **bodo** 1 dzin board, a body for a group of people (Tshikota, 2006:6)

b. **bodo** 2 dzin pot (Tshikota, 2006:6)

Tshipiḍa itshi tshi bvisela khagala ndila dza mupeleḷo wa maipfi o topolwaho. Idzi ndi ndila dzi fanaho dzine dza tea u tevhedzwa musi maipfi a tshi ḷalutshedzwa kha ḷhalusamaipfi. Kha ḷhalusamaipfi dzo topolwaho hu na madzinamapambwa o nwalwaho nga ndila i sa tendelani na kuḿwalele kwa luambo lwa Tshivenda sa zwe zwa sumbedzwa fha fhasi:

(7) a. **modoro** 3 (Eng. mim); motorcar (Van Warmelo, 1989:199)

b. **faburiki** (dzi) dzin factory (Tshikota, 2006:18)

2.6.5.3 Khalo

Afha hu vha ho lavheleswa kubulele kwa maipfi a luambo. Vhasikaḷhalusamaipfi vha fanela u nea ḷhalutshedzo dzine dza ḍo konisa vhashumisi vha ḷhalusamaipfi u bula maipfi o ḷalutshedzwaho nga ndila ine luambo lwo shumiswaho lwa ambiswa zwone. Kha ḷhalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane, tshiteḿwa itshi a tsho ngo sumbedzwa kha tsumbatshitaila, fhedzi tsho sumbedzwa hafhu kha ḷhalusamaipfi ya Van Warmelo (1989). Kha ḷhalusamaipfi dziḿwe tshipiḍa itshi tshi hone, nahone tsumbo ndi i tevhelaho:

(8) a. **áini** (Eng.) iron clothes (Van Warmelo, 1989:1)

b. **bùgù** 9 (Afr. boek) book (Van Warmelo, 1989:16)

Khalo dzo shumiswaho kha madzina ayo a re afho nḥa dzi thusa vhashumisi kha u ḍivha kubulele kwa maipfi naho dzi sa tsha shumiswa u ya nga kuḿwalele kwa Tshivenda kwa musalauno.

2.6.5.4 Vhubvo

Data ya vhubvo i lavhelesa fhethu hune dzina kana ipfi ḷo shumiswaho kha ḷhalusamaipfi ḷa bva hone. Izwi zwi thusa vhashumisi u ḍivha uri ipfi ḷi ḷo pambwa u bva kha luambo lufhio. Tsumbo dzi tevhelaho u bva kha Van Warmelo (1989) dzi tikedza vhungoho ha mbuno iyi:

(9) a. **dongi** 9 (Eng.) donkey (Van Warmelo, 1989:32)

b. **hembe** 9 (Afr. hemp) shirt (Van Warmelo, 1989:89)

Kha ṭhalutshedzo dzi re afho n̄tha ho sumbedzwa uri dzinalipambwa dongi lo bva kha Tshiisimane, ngeno dzinalipambwa hemmbe lo bva kha Afrikaans.

U ya nga Zgusta (1971) ṭhalusamaipfi dza lushaka ulu ndi dza ndeme kha u thusa vhaendelamashango na vhathu vhane vha khou guda luambo luswa. Zwenezwo dzi nga thusa kha u disa nyaluwo ya Luambo arali dza thoma u shumiswa nga ndila i vhoneho. Nyaluwo iyi yone i do vhoneho kha vudavhidzani vhukati ha tshaka dzo fhamabanaho kha masia a vhubindudzi pfunzo na matshilisano henefha Afrika Tshipembe.

Zwiteŋwa zwo ṭhalutshedzwaho afho n̄tha ndi zwa ndeme vhukuma sa vhunga zwi zwone zwi itaho uri ṭhalusamaipfi ya nyambo mbili i kone u nea ṭhalutshedzo dzo ṭandavhuwaho dza maipfi kana madzina, lune vhashumisi vha fhedza vha songo hanganea musi vhe na thaidzo dza luambo dzine vha toda thandululo khadzo.

2.7 KUṬHALUTSHEDZELE KWA MAIPFI KHA ṬHALUSAMAIPFI

Ṭhalutshedzo dza maipfi kha ṭhalusamaipfi hu ambiwa u engedza zwidzheniswa zwothe zwi tevhelaho lema. Zwidzheniswa izwi zwi katela kilasi ine lema ya wela khayoy, thinwaipfi ya muambo, vhubvo, kuvhumbelwe na ṭhalutshedzo ya zwine la amba ho shumiswa tshilinganyisi tsha phindulelo kana fhungo. Huŋwe muŋwali u a nea tsumbo ya kushumisele kwa lema nga u tou vhumba fhungo a i dzhenisa uri mushumisi a kone u divha kushumisele kwa lema yeneyo.

Ṭhalusamaipfi dzi sikelwa vhashumisi vhe dza livhanywa navho, zwenezwo dzi tea u vha dzi konaho u shumisea. Mushumo wadzo ndi u ṭhalutshedza maipfi o topolwaho nga ndila ine vhashumisi vha ṭhalusamaipfi yeneyo vha kona u a pfesesa na u a shumisa kha nzulele dzo kombetshedzaho uri vha dzi lavhelese. Zwenezwo, kuṭhalutshedzele kwa maipfi, ho katelwa na one madzinamapambwa, ku tea u lelutshela vhashumisi. Zwenezwi ndi zwi khwaṭhisedzwaho nga Mongwe (2006:40) ane a amba zwi tevhelaho:

User-friendliness in dictionaries implies that the contents of the dictionary are made as accessible to users as possible. Users should be able to retrieve the required information without difficulties. Most traditional dictionaries are not user-friendly. Therefore, it is the responsibility of dictionary units in the country

to make sure that they do not make similar mistake. Dictionaries should serve the needs of their users.

Izwi zwi amba uri thalusamaipfi dzi pfi dzi a shumisea arali thalutshedzo dzi re ngomu hadzo dzi tshi kona u swikelelea nga vhashumisi vhe dza sikelwa vhone. Vhashumisi vha tea u swikelela thalutshedzo idzi zwi tshi leluwa. Thalusamaipfi nnzhi dzi vhonala dzi sa swikeleli thodea dza vhashumisi vhadzo. Zwenezwo vhasika thalusamaipfi vha na vhudifhinduleli ha u ita uri thalusamaipfi dzine dza do sikwa misi i daho dzi kone u thusa vhashumisi vhadzo.

Gouws na Prinsloo (2005) vhone vha khwa thisedza muhumbulo uyu nga u sumbedza uri kha thalusamaipfi, thalutshedzo dzi tea u vha dzo khunyelela, dzi re khagala nahone dzo livhana na nyimele, dzi sa shandukisei zwi tshi leluwa, dza dovha hafhu dza vha dzi konaho u diimisa khathihi na u sa dzhia sia.

Ndi zwa ndeme uri thalusamaipfi dzi nee thalutshedzo dzine dza pfesesea vhukuma u itela uri mushumisi a kone u lelutshelwa.

2.8 MADZINAMAPAMBWA

Zwe mutodisisi a thalutshedza fhasi ha thohwana iyi ndi thalutshedzo ya madzina, madzinamapambwa na mishumo yao. Thalutshedzo ya madzina ndi ya ndeme sa izwi hu one e ngudo iyi ya lavhelesa kutalutshedzele kwao musi o no pambwa. Thalutshedzo dzine dza do newa dzi do tevhelwa na nga tsumbo dzo teaho. Hu do dovha ha bviselwa khagala masia ane thalusamaipfi dzo topolwaho a vhonala a tshi tea u khwiniswa musi hu tshi sikwa thalusamaipfi dza lushaka ulu misi i daho.

2.8.1 Thalutshedzo ya madzinamapambwa

Thalutshedzo ya madzinamapambwa, u ya nga Kemmer (2011) i sumba e madzina ane mushumisi wa luambo a vha o tou a dzhia kha lunwe luambo, a a nea tshivhumbeo na miungo ya luambo lwawe uri a kone u a shumisa, zwi bva kha uri luambo lwawe a lu na zwilinganyisi zwa phindulelo zwa madzina eneo.

Karuru (2013) u khwa thisedza thalutshedzo re afho nthha nga u amba uri madzinamapambwa a wela kha lushaka lwa maipfi o vhumwaho u bva kha luwe luambo zwo bva nga u tutuwezana ha nyambo, u dzulelana na u vha na kuhumbulele kwa uri

u dībadekanya na luambo lwo imaho ngauri zwi ita uri u vhonele u mututhu wa khwine kha vhañwe.

U ya nga Daulton (2011) madzinamapambwa a katela na zwiñwe zwivhumbeo zwa luambo lupambi zwi fanaho na kuvhumbelwe kwa maipfi a luambo lwonolwo, miungo, thangi na mitshila ya hone.

Dzinwe thaidzo dzo lavheleswaho kha thodisiso iyi dzo livhana na thalutshedzo khathihi na zwivhumbeo zwi kanganyisaho zwe mutodisisis a zwi topola u bva kha thalusamaipfi dzo topolwaho.

2.8.1.1 Dzina

U ya nga Nthambeleni (2016:62) dzina ndi tshipida tsha muambo tshine tsha shumiswa u vhidza muthu, tshipuka, fhethu kana tshithu. U isa phanda thalutshedzo iyi nga u sumbedza uri Esikilopadiya Americana (1992), yone i tshi thalutshedza dzina i amba u ri:

A noun is the name of a person, place or thing and it may be distinguished from other parts of speech by inflection: the formal modification of the end of the word.

Izwi zwi tou amba uri dzina lo fhambana na dziñwe thinwaipfi nga zwidzheniswa zwine zwa ita uri li kone u vha na tshanduko dzi itaho uri li tendelane na mafhungo ane a khou ambiwa.

U ya nga Mathivha na Makhado (1974) vhudzina ndi tshaka dza maipfi ane a ri vhudza kana a ri nea vhutshithu ha tshivhumbeo tshiñwe na tshiñwe tshine tshi nga vha tshi ngelekanyo kana tshishumiswa tsha zwanza kana zwivhonwa. Vhudzina ho khethekanywa ha bva tshaka mbili, dzina na lisala. Zwo no di sumbedzwa uri ngudo iyi yo lavhelesa madzinamapambwa. Dzina li thalutshedzwa sa ipfi line ra vhidza nga lo tshiñwe na tshiñwe tsha ngelekanyo kana tsha tshivhumbeo kana tshishumiswa.

U ya nga Nthambeleni (2016:63) dzina li khethekanywa la bva tshaka dzi tevhelaho: dzina vhukuma, dzina zwa lo na makateli.

Madzina a Tshivenda a na thangi dzi tshimbilaho na kilasi dzao. Izwi zwi khwañhiswa nga Tshikota (2001), Poulos (1990), Du Plessis na Maqadzhe (1999) kha Nthambeleni (2016). Thangi dza madzina dzi na tshaka nnzhi u ya nga Mathivha na Makhado

(1974), fhedzi afha hu ḡo ṅewa tsumbo ṅhanu fhedzi sa izwi muhumbulo u wa uri muvhali a pfesese uri dzina ndi mini.

(9)	Kiḡasi	Vhuthihi	Vhunzhi	Tsumbo	
	Kiḡasi 1-2	Mu-	Vha-	Murathu	◀Vharathu
	Kiḡasi 3-4	Mu-	Mi-	Mutuli	◀Mituli
	Kiḡasi 5-6	Ḳi-	Ma-	Ḳiivha	◀Maivha
	Kiḡasi 7-8	Tshi-	Zwi-	Tshimange	◀Zwimange
	Kiḡasi 9-10	N-	Dzi-	Nzie	◀Nzie

Kha kiḡasi 9-10, hu na maipfi ane a si shandukise tshivhumbeo zwi sa lavhelesi uri a kha vhuthihi kana vahunzhi naa. Zwi tshi kwama ngudo iyi hu ḡo sumbedzwa uri musi hu tshi pambwa hu tea u tevhelwa na thangi dza madzina afho hune zwa konadzea. Ndi zwiḡa zwine zwa vhidzwa u pfi *direct borrowing* na *loanword* zwine zwa vha tshipiḡa tsha ngudo iyi. Madzinamapambwa a wanala kha kiḡasi dzoṅthe dza madzina a Tshivenda, zwenezwo ṅhalutshedzo dzao dzi fanela u itwa ho lavheleswa kuṅwalele na miungo yao musi o no pambwa u itela uri ṅhalusamaipfi dza nyambombili dzo a ṅkedzaho dzi kone u thusa vhashumisi vhao.

2.8.1.2 Maipfimapambwa

Muḡoḡisisi o vhona zwi zwa ndeme u thoma a ṅea ṅhalutshedzo ya maipfimapambwa naho ngudo iyi yo ḡisendeka kha madzinamapambwa. Izwi zwo bva kha uri madzinamapambwa a wela fhasi ha tshigwada tsha luambo. Nga maipfimapambwa hu ambwa maipfi o pambwaho u bva kha luṅwe luambo u ya kha luṅwe zwo bva kha uri luambo lwo pambaho lu na tsiku ya maipfi eneo. ṅhalutshedzo iyi i khwaṅhisedzwa nga Higa (1980) ane a ṅalutshedza uri ipfi ḡo pambwaho sa ipfi kana ḡifurase ḡine ḡa vha tshibveledzwa tsha u pamba. U pamba hone ndi maitete ane a shumiswa musi hu tshi dzhiwa ipfi kha luambo ḡa pfuluselwa kha luṅwe luambo kana sia ḡa ngudo ḡo kheth-eaho. Izwi zwi amba uri ipfi ḡo pambwaho ndi ḡo pfuluwaho kha luambo luṅwe ḡa iswa kha luṅwe kana u bva kha sia ḡa ngudo u ya kha ḡiṅwe.

Zwi tshi ḡa kha madzinamapambwa, ndi zwa ndeme u ranga nga u ṅea ṅhalutshedzo ya dzina. U ya nga ha Esikilopadiya Americana, Volume 20 (1992) kha Tshikota

(2001), dzina li t̄alusa muthu, fhethu kana zwithu. Ho dovha hafhu ha sumbedzwa khethekanyo ya madzina hune ha vha madzina vhukuma, madzina zwao na makateli.

Kha luambo lwa Tshivenda tshivhalo tsha madzinamapambwa ndi tshinzhi vhukuma, ndi zwine ngazwo Trask (1993) a sumbedza uri zwi tea u dzhielwa n̄tha uri vhunzhi ha maipfimapambwa ndi one madzinamapambwa nga mulandu wa uri ndi one o d̄alesaho u fhira zwiñwe zwipiḁa zwa luambo. Dziñwe dza tsumbo dza madzinamapambwa dzi wanalaho kha t̄halusamaipfi dzo topolwaho ndi dzi tevhelaho:

Kha t̄halusamaipfi ya Van Warmelo (1989) hu na ipfi la English baglo t̄alutshedzwaho nga ndila i tevhelaho:

(10) a. beḁe 9 (Eng) handbag (Van Warmelo, 1989: 10)

b. **bogisi** dzin box, case (Tshikota, 2006: 6)

Kha tsumbo dzo topolwaho dzo sumbedzwaho afho n̄tha dzi khou vhone dzo tea nahone kuñwalele kwadzo ku a tendelana na kupeleḁele kwa maipfi kha luambo lwa Tshivenda. Madzina ayo o pambwa a d̄iswa kha luambo lwa Tshivenda a t̄anganedzwa uri a d̄o shumiswa lwa tshoḁthe ngauri zwo vhone uri kha luambo lwa Tshivenda a hu na ipfi lo teaho u shumiswa.

2.8.1.3 Ndeme ya madzinamapambwa

Madzinamapambwa ndi a ndeme afho hune luambo lwa shaya maipfi a u bvisela khagala mihumbulo, vhuḁipfi na milaedza zwavhuḁi. Afha ndi hone hune lwa pamba maipfi u bva kha luambo lune lwa vha henefho tsini nalwo kana lwe lwa t̄angana nalwo. Maipfi ayo o pambwaho a dovha a thusa kha u pfumisa, u alusa na u bveledza luambo lwo pambaho (Egbe na Akpan, 1994). Izwi zwi sumba uri maipfi o pambwaho u bva kha Tshiisimane u ya kha Tshivenda kha t̄halusamaipfi dzo topolwaho a tea u vha o shumiswa nge Tshivenda tsha si vhe nao. Kha ri lavhelese izwi zwe zwa bviswa kha t̄halusamaipfi ya Tshikota (2006):

(11) **moḁoro** (mi) dzin motor car (Tshikota, 2006: 45)

Dzinalipambwa ili kha luambo lwa Tshivenda li hone. Naho lo d̄owelea vhukuma, hu na dzina la Tshivenda le la vha li tshi nga di shumiswa u itela u khwaḁhisa luambo ulu, lone ndi tshiendedzi. Madzinamapambwa a dovha a khwaḁhisa vhudavhidzani vhukati ha tshaka dzo fhambanaho dza lino la Afrika.

Mojela (1991) ene a tshi tšalutshedza miñwe ya mishumo ya madzinamapambwa o sumbedza uri a shumiswa kha mveledziso ya dīvhaipfi, u ita uri luambo lu kone u tshimbila na tshifhinga tshine vhashumisi vhalwo vha khou tshila khatsho kha masia a zwa saintsi na thekhinolodzhi. Kha shango li shumisaho nyambo nnzhi u fana na leneli la Afrika Tshipembe, u pamba hu fhungudza zwikhala zwa dīvhaipfi na kuvhumbelwe kwao zwine zwa vha hone vhukati ha vhadzulapo. Izwi zwi amba uri madzinamapambwa a dovha a vha a ndeme kha u alusa ndivho ya maipfi, mveledziso ya luambo na u khwaṭhisa vhushaka kha shango line la shumisa nyambo nnzhi.

Ndi kha lenelino shango la Afrika Tshipembe li shumisaho nyambo dzo vhalaho hune u pamba maipfi hu dovha ha thusa kha u tanganya vhatu vha ambaho nyambo dzo fhambanaho dza Vharema rema. Musi ho lavheleswa tšalutshedzo ya mishumo ya u pamba maipfi, tšalusamaipfi mbili dzo topolwaho dzi kha di vha dzo tšahedza zwi tshi kwama u aluswa ha luambo na u vala zwikhala vhukati ha mirafho yo fhambanaho. Luambo a lu koni u aluwa musī maipfi a luambo lusili a tshi dzhia vhuimo ha luambo lwa damuni kha nyimele ine ha vha na maipfi a luambo lwa damuni.

2.9 TšANDAVHUDZO YA U PAMBA MAIPFI

Ndivho ya tšohwana iyi ndi u nekedza tšalutshedzo dza u pamba maipfi kana zwiteñwa zwa luambo u ya nga ha vhanwali vho fhambanaho. Tšalutshedzo idzi dzi tikedza muhumbulo wa muṭodisizi zwi tshi kwama thaidzo dze a dzi vhona kha kuṭalutshedzele kwa madzinamapambwa a Tshivenda kha tšalusamaipfi dza nyambombili dzo topolwaho.

2.9.1 Tšalutshedzo ya u pamba maipfi

U pamba maipfi zwi amba u hadzima maipfi kha luambo lwao, wa shandukisa tshivhumbeo tsha kuñwalele na kubulele kwao, u itela uri a kone u shumisea kha luambo lwe a hadzimiwa u ya khalwo. U pamba ndi musī luambo lu tshi engedza ipfi liswa le lwa li wana kha luñwe (Mafela, 2010). Guralnik (1981) u sumbedza uri ipfi u pamba li amba zwithu zwinzhi, li nga amba u dzhia tshithu kha muñwe u na muhumbulo wa u tshi humisela khae nga murahu kana wa vhuisa tshi fanaho natsho. Li dovha hafhu la amba u dzhia tshithu kha muñwe wa tshi dzhia sa tshau, kana u dzhia maipfi kha luñwe luambo wa a dīsa kha luambo lwau. U ya nga Kemmer (2011) ipfi lo pambiwaho u bva kha luñwe luambo a li koni u humiselwa murahu vhunga hu sa thomi ha vha na dzulo la u nekedzana maipfi vhukati ha nyambo.

Hu na vhaqivhi vhanzhi vhe vha lingedza u tšalutshedza uri u pamba ha maipfi ndi mini. Ralli, Makri na Mouchtouri (2019) vha tšalutshedza u pamba sa u pfukiselwa ha zwiteñwa, mvumbo na zwivhumbeo zwa luambo u ya kha luñwe. Izwi zwi vhangwa nga mupfuluwo, vhukwamani ha tshifhinga tshilapfu na vhudavhidzani. Thomason na Kaufman (1988) kha Dalle-Treffers (2010) na vhone vho sumbedza u pamba sa ndila ine vhaambi vha luambo lwa damuni vha dzhia zwivhumbeo zwa luambo lusili zwa vho vha tshipiḡa tsha luambo lwavho. Naho maitele aya a tshi shandukisa luambo lwaḡdamuni nga u engedzwa ha madzinamapambwa, ha iti uri luambo lu si tsha vha zwe lwa vha lu zwone. Hoffer (2005) ene a tshi tšalutshedza u pamba maipfi u ri ndi maitele a u tšunḡa zwiteñwa zwa ndeme zwa ḡivhanyambo u bva kha ndila ine luambo lwa shuma ngayo u ya kha ine lwo pambaho lwa shuma ngayo. Maitele aya a vha hone musi mvelele mbili dzi sa fani dzi na vhukwamani ha tshifhinga tshilapfu.

Tšalutshedzo idzi dzi a tšanganedzea dzoḡhe ngauri dzi katela tshanduko dzi bvaho kha vhukwamani ha vhashumisi vha nyambo dzo fhambanaho. Kuḡalutshedzele uku ndi kwone kune tšodisiso iyi ya ḡisendeka ngakwo zwi tshi kwama u pamba madzinamapambwa.

U pamba maipfi ndi u dzhia maipfi kha luñwe luambo wa a isa kha luñwe. Izwi zwi vhangwa nga vhuḡedzani vhukati ha dzitshaka, lutamo lwa vhudavhidzani na dzangalelo ḡa u alusa luambo. U pamba uhu hu lavhelesa zwiteñwa zwo vhalaho zwa luambo, u fana na maipfi o ḡiimisaho nga oḡhe, maidioma, mafhungo, mafurase, madzina na zwiñwevho, hu na muhumbulo wa u pfumisa luambo, u guda luambo lwa vhuvhili na u leludza kushumisele kwa luambo lwa damuni.

Borkovska (2005) u sumbedza uri u pamba hu tšalutshedzwa sa u pfukisela muungo, mofimi, mafurase, ipfi, ḡiidioma, na ḡivhahungo u bva kha luñwe luambo u ya kha luñwe, u fana na musi hu tshi itwa zwa u pindulela. Izwi zwi amba uri u pamba ho angalala vhunga hu sa lavhelesi ipfi kana dzina ḡo pambwaho na tšalutshedzo yaḡo fhedzi.

Zwi tshi kwama ngudo iyi hu na maipfi o topolwaho kha tšalusamaipfi mbili dzo lavheleswaho ane zwiteñwa zwi fanaho na miungo khathihi na kuvhumbelwe kwa madzinamapambwa kwa tea u khwiniswa u itela u swikela tšodḡea dza vhashumisi.

U ya nga Haspelmath (2008) ipfi pamba, ḡi shumiswa nga ndila dzo fhambanaho zwi tshi tevhedza maitele o shumiswaho na zwiitisi zwa u pamba maipfi. U isa phanḡa

ṭhalutshedzo yawe nga u sumbedza uri ipfi ili ḷi shuma sa ipfinyangaredzi kha ṅdila dzoṭhe dza u pfukisela kana u edza ipfi u bva kha luṅwe luambo, hu songo sedzwa uri vhashumisi vha luambolupambi vha khou pamba maipfi kha luṅwe luambo naa, kana vhashumisi vha luambo lu khou pambwaho khalwo ndi vhone vhone vha khou lu pfukisela kha luṅwe luambo naa. Iyi i vhone i yone ṭhalutshedzo ya u pamba ine ya pfalesa.

Musi ho lavheleswa ṭhalutshedzo dzo ṅekedzwaho afho ṅṭha, ho swikwa kha then-delano ya uri u pamba maipfi ndi u hadzima maipfi u bva kha luambo lwao a tshi ya kha luambo luswa kana luambolupambi. Izwi zwi katela ipfi ḷo tou imaho nga ḷoṭhe hu tshi katelwa na maidioma, tshivhumbeo tsha maipfi, zwine maipfi a amba zwone, ḡvhaḡhungo, mafurase na zwiṅwe zwiṅwa zwa luambo.

ṭhalutshedzo ya Haspelmath (2008) yone i angaredza na muhumbulo wa uri zwi tshi ḡa kha u pamba a hu tou vha na luambo lune lwa pfi lu shuma u pfukisela maipfimapambwa kha luṅwe ngeno lwone lu sa pambi kha dziṅwe nyambo. Zwenezwo muṅwe muhumbulo wa ngudo iyi ndi wa u sumbedza uri luambo lwa English lu vhone lu lwone lune lwa khou vhusa luambo lwa Tshivenda zwi tshi kwama ṭhalutshedzo dza madzinamapambwa kha ṭhalusamaipfi mbili dzo topolwaho. Izwi na zwone zwi vhang a uri kuṭalutshedzele kwa madzinamapambwa ku si vhe kwo khunyelelaho. Ngudo iyi i ḡo fhedza yo ḡisa thandululo kha kuṭalutshedzele kwa madzinamapambwa ho lavheleswa kushumiselwe kwao kha masia o fhambanaho a nyambo dzo topolwaho.

U ya nga Thomason na Kaufman (1988), u pamba ndi u dzhia zwivhumbeo zwa luambo lusili nga vhashumisi vha luambo lwo pambaho, hune luambo lwo pambiwaho khalwo lwa ḡi dzula lu tshi vhone ngeno ho itwa tshanduko nga u dzhenisa zwivhumbeo zwa luambo lupambi. Kha nyimele nnzhi maipfi ndi one ane a thoma u dzhenelela kha luambo lwo pambaho phanda ha zwivhumbeo zwa hone. Izwi zwi amba uri ṭhalutshedzo dza madzinamapambwa a dzi tei u lavhelesa fhedzi zwine a amba zwone vhunga a na vhubvo kha zwivhumbeo zwa nyambo dzine a bva khadzo, ngeno na kuṅwalele kwao ku tshi tea u tevhedza zwivhumbeo zwa luambolupambi musi a tshi vho ṅwalwa.

Zwe ṭhoḡisiso iyi ya lavhelesa ndi khaedu dza tshanduko dzine dza vha hone kha luambo lwa Tshivenda nga mulandu wa u ṭanganedza zwiṅwa zwa dziṅwe nyambo.

Muṭoḍisisi o wana uri hu na fhethu hune madzinamapambwa a vhone a songo vhone tshivhumbeo tsha luambo lwa Tshivenda nge a vho vhone a tshi vho nga ndi a English kana dziṅwe nyambo dze a pambiwa u bva khadzo.

Weinreich (1953) ene o ṭalutshedza u pamba sa u dzhenelela ha luambo kha luṅwe o zwi livhanya na ṭhuṭhuwedzo ine luambo lwa vha nayo kha miungo, kuvhumbelwe kwa mafhungo, kuṭalutshedzele kwa mafhungo na kuvhumbelwe kwa maipfi. A tshi ṭalutshedza u dzhenelela uhu, u ri ndi zwiḷa zwine vhatu vha ambaho nyambo mbili vha xedza ndila dzo ḍoweleaho dzi kwamaho kushumisele kwa nyambo dzavho nge dza shandukisana.

Kha ṭhoḍisiso iyi muṭoḍisisi o vhone khaedu iyi i hone ngauri hu na madzinamapambwa ane a sumba o bva kha kuṅwalele na kubulele kwone kwa luambo lwa Tshivenda nga mulandu wa ṭhuṭhuwedzo ya Tshiisimane.

Kha ṭalutshedzo dzoṭhe dzo ṅewaho afho ṅṅa, naho hu na u fhambana fhano na fhaḷa, dzo kona u sumbedza uri u pamba hu bvelela musi luambo lu tshi dzhia zwivhumbeo zwa luṅwe lwa zwi ita zwawo. Khaedu ine ya vha hone ndi ya musi hu tshi vho vhone hu tshi nga hu na luṅwe lu khou milaho luṅwe. Iyi ndi yone thaidzo ye muṭoḍisisi a i vhone zwi tshi kwama madzinamapambwa a Tshivenda u bva kha Tshiisimane na kha dziṅwe nyambo.

2.9.2 Nḍila na maitete a u pamba maipfi

Musi maipfi a tshi pambwa hu na ndila dzine dza tea u tevhezwa u itela uri a kone u shumisea. Zwenezwi ndi zwine zwi a khwaṭhisedzwa nga Higa (1980) ane a amba nga ha ndila mbili dzine dza tevhezwa musi hu tshi pambwa maipfi. Nḍila idzi ndi dzine dza vhidzwa u pfi *direct borrowing* na *indirect borrowing*.

2.9.2.1 Nḍila dza u pamba maipfi

U ya nga Higa (1980), maipfi a tshi pambwa hu lavheleswa tshivhumbeo tsha luambo lupambi na zwine ipfi ḷa amba zwone. Nḍila idzi mbili dzo ṭalutshedzwa afha fhasi.

2.9.2.1.1 U tevhezwa tshivhumbeo tsha luambo lwo pambaho

Nḍila ya u thoma ndi ya musi ipfi ḷo bviswaho kha luambo luṅwe ḷi tshi ṅewa mvumbo ya luambo lupambi. Higa (1980: 285) a tshi ṅea ṭalutshedzo ya muhumbulo uyu u ri:

A distinction needs to be made between two major types of borrowing namely direct borrowing and indirect borrowing. Direct borrowing takes place when words are borrowed by one language from another and are subject to the phonological rules of the language that borrows, in essence words from the foreign language are incorporated into the linguistic system of the borrowing language and become part of it.

Izwi zwi amba uri *direct borrowing* hu vha hu tshi khou ambwa uri ipfi lo pambwaho li tevhedza tshivhumbeo tsha miungo ya luambo lwo li pambaho, afho ndi hune ipfi ili la fhedza lo no vha tshipida tsha divhanyambo ya luambo lwo pambaho.

2.19.2.1.2 U tevhedza zwine ipfi la amba (*indirect borrowing*)

Hu na u pamba hune mupambi a tevhela zwine ipfi li khou pambwaho la amba zwone a kona u vhumba ipfi liswa. Afha ndi hune Higa (1980;287) a ri:

On the contrary, indirect borrowing is clear when meaning, sense or concept of the foreign term is taken. Words are generally loaned when two different cultures come into contact with each other. Indirect borrowing usually occurs through coinage where only the meaning, or the sense of the foreign term is taken, and not the word itself.

Kha u pamba hu songo tou livhanaho tshothe na ipfi lo pambiwaho, hu dzhiwa zwine ipfi la luambo lune ha khou pambwa khalwo la amba kana muhumbulo u bvaho kha luambo lwonolwo, vhuimoni ha u tou dzhia ipfi lo tou imaho nga lothe la talutshedzwa. Musi ho no tevhelwa maitete aya hu fhedza ho no sikwa ipfi liswa.

2.9.2.2 Maitete a u pamba

Zwa u pamba maipfi a zwi sokou itwa nga ndila i songo dzudzaneaho. Hu na maitete ane a tea u tevhezwa. Kemmer (ibid) a tshi amba nga maitete a u pamba u sumbedza zwauro maitete a u pamba maipfi ho ngo leluwa nahone a katela nyimele nnzhi dzine maipfi a shumiswa khadzo (tsumbo: nyimele dzine maipfi maswa a tea u shumiswa khadzo).

U ya nga a kuvhonele kwa mutodisisi vhañwe vhashumisi vha madzinamapambwa vha sumba vha tshi divha zwine madzina eneo a amba musa a tshi kha di vha kha luambo lwe a pambwa u bva khalwo. Izwi zwi sia hu na khonadzeo ya uri vha a bule

nga ndila ine a shumiswa ngayo kha luambo lwe a bva khalwo. Izwi zwi tendelana na ngudo iyi ngauri kuñwalele kwa mañwe madzinamapambwa a re kha thalusamaipfi dza Tshivenda na Tahisimane ku vhonala kwo tũtũwedzwa nga ndila ine a bulwa ngayo lune zwa vho sia kupelelele kwao ku si tsha tendelana na ndila ine maipfi a Tshivenda a tea u ñwalwa ngayo.

U ya nga ha Hoffer (2005:53) maitete aya a na zwivhumbeo zwao. A tshi amba izwi u ri:

The process of borrowing takes different forms: loanwords, loan shift, loan translation, or loan-blend. Loanwords-the borrowed word functions according to the grammatical system of the borrowing language, with nouns taking the same plural and possessive forms.

Izwi zwi khou tou amba uri hu na zwivhumbeo zwiña kha maitete a u pamba maipfi. Zwivhumbeo izwo ndi ipfilipambwa (*loanword*), tshanduko kha zwine maipfimapambwa a amba (*loan shift*), u pamba hu bvaho kha vhupinduleli (*loan translation*) na u patekanya maipfi a nyambo mbili (*loan-blend*). Kha ipfilipambwa (*loanword*) tshivhumbeo tsha ipfi lo pambwaho tshi tevhedza tshivhumbeo tsha luambo lupambi, zwo katela na uri madzina a dzhie tshivhumbeo tsha vhuñe na vhuñzhi ha luambo lupambi.

Haspelmath (2008:36) ene a tshi isa phanda nga ha u pamba u ri:

Fortunately, this definition is uncontroversial, but there are a number of things to note. First, the term borrowing has been used in two different senses: (i) As a general term for all kinds of transfer or copying processes, whether they are due to native speakers adopting elements from other languages into the recipient language, or whether they result from non-native speakers imposing properties of their native language onto a recipient language. This general sense seems to be by far the most prevalent use of the term borrowing.

Izwi zwi amba uri thalutshedzo ya u pamba a i kanganyisi, fhedzi hu na zwithu zwine zwa tea u lavheleswa. Tsha u thoma ndi tsha uri ipfi la u pamba lo shumiswa nga ndila dzo fhambanaho. Ndila ya u thoma ndi ya musu li tshi shumiswa u thalutshedza zwa u pamba maipfi nga u tou angaredza hu songo lavheleswa uri mudzi wa maitete a u pamba wo disendeka kha vhañe vha luambo lwo pambiwaho khalwo kana vha luambo

Iwo pambaho. Iyi ndi yone ndila yo doweleaho zwi tshi da kha u pamba. Ndila ya vhu-vhili a yo ngo tšalutshedzwa afha vhunga i si tshipiḁa tsha tšhodisiso iyi.

Haspelmath (2008:36) a tshi amba nga ha ipfi lo hadzimiwaho u ri:

Loanword (or lexical borrowing) is here defined as a word that at some point in the history of a language entered its lexicon as a result of borrowing (or transfer or copying).

Izwi zwi amba uri ipfili pambwa li tšalutshedzwa sa ipfi le, u ya nga ha divhazwakale, la vha tshipiḁa tsha luñwe luambo nga mulandu wa u tou pfukiselwa khalwo kana u kopiwa.

Kha tshiteñwa tsha tshanduko kha madzinamapambwa (*loan shift*) madzinamapambwa a dzudzanywa lune a kona u tevhedza zwine luambo lupambi lwa amba. Kha u pamba hu bvaho kha vhubinduleli (*loan-translation*) maipfi a luambo lwa u ranga zwi pindulelwa kha luambolupambi nga tshipiḁa nga tshipiḁa. Musi hu tshi patekanywa maipfi a nyambo mbili ndi musi ho dzhiwa tshipiḁa tsha ipfi kha luambo lwa u ranga ha dovha ha dzhiwa tshiñwe kha luambo lupambi, zwipiḁa izwi zwa tšanganyiswa ha vhubwa ipfi liswa. Kha ngudo iyi hu do sumbedzwa uri na musi maitele aya o no tevhelwa hu kha di vha na tšhoda ya u khwinisa ku tšalutshedzele kwa madzinamapambwa kha tšalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda/Tshiisimane u itela u swikela tšhoda dza vhashumisi.

Mañwe maitele a u pamba ndi u pamba hu bvaho kha mvelele (*cultural borrowing*), U pamba ha ndovhololo kana u bvisa ipfi li re hone (*Core Borrowing*), na u pamba hu langwaho nga muila na u toḁa u tinya pfanywa (*Therapeutic Borrowing*) (Thomason na Kaufman, 1988). Aneo maitele ndi aya o sumbedzwaho afha fhasi:

2.10.2.2.1 U pamba hu bvaho kha mvelele (Cultural borrowing)

U pamba ha mvelele ndi fhaḁa hune luambo lwa di sikela maipfi alwo a u tšalutshedza maipfi a bvaho kha luñwe luambo, naho luambo lu khou tinywaho lu na tšalutshedzo dzine dza vhone dza tshi nga pambea.

Musi Haspelmath (2008:46) a tshi tšalutshedza nga ha u pamba ho di sendekaho kha mvelele u ri:

At first glance, explaining cultural loans is straightforward, and such loans have also been called “loanwords by necessity”. However, there is nothing necessary about a borrowing process. All languages have sufficient creative resources to make up new words for new concepts. When many people know a concept by a certain word but not by another word, even if the better-known word belongs to another language, it becomes more efficient to use the better-known word. Similarly, while the educated elites of French-speaking countries tend to be bilingual in English, there is a certain cultural pressure to avoid English loanwords (e.g. in the domain of computer technology), and neologisms based on French words are promoted by language-planning bodies and have a good chance of being accepted (e.g. courier for ‘e-mail’). In this, French contrasts interestingly with a number of neighbouring European languages (Italian, German, Dutch), where the educated elites are more receptive to English loanwords. Cultural resistance to loanwords is called purism. In such cases, even purification may be successful, i.e. large-scale replacement of loanwords by native formations.

Izwi zwi amba uri luambo luñwe na luñwe lu na zwiko zwine lwa nga zwi shumisa u sika maipfi maswa, zwenezwo a hu tou vha na ṭhōḍea ya u pamba kha dziñwe nyambo. U isa phanḍa nga u sumbedza uri u pamba hu bvaho kha mvelele hu vha hone musi vhashumisi vha luambo lwa ḍamuni vha tshi ḍivha ṭhalutshedzo ya khwine ya ipfi i bvaho kha luñwe luambo, fhedzi vha nanga u sa i shumisa, vha vho tou sika ṭhalutshedzo ya luambo lwavho naho i sa ḍivhei u fana na ya luambo luñwe. Afha o ṅea tsumbo ya vhoramañwalo vha lushaka lwa Mafura lune lwa ḍisikela maipfi alwo a u ṭalutshedza zwa thekhinoḽodzhi vha tshi khou itela uri vha tinye u shumisa maipfi a Tshiisimane. Izwi zwo vhanga uri maipfimapambwa a Tshifura a fhambane na a Tshidzheremane, Tshiṭaliana na Tshidatshi kha kuṭalutshedzele kwa zwa thekinoḽodzhi.

2.9.2.2.2 U pamba ha ndovhololo kana u bvisa ipfi ḽi re hone(Core Borrowing)

Nḍila iyi ya u pamba i vha hone musi ipfiḽipambwa ḽi tshi dzhia tshivhumbeo kana vhuimo ha ipfi ḽi ḍivheaho ḽa luambolupambi. Maitele aya a bva kha kuhumbulele kwa uri luambo lwo pambiwaho khalwo lu vhonala lu lwa ndeme u fhira lwo pambaho.

Haspelmath (2008:48) ene a tshi bvisela khagala izwo zwo bulwaho afho ṅṭha u ri:

Here it seems that all we can say is that speakers adopt such new words in order to be associated with the prestige of the donor language. Like “puristic attitude”, “prestige” is a factor that is very difficult to measure independently, and a danger of circularity exists. However, it seems to me undeniable that prestige is a factor with paramount importance for language change, going far beyond our current topic of loanwords. The way we talk (or write) is not only determined by the ideas we want to get across, but also by the impression we want to convey on others, and by the kind of social identity that we want to be associated with. Other terms such as “cultural pressure.

Izwi zwi amba uri hu na hune vhathu vha ḡinangela u shumisa ipfi ḡa luambo luḡwe ngeno ḡi tshi ḡi vha hone kha luambo lwavho vha tshi khou itela uri vha vhonele vhe vha vhuimo ha khwiḡe nga u ḡibadekanya na luambo lwe vha pamba khalwo ipfi ḡeneḡo. Izwi zwi kwamavho na ḡdila ine vhathu vha amba na u ḡwala musi vha tshi khou ḡoḡa u ḡibadekanya na luambo lune vha vhone lu lwa khwiḡe. Naho uyu u si muhumbulo une wa khou bveledzwa kha ḡgudo iyi, zwa ndeme ndi zwa uri ḡhathutshedzo dza maḡwe madzinamapambwa kha ḡhalusamaipfi mbili dzo topolwaho, dza Tshivendḡa na Tshiisimane, dzi na mvumbo i sumbaho uri maipfi aya a tshi pambwa o ima vhuimoni ha maipfi a re hone, lune ḡhalutshedzo idzi dzo vha dzo funa dzo itwa nga ḡdila i leluwaho.

2.9.2.2.3 U pamba hu bvaho kha muila na u tinya pfanywa (Therapeutic Borrowing)

Hu na maitele a u pamba maipfi a langwaho nga ḡhooḡea ya u tinya u shumisa maipfi ane a vha muila kha luambolupambi, na u ḡoḡa u tinya u shumisa pfanywa. Maitele aya a na masia mavhili. Sia ḡa u thoma ndi u pamba ho lavhelesaho maipfi a mavhuvhisi: Afha ndi fhaḡa hune muḡwali kana muambi wa ipfi a tinya u shumise ipfi ḡa luambo lwa ḡamuni ḡauri ḡi ḡivhea sa mavhuvhisi kana ḡi tshi semana. Kha nyimele iyi hu vho fhedza ho sikwa ipfi ḡo pambwaho kha luḡwe luambo (Dixon 2002; Comrie 2000). ḡhalutshedzo ya ipfi ḡa Tshiisimane *anus* kha Tshikota (2006), a yo ngo tevhedza sia ḡi sa izwi ḡhalutshedzo yo shumiswaho i sa tou bviswa yo tou ralo kha luambo lwa Tshivendḡa ḡauri i dzhiwa sa u semana. Afha ho vha ho tea ho tou shumiswa ḡhalutshedzo ya tshivhumbeo tsha fhungo.

Sia ɓa vhuvhili ndi u pamba ha u tinya u shumisa pfanywa. U pamba uhu hu itwa musi luambolupambi lu na ipfi ɓithihi ɓi re na ɓhalutshedzo dza zwithu zwo fhambanaho. Zwino hu a pambiwa ɓinwe ipfi u itela u sa kanganyisa vhashumisi kha nyimele ine ipfi ilo ɓa shuma nga ndila dzi sa fani ho lavheleswa siangane na fhethuvhupo. Ngudo iyi i do sumbedza nyimele dze tshiteɓwa itshi tsha vha tsho tea tsho dzhielwa nzhele kha ɓhalusamaipfi dzo topolwaho. U ya nga ha Jaafar, Burgohain na Haroon (2019) hu na vhaɓivhi vha nyambo vhanzhi vho nekedzaho mawanwa avho nga ha khethekanyo dza u pamba na zwivhanggi zwa hone. Vhaɓwe vha hone ndi vha re afha fhasi:

Thebulu ya zwinwe zwivhanggi zwa u pamba u ya nga ha vhaɓivhi nyambo

Muɓivhi	Nwaha	Zwivhanggi zwa u pamba
Bloomfield	1983	Dailekhithi na mvelele
Bojic	2012	Vhudavhidzani ha dzitshaka na kutshilele.
Bacescu	2017	Nyandadzamafhungo na nyaluwo ya thekhinoɓodzhi.

Thebulu iti yo sumbedza zwinwe zwa zwivhanggi zwa u pamba u ya nga ha vhaɓivhi vha nyambo vho fhambanaho. Bloomfield (1983) kha Jaafar, Burgohain na Haroon (2019) u sumbedza uri hu na u pamba ho vhangwaho nga dailekhithi na mvelele. Bojic (2012) kha Jaafar, Burgohain na Haroon (2019) ene u sumbedza uri u pamba hu a bva na kha vhudavhidzani na matshiliso vhuwati ha dzitshaka dzi re na vhuwamani. Honeha Bacescu (2017) ene u sumbedza uri u pamba hu a tuɓuwedzwa na nga tuɓuwedzo ya zwishumiswa zwa nyandadzamafhungo na u fhungudzea ha tshikhala vhuwati ha vhatu zwo vhangwa nga nyaluwo ya thekinoɓodzhi.

2.9.3 Zwivhanggi zwa u pamba madzina

Zwa u pamba maipfi ndi zwine a zwi sokou itea. U ya nga ha ɓivhazwakale na vhaɓivhi vha nyambo, hu na zwiitisi zwinzhi zwa u pambwa ha maipfi.

2.9.3.1 Vhuwamani ha tshaka

Nga vhuwamani ha nyambo hu ambwa u kona u shumisa luambo luthihi nga tshifhinga tshithihi (Thomason, 2001). Thomason (2001) u dovha a sumbedza uri vhuwamani ha nyambo ndi tshibveledzwa tsha vhuɓedzani ha tshaka dzo dzulelanaho kana dailekhithi dzi re tsini na tsini zwine zwa vho sia nyambo idzi dzi tshi kovhekana maɓwe maipfi. Nyimele iyi i fhedza i tshi vho ita uri hu vhe na vhuwamani na dzangalelo ɓa u shumisa nyambo mbili. Izwi zwi vha zwo vhangwa ngauri tshaka idzi

dzo dzulelanaho dzi vha dzi na thaidzo ya u sa kona u davhidzana, zwenezwo dzi mbo di thoma u shumisa maipfi o pambiwaho sa thandululo ya thaidzo iyi. Ndi henefha hune nyambo dza vho fhedza dzo no vhumba madzinamapambwa.

Nyambo ya Thomason i tikedzwa nga Mafela (2010) musi a tshi amba uri nyambo dzi re na vhuledzani na dze dza dzulelana dzi do dzula dzi tshi vho kovhekana maipfi. O ita na u nea tsumbo ya musi nyambo dza Vharema dza fhanu Afrika Tshipembe dzi tshi pamba maipfi kha nyambo dza Tshivhuru na Tshiisimane. Musi tshaka idzi dzi kha vhuledzani uhu hu mbo di vhubwama maipfi maswa nga ndila ya u tou dzhia maipfi a luambo a nwalwa kana u bulwa ho tevhedzwa milayo ya luambolupambi (*direct borrowing*).

U ya nga Bloomfield (1983) kha Jaafar, Burgohain na Haroon (2019), nyimele iyi ndi yone ine ya vhangwa zwine zwa pfi *intimate borrowing*. Uhu ndi u pamba hune khaho luambo luwe lwa vhone lu na maanda kha luwe nga mulandu wa uri ndi lwone lwo bvelelaho khwine kha mvelele, polotiki na ekonomi. Kha thalusamaipfi mbili dzo topolwaho a hu na maipfi o bvaho kha luambo lwa Tshivenda a iswa kha luambo lwa Tshiisimane.

Mojela (1991) a tshi amba nga zwivhangwa zwa u pamba u sumbedza uri u pamba uhu hu bvelela musi vhatu vha mvelele dzi sa fani vha tshi tangana. Zwenezwo, vha mbo di vha na zwithu zwizwi zwine vha kovhelana kha u tangana uhu zwa vho sia hu tshi vho vha na nyaluwo kha nyambo dzavho musi vhe kha vhudavhidzani. Izwo zwi re afho ntha zwi tikedzwa nga Hoffer (2005) ane a tshi amba nga ha u pamba a ri hu a dovha ha vhangwa nga zwithu zwi fanaho na mipfuluwo, vhubindudzi, kutshilele kuswa, zwiwiwa, thekino lodzhi, nndwa na vhukoloni. Divhazwakale i sumba zwa u pambwa zwi tshi dovha zwa vhangwa nga mvelaphanda kha zwa polotiki, pfunzo, mvelele, saintsi na ikonomi. Ahmed and Daura (1970) vha tshi khawhisa muhumbulo uyu vha ri:

Factors responsible for language borrowing include geographical and economic mobility. Military conquest and colonisation, like when the English language was brought into Britain by Anglo-Saxon invaders in the fifth century. It crowded out the native Celtic speech and Cornish.

Izwi zwi amba uri zwivhangwa zwa u pamba zwi katela u tanganelana kha zwa fhethu-vhupo na zwa vhubindudzi. U govhelana ha mashango na hone hu a ita uri hu vhe na

u pamba maipfi vhunga zwiḽa Maisimane vha tshi ri u govhela ḽa Britain misi ḽa ya kale zwa vho fhedza vhadzulapo vha Biriḽeni vha tshi vho amba Luisimane.

Ruikuo (2005) u ḽalutshedza u phaḽalala ha vhurereli na zwivhangi zwo no bulwaho nga vhaḽwe afho nḽha zwi fanaho na vhubindudzi, pfunzo, na kutshilele kuswa nga nḽila i tevhelaho:

Another important facilitator of language borrowing is religion. All religions have language of instruction and worship which goes with it wherever it is exported. Christian missionaries from western world played a significant role in language borrowing especially from English to native African languages. In the same vein Islam and Arabic language, influenced Hausa language borrowing and development. Intellectual and public media are facilitators of language borrowing since all new words and loanwords first appear on the media and then accepted by the public. Everyday millions of people are studying foreign languages or just entertain themselves through internet, television, radio, newspapers and magazines. They come across new terms and quickly take a liking to these alien words. Then they to use them in daily life, and if possible, the loanwords get established. Educated people and scholars are always vehicles of borrowing language. Tradesmen and fashionable young people are also enthusiastic users of loanwords, for they usually have special need to communicate with members from other communities.

Nyombedzelo i re afho nḽha ndi ya uri vhurereli vhuḽwe na vhuḽwe vhu na nḽila yaho ya maitete a u rerela. Maitete aya a na luambo lune lwa shumiswa. Tsumbo ya izwi ndi ya musi vha vhurumiwa ha vhurereli ha Tshikhriste vha tshi ri u swika fhano Afrika vha pfukisela maipfi a English kha nyambo dza Vharema. Maipfi ayo o fhedza o no vha tshipiḽa tsha nyambo dze a pfukiselwa khadzo nahone o no shanduka tshivhumbeo a nga o tumbuka khadzo. Zwo ḽi ralovho musi vhurereli ha *Islam* na luambo lwa Tshiarabu zwi tshi ḽuḽuwedza luambo lwa Hausa.

Nga nḽa ha vhurereli, nyandadzamafhungo na yone yo ḽuḽuwedza u pambwa ha maipfi sa izwi i yone ine ya thoma u phaḽaladza maipfi maswa vhaḽwe vhathu vha sa athu a shumisa. Musi vhathu vha tshi khou ḽimvumvusa nga u lavhelesa theḽevishini, u thetshelesa radio na u vhalala gurannḽa na magazini, vha ḽangana na maipfi u bva kha nyambo dziḽwe, vha vho takalela u a shumisa kha nyambo dzavho, ha vho fhedza

ho bveledzwa maipfimapambwa. T̄halusamaipfi mbili dzo topolwaho kha ngudo iyi na dzone dzi na madzinamapambwa o bveledzwaho kha nyimele i fanaho na yenei naho a si manzhi, fhedzi tsha vha tsho dzhielwa nzhele ho vha hu u a t̄alutshedza nga nd̄ila ine ya d̄o lelutshela vhashumisi vha t̄halusamaipfi idzi. Afrika Tshipembe maipfi aya a wanala o kuvhanganywa kha mitevhe ya mathemo yo bveledzwaho nga Mhasho wa Vhutsila, Mitambo na Mvelele.

Mafela (2010:3) a tshi amba nga ha zwivhanga zwa u pamba maipfi u ri:

No two languages come into contact without influencing each other. An extensive number of words can be traced to another language. In many instances, the developing language will borrow more words from the developed. As the indigenous African languages are developing languages in many terminological fields, they are therefore borrowers. These languages have borrowed much of their terminological vocabulary from Afrikaans and English, owing to the fact that Afrikaans and English are more developed in this respect.

Izwi zwi amba uri a zwi konadzei uri nyambo mbili dzi dzulelane dzi kundwe u t̄ut̄uwedzana. Nga zwenezwo maipfi a luambo luñwe a wanala o no vha kha luñwe. U pamba hu anzela u itwa nga nyambo dzi kha d̄i bvelelaho u bva kha dzo no bvelelaho, u fana na fhano Afrika Tshipembe hune nyambo dza Vharema dza vhonala dzo pamba vhukuma u bva kha Tshiisimane na Tshivhuru, nga mulandu wa uri idzi mbili dza u fhedza dzo bvelela u fhira dza Vharema.

2.9.3.2 T̄huṭ̄huwedzo ya poṭotiki kha nyambo

Tshanduko dza tshiimo tsha poṭotiki dzi na masiandaitwa kha tshiimo tsha luambo. Izwi zwi bva kha uri musi muvhuso u tshi dzhena hu a vha na tshanduko ya luambo vhunga u tshi d̄a na luambo lwawo lwa u khwaṭ̄hisa ndivho dzalwo. Kanzhi hu wanala lushaka lu khou vhuswaho lu tshi kombetshedzea u pamba maipfi kha luambo lune lwa khou vhusa nga tshifhinga tshenetsho.

Egbe na Akpan (1994: 49) vha tshi amba nga ha fhungo iḷi vha ri:

Political factors like conquest and colonisation can trigger off borrowing. Colonisation is the stronger of the two. The result of the British colonisation of Nigeria is seen in the large number of political terms which are borrowed into

Ejagham. In other words, when a people is conquered, the conqueror's language usually forces itself into the language of the conquered. The British lords forced their system of government on Nigerians. Consequently, English Examples of such words are clerk, police, government, election, magistrate, and soldier which are rendered in Ejagham as krâk, bûrûsi, govàmèn, èrègson, màgésiri, súyà. As these examples show, the borrowed words are usually transformed or pronounced according to the phonology of Ejagham.

Nyombedzelo ya zwi re afho n̄tha ndi ya uri zwithu zwi fanaho na u govhelana ha mashango na vhukoloni zwi na t̄huthuwedzo kha u pamba maipfi, nahone kha zwiitisi izwi vhukoloni ndi hone hu vhonehaho hu hone hu re na maand̄a. Tsumbo yavhuḍi ndi ya t̄huthuwedzo ya luambo lwa Tshiisimane kha lwa *Ejagham* lu ambwaho ngei Nigeria, zwo bva kha uri vhavhusi vha bvaho Britain vha kombetshedze vhadzulapo vha Nigeria u shumiswa luambo lwa Tshiisimane. Ndi henefha he madzina a English a vho pambiwa nga *Ejagham*, mañwe a vho t̄alutshedzwa nga n̄dila i tevhelaho:

(10) Tshiisimane	Ejagham
clerk	krâk,
police,	bûrûsi,
government,	govàmèn,
election,	èrègson,
magistrate	màgésiri,
soldier	súyà.

Kha madzinamapambwa are afho n̄tha zwi khagala uri naho luambo lwo pamba kha luñwe, hu na hune miungo na kuñwalele kwa madzinamapambwa zwa tevhedza tshivhumbeo tsha luambo lwo pambaho. Izwi zwi khwaṭhisedzwa zwavhuḍi nga u vhona madzinamapambwa a luambo lwa *Ejagham* e na miungo i sumbaho i na vhushaka na ya Tshiisimane, ngeno kuñwalele ku kwa luambo lwa Ejagham. Mbuno iyi i kwama t̄hōḍisiso iyi ngauri ndivho ya muṭōḍisisi ndi ya u sumbedzwa vho na t̄huthuwedzo ya miungo ya dziñwe nyambo kha madzinamapambwa a Tshivenda.

2.9.3.3 ṰhuṰhuwedzo ya matshilisano kha nyambo

Musi vhathu vha nyambo na mvelele vho dzulelana, tshiṱwe tsha zwithu zwine zwa bvelela ndi u Ṱanganelana ha nyambo zwa vho sia ho no bvelela madzina kana maipfi manzhi o tou pambiwaho. Vhaṱwali vha fanaho na Mojela (1991) na Mafela (2010), vho no ḡi sumbedzaho vhukwamani na vhurereli sa zwivhanga zwa u pamba madzina kana maipfi. Afha ho Ṱekedzwa $\text{Ṱhalutshedzonyangaredzi}$ vhunga avho vho bulwaho afho nṱha vho tou vha na zwiteṱwa zwe vha lavhelesa. $\text{Ṱhalutshedzonyangaredzi}$ iyi yo Ṱekedzwa nga nḡila i tevhelaho nga Egbe na Akpan (1994: 49):

Social factors such as education, religion, social stratification and cultural contact aid the spread of lexical borrowing. In the area of religion, for example, since the advent of Christianity, Ejagham has extensively borrowed words to accommodate the new experiences brought by it. Examples of such words include names of persons, activities and objects such as Joseph, Mathew, Andrew, Bishop, communion, Peter, Juliana, which are rendered in Ejagham as Josep, Matiu, Andru, and pita.

Zwiteṱwa zwa matshilisano zwi fanaho na pfunzo, vhurereli, maimo vhukati ha vhathu zwi tshi kwama matshilisano na vhukwamani ha mvelele zwi na ṰhuṰhuwedzo kha u pambwa ha maipfi. Kha sia ḷa vhurereli luambo lu vhone la lu tshi pamba maipfi u itela u Ṱanganedza nḡila ntswa dza kutshilele zwo bva kha vhukwamani ha tshaka na mvelele, u fana na madzina a vhathu, nyito, na zwithu. Afha fhasi ho Ṱewa tsumbo dza madzina a tevhelaho:

(12) Tshiisimane	Ejagham
Joseph	Josep
Mathew	Matiu
Andrew	Andru
Peter	Pita

ṰhuṰhuwedzo iyi i hone na kha luambo lwa Tshivenda vhunga madzina ayo o sumbedzwaho afho nṱha na one o shandukiswa a ḡi fhedza o dzhia zwivhumbeo zwi yelanaho na zwa Tshiisimane. Madzina aya o nṱalwa nga nḡila i tevhelaho kha Bivhili ya Tshivenda (1936).

(13) Tshiisimane	Tshivenda
Joseph	Yosefa
Mathew	Mateo
Andrew	Andrea
Peter	Petro

Tshuṭhuwedzo i bvaho kha zwa matshilisano i dovha ya kwama na vhatu vha songo dzhenaho tshikolo vhunga na vhone vha tshi fhedza vha tshi shumiswa maipfi o pambwaho kha dziṅwe nyambo (Egbe na Akpan, 1994).

Tshoḍisiso iyi yo livha na kha u sumbedza uri izwi zwi honevho na kha madzinama-pambwa a Tshivenda u bva kha Tshiisimane na dziṅwe nyambo. Hu na madzina manzhi o pambwaho a vho fhedza o dzhia tshivhumbeo tsha miungo na kuṅwalele kwa Tshivenda fhedzi zwa ḍi sala zwi khagala uri a bva kha nyambo dzifhio. Iyi ndi iṅwe ya khaedu dze muḍoḍisisi a vhona uri naho zwa u pamba zwi zwa ndeme, hu tea u wanala ṅḍila dza u fhungudza miungo na maṅwalele a dziṅwe nyambo kha ṅḍila dza u alusa luambo lwa Tshivenda.

2.9.3.4 Tshuṭhuwedzo u bva kha maanda a ekonomi

Tshiṅwe tshivhangi tsha u pamba ndi maanda a ekonomi. Afha ndi hune shango ḵine ḵa vha na ekonomi yo khwaṭhaho ḵa vha ḵone ḵine luambo lwaḵo lwa shumiseswa nga ḵlo ḵine ekonomi yaḵo ya vhonele i fhasi. Kuvhonele uku kwo ṭalutshedzwa nga ṅḍila i tevhelaho nga Egbe na Akpan (1994: 50):

The expression vacuum created in a language that has come in contact with another that is richer can give rise to borrowing. Economic activities such as trade and career are among the forces which drive a language to borrow words from another language. The slave trade and later the legitimate trade brought Ejagham into contact with new products and materials which were Roseline Ntui Egbe and Ini-Mbom James Akpa 51 of British origin. The integration of these new products into Ejaghamland inevitably gave rise to the borrowing of English words such as razor, beer, coffee, bucket, fork, television, fan, carpet, generator by Ejagham. The British also introduced new careers and white collar jobs to the Ejagham, hence they borrowed the English words to accommodate

these new professions such as lawyer, doctor, engineer, teacher, tailor, manager, actor, which are rendered in Ejagham as dɔya, dotka, inginia, chichâ, t rɔ and akto. Institutions which are directly associated with these words such as bank and post office, are also adopted into Ejagham.

Izwi zwi amba uri t̄hahelero ya maipfi a u t̄alutshedza luambo luswa lwa ekonomi i kombetshedza lushaka lune ekonomi yalwo ya vha fhasi u pamba maipfi a luambo lwa vho pfumaho. Maitele a zwa mbambadzo na mishumo ya musalauno zwi a kombetshedza vhathu u pamba maipfi ane a tshimbilelana na tshifhinga tshine vha khou tshila khatsho. Tsumbo inwe ndi ya vharengisi vha vhathu vha tshi vha ita phuli vhe vha t̄anganya nyambo dza zwipondwa zwavho na dzavho, zwa vho fhedza tshaka dza vhapondwa dzi tshi vho pamba maipfi manzhi kha vhenevho vho pfumaho. Izwi zwo bva kha uri tshaka dza vhapondwa dzo vha dzi si na madzina a zwibveledzwa na mishumo miswa nga hone u salela murahu, dza vho kombetshedzea u pamba madzina a dziñwe nyambo. Tsumbo ndi dza madzina a fanaho na *coffee, fork, television, carpet* na mañwevho. Muṭoḍisisi o wana uri na kha luambo lwa Tshivenda nyimele iyi i re kha luambo lwa *Ejaghan* i a elana. T̄hoḍisiso iyi yo ṅekedza tsaukanyo yo livhanaho na khaedu iyi na ṅdila dza u ṅekedza thandululo.

Mawanwa a Egbe na Akpan (1994) zwi tshi ḍa kha zwivhangi zwa u pamba o khunyeledzwa nga u amba uri zwiñwe zwivhangi zwa u pamba ndi t̄hoḍea ya u vala mabuli a t̄hahelero ya maipfi kha vhudavhidzani, u shumiswa nyambo dza vhañwe hu na kuhumbulele kwa uri dzi ita uri u vhonele u muthu wa vhuimo ha khwine kha vhañwe vha sa lu shumisi, na u vha hone ha maipfi ane luambolupambi lwa si dzulele u a shumisa. Zwi tshi kwama mbuno iyi ya u fhedza tsaukanyo ye muṭoḍisisi a ita kha ngudo iyi yo lavhelesa khaedu ya madzinamapambwa a re na zwivhumbeo zwa dziñwe nyambo ane a vhonele o vha a tshi nga ḍi litshwa u shumiswa nga mulandu wa uri hu na madzina a Tshivenda e a vha a tshi nga shumiswa.

Nga mulandu wa izwo zwo bulwaho afho n̄ṭha, Mafela (2010) o dovha a t̄ahisa mbi-lahelo ya uri nyambo dza Vharema dzi a kondelwa u pamba kha dziñwe ngadzo nga mulandu wa u humbulelela uri dzi ḍo tshikafhadzwa. Izwi zwi ḍisa muhumbulo wa uri u pamba huñwe hu vha hone zwo bva kha kuhumbulele kwa uri luambo lwo pambiwaho khalwo ndi lwa vhuimo ha khwine.

Bacescu (2017) na Kadim (2016) vhone vho sumbedza nyimele dzi tevhelaho sa dziñwe dzi itaho uri hu vha na u pambwa ha maipfi:

- Tsiku ya zwilinganyisi zwa phindulelo.
- Thoḁea ya vhudavhidzani ha tshaka kha zwa pfunzo na u rathisa mafhungo.
- U fhungudzea ha tshikhala vhukati ha dzitshaka nga mulandu wa mvelaphandaya thekhinoḁodzhi. Izwi ndi zwone zwo itaho uri luambo lwa Tshii simane lu vhone lu lwone lu re phandḁa.
- Thuḁhuwedzo ya nyandadzamafhungo dzine dza dzulela u sika maipfi maswa ane a kombetshedza uri vhathu vhanzhi vha a shumise sa izwi a one a dzulelaho u pfala.
- Maandḁa a ekonomi.

Ngudo iyi i sumbedza uri zwiñwe zwivhangḁi zwa u sa fushea ha kuḁalutshedzele kwa madzinamapambwa kha ḁhalusamaipfi dza nyambombilidzo topolwaho dza Tshivendḁa/English zwi na vhwkwamani na zwivhangḁi zwa u pamba zwo bulwaho afho nḁḁa. Ndi heneḁha he ha ḁo ḁekedzwa na tsumbo dzo teaho u bva kha ḁhalusaipfi idzo mbili.

2.9.3.5 U kandedzwa ha nyambo nga dziñwe

Tshiñwe tshivhangḁi tsha ḁhoḁisiso iyi ndi kuhumbulele kwa uri zwivhumbeo zwa madzinamapambwa zwi sumbedza uri hu na nyambo dzine dza vhone dza na ḁhuḁhuwedzo khulwane kha dziñwe. Kuhumbulele uku kwo khwaḁhiswa nga Akpa na Egbe na Akpan (1994: 46) nga nḁila i tevhelaho:

Borrowing of words can go in both directions between two languages in contact, but usually such borrowing is asymmetrical in the sense that more words go from one side to the other, that is, more words go from the source language to the borrowing language. This is usually because the source language community has some advantage of power, prestige and/or wealth that makes the objects and ideas it brings desirable and useful to the borrowing language community. For example, the Germanic tribes in the first few centuries A.D adopted

numerous loan words from Latin as they adopted new products via trade with the Romans.

Izwi zwi amba uri musi hu tshi pambiwa maipfi, nyambo dzi re na vhukwamani dzi a kwamea dzothe, fhedzi kanzhi zwithu a zwi vhoneali zwo tou ralo vhunga hu na luambo lune lwa di vhoneali lu lwone lu nekedzaho maipfi manzhi u fhira luñwe. Izwi zwi vhangwa ngauri kha vhashumisi vha nyambo idzi mbili hu na vhañwe vhone vha vhoneali vho no vha na mvelaphanda ine ya vha nea maanda a u kombetshedza uri luambo lwavho lu vhe lwone lu re na ndango ya ndila ine tshitshavha tsha tea u davhidzana ngayo. Kha thalusamaipfi dzo topolwaho dza Tshivenda/Tshiisimane hu vhoneali luambo lwa Tshiisimane lu lwone lu re kha ndango. Iyi ndi khaedu ine ya khakhisa fulo la muvhuso la u edanyisa nyambo dzothe sa zwe zwa sumbedzwa kha Ndayotewa (1996). Afha fhasi hu na tsumbo mbili dza u khwathisa muhumbulo wa Egbe na Akpan (1994: 46) u sumbedzaho u kwanyeledzana ha nyambo.

(14) faḍini (ma) dzin farthing (Tshikota, 2006: 18)

Musi ho lavheleswa thalutshedzo yo newaho ya Tshivenda i re afho ntha, a i elani na kuñwalele na kupeletele kwa luambo lwa Tshivenda. Nga nda ha izwo, thalutshedzo iyi a yo ngo khunyelela sa izwi ho sokou shumiswa ipfi lithihi vhuimoni ha fhungo. Kha nyimele iyi, mushumisi a nga kanganyisea sa izwi zwi tshi nga di mu kondela na u pfesesa uri faḍini ndi mini. Kha nyimele iyi mutalutshedzi o vha a tshi nga vha o tou shumisa thalutshedzo nga tshivhumbeo tsha fhungo.

(15) bentshu 5 (Eng.) banjo (Van Warmelo, 1989: 1)

Musi ho lavheleswa iyi thalutshedzo, yo vha i tshi nga di vha yo shumisa fhungo vhuimoni ha tshilinganyisi tsha phindulelo u itela uri mushumisi wa thalusamaipfi a kone u vha na ndivho yo fhelelaho ya zwine ipfi ili la amba zwone.

Egbe na Akpan (1994:43) vha dovha vha bvisela khagala zwa u kwanyeledzana ha nyambo zwi nga u amba zwi tevhelaho:

Western education is a culture of the 'white men'. It has given birth to bilingualism and multilingualism. Ejagham bilinguals borrow heavily from English to be able to refer to new experiences, and even replace native items by English names. This phenomenon has also affected the uneducated as they also adopt these borrowed forms in order to fit into the ever changing society. Cultural

contact encourages lexical borrowing a lot. As two cultures meet, new experiences are acquired and names must be given to them; the foreign words are readily adopted by the borrower. As Ejagham came into cultural contact with English, new experiences were adopted, and such experiences are referred to by their original names though they are pronounced according to the phonology of Ejagham. Example, of such borrowed words include chalk, radio, machine, sugar, goal post.

Izwi zwi amba uri pfunzo i bvaho kha mashango a Vhukovhela ndi mvelele ya vhatshena, nahone ndi yone yo d̄isaho zwa u amba nyambo dzi fhiraho luthihi. Nga mulandu wa zwenezwi, dziñwe tshaka u fana na Ejagham, dzi fhedza dzo pamba maipfi u bva kha English, dza vho a shumisa vhuimoni ha ane dza vha nao. Izwi zwi kwama na vhathu vha songo funzeaho, vhane vha pamba maipfi a dziñwe nyambo u itela u tangedzea nga tshaka dzine dza a shumisa. Musi tshaka dzo dzulelana, lushaka lwo bvelelaho lu kwanyeledza lu songo bvelelaho, zwa vho fhedza zwa u pamba ha maipfi zwo no sendamela kha luambo lwo funzeaho kana u bvelela.

2.10 MVALATSWINGA

Ndima iyi yo t̄alutshedza tsenguluso ya mañwalwa, t̄halusamaipfi ya nyambo mbili, afha ho lavheleswa d̄ivhazwakale ya t̄halusamaipfi, u t̄alutshedza zwine ya vha zwone, ndeme yayo, thaidzo dzayo na n̄dila dza u dzi tandulula. Ho dovha ha lavheleswa t̄halutshedzo ya madzinamapambwa na ndeme yao. Ndima iyi yo khunyeledzwa nga u t̄alutshedza u pamba. Izwi zwo itwa ho lavheleswa mañwalo a vha d̄ivhi vho fhambanaho.

NDIMA YA VHURARU

MUTHEO NA NGONA YA THODISISO

3.1 MVULATSWINGA

Ndima iyi i yo lavhelesa mutheo na ngona dza thodisiso dza ngudo iyi ine ya vha i tshi khou saukanya kuṭalutshedzele kwa madzinamapambwa kha thalusamaipfi mbili dza Tshivenda/Tshiisimane. Ndi henefha he ha ḡo ṭalutshedzwa na u ṅewa thandavhudzo ya mutheo wa thodisiso sa pulane ye ya ḡo tevhelwa musi hu tshi kuvhanganywa data ye ya shumiswa kha thodisiso, ya saukanywa na u khunyeledzwa. Zwo ḡi ralo na kha thalutshedzo ya ngona ya khwalithethivi, ye ngayo muṭodisisi a sengulusa kuṭalutshedzele kwa madzinamapambwa kha thalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane dzo nanguludzwaho. Ho kuvhanganywa data u bva kha fhethuvhupo ha mufhinduli. Data iyi yo kuvhanganywa u bva kha thalusamaipfi dzenedzo dzo nanguludzwaho khathihi na u bva kha vhafhinduli hu tshi shumiswa inthaviyu. Ndi kha ndima yenei he ha sumbedzwa uri data yo senguluswa hu tshi tevhelwa maitete a u shumisa therwana dza fumi thanu (*thematic approach*) dzo shumiswaho u vhudzisa mbudziso dze dza fhindulwa nga vhafhinduli vho tumbulwaho.

3.2 MUTHEO WA THODISISO

Mutheo wa thodisiso ndi maitete o tou dodombedzaho ndila ine ya ḡo tevhelwa kha u kuvhanganya na u saukanya data ane a ḡo shumiswa kha thodisiso.

Welman, Kruger na Mitchell (2005) vha tshi amba nga ha mutheo wa thodisiso vha ri ndi maano ane ngao muṭodisisi a kuvhanganya vhafhinduli vha thodisiso na u wana data khavho. Zwenezwi ndi zwe zwa dovha hafhu zwa tikedzwa nga Nthambeleni (2016: 47) ane a ri:

The research design is made-up of the following: population, sampling, sampling techniques, size of the sample, data collection techniques, research setting, procedure, interviewees, reliability and validity in qualitative research, ethical issues and problems encountered in the field. The research design, therefore, outlines what the researcher is going to do with regard to collecting data and analysing it.

Izwi zwi tou amba uri mutheo wa t̥hōdisiso u katela zwi tevhelaho: tshigwada, t̥thumbulo, n̥dila dza t̥thumbulo, tshivhalo tsha vhaḥinduli, n̥dila dza u kuvhanganya data, vhuḥo na tshifhinga tsha t̥hōdisiso, u fulufhedzea na vhungoho ha data, milayo ine ya tevhelwa, thaidzo dzo livhanaho na u kuvhanganya data. Zwenezwo, mutheo wa t̥hōdisiso u bvisela khagala zwine muḥōdisisi a ḍo ita kha u kuvhanganya na u saukanya data.

T̥hōdisiso iyi yo ḍitika nga mutheo wa ngona ya khaḥithethivi. Ndi heneḥo he data ya kuvhanganywa u bva kha tsha tshiko tsha phraimari na tshiko tsha sekondari.

U bva kha tshiko tsha sekondari ndi he ha kuvhanganywa data ye ya wanala yo no kuvhanganywa nga vhaḥwe vhaḥwali ine ya vha i kha nyimele ya maḥwalo. Maḥwalo ayo ndi t̥halusamaipfi mbili dza nyambombili dzo topolwaho dzine dza vha ya Van Warmelo (1989) na ya Tshikota (2006). U bva kha tshiko tsha phraimari ndi he data ya kuvhanganywa u bva kha vhaḥinduli nga kha tshishumiswa tsha inthaviyu.

Nyombedzelo i re aḥo n̥ḥa i khaḥisedza uri t̥hōdisiso iyi yo shumisa mutheo muhulwane sa izwi ho kwamiwa vhaḥinduli vho teaho na t̥halusamaipfi dzo hwalaho madzinamapambwa e t̥hōdisiso ya vha yo lavhelesa one.

Musi ho lavheleswa izwo zwo bulwaho aḥo n̥ḥa, zwi vhoneala zwi tshi mbo tou tendelana tshoḥḥe na t̥hōdisiso iyi vhunga data yoḥḥe ye ya senguluswa yo vha i tshi khou bva kha maḥwalwa a vhaḥwali vha t̥halusamaipfi dzo topolwaho na vhaḥinduli vhe vha sumbedzwa nahone vho teaho.

Zwo ḥwalwaho kha zwiko izwi zwo mbo tou khaḥisa tshoḥḥe vhungoho haḥōdisiso iyi yo ḍisendekaho kha muhumbulo wa uri kuḥalutshedzele kwa madzinamapambwa kha t̥halusamaipfi mbili dzo topolwaho ku tea u khwiniswa u itela u fusha t̥hōḍea dza vhashumisi. Tshipiḍa tshi tevhelaho mutheo wa t̥hōdisiso ndi tsha ngona ya t̥hōdisiso.

3.3 NGONA YA T̥HODISISO

Ngona ya t̥hōdisiso i bvisela khagala zwiko zwine zwa shumiswa u kuvhanganya data, tshaka dzazwo, kushumisele kwazwo, zwivhuya zwazwo khathihi na milayo ya kushumisele kwazwo. Hu na ngona mbili khulwane dza t̥hōdisiso, dzine dza vha ngona ya khaḥithethivi na ngona ya khaḥithethivi. T̥hōdisiso iyi yo shumisa ngona ya khaḥithethivi. Ngona ya khaḥithethivi i shuma u kuvhanganya na u ḥea t̥halutshedzo ya data ho lavheleswa maambiwa vhuimoni ha nomboro. U ya nga Raphalalani (2015)

thodiso ya khwalithethivi i kwama data ya vathu, zwine vha tenda khazwo, vhuḍipfi khathihi na zwiḅwe zwinzhi zwo vhalaho. Gay (1996: 11) a tshi ṭalutshedza ngona ya khwalithethivi u amba u ri

Qualitative approaches involve the collection and analysis of extensive narrative data in order to gain insight into a situation of interest...

Izwi zwi amba uri ngona ya khwalithethivi i shumiswa u kuvhanganya na u saukanya data u itela u vha na ḅivho ya zwine zwa khou bvelela kha nyimele ye ngudo ya lavhelesa yone. Lotriet (2008:196) a tshi amba nga ngona ya khwalithethivi u sumbedza uri:

The advantage of qualitative research is that it ensures validity. This means that the data collected from the respondents is deemed truthful as it is the actual account of what the respondents experience in their real settings. These respondents are well poised to provide data which is a candid portrayal of what they experience in their actual living space. It further captures the inside view and provide detailed account of how those being studied understand events.

Izwi zwi amba uri data ine ya ḅo kuvhanganywa u bva kha vhafhinduli i wanala i ya ngoho sa izwi i tshi vha yo tou dzhiwa kha vhone vhaḅe vhe vhuḅoni havho nahone vha tshi khou bvisela khagala tshenzhemo dza ngoho.

Kha thodiso iyi ho shumiswa ngona ya thodiso ya khwalithethivi vhunga ho lavheleswa data yo tou ṭalutshedzwaho vhuimoni ha u shumisa mbalo kana nomboro. Ngona iyi yo dovha ya vhone yo tea u shumiswa kha thodiso iyi ngauri i a tendela muḅodiso u kuvhanganya data kha vhafhinduli vhe kha nyimele dzavho.

3.3.1 U kuvhanganya data

Nga u kuvhanganya data hu ambiwa ḅila na zwiko zwine muḅodiso a zwi shumisa kha u kuvhanganywa data u bvedza thodiso. Raphaelani (2015:74) a tshi ṭalutshedza nga ha ḅila dza u kuvhanganya data u ri:

ḅila dza u kuvhanganya data ndi dzine dza shumiswa u kuvhanganya data malugana na thaidzo ya ngudo kana ya thodiso. Ndi kha tshenetshi tshipiḅa hune ra konou wana phindulo nga ha mbudziso ya thodiso.

Kha tšhodisiso iyi, data yo kuvhanganywa mušhodisisi o dšitika nga ngona ya khwalithethivi sa zwe zwa sumbedzwa afho nšha. Fhasi ha ngona yenei ya khwalithethivi, data yo dšo kuvhanganywa u bva kha tshiko tsha phraimari na tshiko tsha sekondari. U ya nga Babbie na Mouton (2001) kha Mavhandu-Mudzusi (2011), zwiko zwo vhalaho zwa data zwi thusa kha uri hu wanale data nnzhi ya u khwašhisedza tšhodisiso. Zwenezwi ndi zwine zwi dovha zwa thusa kha uri mawanwa a tšhodisiso a vhe ane a fulufhelwa. Afha fhasi hu tevhela tšhandavhudzo ya zwiko zwine data yo kuvhanganywa u bva khazwo.

3.3.1.1 Tshiko tsha sekondari

Musi hu tshi ambiwa nga tshiko tsha sekondari hu ambwa fhethu hune data yo tou shululelwaho ya bva hone. Data yo shululelwaho i wanala yo kuvhanganyiwa kha mašwalo o fhambanaho sa bugu dzo tou šwalwaho nga vhašwe na vhone vho dšo tou shululelwa nga vhašwe nga u toušalutshedzwa kana u vhalala. Zwenezwi ndi zwine zwa khwašhisedzwa nga Cohen, Manion na Morrison (2007: 194) musi vha tshi amba vha ri:

Secondary sources are those that do not bear a direct physical relationship to the event being studied. They are made up of data that cannot be described as original.

Izwi zwi tou amba uri kha zwiko zwa sekondari hu wanala data ine i sa tou vha na vhukwamani ha vhushaka thwii na zine ha khou tšodisiswa nga hazwo. Data ya hone i nga si dzhiwe sa yoneyone nga u tou ralo.

Gay (1996:221) a tshi šalutshedza nga ha kunangele kwa mašwalo ane data ya wanala u bva khao u ri:

Document selection frequently supplements other methods in qualitative research. Document may be any written record which exists and which may enhance the researcher's overall understanding of the situation under study.

Izwi zwi amba uri maitele a u shumisa mašwalo o tou nanguludzwaho a tikedza dzišwe ndšila dza tšhodisiso ya khwalithethivi. Lišwalo hu ambwa rekhodo išwe na išwe yo šwalwaho ine ya nga thusa nga u šekedza data ya tšhodisiso.

Kha tsho dhisiso iyi zwiko zwa sekondari zwine zwa do shumiswa ndi manwalwa a vhanwe vhadivhi vha nyambo vhe vha tou zwi nwalwa, vhanvha vha vha vhusika thalusa-maipfi, vhenevho ndi Van Warmelo (1989) na Tshikota (2006).

3.3.1.2 Tshiko tsha phuraimari

Musi hu tshi ambwa nga tshiko tsha phuraimari hu vha hu khou ambwa nga fhethu hu kiwaho kana hu wanalaho data i songo tou shululelwaho. Data nunnu i sa athu dzhiwaho nga muwe a i shumisa i wanala kha tshiko tshenetshi tsha phuraimari. Data yeneyo i wanala u bva kha vhatu vhanvha kha tsho dhisiso vha vhidza u pfi vhafhinduli. Ndi zwine Cohen, Manion na Morrison (2007:193) vha ri vha tshi tsho dhisiso nga ha tshiko tsha phuraimari vha amba uri:

Primary sources of data have been described as those items that are original to the problem under study...

Izwi zwi amba uri zwiko zwa phuraimari zwine data ya bva khazwo zwi tsho dhisizwa sa zwithu zwa vhumakuma zwi tsho dhisiso u tandulula thaidzo ye tsho dhisiso ya pika u i tandulula.

Welman na Kruger (1999) kha leneli la tshiko tsha phuraimari vha ri ndi hune maambiwa a vhatu vhanvha vha tou vha nkho dza data i shaeaho u swikela ndivho ya tsho dhisiso a wanala hone.

William na Brown (2009) vhone vha sumbedza zwauri data ya hone i wanalaho kha tshiko tsha phuraimari i tou nga i bva thangoni vhunga i tshi sumbedza tshifanyiso vhumakuma tsha zwe mudzheneli wa tsho dhisiso kana munekedzi wa data a tou zwi tshenzhela ene muwe. Izwi ndi khawhisedzo ya uri data i bvaho kha tshiko tsha phuraimari i vha yo ambiwa nga mudzheneli u bva kha zwe a vhone kana zwe a tshenzhela kha vutshilo hawe. Tshishumiswa tsho shumiswaho kha u kuvhanganya data u bva kha vhafhinduli kha tsho dhisiso iyi ndi inthaviyu.

3.3.1.2.1 Inthaviyu

Inthaviyu ndi tshishumiswa tsha u kuvhanganya data nga u tou vhudzisa vhatu mbudzi dzo valeaho kana dzo vuleaho vhone vha tshi fhindula nga mulomo ngenomadzina avho a sa bviselwi khagala. Maree (2013:87) a tshi tsho dhisiso inthaviyu ene u ri:

An interview is a two-way conversation in which the interviewer asks the participant questions to collect data and to learn about the ideas, beliefs, views, opinions and behaviours of the participant. The aim of qualitative interviews is to see the world through the eyes of the participant, and they can be a valuable source of information, provided they are used correctly. The aim is always to obtain rich descriptive data that will help you to understand the participant's construction of knowledge and social reality. If the persons you are interviewing think the topic is important and they trust you, they will give you information that you will not be able to collect in any other way.

Izwi zwi amba uri inthaviyu ndi nyambedzano ya masia mavhili ine khayo muvhudzisi a vhudzisa mufhinduli mbudziso sa ndila ya u kuvhanganya data na u guda nga ha muhumbulo, matendele, kuvhonele, kuhumbulele na maitete a mufhinduli. Ndivho ya inthaviyu ya khwalithethivi ndi ya u kona u vhona zwithu u nga u tou ola mufhinduli, nahone dzi a kona u vha tshiko tsha ndeme tsha data arali dzo shumiswa zwavhuḍi. Arali vhathu vhane vha khou vhudziswa vha vha na fulufhelo kha muḥodisisi vha a kona u mu nekedza data ine a nga si kone u i wana nga inwe ndila.

Kha ḥodisiso iyi ho shumiswa inthaviyu u kuvhanganya data kha zwigwada zwo topolwaho. Inthaviyu ya hone yo itwa nga luḥingo ine u ya nga Welman na Kruger (1999), i itwa nga u vhudzisa mbudziso nga luḥingo ngeno u tshi khou rekhoda phindulo. Zwigwada zwo topolwaho zwi katela vhasikaḥalusamaipfi, vhadededzi vha Tshivenda, vhapinduleli, vhaeletshedzi vha vhadededzi vha Tshivenda na vhoranyambo.

Zwidodombedzwa zwinzhi zwi kwamaho zwigwada izwi zwo ḥalutshedzwa fhasi ha ḥohwana ya ḥumbulo. Ndila iyi ya u kuvhanganya data nga u shumisa inthaviyu i na vhuḍi hayo. Vhuḍi hayo ndi ha uri hu a kona u wanwa data kha vhatu vhanzhi nga tshifhinga tshikutu na u vhulunga tshifhinga. Gray (2009) u sumbedza uri vhuḍi ha u shumisa inthaviyu u kuvhanganya data ndi ha uri muvhudzisi u a kona u kuvhanganya data nnzhi sa izwi a tshi kona u vhudzisa na mbudzisonyengedzedzwa u bva kha idzo dzi re kha shedulu.

Kha ḥodisiso iyi ho shumiswa inthaviyu i re na mbudziso dzi no fana. Mbudziso idzo dzo vha dzo lavhelesa ḥalusamaipfi ya nyambo mbili ya Tshivenda/Tshiisimane. Ndi henefha kha ḥodisiso iyi he ha dzhenela vhatu vho bvaho kha zwigwada zwo ḥumbulwaho. Muḥodisisi o dovha hafhu a lavhelesa tshiimo tsha COVID-19, dwadze line

Ja kombetshedza uri vhudavhidzani ha musi vhathu vhe fhethu huthihi vhu fhungudzee u ya nga ha maga o vhwaho nga muvhuso wa Afrika Tshipembe, nga zwenezwo inthaviyu dzo itwa kana u farwa na vhathu nga ndila yo tsireledzeaho. Afha ndi he muṭodisisi a shumisa luṭingo u davhidzana na vhafhinduli ngeno a tshi khou rekhoda nyambedzano.

3.3.1.2.1.1 Matshimbidzele a inthaviyu

Inthaviyu dza ṭhodisiso iyi dzo tshimbidzwa nga ndila i tevhelaho:

- Muṭodisisi o vhudzisa vhathu vhaṭanu u bva kha tshigwada tshiṅwe na tshiṅwe tsho topolwaho.
- Mbudziso dzoṭhe dzo vhudziswa nga luambo lwa Tshivenda sa izwi ṭhodisiso iyi i tshi khou itwa nga luambo lwa Tshivenda.
- Vhavhudziswa vhoṭhe vho ṅewa mbudziso dzi no fana.
- Muṭodisisi o vhudzisa mbudzisonyengedzedzwa u itela u wana phindulo dzi pfeseseaho kha mbudziso dzoṭhe.
- Mbudziso dzoṭhe dzo vha dzo ḍisendeka kha shedulu yo dzudzanywaho.
- Data yoṭhe yo kuvhanganywaho, o fhedza o i saukanywa kha ndima ya vhuṅa.

Phindulo dza inthaviyu u bva kha vhafhinduli dzo vhwaho fhethu ho vhulungeaho u itela uri dzi kone u shumiswa musi hu na ṭhoda.

3.3.1.2.1.2 Mbudziso dze dza vhudziswa

Ho vhudziswa mbudziso dza fumiṭhanu, nahone dzo vha dzo dzudzanywa nga ndila i tevhelaho:

1. Vhone vha vhona madzinamapambwa o ṅwalwa hani kha ṭhalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane?
2. Khaedu dza kuṅwalele kwa madzinamapambwa kha ṭhalusamaipfi dza nyambo mbili vha vhona dzi dzifhio?
3. Vha vhona dziṅwe nyambo dzi na ṭhuthuwedzode kha kuṅwalele kwa

madzinamapambwa a Tshivenda?

4. Vha vhona dziñwe nyambo dzi na ṭhuthuwedzo kha miungo ya madzinamapambwa a Tshivenda?
5. Vha nga ṭalutshedza nga ha ndeme ya ṭhalusamaipfi ya nyambo mbili?
6. Ṭhalusamaipfi ya nyambo mbili i na ndemeḽe kha shango ili la dimokirasi?
7. Kuḽalutshedzele kwa madzinamapambwa kha ṭhalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane ku vhonala ku tshi fusha naa?
8. U ya nga ha vhone ndi vhonnyi vhane vha fanela u vha vhashumisi vha ṭhalusamaipfi dza nyambombili?
9. Hu na ṭhoḽea ya u dzulela u khwinisa ṭhalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane dzi re hone? Vha nga ḽea na ṭhalutshedzo.
10. Ndi lini hune vhone vha shumisa ṭhalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane?
11. Vha vhona lushaka lu tshi lavhelesa ṭhalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane nga ḽilade?
12. Vha vhona zwo tea uri ṭhalusamaipfi dza nyambombili dzi ḽwalwe nga vhatu vha re na ndalukanyo dza zwa u sika ṭhalusamaipfi fhedzi?
13. Ndeme ya vhukwamani ha vhasikaḽhalusamaipfi na vhañwe vhaḽivhi vha nyambo ndi ifhio?
14. Nga ḽḽa ha vhasikaḽhalusamaipfi, vha vhona zwiñwe zwigwada zwine zwa tea u dzhenelela kha u sikwa ha ṭhalusamaipfi zwi zwifhio?
15. Ndi zwifhio zwine vha themendela uri zwi nga itwa kha u itela u khwinisa ṭhalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane.

3.3.2 Milayo ya vhuḍifari yo tevhelwaho

Musi hu tshi khou itwa ṭhōḍisiso iyi data yo ḍo kuvhanganywa i tshi bva vhathuni hu na milayo ine ya tevhelwa. Milayo iyo i vha i tshi khou tsireledza vhafhinduli musu hu tshi itwa ṭhōḍisiso. De Vaus (2002:63) musu vha tshi ṭalutshedza nga ha vhuḍifari vha ri:

Ethics is a set of moral principles that are suggested by an individual or group, are subsequently widely accepted, and offer rules and behavioural expectations about the most correct conduct towards experimental subjects and respondents, employers, sponsors, other researchers, assistants and students.

Izwi zwi tou amba uri nga milayo ya vhuḍifari hu ambwa milayo ine ya dzinginywa nga muthu kana tshigwada na u ṭanganedzwa sa yone ya maitele o ṭanganedzeaho zwo livhana na vhafhinduli, vhalambedzi, vhañwe vhaṭōḍisisi, vhathusi kha ṭhōḍisiso na matshudeni. Nḍila inwe na inwe ya u kuvhanganya data ya ṭhōḍisiso i kwama nyambedzano dzi bveledzaho ndivho nga ha nyimele dza vhathu.

Nga zwenezwo kukuvhanganyele kwa data ku na milayo i vhoḥhaho muṭōḍisisi. Milayo iyi i katela thendelano, u dzumbetshedzwa ha muḥhinduli na data ye a ṅekedza khathihi na masiandaitwa a mawanwa. Izwi zwi khwaṭhiswa nga Makhado (2011) ane a sumbedza uri kha thendelano hu katelwa zwiteñwa zwi fanaho na u humbela thendelo ya mudzheneli hu tshi kha ḍi vha na tshifhinga, u ṭalutshedza ndivho ya ṭhōḍisiso kha vhafhinduli, u tendelana na vhafhinduli nga ha tshifhinga na fhethu ha ṭhōḍisiso.

Muṭōḍisisi o ṭalutshedza vhafhinduli ndivho ya ṭhōḍisiso yawe. O dovha a vha ṭalutshedza zwauri madzina avho sa zwiko zwa data a ḍo dzula e a tshiphiri.

Vhafhinduli vho dovha hafhu vha ṭalutshedzwa zwauri vha na ppanelo ya u ḍibvisa kha ṭhōḍisiso arali vha tshi pfa vha songo tsha vhoḥholowa kana vha si tsha takalela u shela mulenzhe. Muṭōḍisisi o dovha a ṭalutshedza vhafhinduli zwauri vha ḍo tsireledzwa kha khombo inwe na inwe ye ya vha i tshi nga vha hone musu vha tshi khou ṅekedza data, na uri vha ḍo ṅekedzwa mawanwa a ṭhōḍisiso musu yo no khunyeledzwa arali vha tshi takalela u a ḍivha.

3.3.2.1 Thendelo

Musi hu tshi ambwa nga thendelo hu ambwa thendelano ya tshumisano vhukati ha muṭodisisi na muṅekedzi wa data o topolwaho. Izwi zwi tou vha mulayo wa khombekhombe musi hu tshi kuvhanganywa data ya ṭhodisiso. Ndi henefha kha then-delo i divheaho hune muṭodisisi a tea u bvisela khagala ṭhoḥo ine a khou ṭodisisa nga hayo, ndivho ya ṭhodisiso, ndavhelelo yawe na vhuḍifhinduleli ha vhafhinduli vho topol-waho.

U ya nga Babbie (2007) thendelo ndi ndila ya maitete ine ya tendela muthu u nanga u ḍidzhenisa kana u sa ḍidzhenisa kha ṭhodisiso nga murahu ha u ḍivhadzwa nga ha zwithu zwine zwa vhone zwi tshi nga kwama ṭhodisiso. Ndila iyi ya maitete i katela zwiteṅwa zwi fanaho na vhukoni, u ḍiṅekedzela u dzhenela ṭhodisiso u songo lavhelela mbadelo, u ṅekedzwa ndivho yo fhelelaho na u pfesesa ṭhodisiso.

Muṭodisisi o hambela thendelo ya u kuvhanganya data u bva kha Yunivesithi ya Venda na Muhasho wa Pfunzo kha Vundu la Limpopo. U bva afho o hambela thendelo kha vhathu vhe a vha ṭumbula uri vha dzhenela kha ṭhodisiso. Izwi zwoṭhe zwo itwa nga u tou ṅwala maṅwalo a khumbelo. Zwo ḍivhadzwaho mufhinduli ndi zwauri u dzhenela hawe a si ha khombekhombe. Ndivho na ndavhelelo dza ṭhodisiso zwo bviselwa khagala kha maṅwalo aya. U shela mulenzhe ha vhafhinduli ho thoma musi vho no ṭalutshedzwa zwine ṭhoḥo ya ṭhodisiso ya khou ṭoda u zwi swikela. Liṅwalo ilo li tevhelwa nga fomo dza u tenda u dzhenela kha ṭhodisiso dze dza ḍadzwa nga vhafhin-duli vho ṭumbulwaho vha tenda u shela mulenzhe kha ṭhodisiso.

3.3.2.2 Khonadzeo ya tshiphiri

Cohen, Manion and Morrison (2000:65) vha tshi amba nga ha tshiphiri vha ri:

Khonadzeo ya tshiphiri ndi fhaḷa hune mudzheneli a fulufhedziswa uri madzina na zwiṅwe zwidodombedzwa zwawe a zwi nga bviselwi khagala hu u itela uri a kone u dzhenela kha ṭhodisiso o tsireledzea. Vha zwi vhea nga ndila i tevhelaho:

Confidentiality protects the participants' right to privacy and enables them to contribute freely to research. This means that although the researcher knows who has provided the information and is able to identify participants from the information given, the connection will not be made known publicly.

Izwi zwi amba uri tshiphiri zwi amba ndila ya u tsireledza pfanelo dza vhafhinduli dza u sa bvela khagala nahone izwi zwi ita uri vha dzhenele kha tshodisiso vho vhofoholwa. Izwi zwi amba uri naho mutodisisi a tshi divha vhathu vha zwigwada zwe a zwi tum-bula, madzina avho na vhumani havho na data iyo a zwi nga bviselwi khagala kha lushaka.

Vhafhinduli kha tshodisiso iyi vho talutshedzwa nga ha fhungo ili uri vha kone u dzhen-ela vho vhofoholwa.

3.3.2.3 U sa divhea ha vhafhinduli

U sa divhea ha vhafhinduli ndi mulayo wa ndeme une wa tea u tevhelwa kha tshodisiso u itela tsireledzo yavho. Franfort-Nachmias na Nachmias (1992) kha Cohen, Manion na Morrison (2000:65) vha tshi talutshedza nga ha u sa divhea ha madzina a vhathu vho nekedzaho data vha sumbedza uri:

... information provided by participants should in no way reveal their identity. Anonymity is achieved when the researcher or another person cannot identify the participant or subject from the information provided.

Zwine zwa khou ambwa afho ntha ndi zwauri mutodisisi a songo vhuya a fanywa a bvisela khagala madzina vhukuma a vhathu vho mu nekedzaho data ya tshodisiso. Izwi zwi konadzea musi mutodisisi kana muñwe muthu o vhonaho data yo nekedzwaho a sa koni u divha uri zwavhudivhudi ndi nnyi o nekedzaho data. Kha tshodisiso iyi madzina a vhafhinduli o dzumbwa nga u sa bulwa. Kha tshodisiso iyi vhafhinduli a vho ngo kona u divhea ngauri mutodisisi ho ngo bvisela khagala madzina avho.

3.4 KHWAṬHISEDZO YA VHUNGOHO HA TSHODISISO

Tshodisiso i vha na mudzio musi data yo kuvhanganywaho i na vhungoho na u tendisea. Tshitenwa itshi ndi tsha u talutshedza ndila ye mutodisisi a i shumisa kha u khwaṭhisa vhungoho ha data yo kuvhanganywaho.

3.4.1 Vhungoho ha data

Vhadivhi vha fanaho na Rañanga (2008) kha Nthambeleni (2016:58) vha tshi talutshedza vhungoho ha data yo kuvhanganywaho vha amba uri:

Validity is the extent to which studies can be repeated and still produce the same results, or the extent in which a measuring instrument is stable, dependable, accurate, consistent and constant.

Izwi zwi amba uri vhungoho ha data vhu vhone musa tshoḁḁiso i tshi lavheleswa lunzhi ya ḁi vhone i tshi bvedza mvelele dzi sa shanduki, kana musa tshishumiswa tsha u sedzulusa vhungoho ha tshoḁḁiso tshi tshi bvedza mawanwa a fulufhedzeaho nahone a sa shanduki. Vhungoho ha data yo kuvhanganywaho kha tshoḁḁiso iyi ndi ha ndeme vhukuma.

Welman, Kruger na Mitchell (2005) vha tshi tshoḁḁiso vhungoho ha data yo kuvhanganywaho vha sumbedza uri u kala vhungoho ha data yo kuvhanganywaho ndi ndila ya u vhone uri data iyo ndi tsumbo ya ngoho ya zwe muḁḁiso a zwi wana kha vhafhinduli vhe kha fhethuvhupo havho. U fulufhedzea ha data yo kuvhanganywaho hone hu lavhelesa kha mawanwa na u tendisea ha tshoḁḁiso.

Vhungoho ha data vhu khwaḁḁiswa nga u shumisa ndila dzo fhambanaho dza u kuvhanganya na u saukanya data, ndi zwiḁa zwine nga English zwa pfi 'triangulation'. Hu vha hu tshi khou ambwa u shumisa zwiko zwi swikaho zwiraru kha u kuvhanganya data ya tshoḁḁiso u itela uri data iyo i kone u fulufhelwa. U ya nga Makhado (2011) vhuḁi ha u shumisa ndila tharu dza u kuvhanganya data (triangulation) ndi ha uri data yo kuvhanganywaho i ḁo kona u fulufhelwa sa izwi yo kuvhanganywa nga ndila dzo fhambanaho.

Kha tshoḁḁiso iyi ho shumiswa ndila mbili dza u kuvhanganya data dzine dza vha maḁwalo o kuvhanganywaho na inthaviyu. Ndi kha tshoḁḁiso yeneyi he vhungoho ha data yo kuvhanganywaho ha khwaḁḁisedzwa nga u shumisa maḁwalo o fhambanaho na phindulo dza inthaviyu u itela u vhone arali hu na thendelano zwi tshi kwama tshoḁḁiso ya ngudo iyi.

3.4.2 Ndeme ya vhungoho ha data

Ndeme ya vhungoho ha data yo kuvhanganywaho ndi ya ha ndeme vhukuma kha u khwaḁḁisedza uri nangoho data iyo i nga kona u fulufhelwa. Mavhandu-Mudzusi (2011) a tshi amba nga vhungoho ha data yo kuvhanganywaho u ri ndi heneḁa hune ha kona u lavheleswa uri data ine i tea u bviswa na u tshanedzwa i na tshileme tshingafhani.

Izwi zwi tou amba uri ndeme ya data i vhonala sa ndila ya u nanguludza thalutshedzo ha salwa na dzine dza vha dza ndeme. Kha thodisiso iyi mutodisisi o ri u fhedza u kuvhanganya data a ita tsedzuluso. Nga murahu ha afho a kona u latela thungo data i sa elani na thodisiso a sala na iyo data ine ya khwaṭhisa muhumbulo une thodisiso ya khou u fhaṭa.

3.5TSHIGWADA NA THUMBULO

Thumbulo ndi tshiteṅwa tsha ndeme kha thodisiso. Nthambeleni (2016), u sumbedza zwauri a zwi konadzei uri hu vhe na thodisiso i si na thumbulo. Muhumbulo muhulwane wa thumbulo ndi u nanga zwigwada zwine zwa vhonala zwo tea u dzhenela kha thodisiso. Izwi zwi vha zwi tshi khou tou amba uri kha thodisiso iyi, mutodisisi o nanguludza vhatu kana zwigwada zwa vhatu vhane vha vhonala vho tea nahone vha tshi kwamea nga thalutshedzo dza madzinamapambwa kha thalusamaipfi dza Tshivenda/English. Thohwana iyi yo nea thalutshedzo na thandavhudzo ya tshigwada, thumbulo, matavhi a thumbulo, zwigwada zwe zwa do tumbulwa na zwiitisi zwa thumbulo. Ho khunyeledzwa nga u sumbedza thumbulo ye ya do shumiswa na tshivhangji tsha u nangwa hayo.

3.5.1 Tshigwada

Tshigwada hu ambwa vhatu vha si gathi vho tumbulwaho u itela u kuvhanganya data ya thodisiso. Data yo nekedzwaho nga tshigwada itshi i tangananedzwa sa yo imelaho muhumbulo wa tshigwada tshihulwane tshe ha tumbulwa khatsho. Babbie (2013) u sumbedza uri tshigwada ndi vhatu vhane vha nea data nga ha thodisiso. Avha ndi vhafhinduli vhane vha nekedza data sa phindulo kha mbudziso dze mutodisisi a vha nekedza o shumisa ndila dzine dza elana na thodisiso ine a khou ita. Henefha hu na zwishumiswa zwi fanaho na inthaviyu, mbudzisavhatu na zwiṅwe.

Phendelo ye ya newa mafhedziseloni a thodisiso yo tevhedza maambiwa a tshigwada tshenetsho. Tshigwada tshe tsha topolwa tsho katela vhatu vha tevhelaho: vhasi-kathalusamaipfi, vhadededzi vha luambo lwa Tshivenda, vhapinduleli na vhashumisi vha thalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na English. Ho itwa mutevhe wa maipfi ane a do shumiswa sa khwaṭhisedzo ya u pambwa ha maipfi u bva kha luambo lwa ane u ya kha luambo lwa Tshivenda. Mutevhe wonoyo wo do bviswa kha thalusamaipfi dza nyambombili dzo topolwaho, ya Van Warmelo (1989) na Tshikota (2006). U nangwa ha maipfi ho do disendeka kha tsaukanyo ya maipfi o kuvhanganywaho

khathihi na maipfi o shumiswaho kha dziñwe t̄halusamaipfi. Tshigwada tshenetsho tsho t̄tumbulwa u bva kha tshit̄iriki tsha Vhembe.

3.5.2 T̄thumbulo

T̄thumbulo ndi maitele a u dzudzanya mbudziso dza t̄hoḍisiso na u nanguludza zwigwada zwine zwa fhindula mbudziso dzenedzo. Muelo wa t̄thumbulo na wone ndi wa ndeme vhukuma kha t̄hoḍisiso na hone u kalwa nga lushaka na vhuhulu ha t̄hoḍisiso ine ya khou itwa. U ya nga ha Maree (2007:178) ndeme ya muelo wa t̄thumbulo i t̄alutshedzwa nga ndila i tevhelaho:

When it comes to sampling, a very important consideration is the size of the sample. Sampling, therefore, is the process of selecting a few (sample) from a bigger group (the sampling population) to become the basis for estimating or predicting the prevalence of an unknown piece of information, situation or outcome regarding the bigger group. A sample is a subgroup of the population you are interested in.

Izwi zwi amba uri tshithu tsha ndeme tshine tsha tea u lavheleswa musi hu tshi itwa t̄thumbulo ndi vhuhulwane ha tshigwada. Zwenezwo t̄thumbulo ndi maitele a u nanguludza tshigwada tshit̄uku vhukati ha vhatu vhanzhi vha re na maitele, kuhumbulele kana maitele a fanaho. Tshigwada tshi n̄kedza phindulo dzine dza dzhiwa sa dzo imelaho kuhumbulele kwa avho vhe tsha vha imela.

Kha t̄hoḍisiso iyi ho topolwa zwigwada zwi kwameaho nga t̄halusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda/English. Phindulo dze dza ḍo n̄kedzwa nga zwigwada izwi kha inthaviyu dzo t̄anganedzwa sa dzone dzo imelaho kuhumbulele kwa vhatu vhoṭhe vhe zwigwada izwo zwa t̄tumbulwa khavho.

3.5.3 Matavhi a t̄thumbulo

Nga matavhi a t̄thumbulo hu ambwa ndila dzine dza shumiswa kha u ita t̄thumbulo na tshakha dza t̄thumbulo. Matavhi aya a vhidzwa nga maipfi kana madzina o fhambanaho ngeno hu tshi khou ambwa tshithu tshithihi. U ya nga Raphalalani (2015), matavhi aya a t̄thumbulo a vhidzwa davhi la 'probability' na davhi la 'non-probability'. U ya nga ha Collins (2000:153) matavhi aya a tshi t̄alutshedzwa u sumbedza u ri:

Sampling theory distinguishes between two basic sampling approaches: probability and nonprobability sampling. Sampling approaches are also referred to as sampling procedures, sampling methods or sampling plans.

Izwo zwe zwa bulwa afho n̄tha zwi khou tou amba uri matavhi aya mavhili ndi ndila dzine dza shumiswa u nanga hu tshi nanguludzwa zwipiḁa zwine zwa shumiswa musi hu tshi itwa tsenguluso khathihi na t̄halutshedzo ya zwine muḁod̄isisi a vha o wana zwone kha ngudo yawe ya vhuḁod̄isisi zwi tshi elana na mbudziso ya ngudo.

Kha dzenedzi ndila, sa zwe Welman na Kruger (1999) vha zwi sumbedza, hu na matavhi mavhili mahulwane ane a vha 'probability' na 'non-probability'. Enea ndi e a ḁo t̄alutshedzwa afha fhasi.

3.5.3.1 T̄thumbulo ya *Probability*

T̄thumbulo ya 'probability' ndi iḁa ine ya t̄umbula zwigwada hu songo tevhelwa ndila yo tou lunzhedanaho. Yone i kuvhanganya data nga ndila ya u tou angaredza u bva kha zwigwada zwiḁulwane. Tshaka dza t̄thumbulo ya '*probability*' ndi 'simple random samples, stratified random samples, systematic samples khathihi na cluster samples' (Welman na Kruger, 1999). Afha fhasi ndila dzenedzo dzo t̄alutshedzwa nga u tou pfufhifhadza sa zwi tevhelaho:

3.5.3.1.1 T̄thumbulo ya *Random*

Iyi ndi ndila ya u ita sambula ine ya n̄kedza tshikhala kana zwickhala zwi linganaho tshiteḁwa uri tshi nangiwe kana u nanguludzwa u vha kha sambula. Mafhungo aya a tikedzwa nga Welman na Kruger (1999:193) musi vha tshi ri:

In random sampling each member of the population has the same chance of being included in and each sample of a particular size has the same chance of being chosen. The selection of elements from the population is based on some form of random procedure.

Izwi zwi amba uri kha 'random sampling' muraḁo muḁwe na muḁwe wa tshigwada u na tshikhala tsho eḁanaho tsha u dzheniswa kha nyambedzano dza t̄hoḁisiso na uri sambula iḁwe na iḁwe, zwi sa sedzi vhuhulwane, na yone i na tshikhala tsha u

nangwa. U nangwa ha zwiwehwa zwi re kha tshigwada hu itwa ho lavheleswa maitele o tou dzudzanyeaho.

3.5.2.1.2 **Tumbulo ya 'Systematic'**

Tumbulo iyi i shumiswa kha nyimele ine tshivhalo tsha vhathu vhane vha do tumbulwa tsha si divhee. Zwenezwoha, mutodisisi u tou nanga ndila ine a do tumbula tshigwada ngayo. Babbie na Mouton (1998: 190) vha tshi amba nga tumbulo ya 'systematic' vha sumbedza uri ndi ya ndeme khulwane kha ya tumbulo ya 'random sampling' zwi tshi da kha u leluwa ha kushumisele.

3.5.3.1.3 **Tumbulo ya 'Simple Random'**

Musi hu tshi khou itiwa 'simple random sampling' ndi musu mutodisisi a tshi toda u divha uri zwithu zwikene zwi itea lungana fhethu hukene nga tshifhinga tshikene. Hone u itela uri mutodisisi a wane phindulo u fanela u ita thodisiso a tshi khou tevhedza maga a tevhelaho:

- Mutodisisi u fanela u thoma nga u talutshedza uri zwi todisiswa ndi mini.
- U tea u ita mutevhe wa zwothe zwine zwa ita zwi todisiswa.
- U tea u sumbedza tshikalo tsha sambula yawe.
- U nombora kana u nea madzina izwo zwithu.
- U dzhia tsheo ya uri u khou ya u shumisa ngona ifhio ya u nanguludza.

U khwahtshedza mafhungo ayo o ambiwaho afho ntha, vhoramañwalo Cohen, Manion na Morrison (2007: 110) vha ri:

In simple random sampling each member of the population under study has an equal chance of being selected and the probability of selection is unaffected by the selection of other members of the study.

Izwi zwi amba uri kha 'simple random sampling' murado muñwe na muñwe wa tshigwada u na tshikhala tsha u nangwa nahone khonadzeo ya u nangwa a i kwamiwi nga u nangwa ha miñwe mirado ya tshigwada tsho dzhenelaho thodisiso. Vhañwali vha fanaho na Welman na vhañwe (2005) kha Raphalalani (2015: 66) vha tshi amba nga ha 'simple random sampling' vha ri:

In the simplest case of random sampling, each member of the population has the same chance of being included in the sample and each of a particular size has the same probability of being chosen.

Izwi zwi amba uri kha tshiimo tsho leluwesaho tsha 'random sampling', murađo muñwe na muñwe wa tshigwada u na tshikhala tshi no fana na tsha miñwe mirađo tsha u dzheniswa kha tšumbulo, zwo ɗi ralovho na kha vhuhulu vhuñwe na vhuñwe ha tshigwada. Maree (2007:172) ene a tshi amba nga 'simple random sampling u ri:

To draw a simple random sample, it is necessary to have a complete and up-to-date sample frame available. On this list, each population element has to be numbered sequentially such that each element can uniquely be identified.

Izwi zwi amba uri u ita tšumbulo ya 'random' ndi zwa ndeme u vha na muhangarambo wo khunyelelaho nahone wa tshifhinga tsha zwino. Kha muhangarambo uyu tshiteñwa tshiñwe na tshiñwe tsha tshigwada tshi fanela u ñewa nomboro, nahone dzo tou tevhekana u itela uri tshiteñwa tshiñwe na tshiñwe tshi kone u vhonala tshi sa fani na zwiñwe.

Vhoramañwalo vho fhambanaho vho ɗi amba nga 'simple random sampling', ndi henefho hune vhunzhi havho ha ima kha muhumbulo wonoyu muthihi wo bulwaho nga Maree (2007) afho n̄tha. Muhumbulo wonoyu ndi une wa sumbedza uri tšumbulo ya 'random' ndi ya ndeme kha u vha na muhangarambo wo khunyelelaho nahone wa tshifhinga tsha zwino na u ñea tshiteñwa tshiñwe na tshiñwe nomboro yatsho u sumbedza uri tsho tou ima nga tshoṭhe.

3.5.3.1.4 Tšumbulo ya 'stratified'

Maree (2013; 175) musa a tshi amba nga tšumbulo iyi u ri:

Stratified sampling involves the dividing of the population into homogenous groups, each population receiving subjects with similar characteristics. Stratified sampling is used to address the problem of non-homogenous populations in the sense that it attempts to represent the population much better than can be done with simple random sampling.

Izwi zwi amba uri kha tšumbulo ya 'stratified' tshigwada tshi a khethekanywa ha bva zwigwada zwiṭuku zwa mvumbo i no fana. Tshigwada tshiṭuku tshiñwe na tshiñwe tshi

nekedzwa mirado ine ya vha na zwiṭalusi zwi no fana. Ṭhumbulo ya 'stratified' i shuma u tandulula thaidzo dza zwigwada zwi sa elani sa izwi i tshi vhonala i yone i konaho u imela tshigwada zwavhuḍi u fhira ṭhumbulo ya 'simple random'. Glicken (2003:180) a tshi tikedza Maree (2013) u ri:

This type of sampling is suitable for heterogeneous populations because the inclusion of small subgroups, percentagewise can be ensured. Stratified, consists of the universe being divided into a number of strata which are mutually exclusive, and the members of which are homogeneous with regard to some characteristics such as gender, home language, income levels, and level of education or age.

Izwi zwi amba uri lushaka ulu lwa ṭhumbulo lu shuma zwavhuḍi kha tshigwada tsha mirado i sa fani ngauri hu a kona u dzheniswa vho na zwigwada zwine zwa vha zwiṭuku nga tshivhalo. Ṭhumbulo iyi i katela zwigwada zwine zwa vha na zwiteṅwa zwo ḍiimisaho nga zwoṭhe u ya nga u sa elana hazwo, na mirado ine ya fana zwi tshi elana na zwithu zwi fanaho na mbeu, luambo lwa ḍamuni, tshileme tsha miholo, pfunzo kana vhukale. Honeha munanguludzo wa sambula kha zwiteṅwa zwo fhambanaho a u sokou bvelela u songo tou lugiselwa.

3.5.3.1.5 Ṭhumbulo ya 'cluster'

Kha ṭhumbulo ya 'cluster' hu ṭumbulwa zwigwada nṭhani ha vathu nga muthihi-muthihi. U ya nga Gay (1996:119), ṭhalutshedzo ya ṭhumbulo ya 'cluster' i ri:

In cluster sampling groups, not individuals are selected. All members of selected groups have the same characteristics. Cluster sampling is more convenient when the population is very large or spread out over a wide geographic area. Examples of clusters include classrooms, schools, hospitals and department stores. Cluster sampling usually involves less time and expense and is generally more convenient.

Izwi zwi amba uri kha ṭhumbulo ya 'cluster' hu lavheleswa tshigwada vhuimoni ha mu-thu muthihi. Mirado yoṭhe ya zwigwada zwo ṭumbulwaho i na mvumbo i no fana. Ṭhumbulo iyi i shumesa fhaḷa hune mirado ya tshigwada ya wanala i kule na kule. Tsumbo dza zwigwada ndi kiḷasirumu, tshikolo, vhuongelo na mbulungelo ya mihasho. Lushaka ulu lwa ṭhumbulo lu vhulunga tshifhinga na masheleni.

Nyombedzelo khulwane ndi ya uri hu tea u vha na ndinganyiso vhukati ha muelo/tshikalo tsha sambula kha vhuimo ho fhambanaho u itela uri muelo/tshikalo tsha sambula mathomoni tshi songo swika hune tsha vha nthesa kana mafhedziseloni tsha fhedza tsho no vha tshitukusa.

3.5.3.2 Thumbulo ya 'non-probability'

U ya nga Raphalalani (2015), u nanguludza sambula ya 'non-probability' a hu itiwi u fana na hune ha sokou itiwa nge wa wana tshikhala. Dzi nanguludzwa hu tshi khou tevhedzwa miñwe milayo ine ya nga sa musi nyimele i tshi khou tenda kana zwi tshi khou konadzea, nahone zwi tshi swikelea. Izwi zwi khwaṭhisedzwa nga Terre Blanche na Durrheim (1999:279) vhane vha tshi amba vha sumbedza uri:

Non-probability samples are not selected according to the principle of statistical randomness. They are selected according to some other principle such as convenience or accessibility.

Izwi zwi amba uri thumbulo dza non-probability a dzi itwi nga milayo ya mbalo dzi songo dzudzanyeaho. Dzi itwa ho lavheleswa milayo ya u kona u swikelelea ha data na zwigwada zwine zwa do tumbulwa.

Tshinwe tshine tsha vha tshavhudi kana tshivhuya nga ha thumbulo dza 'nonprobability' ndi zwauri a i ngo serekana kana u tanganana, nahone a i duri. Mafhungo aya a khwaṭhisedzwa nga Welman, Kruger and Mitchell (2005) kha Raphalalani (2015: 69) ane a amba zwi tevhelaho:

The advantage of non-probability samples is that they are less complicated and more economical in terms of time and financial expenses) than probability samples.

Izwi zwi amba uri thumbulo dza 'non-probability' a dzi kanganyisi nahone dzi vhulunga masheleni zwi tshi da kha tshifhinga na kushumisele kwa masheleni.

Tshaka dza thumbulo ya 'nonprobability' ndi dzi tevhelaho: thumbulo ine ya itwa hu songo vha na ndavhelelo (accidental), thumbulo ine ya itwa hu na ndivho (purposive), thumbulo ya ndinganyiso ya zwigwada (*quota sampling*) na thumbulo ya u bva kha tshigwada tshituku u ya kha tshigwada tsho tandavhuwaho (Snowball sampling).

3.5.3.2.1 **Thumbulo ya 'Accidental'**

Welman na Kruger (1999) vha tshi amba nga thumbulo ya 'accidental' vha ri ndi thumbulo i songo tou dzudzanyelwaho u vha hone ngauri muṭodisisi u nanga tshigwada kha nyimele ine a yo ngo dzula yo itelwa nzudzanyo. Afha ndi hune muṭodisisi a nanga tshigwada kha vhatu vhe a tangana navho zwi songo lavhelelwa. Sanders na Pinhey (1993:190) vha tshi amba nga 'accidental sampling' vha sumbedza uri:

In this type of nonprobability sampling, the researcher simply selects the nearest persons as his or her respondents. Accidental sampling technique is also called convenience sampling.

Izwi zwi amba uri hei ndi ndila ine musi i tshi shumiswa i vha i songo tou dzudzanyelwa sa izwi i tshi sokou itea. Tsumbo yavhudi ndi ila ine musi muṭodisisi o ya fhethu o langana na muṅwe, a wana a na khonani yawe, a vho fhedza o dzhia tshikhala tsha u vhudzisa uyo muṅwe mbudziso dzi kwamaho mbudziso dza ngudo ya ṭhodisiso yawe.

3.5.2.2.2 **Thumbulo ya 'purposive'**

U ya nga Welman na Kruger (1999), thumbulo ya 'purposive' ndi ine muṭodisisi a disendeka kha tshenzhemo na ṭhodisiso dzo fhiraho. Mudzi wa thumbulo iyi ndi ndivho ine ya vha i hone muhumbuloni wa muṭodisisi, ha kona ha u tumbulwa tshigwada tshine tsha katela vhatu vhane vha kwamea, nga ṭhodisiso, ngeno vhane vha si vhe tshipida tsha ṭhodisiso vha tshi siwa nga nnda. De Vos, Strijdom, Fousche na Delport (2011) kha Raphalalani (2015:70) a tshi amba nga ha lushaka ulu lwa thumbulo u ri:

This technique is also called judgemental sampling. This type of sample is based entirely on the judgement of the researcher, in that a sample is composed of elements that contain the most characteristic, representative or typical attributes of the population that serve the purpose of the study best.

Izwi zwi amba uri thumbulo iyi i dovha ya divhea sa thumbulo yo disendekaho kha kulavhelelele kwa zwithu nga muṭodisisi, zwo bva kha uri thumbulo yo katela zwiṭalusi zwa tshigwada zwine zwa dzhiwa sa zwone zwo imelaho zwine ngudo ya khou lavhel-esa zwone.

Raphalalani (2015) ene u sumbedza zwauri vhunzhi ha vhadivhi vha ombedzela fhungo la uri 'purposive sampling' ndi lwone lushaka lwa ndeme vhukuma lwa 'non-

probability'. Mafhungo aya a khwaṭhisedzwa nga Welman na vhaṅwe (2005) vhane vha tshi amba nga ha ṭhumbulo ya 'purposive' vha ri ndi yone ṭhumbulo ya ndeme kha dzoṭhe dza 'non-probability', nahone i katela tshenzhemo ya muṭodisisi na ngudo dzo no itwaho. Kha ṭhodisiso iyi ho shumiswa davhi ḷa ṭhumbulo ḷa 'non-probability'.

Henefha kha davhi ḷi ho shumiswa lushaka lwa ṭhumbulo ya "purposive. Izwi zwo vhangwa ngauri muṭodisisi o sedza a vhona ṭhoho ine ha khou ṭodisiswa nga hayo i ine zwigwada zwo ṭumbulwaho ha vhone zwi tshi nga zwi na ndivho nga hayo nahone zwi a kwamea nga ṭhalusamaipfi vhunga vhaṅwe vhe vhashumisi vhadzo vha ḷuvha ḷiṅwe na ḷiṅwe.

Zwiṅwe ndi zwauri lushaka ulu lwa ṭhumbulo ndi lwone lwe lwa vhone lu tshi shumisea kha ṭhodisiso iyi ngauri lwo kona u tendela muṭodisisi u ṭumbula zwigwada o zwi livhanya na ṭhoho ya ṭhodisiso na data ye a vha a tshi khou kuvhanganywa. Muṭodisisi o dovha a kona u ṭumbula vhathu vhe a vhona vhe na ndivho ya ṭhalusamaipfi u itela uri a kone u wana data ye a vha a tshi khou i ṭoda.

Kha ṭhodisiso iyi ho ṭumbulwa vhathu vha fumbili (20) vhe vha bva kha zwigwada zwiṅa, zwine tshiṅwe na tshiṅwe tsho vha tsho imelwa nga vhathu vhaṭanu (5). Zwigwada zwa hone zwo ima nga ndila i tevhelaho:

- Vhasikaṭhalusamaipfi: Ndi vhona vha re na mushumo wa u sika ṭhalusamaipfi.
- Vhadededzi vha Tshivenda: Vha shuma u funza na u ṭalutshedza vhagudiswa zwine maipfi a amba.
- Malekitshara : Vha shuma u funza na u ṭalutshedza matshudeni kha zwiimiswa zwa nṭha zwa pfunzo zwine maipfi a amba.
- Vhashumisi vha luambo: Vha shumisa ṭhalusamaipfi kha u pindulela na u ḷologa..

Zwo bviselwa khagala afho nṭha zwauri ṭhodisiso iyi yo ṭumbula zwigwada zwiṅa vhunga zwo vhone zwi zwa ndeme kha ṭhodisiso iyi. Mbuno dza ṭhumbulo ya zwigwada izwi dzo bviselwa khagala. ṭhodisiso iyi yo shumisa 'non-probability sampling'. Ndila ya ṭhumbulo yo nangwa ho lavheleswa uri hu ḷo ṭumbulwa fhedzi vhathu vha re na ndivho kha ṭhodisiso iyi zwi tshi kwama ṭhoho ya ṭhodisiso.

3.5.3.2.3 **Ṭthumbulo ya ‘Quota’**

Ṭthumbulo ya quota ndi ndingedzo ya u linganyisa tshivhalo tsha vhathu kana zwigwada zwo ṭtumbulwaho. Zwigwada izwi, u ya nga Welman na Kruger (1999) zwi katela mbeu, vhukale na zwiñwe zwiṭalusi. U ya nga Raphalalani (2015: 70), ṭthalutshedzo ya ‘quota sampling’ yo ñekedzwaho nga Wikipedia (2014) i ri:

Quota sampling is the method for selecting survey participants. It is useful when time is limited, a sampling frame is not available, the research budget is very tight or when detailed accuracy is important. Quota sampling is the non-probability version of stratified sampling. In stratified sampling, subsets of the population are created so that each subset has a common characteristic, such as gender and age.

Izwi zwi amba uri ṭthumbulo iyi i shuma u topola zwigwada zwa ṭsedzuluso nahone i shuma zwavhuḍi musu hu si na tshifhinga, hu si na muhangarambo wa ṭthumbulo, hu si na mugaganyagwama kana hune ha tea u itwa zwithu nga vhurongwane. Zwigwada zwo ṭtumbulwaho zwi tea u vha zwi na zwiṭalusi zwine zwa elana u fana na mbeu kana miñwaha. Lushaka ulu lwa ṭthumbulo a lwo ngo kona u shumiswa kha ṭthoḍisiso iyi sa izwi lu sa elani na lushaka lwa ṭthoḍisiso ye ya vha i tshi khou itwa. Zwigwada zwe zwa topolwa uri zwi dzhenele kha ṭthoḍisiso iyi zwo vha zwi sa fani naho zwoṭhe zwi tshi shumisa ṭthalusamaipfi dzo topolwaho kha ṭthoḍisiso iyi. Nga ñṭha ha izwo, ṭthoḍisiso iyi yo vha i songo lavhelesa zwiṭalusi zwi fanaho na mbeu na vhukale.

3.5.3.2.4 **Ṭthumbulo ya ‘Snowball’**

Ṭthumbulo iyi i shumiswa fhethu hune muṭoḍisisi a vha na vhukondḍi ha u wana mirado ya zwiṭoḍisiswa. Muṭoḍisisi u thoma nga u topola tshivhalo tshiṭuku tsha mirado ya zwigwada, a kona u humbela vhanangiwa, a konaha u ramba vhañwe vhañhinduli vhane vha vha ñivha kana u vha na vhusaka ha tsini navho (Welman na Kruger, 1999).

4. MVALATSWINGA

Ndivho ya ndima iyi yo vha u bvisela khagala mutheo na ngona ya tshodiso yo disendekaho kha tsaukanyo ya kutalutshedzele kwa madzinamapambwa kha thalusa- maipfi dzo tou topolwaho dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane. Ndi henefha he ha bviselwa khagala uri tshodiso iyi yo ditika nga mutheo wa khwalithethivi, henefho he ha do shumiswa zwiko zwa phraimari na sekondari. Zwiko izwi zwo talutshedzwa u sumbedza phambano dzazwo na uri zwo shumiswa hani. Ho newa thalutshedzo ya mutheo na ngona ha dovha ha bviselwa khagala na zwiteŋwa zwi re fhasi ha thohwana idzi. Ho dovha ha bviselwa khagala thumbulo. Afha na hone ho talutshedzwa uri thumbulo ndi mini u ya nga ha vhaŋwali na vhaqivhi vho fhambanaho. Tshaka mbili dza thumbulo, 'probability' na 'non-probability', dzo talutshedzwa na zwiteŋwa zwi re fhasi hadzo. Ho dovha ha sumbedzwa uri tshodiso iyi yone yo shumisa 'non-probability sampling' na uri ndi ngani zwo itwa nga u ralo. Afha ho dovha ha sumbedzwa zwigwada zwo tumbulwaho na zwiitisi zwa thumbulo. Yone yo ri u talutshedzwa ha dovha ha bviselwa khagala zwigwada zwo tumbulwaho na u sumbedza zwiitisi zwa thumbulo.

NDIMA YA VHUNA

TSENGULUSO YA DATA

4.1 MVULATSWINGA

Kha ndima yo fhelaho muṭodisisi o lavhelesa kha mutheo na ngona ya ṭhodisiso. Ndimi iyi i ḡo lavhelesa data i bvaho kha ṭhalusamaipfi mbili, na data yo ṅekedzwaho nga inthaviyu. Ṭhalusamaipfi dze dza senguluswa ndi mbili, *Venda Dictionary* ya Van Warmelo (1989), na *Tshivenda/English Ṭhalusamaipfi/Dictionary* (Tshikota, 2006) ya Tshikota (2006). Data yoṭhe yo kuvhanganywaho zwi tshi elana na kuṭalutshedzele kwa madzinamapambwa na ya inthaviyu i ḡo ṅetshedzwa, hu tshi itelwa u lwiwa na khaedu kha kuṭalutshedzele kwa madzinamapambwa kha ṭhalusamaipfi mbili dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane dzo bulwaho na kushumisele kwa madzinamapambwa nga vhathu.

Kha ndima iyi muṭodisisi o topola masiaṭari a u bva kha ṭhalusamaipfi idzo dzo topolwaho u itela tsenguluso ya madzinamapambwa. Ho ḡi vha na madzinamapambwa maṅwe e a saukanywa naho a songo wanala kha maṅwe a masiaṭari o topolwaho ngauri na one o wanala kha ṭhalusamaipfi dzenedzi dzo bulwaho. Khwaṭhisedzo ya tsenguluso iyi yo katela na data yo kuvhanganywaho kha vhaḡhinduli vhe muṭodisisi a vha humbela u fhindula mbudziso dza inthaviyu dze a dzudzanya.

Afha ho katelwa vhasikaṭhalusamaipfi, vhapinduleli, vhashumisi vha luambo lwa Tshivenda na vhadededzi vha Tshivenda. Madzinamapambwa oṭhe o bviswaho kha ṭhalusamaipfi ya Van Warmelo (1989) o shumisa luambo lwa Tshivenda sa tshiko ngeno luambo lwaTshiisimane lwo shumiswa kha u ṅekedza ṭhalutshedzo kana zwilinganyisi zwa phindulelo. Izwi zwo bva kha kuvhekanyekele kwa nyambo mbili dzo shumiswaho nahone a zwi ambi uri maipfi aya o pambiwa nga luambo lwa Tshii-simaneu bva kha luambo lwa Tshivenda. Ṭhalusamaipfi ya Tshikota (2006) yone i na khethekanyo mbili. Khethekanyo ya u thoma yo shumisa luambo lwa Tshivenda sa tshone tshiko tsha maipfi ngeno Tshiisimane yo ṅekedza ṭhalutshedzo kana zwilinganyisi zwa phindulelo. Khethekanyo ya vuvhili yo shumisa luambo lwa Tshii-simane sa tshone tshiko, ngeno Tshivenda tsho shumiswa u ṅea ṭhalutshedzo kana zwilinganyisi zwa phindulelo. Zwiṅwe zwe muṭodisisi a zwi dzhiela nzhele kha

tsaukanyo i tevhelaho ndi zwauri a hu na madzinamapambwa o bvaho kha Tshii-simane u ya kha Tshivenda. Tshivenda ndi tshone tsho pambaho madzina u bva kha Tshiisimane.

Mutevhe wa madzinamapambwa aya wo sumbedzwa magumoni a tshipida itshi tsha tsaukanyo yao, ha kona u tevhela tshipida tsha vhuvhili tsha u kuvhanganya data kha vhafhinduli vha thodisiso iyi.

Ndima iyi yo bvisela khagala zwiteŋwa zwi fanaho na tsenguluso ya data nga u angaredza, ndila dza kusengulusele kwa maŋwalwa hu tshi katelwa na dze dza shumiswa kha thodisiso iyi. Zwitaila zwo shumiswaho kha u vhumbwa ha thalusamaipfi dzo topolwaho, thalutshedzo dza ndila dzo fhambanaho na kutalutshedzele kwa madzinamapambwa kha thalusamaipfi na zwone zwo talutshedzwa kha ndima iyi. Ndima iyi yo khunyeledza nga u nekedza mawanwa a inthaviyu vhukati ha mutodisisi na vhafhinduli vho tumbulwaho.

Tsenguluso ya zwi re ngomu ha maŋwalo i katela u fhenḁa masiatari nsisga u tavhanya, u vhalana u nea thalutshedzo. Maitete aya a katela na u shumisa ndila mbili dza tsenguluso, ya u lingulula zwi re ngomu nga u angaredza (*content analysis*) na ya u lingulula ho sedzwa tshiteŋwa nga tshiteŋwa (*thematic analysis*). Tsenguluso ya zwi re ngomu ha maŋwalo ndi iya ya u dzudzanya data yo kuvhanganywaho nga ndila ine wa i vhea kha zwigwada zwo fhambanaho zwi tshi elana na mbudziso dza thodisiso. Tsenguluso ya tshiteŋwa nga tshiteŋwa (*thematic analysis*) yone i shuma u sedzulusa ndovhololo ya zwiteŋwa kha data yo kuvhanganywaho kha zwiko zwo fhambanaho. Zwithu zwo dovhololaho zwi fhedza zwo no shumiswa sa zwigwada zwa tsenguluso.

Tsenguluso iyi i katela u vhalulula data yo kuvhanganywaho nga ndila ya vhuronwane. Musengulusi u lavhelesa data iyi a i nea khoudu zwo bva kha zwiteŋwa zwo fhambanaho zwo a wanulusa. Khoudu na zwiteŋwa zwi shuma u tanganyisa data yo kuvhanganywaho nga maitete kana ndila dzi sa fani. Kha thodisiso iyi ho tanganyiswa data yo kuvhanganywaho u bva kha maŋwalo na kha inthaviyu.

Maitete aya a katela tsedzuluso ya data yo kuvhanganywaho nga ndila ya vhuronwane. Mutodisisi u dzhia data yo kuvhanganywaho a i nea khoudu o lavhelesa mbonalelo yayo uri a kone u bva na thohwana dzi kwamaho ngudo kana thodisiso. Khoudu dzo no shumiswaho huŋwe dzi a dovholoswa arali dzi tshi vhonelele dzi tshi

nga khwaṭhisa ṭhōḍisiso. Tsumbo ya afha ndi ya musi khoudu dzo shumiswaho kha rekhodo dzo kandiswaho dza inthaviyu dzi tshi dovha dza shumiswa kha tsenguluso ya maṅwalo.

Kha u khouda data ya ṭhōḍisiso ndi hone hune muṭōḍisisi a kona u bva na mvelelo dzi sa dzhii sia.

4.2 TSENGULUSO YA MADZINAMAPAMBWA KHA ṬHALUSAMAIPFI

Ṭhalusamaipfi dzo lavheleswaho dzi kha ḍi vha dzenedzi mbili, *Tshivenda/ English Ṭhalusamaipfi Dictionary* (Tshikota, 2006) na *Venda Dictionary* (Van Warmelo, 1989). Kha tsenguluso iyi muṭōḍisisi o fhenda na u vhala masiaṭari a ṭhalusamaipfi mbili dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane dzo topolwaho a ṅea ṭhalutshedzo dza zwe a ṭumbula zwi tshi kwama kuṭalutshedzele kwa madzinamapambwa. Musi o no topola madzinamapambwa kha ṭhalusamaipfi idzo, o mbo ḍi bvedza zwiteṅwa (*themes*) o shumisa ṅḍila mbili dza tsenguluso, ya u lingulula zwi re ngomu nga u angaredza (*content analysis*) na ya u lingulula ho sedzwa tshiteṅwa nga tshiteṅwa (*thematic analysis*).

Afha ndi he a ita tsenguluso ya data yo kuvhanganywaho o lavhelesa phetheni kana ndovhololo ya zwiteṅwa zwe a wana kha maṅwalo. Data yo kuvhanganywaho kha ṭhalusamaipfi dzo topolwaho yo khethekanywa ya ṅewa khoudu u ya nga u fhambana hayo u itela u ṭanganyisa data iyi na u bvedza phendelo i sa dzhii sia.

Zwiteṅwa zwa ndeme zwe zwa senguluswa zwo katela tsumbatshitaila dzo shumiswaho nga vhaṅwali vha ṭhalusamaipfi idzi mbili. Ṭhalutshedzo ya tsumbatshitaila dza ṭhalusamaipfi idzi yo ṅekedza manweledzo a ṅḍila dze vhaṅwali vha ṭalutshedzisa ngadzo maipfi e vha dzhenisa kha ṭhalusamaipfi na ṅḍila dze vha ṭalutshedza ngadzo madzina. Ndima iyi yo lavhelesesa madzina vhunga ngudo yo livhana na madzinamapambwa.

4.2.1 Tsumbatshitaila

Tsumbatshitaila ndi ṅḍila ye muṅwali wa ṭhalusamaipfi a tevhedza yone kha u ṅwala zwiteṅwa zwi re ngomu kha ṭhalusamaipfi. Kuṅwalele uku ku vha kwo katela tshivhumbeo tshihulwane, tshivhumbeo tshiṭuku na zwiteṅwa zwoṭhe zwine zwa kwama ṅḍila ye ṭhalusamaipfi ya ṭalutshedza ngayo maipfi o dzheniswaho. Izwi zwi thusa uri mushumisi wa ṭhalusamaipfi a kone u ḍivha kushumisele kwayo zwi tshi

leluwa. Mafhungo are afho fhasi o nea thandavhudzo ya tsumbatshitaila dzo sumbedzwaho kha thalusamaipfi dzo topolwaho.

Tsumbatshitaila ya Tshikota (2006) yo dodombedza zwitehwa nga ndila i tevhelaho:

- (a) Kha makhrostraktsha (tshivhumbeo tshihulwane) ho sumbedzwa uri maipfi ane a do shuma sa lema ndi madzina, maiti na manwevho maipfi.
- (b) Kha maikhrostraktsha (tshivhumbeo tshituku) ho sumbedzwa uri zwilinganyisi zwa phindulelo na thalutshedzo pfufhi zwi do shumiswa.
- (c) Kha tshitaila ho sumbedzwa zwi tevhelaho:
 - Lema dzi do nwalwa dzo swifhadzwa.
 - Ledere la u thoma la madzina li do nwalwa nga danzi.
 - Madzina a do nwalwa sa maipfi.
 - Kha maiti hu do nwalwa matsinde a maiti.
 - Kha mataluli hu do nwalwa matsinde a mataluli, huwe ha shumiswa maipfi.
 - Kha manyanyu hu do nwalwa matsinde a hone.
 - Kha maaravhi hu do nwalwa matsinde a hone.
 - Kha maambebe hu do nwalwa lifurase nga ngomu ha athikilistraktsha ya lema.
 - Zwipida zwa muambo zwi do nwalwa nga u sendama.
- (d) Kha kudzulele na kuvhekanyele kwa zwidzheniswa ho sumbedzwa uri hu do thomiwa nga lema, ha tevhela tshipida tsha muambo, ha vha na thalutshedzo, ha kona u vha na kushumisele fhungoni kana mafhungoni.
- (e) Kha pfufhifhadzo ho sumbedzwa uri zwiga na zwipida zwa muambo zwi do nwalwa ngau sendamisa. Pfufhifhadzo dzone dzo dodombedzwa kha thebulu i re afho fhasi:

Mutevhe wa pfufhifhadzo kha tsumbatshitaila ya Tshikota(2006, iv)

Dzina	Pfufhifhadzo
liaravhi	liara
libulafhethu	libufhe
libulazwithihi	libuzwi
lidadzisi	lida

ḷifhambanyi	ḷifh
ḷiiti ḷi sa pfukeli	ḷiiti ḷi sa pfuk
ḷiiti ḷipfukeli	ḷiitiḷipf
ḷinyanyu	ḷiny
ḷisala	ḷisa
ḷisumbavhuṅe	ḷivhuṅ
ḷisumbi	ḷisu

Naho tsenguluso ya kuṭalutshedzele kwa madzinamapambwa i tshi kha ḡi ḡo itwa nga u ṭandavhudza kha ndima iyi, muṭoḡisisi o topola madzinamapambwa a tevhelaho sa thangeli ya u sumba arali muṅwali o kona u tevhedza tsumbatshitaila ye a ṅekedza kha ṭhalusamaipfi iyi ya Tshikota (2006).

(16) boḡoro (dzi) *dzin* tshidodzeli tsha vhurotho tsha dzivha ḡa ṭaḡa
(Tshikota, 2006:6)

Dzinalipambwa ḡli ḡo bva kha ḡa English, *butter*, ḡline ṭhalusamaipfi yenei yo ḡli ṭalutshedza nga ndila i tevhelaho kha khethekanyo ya English-Tshivenda:

(17) betsho (dzi)*dzin* badge, (Tshikota, 2006:5)

Kha ṭhalutshedzo dzoṭhe dzi re afho ṅṭha ho ṅwalwa ḡema nga u tou swifhadza. Naho izwi zwi songo ambwa kha tsumbatshitaila kuṅwalele uku ku a thusa uri mushumisi a kone u fhandekanya tshivhumbeo tshihulwane na tshivhumbeo tshiṭuku. U bva afho ho kona u sumbedzwa tshipiḡa tsha muambo tshine tsha vha dzina nga u shumisa pfufhifhadzo *dzin*-. Pfufhifhadzo idzi muṅwali o sumbedza uri dzi ḡo vha hone, dzo tevhela ḡema na uri dzi ḡo imela zwipiḡa zwa muambo. Kha khethekanyo ya Tshivenda dzinalipambwa ḡli ḡo ṭalutshedzwa nga fhungo ḡipfufhi vhuimoni ha tshilinganyisi tsha phindulelo. Naho muṅwali a songo sumbedza uri u ḡo shumisa maitete aya, kuṭalutshedzele uku ku khagala.

Zwo vha zwi tshi ḡo vha khwine vhukuma arali ndila iyi ya kuṭalutshedzele yo vha yo anda khaṭhalusamaipfi iyi, nahone yo dovha ya sumbedzwa kha tsumabatshitaila. Zwiṅwe zwe zwa sumbedzwa kha tshivhumbeo tshiṭuku ndi thangi ya tshivhumbeo tsha vhunzhi *dzi* yo vhwaho vhukati ha zwitangeledzi. Izwi zwi thusa muthu ane a

khou tōḡa u guda luambo nga u shumisa t̄halusamaipfi iyi. Hone zwo vha zwi tshi ḡo vha khwine arali muḡwali na zwenezwi o zwi sumbedza kha tsumbatshitaila.

(18) bothanidzin botany (Tshikota, 2006:6)

Dzinalipambwa *bothani* lo thoma nga u sumbedzwa sa dzina nga pfufhifhadzo **dzin**, la kona u talutshedzwa nga tshilinganyisi tsha phindulelo, *botany*. Naho tshilinganyisi tsha phindulelo tshi tshone, dzinalipambwa lo talutshedzwaho lo vha lo tea lo newa t̄halutshedzo yo tandavhuwaho nga u shumisa na fhungo lipfufhi kana ho shumiswa fhungo lo shumaho sa tsumbo ya kushumiselwe kwa lo. Musi lo tou talutshedzwa nga ndila ya tshilinganyisi tsha phindulelo fhedzi, hu vha na khanganyiso kha mushumisi a si na ndivho ya sia la ngudo la bothani.

(19) dzhegedzin jug; jack (Tshikota, 2006:14) lema

Nga murahu ha u sumbedza tshipiḡa tsha muambo tsha dzinalipambwa ili, muḡwali o nekeda t̄halutshedzo mbili. Ku talutshedzele uku ku a t̄anganedzea vhukuma vhunga ku tshi thusa mushumisi u ḡivha uri dzinalipambwa ili li shuma kha masia a fhiraho lithihi.

Tsumbatshitaila ya Van Warmelo (1989) yone yo tandavhuwa lu si na vhukono, zwenezwo muḡḡisisi o tou ita manweledzo a zwiteḡwa zwo vhonalaho zwi tshi kwama tshoḡe t̄hoḡisiso iyi. Afha ho sumbedzwa uri daiḡekhithi dzo tuḡuwedzaho luambo lwa Tshivenda dzi kwama luambo lwa Xitsonga, Sepedi na Tshiilafuri tsha Dzanani.

Ho dovha ha bviselwa khagala uri luambo lwa musanda na lwa khothe, na lwone lwo shela mulenzhe kha mveledziso ya luambo lwa Tshivenda. Kha t̄halusamaipfi iyi ho dovha ha sumbedzwa uri kuḡwalele kwa Tshivenda a ku shumisi themba dzi fanaho na *c, j naq*. Zwi tshi kwama muungo, Tshivenda tshi na maipfi a shumisaho fonimi dza *sh, zh, vh, mw, ny* na *kh*. Maḡedere ane a swaiwa ndi themba *n, l, d, n, t*, na *th*. Zwiḡwe zwe a sumbedzwa ndi zwa uri maḡwe maipfi a na khalo. Zwi tshi kwama madzina, ene o sumbedza uri madzina a na thangi, kiḡasi na mitshila. T̄halutshedzo iyi yone yo dovha ya kwhaḡhisedzwa nga mutevhe wa thangi dza madzina u re afho fhasi:

Mutevhe wa kiḡasi dza madzina kha Van Warmelo (1989:29).

Afha ho sumbedzwa kiḡasi, thangi i re kha kiḡasi yeneyo na tsumbo ya kushumisele kwa thangi yeneyo:

1 mu- mushumi

2 vha- vhashumi

3 mu-mushumo

4 mi-mishumo

5 (li-) gumba

6 ma-makumba

7 tshi-tshithu

8 zwi- zwithu

9 (n-) khoro

10 (dzi-n) (dzi) khoro

11 lu- luselo

(dzi) tselo

14 vhu-vhusiku sing./pl./both

15 u

17 (hu-) fhethu, huvhuya, haya (ni) locat.

20 ku- kupiḁa 8 zwi- zwipiḁa

21 ḁi- ḁithu 6 ma- maḁithu

Tshinwe tshiteḁwa tshe tsha sumbedzwa kha tsumbatshitaila ya Van Warmelo (1989:96) ndi pfufhifhadzo. Tsumbo dza pfufhifhadzo idzo ndi dzi tevhelaho:

Aff.affirmative

Afr.ikaans

Borr.owed/ing

cl.ass

coll.ective

Sho.na

So.tho

Nga nnda ha izwi, ho dovha ha sumbedzwa zwiga zwi re na tshivhalo zwe zwa shumiswa u khwathisa thalutshedzo dzo nekedzwaho kha thalusamaipfi iyi.

Muṭodisisi o topola madzinamapambwa a re afho fhasi u itela u vhona arali manweledzo a tsumbatshitaila o kona u shumiswa kha thalusamaipfi iyi.

Tsumbo:

(20) bilidi 9 (Eng.) large building, as of flats, offices (Van Warmelo,1989:12)

Kha tshivhumbeo tshituku muṅwali o thoma nga u sumbedza kilasi ya dzinalipambwa ine ya vha 9 (n-).U bva afho o sumbedza vhubvo ha dzinalipambwa ili nga u shumisa pfufhifhadzo *Eng*, yoimelaho Tshiisimane vhukati ha zwitangeledzi. U bva afho, ho newa thalutshedzo pfufhi dza dzinalipambwa ili. Thalutshedzo idzi dzo tandavhuwa lune dza kona u bvisela khagala uri *bilidi* ndi mini, naho zwi songo tea u guma afho fhedzi. Zwo tahelaho kha tsumbatshitaila zwi tshi kwama thalutshedzo iyi ndi zwa uri pfufhifhadzo *Eng* i sumbaho uri dzinalipambwa ili li bva kha luambo lwa Tshiisimane a yo ngo sumbedzwa kha mutevhe we wa nekedzwa kha tsumbatshitaila. Izwi zwi disa khanganyiso kha muthu ane a si divhe uri pfufhifhadzo iyi yo imela zwifhio.

Zwiṅwe zwine ngudo iyi ya ṭoda u swikela zwone ndi u bvisela khagala muhumbulo wa uri zwiṅwe zwine zwa nga thusa vhashumisi vha thalusamaipfi u pfesesa thalutshedzo dzo nekedzwaho ndi u bviselwa khagala ha zwiteṅwa zwa ndeme zwine zwa do shumiswa kha mutevhe wa vhukati wa thalusamaipfi yeneyo. Zwenezwo thahalelo dzo sumbedzwaho afha kha tsumbo iyi dzi a tea u dzhielwa nzhele.

(21) fulobo 9 (Eng) envelope (Van Warmelo,1989:59)

Tsumbatshitaila yo sumbedza na zwauri hu do shumiswa pfufhifhadzo *borr.wedding* u sumbedza maipfi o tou pambiwaho, fhedzi kha thalutshedzo iyi, azwo ngo ralo. Naho ho shumiswa pfufhifhadzo *Eng* muṅwali o vha o tea o wana iṅwe ndila ya u shumisa pfufhifhadzo ya *borr.wed/ing* ngauri o i sumbedza kha tsumbatshitaila.

Thalutshedzo dzi re afho fhasi kha 4.2.2 u swika kha 4.2.11 ndi dzone dzo lavhelesaho tshoṭhe kha tsenguluso ya madzinamapambwa o topolwaho kha

thalusamaipfi dzo topolwaho. Madzinamapambwa aya o khethekanywa u ya nga ha zwitehwa zwo fhambanaho u itela uri a kone u saukanywa zwavhuḁi. Ndivho ya tsaukanyo iyi ndi u khwaḁhisa nḁila dza kuḁalutshedzele kwe muḁoḁisisi a vhona dzi kha ngona na u ḁekedza mihumbulo ya u khwinisa afho he ha vhone hu na ḁhahelero. Izwi zwoḁhe zwo livhiswa kha uri ḁhalutshedzo dza madzinamapambwa dza tshifhinga tshidaho dzi vhe dzo khwiniseaho.

MAWANWA

Mawanwa aya o bva kha mbambedzo ya manweledzo a tsumbatshitaila dzo tevhedzwaho kha ḁhalusamaipfi ya Van Warmelo (1989) na Tshikota (2006) na tsumbo dzo topolwaho u bva kha ḁhalusamaipfi dzenedzi mbili.

Nga murahu ha u ḁekedza ḁhalutshedzo ya tsumbatshitaila sa nḁila ine muḁwali a i tevhedza kha u ḁwala ḁema na u ḁumetshedza zwiḁwe zwitehwa kha ḁhalusamaipfi, muḁoḁisisi o wana uri zwiḁwe zwitehwa zwe zwa sumbedzwa kha Tshikota (2006) ndi zwauri tshivhumbeo tshihulwane tshi ḁo sumbedza thinwaipfi dza ḁema, ngeno ḁhalutshedzo dzi tshi ḁo shumisa zwilinganyisi zwa phindulelo na ḁhalutshedzo pfufhi. Ho dovha ha sumbedzwa uri kha maiti hu ḁo ḁwalwa matsinde ao, ḁema dzi ḁo tou swifhadzwa ngeno zwipiḁa zwa muambo zwi tshi ḁo ḁwalwa zwo tou sendama.

Musi muḁoḁisisi a tshi vhambedza zwitehwa zwi re afho nḁha na madzinamapambwa o topolwaho, ane a vha **boḁoro, betsho, bothani** na **dzhege**, o vhona muḁwali o tevhedza maitete e a a sumbedza kha tsumabatshitaila. Tsho tou ḁahelaho fhedzi ndi uri ḁhalutshedzo dzo ḁekedzwaho dzo shumisa zwilinganyisi zwa phindulelo fhedzi lune ha fhedza ho no vha na khaedu kha madzinamapambwa a fanaho na **bothani**.

Mawanwa u bva kha Van Warmelo (1989) na one o ḁisendeka kha tzedzuluso ya zwitehwa zwa ndeme u bva kha manweledzo a tsumbatshitaila ye ya ḁwalwa nga nḁila yo ḁandavhuwaho vhukuma. Ndi heneḁha he muḁoḁisisi a wana uri luambo lwa Tshivenda a lu shumisi maleḁere *c. j* na *q* ngeno *ph* na *th* zwi tshi bulwa na u ḁwalwa sa *p* na *t* kha Tshiisimane. Ho dovha ha ḁekedzwa kiḁasi na pfufhifhadzo dza madzina sa zwine zwa ḁo shumiswa kha ḁhalusamaipfi iyo. Zwiḁwe zwe zwa sumbedzwa zwo vha zwauri hu ḁo shumiswa pfufhifhadzo *borr.wed/ing* u sumbedza maipfi o tou pambiwaho.

Nga murahu ha tsaukanyo ya izwo zwo sumbedzwaho afho n̄tha, muṭoḍisisi o wana uri zwiṭeṅwa zwi fanaho na pfufhifhadzo na kilasi dza madzina zwo sumbedzwa zwavhuḍi kha madzinamapambwa ane a vha *fulobo* na *bilidi*. Honeha, naho madzina aya o tou pambiwa muṅwali ho ngo tsha kona u zwi sumbedza sa zwe a amba kha tsumbatshitaila. Tshiteṅwa itshi tshi na khaedu vhunga mushumisi a tshi nga fhedza o kundelwa u ḍivha uri o tou pambiwa.

Nga u tou angaredza, vhaṅwali avho vha ṭhalusamaipfi idzo mbili dzo sumbedzwaho afho n̄tha, ho wanwa uri vho lingedza u tevhedza zwe vha sumbedza kha tsumabatshitaila ya ṭhalusamaipfi dzavho naho ho ḍi vha na hu si gathi he vha si kone u swikela kuṅwalele kwe vha fulufhedzisa uri vha ḍo ku tevhedza.

4.2.2 Madzinamapambwa a re na thangi dza vhuthihi

Kha ṭhalusamaipfi dzo topolwaho hu na madzinamapambwa ane thangi dza vhunzhi dzao dza tou vha khagala. Maṅwe a aya madzina o wanalaho kha Tshikota (2006) ndi o saukanywaho afho fhasi:

(22) *tshipitshi dzin* speech (Tshikota, 2006:78)

Nga murahu ha uri lema **tshipitshii** ṅwalwe yo tou swifhadzwa, tshivhumbeo tshituku tsho mbo ḍi thoma nga u sumbedza tshidzheniswa **dzin** tshi sumbedzaho uri lema iyi i wela kha tshipiḍa tsha muambo tsha madzina. Leма iyi yo thoma nga thangi **tshi-**ya kilasi ya 7 ine muṅwali o i bvisela khagala. U bva afho ho mbo ḍi ṅekedzwa ṭhalutshedzo ya lema iyi nga tshilinganyisi tsha phindulelo tshine tsha vha *speech*.

Dzinalipambwa *tshipitshi* li na ṭhuthuwedzo ya Tshiisimane, nahone muungo waḷo a u tou vha kule na wa ilo lo shumiswaho sa tshilinganyisi tsha phindulelo. Izwi zwi amba uri mushumisi a nga si vhe na thaidzo ya u kona u ḍivha zwine la amba na u li shumisa kha u ṅwala na u vhalala. Naho madzina aya mavhili o thoma nga ṅdila dzi sa fani, la Tshivenda lo thoma nga thangi **tshi-**ngeno la Tshiisimane lo thoma nga ledere s-, a hu tou vha na khanganyiso kha kushumisele kwaḷo. Leма iyi a i na khanganyiso kha vhashumisi vhunga yo ṅwalwa zwavhuḍi ngauri ho shumiswa Tshivenda tshone, nahone thangi yaḷo ya vhuthihi na yone i khagala.

(23) *mutshini dzin* machine (Tshikota, 2006:50)

Dzinalipambwa mutshini lo nwalwa nga maledere o swifhadzwaho sa tshiteŋwa tsha tshivhumbeo tshihulwane. Kha tshivhumbeo tshituku ho thoma nga u sumbedzwa uri li wela fhasi ha tshipida tsha muambo tsha dzina nga u shumisa pfufhifhadzo *dzin* nga ndila yo tou sendamaho. Thalutshedzo ya dzinalipambwa ili yo shumisa tshilinganyisi tsha phindulelo *machine*.

Dzinalipambwa ili lo nwalwa zwavhudi ngauri thangi yo shumiswaho i khagala, nahone ho shumiswa Tshivenda tsho lulamaho. Thangi ya dzina ya kilasi ya 1, ine ya vha **mu-**yo bviselwa khagala kha kuŋwalele kwa dzinalipambwa ili. Kubulelwe kwa dzinalipambwa ili na tshilinganyisi tsha phindulelo ku a elana naho pfalandothe dzo tevhelaho themba ya u thoma dzi sa fani. Dzinalipambwa ili li na thuthuwedzo ya luambo lwa Tshiisimane, nahone zwi khagala uri li bva kha luambo lwonolwo.

Dzinalipambwa ili a li na khanganyiso vhunga kuŋwalele kwa lo, ndila ine la bulwa ngayo na zwine la amba zwi khagala kha vhashumisi vha lo, na thangi ya lo ya vhuthihi i khagala lune vhashumisi vha nga kona u li shumisa nga ndila i sa vha khakhisi.

(24) tshipere dzin spare wheel (Tshikota, 2006:78)

Lema *tshipere* yo nwalwa nga u swifhadzwa. U bva afho ho sumbedzwa uri i wela kha thangi ya madzina nga u shumisa pfufhifhadzo dzin sa tshidzheniswa tsha u thoma kha tshivhumbeo tshituku. Thalutshedzo ya dzinalipambwa ili yo shumisa madzina mavhili a English ane a vha *spare wheel*.

Dzinalipambwa ili lo nwalwa zwavhudi ngauri mupeleto wa hone ndi wa Tshivenda tsho kunaho nahone thangi ya hone ndi ya kilasi 7, ya tshi-, ine muŋwali o i bvisela khagala. Li na vhubvo na thuthuwedzo ya luambo lwa English musi ho lavheleswa ipfi la u thoma la thalutshedzo ya Tshiisimane, *spare*.

Dzinalipambwa ili li na khaedu kha vhashumisi naho lo nwalwa nga Tshivenda tsho kunahola dovha la bvisela khagala thangi ya lo ya vhuthihi. Khaedu ndi ya kutalutshedzele kwa lo. Muŋwali o li talutshedza sa *spare wheel* lune vhashumisi vha nga kanganyisea. Dzinalipambwa *tshipere* lo tandavhuwa vhunga li tshi amba tshithu tshinwe na tshinwe tsho salelaho kana tsho lindelaho u ima vhuimoni ha tshinwe tshi fanaho natsho ngeno dzina *spare wheel* li tshi tou amba fhedzi vhili lo lindelaho u shuma vhuimoni ha linwe. Thandululo ya khaedu dzi fanaho na iyi i nga vha hone arali

dzinalipambwa lo dzhia tshivhumbeo tshothe tsha dzina le la bviswa khalo, vhuimoni ha u dzhia tshipida tshithihi hune la vho sala li songo nea thalutshedzo yo khunyelelaho. Zwo vha zwi tshi nga vha khwine arali dzinalipambwa ili lo vha lo nwalwa sa *tshiperewili* u itela uri thalutshedzo i bvela khagala tshothe kha vhashumisi.

(25) tshifani dzinsurname(Tshikota, 2006:74)

Muñwali o shumisa maledere o swifhadzwaho kha u nwalwa lema. O dovha a sumbedza uri lema iyi ndi dzina nga u shumisa pfufhifhadzo *dzin*. Thalutshedzo ya lema iyi yo itwa nga luambo lwa Tshiisimane.

Lelema iyi yo nwalwa zwavhudi ngauri na yone yo nwalwa nga Tshivenda tsho kunaho. Ngeno na thangi yayo yo bviselwa khagala. Yo shumisa thangi tshi- ya kilasi 7, zwi tshi amba uri musi li kha vhunzhi li dzhia tshivhumbeo tsha thangi ya zwi-, la vho pfi zwifani. Muungo walo na kuñwalele kwalo a zwi elani na tshilinganyisi tsha phindulelo. Izwi zwo bva kha uri li bva kha luambo lwa Tshivhuru he la bva kha dzina *van*. Dzinalipambwa ili a li na khanganyiso ine la nga disa kha vhashumisi.

Naho hu si na khanganyiso kha kuñwalele na kutalutshedzele kwa dzinalipambwa ili, mutodisisi u dzinginya zwauri zwo vha zwi tshi do vha zwavhudi arali muñwali o vha o sumbedza uri vhubvo ha dzinalipambwa ili ndi kha luambo lwa Tshivhuru u itela uri vhashumisi vha si vhe na khanganyiso zwi tshi kwama hune dzinalipambwa ili la bva hone

(26) tshihedeni dzinpaganism, heathenism(Tshikota, 2006:76)

Kha tshivhumbeo tshihulwane muñwali o sumbedza lema nga ndila i re khagala nga u i nwalwa nga maledere o swifhadzwaho. O dovha a sumbedza uri lema iyi i wela fhasi ha thinwaipfi ya madzina nga u shumisa pfufhifhadzo *dzin*. Thalutshedzo yo newaho yo shumisa zwilinganyisi zwa phindulelo zwivhili, zwone ndi *paganism* na *heathenism*.

Kuñwalele kwa dzinalipambwa ili ku a tangedzea vhunga kwo tevhedza mofolodzhi wa Tshivenda nahone thangi ya hone i khagala. Thangi yo shumiswaho, ya tshi-, a i ambi uri dzinalipambwa ili li na tshivhumbeo tsha vhunzhi vhunga mushumo walo u wa u talutshedza tshiimo nthani ha tshithu tshi fareaho. Musi ho tevhedzwa tshilinganyisi tsha phindulelo tshine tsha vha *heathenism*, zwi khagala uri dzinalipambwa ili lo vhubwa na u tutuwedzwa nga luambo lwa Tshiisimane.

Dzinalipambwa ili a li na khanganyiso kha vhashumisi, zwenezwo muṭodisisi ha vhoni hu na zwine zwa tea u itwa uri li shandukiswe.

Kha Van Warmelo (1989) na hone, hu na madzinamapambwa a re na thangi dza vhuthihi, nahone tsumbo ya hone ndi i tevhelaho:

(27) mutshini 3 (Eng. machine) sewing machine or other machine, but cf. ndzhini (Van Warmelo, 1989:249)

Ḳema **mutshini** yo ṅwalwa nga maḲedere masekene. Tshivhumbeo tshiṭuku tshi thoma nga u sumbedza uri Ḳema iyi i wela kha kilasi 3 , ya *mu-*.Ṭhalutshedzo ya dzinalipambwa ili yo ṭandavhuwa vhunga yo sumbedza li tshi amba mutshini wa u runga (*sewing machine*) kana muṅwe mutshini (other machine). Ṭhandavhudzo ya ṭhalutshedzo yo dovha ya livhisa vhashumisi kha ppanywa ya dzinalipambwa ili, ine ya vha *ndzhini*, ine a i nga saukanywi afha vhunga ho lavheleswa thangi ya dzinalipambwa *mutshini*.

Dzinalipambwa ili lo ṅwalwa nga ṅdila i ṭanganedzeaho ho lavheleswa kupeleṭele na thangi ya vhuthihi yo shumiswaho. Ṭhuṭhuwedzo ya Ḳema iyi i bva kha luambo lwe ya bva khalwo lwa English, lune na muṅwali o lu sumbedza vhukati ha zwitangeledzi nga u shumisa pfufhifhadzo **Eng.** Dzinalipambwa ili li bva kha la Tshiisimane le la shumiswa sa tshilinganyisi tsha phindulelo vhukati ha zwitangeledzi, *machine*. Musi madzina aya a tshi bulwa a pfala e na miungo i elanaho, nga ṅṅa ha uri pfalandoṭhe dzo tevhelaho themba ya u thoma a dzi fani vhunga kha Tshivenda ho thoṅwa nga *mu-* ngeno kha English ho thoṅwa nga *ma-*.

Naho muungo, kuṅwalele na thangi ya vhuthihi zwo dzula zwavhuḲi, kuṭalutshedzele kwone a kwo ngo dzula nga ṅdila ine vhashumisi vha nga kona u li shumisa zwavhuḲi. Nga murahu ha u shumisa *machine* sa tshilinganyisi tsha phindulelo, muṅwali o dovha a shumisa mutshini wa u runga (*sewing machine*) na muṅwe mutshini (other machine) sa ṭhalutshedzo dza dzinalipambwa ili.

(28) liḲasitere 5 (Afr. venster) window (Van Warmelo, 1989: 126).

Ḳema yo ṅwalwa nga maḲedere masekene, ha sumbedzwa uri i wela kha kilasi ya 5 ine thangi ya hone ya vha li-. Izwi zwi amba uri muso dzinalipambwa ili lo no vha kha vhunzhi li vho do vhidzwa mafasitere. Tshivhumbeo tshiṭuku tsho dovha tsha sumbedza uri dzinalipambwa ili li na vhubvo na ṭhuṭhuwedzo ya luambo lwa Afrikaans.

Afha ndi hone he ja vhumbwa u bva kha dzina ja Afrikaans line ja vha *venster*. Dzinalipambwa ili lo thalutshedzwa nga u shumisa dzina *window* sa tshilinganyisi tsha phindulelo u bva kha luambo lwaTshiisimane.

Dzinalipambwa ili lo nwalwa li na thangi ya kilasi 5 ine ya vha li- nahone kuñwalele uku ku a tnganedzea kha luambo lwa Tshivenda. Tshivhumbeo tshituku tsho dovha tsha sumbedza uri dzinalipambwa ili li na vhubvo na thuthuwedzo ya luambo lwa Afrikaans. Afha ndi hone he ja vhumbwa u bva kha dzina ja Afrikaans line ja vha *venster* line ja toda u unga u fana nalo. Vhubvo ha Afrikaans ndi hone ho vhangaho uri musi li tshi nwalwa na u bulwa li vhone li si na vhushaka na ja English lo shumiswaho sa tshilinganyisi tsha phindulelo.

Naho hu si na khanganyiso kha kuñwalele na kuthalutshedzele kwalo, mutodisisi o vhona uri u shumiswa ha thangi Li-, naho kha kuambeke na kuñwalele hu songo khakhea, hu disa kuhumbulele kwa uri fasitere li khou ambwaho ndi lihulwane vhunga thangi iyi i tshi dovha ya shuma na kha u titilidza madzina. Zwenezwo zwo vha zwi tshi do vha khwine arali muñwali o vha o di tou li nwalwa li si na thangi, ja vho vhidzwa fasitere vhunga vhuhulu na vutuku ha tshithu vhu tshi bva kha kulavhelesele kwa vhashumisi.

(29) *likhaladi* 5 (Eng.) coloured person (very mod.and rare, see *libuswumane*, *libasitere*, *likheiphi* (Van Warmelo, 1989:127)

Zwo tevhelaho tshivhumbeo tshihulwane, *likhaladi*, ndi u bviselwa khagala ha kilasi ya jema, ine ya vha 5, ya li-. Tshidzheniswa tshi tevhelaho tshi sumba uri dzinalipambwa ili li bva kha luambo lwa English. Tshiteñwa tsha vhuraru tsho nea thalutshedzo nga fhungo lipfufhi ja luambo lwa English. Tshiteñwa tsha vhuña tsho sumbedza uri dzinalipambwa ili li na vhushaka na madzinamapambwa manwe a fanaho na *libuswumane*, *libasitere* na *likheiphi*.

Dzinalipambwa ili lo nwalwa nga Tshivenda tsho tambaho vhunga lo swaiwa ho tevhedzwa muungo walo. Thalutshedzo yalo na tsumbo dza manwe a elanaho nalo zwi a tendelana nalo. Li dovha hafhu ja vha na thuthuwedzo na vhubvo kha luambo lwa English. Hone khaedu i re hone kha dzinalipambwa ili ndi ya ndila ine ja tea u shumiswa ngayo.

Musi muṭoḍisisi o lavhelesa uri thangi ḽi- i shuma na kha u titilidza dzina, u khou vhone uri dzinalipambwa ḽi, ho tevhedzwa na o topolwaho a elanaho naḽo, a ḽo ngo tou dzula zwavhuḍi vhunga ḽo livhanywa na vhathu. Tshivhumbeo tshine ḽa vha khatsho tshi sumba ḽi tshi vho tou nga ḽi khou sema nahone muḽwali u vho nga o no dzhia sia. Zwenezwo muṭoḍisisi u dzinginya uri zwo vha zwi tshi ḍo vha khwine arali ho vha ho shumiswa makhaḽadi.

MAWANWA

Muṭoḍisisi o wana uri madzina a re na thangi dza vhuthihi o ḽwalwa zwavhuḍi kha ṭhalusamaipfi dzo topolwaho ngauri ho shumiswa Tshivenda tsho ṭambaho. Thangi dza vhuthihi na dzone dzo bviselwa khagala lune mushumisi a nga kona u ḍivha na tshivhumbeo tsha vhunzhi ha madzinamapambwa aya. Ho shumiswa thangi dzi fanaho na Mu-,Tshi- na ḽi- dzine dza vha khagala. Naho thangi dza vhuthihi dzi khagala, ho wanwa uri hu na khaedu dzi si gathi zwi tshi kwama kuṭalutshedzele kwa madzinamapambwa aya. Khaedu ya u thoma i kwama dzinalipambwanyangaredzi ḽo ṭalutshedzwaho nga ḽḽila yo khetheaho. Izwi zwi vhone kha dzinalipambwa *spare* ḽo ṭalutshedzwaho sa *spare wheel* ngeno zwi songo tou ralo tshoṭhe.

Tshipere a si vhili, fhedzi ndi tshithu tsho lindelaho u shuma musu hu na ṭhodea. Inwe khaedu ndi ya u sa sumbedzwa ha vhubvo ha dzinalipambwa *tshifani* uri mushumisi a ḍivhe uri ḽi bva kha Tshivhuru. Khaedu i tevhelaho ndi ya u shumisa thangi ya u titilidza kha u amba muthu zwine zwa vho ḍisa kuhumbulele ku si kwavhuḍi kha kulavhelesele kwawe. Tsumbo ya izwi ndi u shumiswa ha thangi ḽi-, ine ya shumiseswa kha u titilidza. Afha yo shumiswa kha ḽikhaḽadi. Kudzulele kwa dzinalipambwa ḽi a kwo ngo tou dzula zwavhuḍi naho kuḽwalele ku tshi ṭanganedzea vhunga ku tshi sia ku songo vhea muthu a khou ambwaho fhethu havhuḍi. Zwo vha zwi tshi nga vha zwavhuḍi arali ho shumiswa thangi mu- u sumbedza ṭhonifho. Nga u tou angaredza, ho wanwa uri madzinamapambwa o ḽwalwa zwavhuḍi, honeha kunangele kwa thangi ku tea u vha ku sa solisei ngeno na ṭhalutshedzo dzi tshi tea u vha dzi fushaho.

4.2.3 Madzinamapambwa a re na thangi dza vhunzhi

Maḽwe madzinamapambwa o ḽwalwa e na thangi dza vhunzhi. Kha Tshikota (2006) hu na dzinalipambwa ḽi tevhelaho:

(30) vhutherorisi dzin terrorism (Tshikota, 2006:86)

Dzinalipambwa vhutherorisi lo nwalwa lo tou swifhadzwa. Tshivhumbeo tshihulwane tsho thoma nga u sumbedza uri lema iyi i wela fhasi ha tshipida tsha muambo tsha dzina nga u shumisa pfufhifhadzo dzin. Thalutshedzo ya dzinalipambwa ili yo itwa nga u shumisa dzina *terrorism* sa tshilinganyisi tsha phindulelo.

Kuñwalele kwa dzinalipambwa ili ku a tangedzea kha luambo lwa Tshivenda. Lone vhubvo na thuthuwedzo zwa lo zwi kha luambo lwa Tshiisimane. Musi madzina aya a tshi bulwa ha tou elana zwavhudi vhunga dzinalipambwa lo thoma nga thangi ya 14, ine ya vha vhu-.

Khanganyiso ndi ya uri naho dzinalipambwa ili li na thangi ya vhunzhi, a li na liñwe li fanaho nalo kha vhuthihi. Zwi amba uri a li koni u tevhelela tshivhumbeo tsha kilasi 11 ya Lu-, ine kha vhunzhi ya shumisa thangi vhu-. Vhashumisi vha si na ndivho iyi vha nga kanganyisea nga u sa limuwa uri dzinalipambwa ili li bulwa na u nwalwa nga ndila yenei nthihi. Khanganyiso i nga dovha ya bva na kha uri thangi 11 ya Lu- na yone i a tenda u shumisea kha dzinalipambwa ili arali hu tshi khou newa vhusekene ha muthu, lune a nga pfi lutherorisi.

Khanganyiso iyi i nga tandululwa nga u sumbedza uri dzinalipambwa ili lo dzula li kha vhunzhi vhunga li tshi khou amba nga ha dzina li bvaho kha nyito na ndila ya kuhumbulele, hu si kha muthu ane a didzhenisa kha zwiito zwa vhutherorisi.

(31) *vhurifhidzin* letter (Tshikota, 2006:86)

Le ma **vhurifhi** yo swifhadzwa ya dovha ya sumbedzwa sa i welaho fhasi ha tshipida tsha muambo tsha madzina. Yone a i ho kha vhunzhi, fhedzi yo thoma nga tshivhumbeo tsha vhunzhi tsha kilasi 14 ya Vhu- .U bva afho ho shumiswa dzina *letter* sa tshilinganyisi tsha phindulelo u thalutshedza lema iyi.

Dzinalipambwa ili lo nwalwa nga ndila i tangedzeaho kha milayo ya kuñwalele kwa Tshivenda. Dzina *letter* ndi la luambo lwa English, ngeno dzinalipambwa **vhurifhili** na vhubvo na thuthuwedzo ya Tshiisimane. Madzina aya o fhambana kha kuñwalele na kubulele zwo bva kha phambano dza vhubvo dzo sumbedzwaho afho ntha.

Afha ndi hone hune ha vha na khanganyiso ngauri thalutshedzo a yo ngo sumbedza he dzinalipambwa ili la bva hone. Inwe khanganyiso i nga vha ya musu mushumisi a sa divhi uri naho dzinalipambwa ili li na thangi ya vhunzhi, lone a liho kha vhunzhi.

Vhashumisi vha nga fhedza vha songo kona u shumisa dzinalipambwa ili arali vha vha na kuhumbulele kwa uri li na thangi ya vhuthihi nge vha vhona thangi vhu-. Khanganyiso iyi i nga tandululwa nga u sumbedza uri vhubvo ha lo ndi luambo lwa Afrikaans kha tshivhumbeo tshituku.

Afha hu nga shumiswa pfufhifhadzo Afr. Tshivhumbeo tshituku tshi nga dovha tsha khwiniswa kha sia ili nga u shumisa zwiga zwi sumbaho uri dzinalipambwa ili, lo dzula li kha vhunzhi naho li na thangi i sumbaho uri li nga vha li kha vhunzhi. Muñwali a nga di dovha a sumbedza tshivhumbeo tsha vhunzhi tsha dzinalipambwa lo thomaho nga thangi ya hune zwa konadzea u fana na henefha hune vhunzhi ha lema vhurifhi ha thoma nga thangi 6, ya ma- ya vhunzhi.

Liñwe dzinalipambwa lo ñwalwaho li na thangi ya vhunzhi ndi li tevhelaho:

(32) maidiomadin idioms (Tshikota, 2006:42)

Le ma *maidiona* na yone sumbedzwa kha tshivhumbeo tshituku sa dzina nga u shumisa pfufhifhadzo ya *dzin*. U bva afho ho ñekedzwa thalutshedzo *idioms* sa tshilinganyisi tsha phindulelo.

Kuñwalele kwa dzinalipambwa heli ku a tangedzea kha luambo lwa Tshivenda. Vhubvo na thuthuwedzo zwa lo zwi kha luambo lwa Tshiisimane. Musi a tshi bulwa ha pfali a tshi tou vha kule na kule lune a nga kanganyisa vhashumisi. Phambano i tou vha ya uri dzinalipambwa lo shumisa thangi ya vhunzhi ine ya vha ma-, hu tshi khou tevhelwa kuñwalele kwa madzina a Tshivenda, ngeno la English *idioms* lo sumbedza vhunzhi nga u tuma mutshila –s.

Khanganyiso i nga tou vha hone kha vhashumisi vha sa divhi zwauri dzinalipambwa heli na thalutshedzo ya hone zwo ñwalwa zwi kha tshivhumbeo tsha vhunzhi, zwa vho ita uri vha khakhisee kha kushumisele kwao. Zwenezwo ndi zwa ndeme uri muñwali a tshi dzhia tsheo ya u shumisa madzina a re kha vhunzhi sa lema, a shumise tshiga tshine tsha nga sumbedza uri li na tshivhumbeo tsha vhuthihi. Tshivhumbeo tsha vhuthihi tsha maidiona ndi liidioma, tshine arali tsho vha tsho sumbedzwa kha tshivhumbeo tshituku mushumisi o vha a tshi do kona u guda luambo zwavhudi.

Mawanwa kha tshiteñwa itshi ndi a uri kha thalusamaipfi dzo topolwaho hu na madzinamapambwa o ñwalwaho e na thangi dza vhunzhi nahone a thalutshedzwa

zwavhuḍi nga ḅdila ya vhuḅzhi. Fhedzi u itela uri hu si vha na khanganyiso kha vhashumisi, ndi zwa ndeme uri vhaḅwali vha sumbedze kha tshivhumbeo tshiḅuku uri madzina ayo o no ḅi dzula e kha vhuḅzhi. Kha Tshikota (2006) hu na madzina manzhi e a ri a tshi ḅwalwa ha shumiswa thangi dzi fanaho na (ma) kha zwitangeledzi u itela uri mushumisi a ḅivhe uri tshivhumbeo tsha madzina ayo tshi hani musi o no vha kha vhuḅzhi. Arali izwi zwa nga itwa na kha madzinamapambwa o ḅwalwaho e kha vhuḅzhi, vhashumisi vha nga kona u bindula zwavhuḍi kha ḅhalusamaipfi idzi.

Ho dovha ha wanala uri hu na madzinamapambwa a re na thangi dza vhuḅzhi ngeno a si ho kha vhuḅzhi. Tsumbo yo ḅewaho afho ḅḅha ndi ya vhurifhi. U itela u tandulula khanganyiso kha nyimele dzi fanaho na iyi muḅwali u tea u vha na ḅdila yawe ya u sumbedza uri dzinalipambwa ili a li ho kha vhuḅzhi.

(33) vhurukhu 14 (Afr. broek) trousers (Van Warmelo,1989:469)

Dzinalipambwa ili lo ḅwalwa nga maḅedere masekene na hone li na thangi ya kilasi ya 14 ya vhu-, sa zwe muḅwali a sumbedza. Lo dovha la sumbedzwa lo bva kha luambo lwa Afrikaans sa izwi muḅwali o zwi sumbedza hafhu nga ḅhukhufhadzo Afr na dzina *broek* vhukati ha zwitangeledzi. ḅhalutshedzo ya dzinalipambwa heli yo shumisa dzina *trousers* sa tshilinganyisi tsha phindulelo u bva kha luambo lwa Tshiisimane.

Kuḅwalele kwaḅo ku a ḅanganedzea kha Tshivenda. ḅhalutshedzo ya hone ndi yavhuḍi vhunga kha luambo lwa Tshiisimane mulenzhe muthihi wa vhurukhu u tshi vhidzwa *trouser* ngeno ho fhelela vhu tshi pfi *trousers* nga mulandu wa u vha haho na milenzhe mivhili. Kuvhalelwe na kubulelwe kwa hone zwi na vhubvo na ḅhuḅhewedzo zwa luambo lwa Afrikaans.

Mawanwa a muḅḅisisi afha ndi a uri dzinalipambwa heli a li na khanganyiso kha kuvhalelwe, kubulelwe na kuḅalutshedzele kwaḅo. Muḅwali o dovha a sumbedza uri li wela kha kilasi 9 ya vhu-, ine ya sumba dzinalipambwa heli lo dzula li kha vhuḅzhi. Izwi zwi khwaḅhiswa na nga tshivhumbeo tshaḅo musi li tshi ḅwalwa na u bulwa kha vhuḅzhi, hune la vho vhidzwa marukhu. Khanganyiso ḅhukhu ine ya vha hone ndi ya u sa kona u sumbedza uri lone lo no ḅi dzula li kha vhuḅzhi. Zwenezwo muḅḅisisi u dzinginya uri kha lema dza lushaka ulu, hu tea u sumbedzwa thangi ya musi i kha vhuthihi kana vhuḅzhi kha tshivhumbeo tshiḅuku. Izwi zwi nga itwa nga u shumisa

pfufhifhadzo u itela uri vhashumisi vha divhe zwivhumbeo zwothe zwa dzina kana ipfi musi vha sa athu u li shumisa.

(34) mizika dzin music (Tshikota, 2006:45)

Muñwali o sumbedza thinwaipfi ya lo uri ndi dzina nga u shumisa pfufhifhadzo dzin sa tshiteñwa tsha u thoma tsha tshivhumbeo tshituku. Thalutshedzo ya hone yo shumisa dzina *music* sa tshilinganyisi tsha phindulelo.

Dzinalipambwa heli lo ñwalwa nga ndila i tangedzeaho kha luambo lwa Tshivenda. Kuñwalele na kubulelwe kwa lo zwi sumba uri li na vhubvo na thuthuwedzo u bva kha luambo lwa Tshiisimane. Lone lo dzula li kha tshivhumbeo tsha vhunzhi. Tshiimo itshi tshi vhonala nga u shumiswa ha thangi mi- ine ya vha ya kilasi 3. Kutalutsedzele kwa lo ili dzina, na kwone kwo dzula zwavhudi vhunga dzina *music* si na phambano musi li tshi khou shumiswa kha vhunzhi na vhuthihi.

Khanganyiso i re hone ndi ya u sa sumbedzwa ha tshiimo tsha vhuthihi halo. Vhashumisi vha khou shumisaho thalusamaipfi u guda luambo lwa Tshivenda vha nga diwana vha tshi khou li ñwala na u li bula lo ralo nga hone u sa vha na ndivho ya uri musi li kha Tshivenda li na tshivhumbeo tsha vhuthihi. Sa thandululo ya khaedu iyi ndi zwa ndeme uri musi lema yo ñwalwa yo no di dzula i kha vhunzhi i sumbedzwe u itela uri vhashumisi vha khou gudaho luambo lwa Tshivenda vha si vhe na thaidzo kha u li shumisa.

MAWANWA

Afha kha tshiteñwa itshi ndi he mutodisisi a wana uri kuñwalele, kutalutshedzele, vhubvo na thuthuwedzo dza madzinamapambwa aya a zwi tou vha na khaedu. Hu khou wanala uri khaedu i khou vhonala kha u bviselwa khagala zwauri madzina o ñwalwaho e kha vhunzhi a na tshivhumbeo tsha vhuthihi tshe vhañwali vha si tshi sumbedze u itela u bvisa ndado ya u sa divha u bva kha vhashumisi. Tsumbo dza madzinamapambwa aya ndi maidioma na mizika. Muthu u guda zwavhudi luambo lune a si lu divhe o thoma fhethu hone, afha hu ambwa musi o thoma nga u divha ipfi li tshi kha di vha kha tshivhumbeo tsha vhuthihi. Inwe khaedu ndi ya musi dzinalipambwa lo thoma nga thangi ya vhunzhi ngeno li kha vhuthihi, fhedzi izwi zwi sa sumbedzwe kha thalutshedzo.

Khaedu iyi i kwama madzinamapambwa a fanaho na *vhurukhu navhurifhi*. Madzinamapambwa aya a bva kha luambo lwa Tshivhuru, zwenezwo thangi dzao dzi tevhedza leedere b-*lo* thomaho *broek* na *brief*. U sa vha hone na u bvisela khagala zwauri madzinamapambwa aya a kha vhuthihi nahone musi e kha vhunzhi a thoma nga thangi ma- zwi a *qisa* khaedu kha vhashumisi.

Nga u angaredza, ho wanala uri kuñwalele kwa madzinamapambwa aya ku kha ngona nahone o *talutshedzwa* nga *ndila* i sa xedzi, honeha hu tea u sumbedzwa tshivhumbeo tsha vhunzhi, na uri mañwe a tea u vha a kha tshivhumbeo tsha vhuthihi u itela u sa xedza vhashumisi.

4.2.4 Madzinamapambwa a re na tswayo

Kha Tshikota (2006) hu na madzinamapambwa o vhalaho a re na tswayo. Afho fhasi ho topolwa na u saukanywa mavhili:

(35) (a) *divhakhemikhi* dzin chemistry (Tshikota, 2006:12)

(b) *khemisiṭiri*

Le^{ma} *divhakhemikhi* ndi dzina nahone yo ñwalwa yo tou swifhadzwa. Yo ñwalwa yo swaiwa. Tshivhumbeo tsh^{ituku} tsho sumbedza le^{ma} iyi i tshi wela fhasi ha tshipiḁa tsha muambo tsha madzina nga u shumisa pfufhifhadzo dzin. *T*halutshedzo ya hone yo shumisa tshilinganyisi tsha phindulelo, *chemistry*.

Dzinalipambwa i^{li} lo ñwalwa lo swaiwa zwi tshi dovha zwa tendelana na ndila ine vhashumisi vha li bulisa zwone. Lone lo vhumbeo li tshi bva kha luambo lwa English nahone kubulele kwa^{lo}, naho ku sa tou fana tsho^{the} na kwa i^{lo} la English, ku na muungonyana u sumbedzaho vhubvo ha^{lo}. Lo vhumbeo li tshi bva kha maipfi mavhili. I^{lpi} la u thoma ndi *divha*, line la vha la Tshivenda, ngeno la vhubvili li khemisi,lo pambiwaho kha Tshiisimane.

Nga u ñwalwa ha^{lo} lo swaiwa na ku^{talutshedzele} kwa^{lo} nga tshilinganyisi tsha phindulelo tshi re khagala a li *qisi* khanganyiso kha vhashumisi. Zwiñwe zwine zwa leludza kushumisele kwa^{lo} nga vhashumisi ndi zwauri vha nga *qi* dovha vha shumisa *khemisiṭiri* sa ppanywa ya hone la *qi* vhuya li tshi amba zwithu zwithihi. Na *lene* li la *khemisiṭiri* lo ñwalwa lo swaiwa lune vhashumisi vha nga kona u li ñwala na u li bula hu si na khanganyiso na kathihi.

(36) *silinidzin* ceiling (Tshikota, 2006:67)

Nga murahu ha u swifhadza na u sumbedza uri *lema* i wela kha tshipida tsha muambo tsha madzina, muñwali o shumisa dzina *ceiling* sa tshilinganyisi tsha phindulelo. Dzinalipambwa ili lo swaiwa hu u tevhedza kuñwalele kwao kwa luambo lwa Tshivenda na kubulele kwa lo.

Muñwali o shumisa ndila yone ya kuñwalele kwa Tshivenda. Li bva kha dzina *ceiling* la Tshiisimane lo tutuwedzaho kubulelwe kwa lo na kuñwalele kwa hone. Afha a hu vhone hu na khanganyiso kha vhashumisi vhunga kuñwalele na kubulele kwa lo ku tshi bvisela khagala thalutshedzo ine vhashumisi vha nga kona u i shumisa zwi tshi leluwa. Izwi zwi amba uri a hu na tshanduko kana khakhululo ine ya tea u itwa vhunga zwothe zwi kha ngona.

Kha Van Warmelo (1989) na hone hu na madzinamapambwa a re na tswayo. Mavhili a hone o topolwa na u saukanywa afho fhasi:

- (37) a. patiloṭi 9 (Afr. potlood) pencil (Van Warmelo, 1989:294) maṭo
b. penisela (Van Warmelo, 1989:296)

Tshivhumbeo tshihulwane tshi sumbedza lema *patiloṭi* yo ñwalwa nga maledere masekene, yo sumbedzwa i kha kilasi 9, ya n-. Vhubvo ha lema iyi ndi luambo lwa Afrikaans lwo sumbedzwaho nga pfufhifhadzo *Afr*, na dzina *potlood* vhukati ha zwitangeledzi. Muñwali o shumisa dzina la Tshiisimane *pencil* sa tshilinganyisi tsha phindulelo.

Dzinalipambwa ili lo ñwalwa lo swaiwa ho tevhedzwa kubulelwe kwa tshilinganyisi tsha phindulelo tsha Tshivhuru. Afha muñwali o ita zwone. Li wela fhasi ha tshipida tsha muambo tsha madzina tsha Afrikaans sa zwe tshivhumbeo tshituku tsha sumbedza nga u shumisa pfufhifhadzo *Afr*. Izwi zwi amba uri li na thuthuwedzo ya luambo lwonolu lwa Afrikaans. Musi li tshi bulwa li pfala li tshi elana na la Afrikaans lo shumiswaho u li thalutshedza. Khanganyiso ya lo i bva kha uri lo dzumbama vhukuma vhunga li sa tou shumiseswa. Hu na khonadzeo ya uri vhashumisi vha diwane vha tshi khou kombetshedzea u thoma vha dalela thalusamaipfi dziñwe uri vha kone u dzhena vhudzivhani ha zwine dzinalipambwa ilila amba, nga maanda musu vha tshi khou vhala mañwalo mañwe ane a si vhe thalusamaipfi.

Izwi zwi d̄isa khanganyiso na u lengisa. Naho hu sa ngo tou pfi li songo shumiswa, fhedzi hu na lo d̄owealeho line la nga shumiswa ngauri muungo waḵo na kuḵwalele kwaḵo zwi tou elana tshoḵthe na zwa la Tshiisimane lo shumiswaho sa tshilinganyisi tsha phindulelo.

Khanganyiso yo bva kha uri kha yenei ḵhalusamaipfi nthihi dzina *pencil* lo dovha la ḵwalwa sa penisela huḵwe kha ḵhalusamaipfi yenei sa zwo sumbedzwaho afho fhasi:

Liḵwe dzinalipambwa lo topolwaho kha Van Warmelo (1989) ndi li tevhelaho:

(38) paḵaroni 9 (Eng.) patrol, as of police (Van Warmelo, 1989:294)

Dzinalipambwa *paḵaroni* lo sumbedzwa li kha kilasi 9, ya *n*-. Vhubvo haḵo ho sumbedzwa vhu luambo lwa Tshiisimane . Izwi muḵwali o zwi sumbedza nga u shumisa pfufhifhadzo *Eng* vhukati ha zwitangeledzi. O dovha a li swaya hu u tevhedza ḵhodea dza kuḵwalele kwa Tshivenda. ḵhalutshedzo ya dzinalipambwa ili yo itwa nga u shumisa tshilinganyisi tsha phindulelo, *patrol*, tshe tsha khwaḵhisedzwa nga fhungo lipfufhi *as of police*.

Dzinalipambwa ili li na vhubvo na ḵhuḵhuwedzo u bva kha luambo lwa Tshiisimane. Kuḵwalele kwaḵo ku a tendelana na ḵhodea dza luambo lwa Tshivenda. Tshipiḵa tsha u fhedza musi li tshi bulwa tsho li fhambanya na la tshilinganyisi tsha phindulelo. Izwi zwi vhonele musi lo fhela nga maḵedere –ni ngeno la Afrikaans lo fhedza nga –ol.

Dzinalipambwa ili li na khaedu kha vhashumisi. Khaedu ya hone i bva kha uri dzinalipambwa **paḵironi** li a pfala li tshi nga li ḵhalutshedzea zwavhuḵi nga la Tshiisimane line la vha *patron*. Madzina paḵironi na *patrol* ha tou tenda u ḵhalutshedzana zwavhuḵi, zwenezwo vhashumisi vha nga kanganyisea. Muḵwali o vha o tea o vhumba dzinalipambwa li elanaho na lo shumiswaho sa tshilinganyisi tsha phindulelo ngauri maḵedere mavhili a u fhedza kha madzina aya vhuvhili hao o d̄isa phambano kha kuḵhalutshedzele. Paḵironi a si *patrol* nga nḵa ha musi ḵhalutshedzo iyi i tshi khou tou kombetshedzwa.

Mawanwa a muḵḵisisi kha tshiteḵwa itshi ndi a uri ḵhalusamaipfi dzo topolwaho dzo kona u ḵea tswayo dzi ḵanganedzeaho kha luambo lwa Tshivenda ho lavheleswa madzinamapambwa o shumiswaho. Tswayo idzi dzi dovha dza ḵanganedzea vhunga dzo tevhedza nḵila ine madzinamapambwa aya a buliswa zwone kha luambo lwa

Tshivenḁa. Khanganyiso kha tshiteḁwa itshi yo vha ya uri naho tswayo dzo shumiswa zwone, dziḁwe ḁhalutshedzo dzo ḁnewaho dzi na khanganyiso kha vhashumisi, lune vhasikaḁhalusamaipfi vha tshifhinga tshidḁho vha tea u dzi lulamisa.

Kha tshipidḁ itshi hu ḁo lavheleswa madzinamapambwa o swaiwaho kha ḁhalusamaipfi dzo topolwaho. Tswayo dzo shumiswaho dzi vha dzo tevhela kuḁwalele na kubulele kwa madzina eneo musi o no iswa kha luambo lwa Tshivenḁa.

(39) aḁikoholiidzin alcohol (Tshikota, 2006:1)

Tshivhumbeo tshihulwane tsho bvisela khagala uri ḁema **aḁikoholi**indi dzina. ḁhalutshedzo yo itwaho yo shumisa dzina ḁa Tshiisimane *alcohol* sa tshilinganyisi tsha phindulelo.

Dzinalipambwa **aḁikoholi** ḁo peletḁwa nga ḁdila ya kubulelwe kwone kwa maipfi a Tshivenḁa. Lo ḁwalwa ḁo swaiwa zwi tshi tevhedza ḁdila ine ḁa bulwa ngayo. ḁhalutshedzo yo itwaho nga tshilinganyisi tsha phindulelo na yone yo dzula zwone. Musi ḁi tshi bulwa na u ḁwalwa ḁi sumbedza ḁi na vhubvo na ḁḁḁhuwedzo u bva kha luambo lwa Tshiisimane.

Dzinalipambwa ili ḁone ḁi nga kona u shumiswa kha vhupinduleli, fhedzi u itela u thusa muthu ane a khou guda luambo lwa Tshivenḁa nge lwa si vha lwawe lwa ḁamuni na u khwaḁhisa luambo, muḁoḁisisi u vhona zwo vha zwi tshi nga vha khwine ḁhalutshedzo iyi yo engedzedzwa nga u sumbedzavho uri **aḁikoholi** nga Tshivenḁa ndi halwa kana zwikambi. Izwi muḁwali o vha a tshi nga ḁi zwi ita nga u shumisa dzinalipambwa ḁi kha fhungo kana nga u shumisa ḁhalutshedzo pfufhi sa zwe a zwi sumbedza kha ḁdila dza u ḁalutshedza maipfi ngei kha tsumbatshitaila.

MAWANWAKha tshiteḁwa itsho tshi re afho ḁḁha ho wanala khaedu zwi tshi kwama kuḁalutshedzele kwa dzina *paḁironi*ḁo ḁalutshedzwaho sa *patrol*. Kuḁalutshedzele uku ku a kanganyisa vhunga madzina a Tshiisimane *patron* na *patrol* a sa ambi zwi fanaho. Nga ḁḁa ha izwo zwo bulwaho kana zwo sumbedzwaho, ho wanala uri madzinamapambwa oḁhe o topolwaho afho ḁḁha o ḁwalwa zwavhuḁi vhunga o swaiwa ho teaho.

4.2.5. Madzinamapambwa a si na tswayo

Kha t̄halusamaipfi dzo, topolwaho hu dovha ha vha na madzinamapambwa a si na tswayo. Afha hu ɔ̄o lavheleswa ayo o n̄walwaho a si na tswayo zwo tea na e a si swaiwe ngeno o vha o tea o swaiwa.

Dzinalipambwa ɔ̄a u thoma ɔ̄e ɔ̄a topolwa kha Tshikota (2006) ndi ɔ̄i tevhelaho:

(40) **sisita** (ma) dzin sister(Tshikota, 2006:67)

Tshivhumbeo tshihulwane tsho sumbedza ɔ̄ema **sisita** yo n̄walwa i songo swaiwa ngeno yo ita na u swifhadzwa. Tshivhumbeo tshiɔ̄uku tsho thoma nga u sumbedza uri thangi ya vhunzhi ya ɔ̄ema iyi ndi **ma-**, zwine zwa amba uri thangi ya ɔ̄o musi ɔ̄i kha vhuthihi ndi **ɔ̄i-**, ine yone yo dzumbama. Muñwali o dovha a sumbedza uri ɔ̄ema iyi ndi dzina nga u shumisa pfufhifhadzo **dzin**, ngeno t̄halutshedzo ya hone yo shumisa *sister* sa tshilinganyisi tsha phindulelo.

Kuñwalele kwa dzinalipambwa ɔ̄i na muungo musi ɔ̄i tshi bulwa zwi sumba ɔ̄i na vhubvo na t̄huthuwedzo ya Tshivhuru na Tshiisimane. Kha Tshivhuru hu na dzina *suster* ngeno kha Tshiisimane ɔ̄i tshi n̄walwa na u bulwa sa *sister* sa zwe muñwali a t̄alutshedzisa zwone afho n̄tha.

Dzinalipambwa ɔ̄i ɔ̄i na khanganyiso kha vhashumisi. Khanganyiso iyi i bva kha u sa swaiwa ha ɔ̄o. Izwi zwi kanganyisa vhashumisi ngauri vha fhedza vha tshi vho ɔ̄i n̄wala nga ndila i songo lulamaho. U ya nga muɔ̄odisisi dzina ɔ̄i ɔ̄i na zwilinganyisi zwa phindulelo u bva kha luambo lwa Tshivenda. Zwezwo muñwali o vha a tshi nga vha o ita zwavhuɔ̄i nga u shumisa zwone vhuimoni ha dzinalipambwa ɔ̄i. Izwi zwo vha zwi tshi do sia o shumisa madzina a fanaho na khaladzi, mukomana kana murathu wa mbeu ya tshifumakadzi sa dzone t̄halutshedzo. Honeha vhunga dzinalipambwa ɔ̄i ɔ̄o no ɔ̄i vha hone zwo vha zwi tshi ɔ̄o vha zwavhuɔ̄i arali ɔ̄o n̄walwa sa zwine ɔ̄a buliswa zwone. Izwi zwo vha zwi tshi ɔ̄o amba uri ɔ̄i n̄walwe sa **sisita** vhunga ɔ̄i tshi bulwa ɔ̄o swaiwa. In̄we khanganyiso i bva fha ɔ̄a he muñwali a sumbedza **ma-** sa thangi ya vhunzhi ha dzina ɔ̄i, zwa vho amba uri a hu khou ambiwa nga ha khaladzi. Izwi zwi vho ɔ̄isa khumbulelo ya uri a nga vha a tshi khou amba nga ha muongi kana muthu wa tshifumakadzi o t̄anganedzaho lutendo lwa Tshikhriste. Zwezwo muɔ̄odisisi u vhona

zwauri nga nḡa ha u swaya dzinalipambwa illi, muḡwali o vha o tea o nea thalutshedzo yo ṡḡḡavhuwaho zwi tshi tevhedza masia ane dzinalipambwa ili ḡa shumiswa khao.

(41) tshiteidzhi dzin stage (Tshikota, 2006:78)

Ḳema *tshiteidzhi* yo ḡwalwa nga maḡḡere o tou swifhadzwaho. Tshivhumbeo tshṡṡuku tsho thoma nga u sumbedza thinwaipfi ine ḡa wela khayoyine ya vha dzina zwo sumbedzwa nga u shumisa pfufhifhadzo *dzin*. ṡḡḡalutshedzo ya dzinalipambwa ili yo shumisa tshilinganyisi tsha phindulelo tsha Tshiisimane, *stage*.

Kuḡwalele kwaḡo kwo dzula nga ngona musi ho lavheleswa ṡḡoḡea dza mofolodzhi wa Tshivendḡa. ṡḡḡalutshedzo yo ḡewaho na yone yo dzula zwavhuḡi lune i nga si kanganyisa vhashumisi. Vhubvo na ṡḡḡṡṡuwedzo zwa dzinalipambwa ili ndi luambo lwa English. Hu na vhushaka vhu re khagala kha kubulele kwa dzinalipambwa na tshilinganyisi tsha phindulelo.

Ḳone ḡi ḡi vha na khanganyiso ye muḡoḡisisi a i vhona. Khaedu iyi i kha u sa swaiwa haḡo. Izwi zwi nga kanganyisa vhashumisi kha kuḡwalele kwaḡo vhunga ḡi tshi tea u ḡwalwa nga ḡḡila ya kuvhumbelwe kwaḡo. Thandululo ya khaedu iyi ndi ya uri musi hu tshi dzheniswa maipfi kha ṡḡḡalusamaipfi, a tea u swaiwa ho teaho u itela uri vhashumisi vha ḡivhe ḡḡila kwao ya kuḡwalele kwa luambo lwo shumiswaho, lune afha lwa vha lwa Tshivendḡa.

(42) phalamennde dzin parliament (Tshikota, 2006:60)

Tshidzheniswa tsha u ranga u bva kha ḡema phalamennde, yo ḡwalwaho yo tou swifhadzwa, tsho sumbedza uri i wela kha kilasi ya 9 ya *n-* fhasi ha tshipiḡa tsha muambo tsha dzina. Tshiteḡwa tsha vhuvhili kha tshivhumbeo tshṡṡuku ndi ṡḡḡalutshedzo yo itwaho nga u shumisa ipfi ḡa Tshiisimane *parliament* sa tshilinganyisi tsha phindulelo.

ṡḡḡalutshedzo ya dzinalipambwa ili yo dzula zwavhuḡi. Kuḡwalele kwaḡo na kubulelwe kwa hone zwi sumba uri dzinalipambwa ili ḡi na vhubvo na ṡḡḡṡṡuwedzo u bva kha luambo lwa Tshiisimane. Naho kuṡḡalutshedzele kwa dzinalipambwa ili ku sa xedzi, hu na zwine zwa kanganyisa kha kuḡwalele kwaḡo.

Muṭoḍisisi u khou vhona kuṅwalele na kubulele kwaḷo zwi tshi vhonele zwi sa tou anana zwavhuḍi. Izwi zwo bva khauri musi ḷi tshi bulwa ḷi vha ḷo vhwela luswayo fhasi ha leḍere, zwa vho amba uri ḷi ṅwalwe sa **phalamennde**. Zwiṅwe ndi zwauri muṅwali o vha a tshi ḍo vha o tou ṅaṅa u thusa vhashumisi arali o vha o sumbedza kiḷasi ine dzinaḷipambwa ili ḷa wela fhasi hayo u itela uri vha kone u ḷi shumisa zwavhuḍi na musi ḷi kha tshivhumbeo tsha vhonele.

(43) tshipinitshi *dzin* spinach (Tshikota, 2006:78)

Nga murahu ha u ṅwala ḷema nga maḷeḍere o swifhadzwaho na u sumbedza uri i wela kha tshipiḍa tsha muambo tsha dzina, ho shumiswa pfufhifhadzo **dzin**, muṅwali o shumisa *spinach* sa tshilinganyisi tsha phindulelo. Dzinaḷipambwa ili ḷo ṅwalwa ḷi songo swaiwa, nahone izwi zwi a ṅanganedzea kha kuṅwalele kwa madzina a Tshivenda. A hu na hune dzinaḷipambwa ili ḷa tea u swaiwa hone musi ho lavheleswa na zwine ḷa buliswa zwone. ḷi na vhubvo na ṅuṅhuwedzo u bva kha luambo lwa Tshiisimane. Musi ḷi tshi bulwa ḷi pfala ḷi na vhushaka na ḷa Tshiisimane ḷo shumiswaho sa tshilinganyisi tsha phindulelo.

Muṭoḍisisi o vhona uri muṅwali o ḷi ṅwala zwavhuḍi ngauri a ḷi ṅoḍi u swaiwa nahone na kubulele kwaḷo a ku kanganyisi vhashumisi.

Kha Van Warmelo (1989) na hone, hu na madzinamapambwa a si na tswayo. Hone ho topolwa ḷi re afho fhasi:

(44) bitiruthi 9 (Eng.) beetroot (Van Warmelo, 1989:13)

ḷema *bitiruthi* yo ṅwalwa nga maḷeḍere masekene ya dovha ya sumbedzwa i tshi wela kha kilasi 9, ya n-. Ho sumbedzwa na zwauri ḷema iyi i bva kha luambo lwa English nga u shumisa pfufhifhadzo **Eng** vhukati ha zwitangeledzi. ṅhalutshedzo yo ṅewa nga tshilinganyisi tsha phindulelo tshine tsha vha *beetroot*.

ḷone ḷo ṅwalwa ho tevhedzwa mofolodzhi wone wa Tshivenda, nahone izwi zwi kha ngona. Musi ḷi tshi bulwa ḷi na muungo u elanaho na wa ḷa Tshiisimane ḷo shumiswaho sa tshilinganyisi tsha phindulelo. Izwi zwi mbo ḍi sumba uri vhubvo na ṅuṅhuwedzo zwaḷo zwi bva kha Tshiisimane. Dzinaḷipambwa ili ḷi khaedu ine ya nga khakhisa vhashumi.

Khaedu i bva kha u sa swaiwa haḽo. ḽo ṅwalwa ḽi songo swaiwa lune ḽa vho fhambana na ṅdila ine ḽa bulwa ngayo. Zwenezwo muṭoḽisisi u vhona ḽi songo dzula nga ngona. Thandululo ya khanganyiso iyi ndi ya uri ḽi tea u ṅwalwa ḽo swaiwa hu tshi tevhedzwa ṅdila ine ḽa bulwa ngayo. Nga ṅṅha ha izwo ledere hna ḽone ḽi tea u bviswa uri dzinaḽipambwa ḽi ḽi ṅwalwe sa *bitiruṅi*.

(45) dirili 9 (Eng.) drill (Van Warmelo, 1989:22)

Nga murahu ha tshivhumbeo tshihulwane *dirili* muṅwali o thoma nga u sumbedza kiḽasi 9 sa yone ine dzinaḽipambwa ḽi ḽa wela khayoy. U bva afho o ṅwala pfufhifhadzo *Eng* u sumbedza luambo lwe dzinaḽipambwa ḽi ḽa bva khalwo. Tshiteṅwa tsha vhuraru tsho ṅekedza ṅhalutshedzo ya dzinaḽipambwa ḽi o shumisa *drill* sa tshilinganyisi tsha phindulelo.

ṅhalutshedzo ya dzinaḽipambwa ḽi a i kanganyisi, nahone a hu na ṅhoḽea ya u engedza zwiṅwe uri i kone u pfala kha vhashumisi. Mofolodzhi na kubulele kwa dzinaḽipambwa ḽi zwi sumba ḽi tshi bva kha luambo lwa Tshiisimane vhunga ḽi tshi elana na ḽa Tshiisimane ḽo shumiswaho sa tshilinganyisi tsha phindulelo. Hone dzinaḽipambwa ḽi ḽi na khaedu kha vhashumisi.

Khaedu ndi ya uri ḽo ṅwalwa ḽi songo swaiwa. Kuṅwalele uku ku nga kanganyisa vhashumisi musi vha tshi vho ḽi ṅwala vhunga ku sa anani na kuṅwalele kwa madzina a Tshivenda. Zwenezwo muṭoḽisisi u khou dzinginya uri dzinaḽipambwa ḽi ḽi tea u ṅwalwa ḽo swaiwa.

MAWANWA

Afha ndi he ha wanala uri madzinamapambwa o topolwaho afho ṅṅha o sumbedzwa vhubvo hao a dovha a ṅekedzwa ṅhalutshedzo dzi si na khanganyiso. Ndi he ha wanala uri khaedu i re hone i kha kuṅwalele kwao zwi tshi kwama mupeleṅo vhunga oṅhe a songo swaiwa ngauri kuṅwalele kwa dzinaḽipambwa ndi kune kwa tevhedza muungo waḽo. Dzinaḽipambwa ḽi fanaho na *phalamendeḽo* ṅwalwa ho tevhedzwa kubulelwe kwaḽo kha nyandadzamafhungo na kuṅwalele kwaḽo kha mutevhe wa maipfi a bvaho kha Muhasho wa Vhutsila, Mitambo na Mvelele, fhedzi zwi nga vha zwavhuḽi kha mugudi wa luambo uri a ḽivhe kuṅwalele kwaḽo zwi tshi bva kha muungo waḽo musi ḽi tshi bulwa nga luambo lwa Tshiisimane.

4.2.6 Madzinamapambwa mbumbano

Thalusamaipfi dzo topolwaho dzi na madzinamapambwambumbano. Tsumbo mbili dza u thoma dzo topolwa kha Tshikota (2006) na hone dzo saukanywa afho fhasi:

(46) vhuimafulaimatshini *dzin* airport (Tshikota, 2006:85)

Lema *vhuimafulaimatshini* yo nwalwa nga maledere o swifhadzwaho ya dovha ya sumbedzwa sa dzina nga u shumisa pfufhifhadzo *dzin*. Thalutshedzo ya hone yo shumisa *airport* sa tshilinganyisi tsha phindulelo.

Kuñwalele kwa dzinalipambwa ili ku a tangedzea musi ho lavheleswa mofolodzhi wa Tshivenda. Lo vhumbiwa u bva kha luambo lwa Tshivenda na Tshiisimane. Lo vhumbiwa nga tshipida tsha Tshivenda *vhuima*, tshi ambaho fhethu ha u ima kana u kavha, na dzina *fujaimatshimi* lo bvaho kha la Tshiisimane, *flying machine*. Madzina aya vuvhili hao ha elani na luthihi musi a tshi bulwa, fhedzi thalutshedzo dzao dzi khagala kha vhashumisi.

Mawanwa a mutodisisi afha ndi a uri dzinalipambwa ili, naho kuñwalele na kubulele kwa lo ku sa elani na kwa lo shumiswaho sa tshilinganyisi tsha phindulela li na khanganyiso kha vhashumisi vha thalusamaipfi, zwenezwo a hu na tshanduko ine ya tea u itwa khalo.

(47) vaterepasi *dzin* spirit level (Tshikota, 2006:82)

Lema *vaterepasi* yo nwalwa nga u swifhadzwa ya dovha ya sumbedzwa i fhasi ha tshipida tsha muambo tsha madzina. Thalutshedzo ya hone yo shumisa dzina la Tshiisimane la maipfi mavhili, *spirit level*.

Kuñwalele kwa dzinalipambwa ili ndi kwavhudi ngauri ho tevhezwa kupeletele kwao kwa Tshivenda na muungo wa kubulele kwa lo.

Dzinalipambwa ili li na vhubvo na thuthuwedzo ya luambo lwa Afrikaans ngeno lo newa thalutshedzo nga luambo lwa Tshiisimane. Izwi ndi zwone zwo vhangaho uri miungo na kuñwalele kwa madzina aya mavhili zwi sa vhe na vhushaka.

Khanganyiso ine ya vha hone kha dzinalipambwa ili ndi ya uri mushumisi a sa divha vhubvo ha dzinalipambwa ili a nga fhedza o guda luambo nga ndila i songo dzudzanyeaho. Zwenezwo mutodisisi u vhone thandululo i tshi nga diswa nga u

sumbedza uri dzinalipambwa ili lo bva kha luambo lwa Tshivhuru nga u shumisa pfufhifhadzo ine muñwali a vhona yo tea nahone yo sumbedzwa na kha tsumbatshitaila. Izwi zwi nga itwa kha madzina ane vhubvo hao a si vhe Tshiisimane fhedzi vhunga thalusamaipfi iyi i ya Tshivenda na Tshiisimane.

Kha thalusamaipfi ya Van Warmelo (1989) hu na dzinalipambwa mbumbano li tevhelaho:

(48) tshikolobulasi 7 (So. sekonopolase) urban location (Van Warmelo, 1989:404)

Lema **tshikolobulasi** yo ñwalwa nga maledere masekene. Tshidzheniswa tsha u thoma kha tshivhumbeo tshituku tsho thoma nga u sumbedza uri i wela fhasi ha kilasi 7 ine ya vha ya tshi-. U bva afho ho ñekedzwa tshilinganyisi tsha phindulelo tsha luambo lwa Sesotho. Izwi zwo sumbedzwa nga pfufhifhadzo So, yo tevhelwaho nga dzina *sekonopolase*, tshine a tshi nga do ambeswa nga hatsho sa izwi ngudo iyi yo livhana na nyambo dza Tshivenda na Tshiisimane.

Zwi tshi da kha kuñwalele dzinalipambwa ili li kha ngona. Kubulelwe kwa lo kwo fhambana tsho the na kwa luambo lwa Tshiisimane lwe la fhindulelwa khalwo. Musi li tshi bulwa li pfala lo dzhia muungo wa madzina mavhili a luambo lwa Afrikaans ane a vha *skool*, line khalo ha bva *tshikolo*, na *plaas*, le khalo ha bva *bulasi*. Ndi kha enea madzina mavhili hune la vhonala lo vhumbwa li tshi bva hone.

Khanganyiso yo vhonwaho nga mutodisisi ndi ya uri ho sumbedzwa uri dzinalipambwa ili li na vhubvo na thuthuwedzo ya luambo lwa Sesotho ngeno na lwone lu tshi vhonala lwo di tou li pamba kha Tshivhuru. Na henefha thandululo yo vha i tshi nga kona u vha hone nga u sumbedza uri dzina ili li bva kha luambo lwa Afrikaans. Izwi zwi bvisa khanganyiso kha mushumisi vhunga a tshi do zwi divha uri lone lo bva kha Tshivhuru la thalutshedzwa nga Tshiisimane. Izwi zwi amba uri muñwali o vha o tea o shumisa pfufhifhadzo Afr u itela u leludzela vhashumisi.

Thalutshedzo ya *tshikolobulasi*yo thoma nga u sumbedza kilasi ine dzinalipambwa ili la wela fhasi hayo. U bva afho ho ñekedzwa tshilinganyisi tsha phindulelo tsha luambo lwa Sesotho. Izwi zwo sumbedzwa nga pfufhifhadzo So, ha kona u ñekedzwa tshilinganyisi tsha phindulelo tsha luambo lwonolwo. Tshine a tshi nga do ambeswa

nga hatsho sa izwi ngudo iyi yo livhana na nyambo dza Tshivenda na Tshiisimane. Dzinalipambwa mbumbano ili lo bva kha madzina mavhili a Tshiisimane ane a vha *urbanna location*. Naho muungo walo u sa elani na madzina aya a Tshiisimane, lone li vhonala lo vhumbwa nga madzina mavhili, la Tshiisimane, *school*, na la Afrikaans *plaas*. Kuñwalele na kubulele kwalo ndi zwavhudi ngauri zwo tevhedza thodea dza luambo lwa Tshivenda, fhedzi muñwali o vha o tea o sumbedza vhubvo ha dzina la vuhvhili, *plaas*, sa zwe a ita kha la Sesotho sa izwi thalusamaipfi iyi i ya Tshivenda na Tshiisimane. Thodisiso iyi yo lavhelesa na khaedu dzi fanaho na yenei, hune madzinamapambwa manwe a si sumbedzwe uri a bva kha nyambo dzo tou tanganyiswaho. Mushumisi a songo konaho u vhona khanganyiso iyi u fhedza o no xela, a si tsha divha uri dzinalipambwa ili lo vhumbwa hani sa izwi madzina *urban* na *location* a sa vhonali sa tshipida tsha dzinalipambwa ili.

Zwe mutodisisi a zwi wana kha madzinamapambwambumbano ndi zwauri a nga kona u vhumbwa e maswa kha luambolupambi kana a vha na muungo u elanaho na wa luambo lwe a pambwa khalwo. Zwa ndeme ndi zwauri a tea u vha o ñwalwa ho tevhedzwa milayo ya kuñwalele kwa Tshivenda nga u tevhedza silabulu dzo teaho. Zwine thodisiso iyi ya toda u swikela ndi zwauri vhusika thalusamaipfi vhu tea u dzhiela nzhele khaedu iyi sa inwe i re kha thalusamaipfi dzo topolwaho.

(49) tshikurudiraiva dzin screw driver(Tshikota, 2006:77)

Lema yo ñwalwa yo tou swifhadzwa, zwa ita uri i kone u vhonala i khagala kha tshivhumbeo tshihulwane. Tshidzheniswa tsha u ranga kha tshivhumbeo tshituku tsho sumbedza uri lema iyi ndi dzina. Thalutshedzo ya dzinalipambwa *tshikurudiraiva* yo ñekedzwa nga madzina mavhili a Tshiisimane, *screw* na *driver*.

Kha kuñwalele kwa dzinalipambwa ili zwothe zwi vhonala zwi kha ngona musi ho lavheleswa kuvhumbelwe kwa maipfi a Tshivenda. Kutalutshedzele kwa hone na kwone kwo dzula zwavhudi lune ku nga si kanganyise vhashumisi. Dzinalipambwa ili li na vhubvo na muungo u bva kha luambo lwa Tshiisimane. Muungo walo musi li tshi bulwa u tou khawhisa tshothe uri dzinalipambwa ili li bva kha Tshiisimane vhunga miungo ya hone i tshi elana vhukuma. Dzinalipambwa ili a li na khanganyiso, zwenezwo a hu na thodea ya u li shandukisa vhunga lo dzula nga ndila i tanganedzeaho nahone li tshi shumisea.

MAWANWA

Zwe muṭoḍisisi a zwi wana kha madzinamapambwambumbano ndi zwauri a nga kona u vhumbwa e maswa kha luambolupambi kana a vha na muungo u elanaho na wa luambo lwe a pambwa khalwo. Zwa ndeme ndi zwauri a tea u vha o ṅwalwa ho tevhedzwa milayo ya kuṅwalele kwa Tshivenda nga u tevhedza silabulu dzo teaho. Honeha, arali dzinalipambwambumbano lo shumiswa, muṅwali u tea u dovha a sumbedza vhubvo halo arali o shumisa luṅwe luambo lune lu si vhe Tshivenda kana Tshiisimane sa dzone nyambo dzo lavheleswaho kha ṭhoḍisiso iyi.

4.2.7. Madzinamapambwa a re na haifeni

Kha ṭhalusamaipfi idzi mbili dza nyambombili dzo topolwaho u itela ngudo iyi a ho ngo wanala madzinamapambwa a re na haifeni. Mawanwa a muṭoḍisisi afha ndi a uri naho haifeni dzi songo shumiswa, vhaṅwali vha ṭhalusamaipfi idzi vho ṅwala madzinamapambwa a silabulu dzi fhiraho nthihi, u fana na madzinamapambwambumbano nga ṅdila yavhuḍi.

MAWANWA

Afha kha itshi tshiteṅwa ho wanala uri kha ṭhalusamaipfi dzo topolwaho a ho ngo wanala madzinamapambwa a re na haifeni, zwenezwo a hu na ndulamiso ine ya tea u itwa. U ya nga milayo ya kuṅwalele na kupeletele ya luambo lwa Tshivenda ya 2019, u shumisa haifeni a zwo ngo tsha tou themedelwa, ndi ngazwo madzinamapambwa a re na haifeni hu si na, nga zwenezwo, vhaṅwali vha ṭhalusamaipfi idzi dzo topolwaho vho shuma zwavhuḍi kha sia ili.

4.2.8. Madzinamapambwa a si na haifeni

Madzinamapambwa o topolwaho kha ṭhalusamaipfi dzo nanguludzwaho kha ngudo iyi ho ngo fhandekanywa nga haifeni. Mbuno iyi yo khwaṭhisedzwa nga tsumbo dzi re afho fhasi. Afho fhasi ho ṅewa tsaukanyo ya madzinamapambwa a si na haifeni u bva kha Tshikota (2006):

(50) vhuimafulaimatshini *dzin* airport (Tshikota, 2006:85)

Kha tshivhumbeo tshihulwane dzinalipambwa **vhuimafulaimatshini** lo ṅwalwa nga maḷedere o tou swifhadzwaho. Kuṅwalele uku ndi kwavhuḍi vhunga ku tshi thusa vhashumisi u kona u topola madzina kana jema. Kha tshivhumbeo tshiṭuku na hone

ho shumiswa pfufhifhadzo ya u sumbedza uri lema yo shumiswaho i wela kha tshipida tsha muambo tsha madzina.

Dzinalipambwa ili lo nwalwa na u talutshedzwa nga ndila i pfalaho kha vhashumisi, naho ho tou shumiswa tshilinganyisi tsha phindulelo fhedzi ngauri ho tevhedzwa ndila dza kupeletele dza Tshivenda ha dovha ha si shumiswe haifeni vhunga dzi si tsha shumiswa kha kuwalele kwa musalauno. Thuthuwedzo yalo i bva kha Tshivenda na Tshiisimane nge ha shumiswa *vhuima*, u bva kha Tshivenda, na *fulaimatshini* u bva kha Tshiisimane. Izwi zwi amba uri kubulelwe kwalo ku na thuthuwedzo ya nyambo idzi vhuvhili hadzo, lune hu si vhe na lune lwa vhonala lu tshi nga lu na maanda u fhira luwe.

Dzinalipambwa ili a li na khanganyiso vhunga lo nwalwa nga ndila i tangedzeaho kha luambo lwa Tshivenda. Muwali o li nwala na u li talutshedza nga ndila ine li nga si kanganyise vhashumisi.

(51) gudufuraidei (dzi) *dzin* Good Friday(Tshikota, 2006:24)

Lema **gudufuraidei** yo nwalwa nga u tou swifhadzwa. Tshidzheniswa tsha u thoma kha tshivhumbeo tsha u thoma tshi sumbedza uri dzinalipambwa ili li wela kha vhunzhi, li thoma nga thangi **dzi-**. Izwi zwo sumbedzwa nga u vhea thukhufhadzo dzi vhukati ha zwitangedzi. Tshitehwa tshi tevhelaho tshi sumbedza lema iyi i tshi wela fhasi ha tshiga tsha muambo tsha madzina. Tshipida tsha u khunyeledza ndi tsho neaho thalutshedzo ya dzinalipambwa ili ya *Good Friday* u bva kha luambo lwa Tshiisimane.

Dzinalipambwa ili lo nwalwa nga Tshivenda tsho tambaho. Thalutshedzo yalo i khagala lune na vhashumisi vha thalusamaipfi iyi vha nga si kanganyiswe. Lo vhubwa nga u tanganyisa maipfi mavhili o bvedzaho dzina la *Good Friday*. Maipfi eneo ndi *Good* na *Friday*. Kuvhumbelwe na kubulelwe kwalo zwi sumba li na vhubvo na thuthuwedzo u bva kha Tshiisimane.

Dzinalipambwa ili lo nwalwa li si na haifeni. Naho zwo ralo mutodisisi ha vhoni hu na zwine zwa nga kanganyisa vhashumisi vha thalusamaipfi iyi. Izwi zwi amba uri kuwalele kwalo ku a tangedzea ngeno na thalutshedzo ya hone i khagala.

(52) thaiphiraithadzin typewriter(Tshikota, 2006:71)

Tshivhumbeo tshihulwane tsho khethulula lema kha tshivhumbeo tshikutu nga u shumisa maledere o tou swifhadzwaho. Tshitehwa tsha u thoma tsha tshivhumbeo tshikutu tsho ranga nga u sumbedza uri lema iyi i wela kha thinwaipfi ya dzina. Tshitehwa tsha thalutshedzo tsho shumisa dzina *typewriter* sa tshilinganyisi tsha phindulelo.

Dzinalipambwa ili lo nwalwa nga Tshivenda tshi tangedzeaho ngauri ho tevhedzwa ndila kwao dza kupeletele kwa Tshivenda, ha dovha ha si shumiswe haifeni dzine kha kuñwalele kwa ano maduvha a dzi tsha shumiswa.

Li na thuthuwedzo na vhubvo ha luambo lwa Tshiisimane vhunga li tshi pfala na u vhonala li tshi elana tshothe na lo shumiswaho sa tshilinganyisi tsha phindulelo.

Zwi tshi da kha khanganyiso, mutodisisi u khou vhona dzinalipambwa ili lo dzula na u thalutshedzwa nga ndila i leluwaho kha vhashumisi. Zwenezwo a hu vhonali hu na zwiñwe zwine zwa nga itwa u disa tshanduko. Hone liñwe li elanaho nalo naho hu na phambano ya vhubvo ndi li tevhelaho:

(53) khaphuthendelekhi dzin floating trophy(Tshikota, 2006:71)

Nga murahu ha u nwalwa lema nga maledere o tou swifhadzwaho muñwali o sumbedza uri i wela kha thinwaipfi ya dzina. U bva afho ho tevhela thalutshedzo yo shumisaho litaluli na dzina u bva kha Tshiisimane, *floating trophy*.

Kuñwalele kwa hone ndi kwavhudi ngauri ku a tendelana na kuvhumbelwe kwa madzina a Tshivenda. Kutalutshedzele kwalo na kwone ku khagala lune vhashumisi vha nga si vhe na thaidzo kha u li nwalwa na u li bula. Li na thuthuwedzo ya nyambo mbili, Tshiisimane na Tshivenda. Afha ho shumiswa dzina *khaphu*, u bva kha la Tshiisimane line la vha *cup*, na la Tshivenda line la vha thendeleki zwi tshi amba khaphu i no tendeleka u bva kha muthu u ya kha muñwe. Vhubvo halo ndi hone ho vhangaho uri li dzhie miungo na kuñwalele zwi bvaho kha nyambo mbili. Iyi ndi tsumbo ya uri zwi a konadzea uri hu si vhe na u milwa ha luambo nga luñwe musu hu tshi vhubwa madzinamapambwa vhunga afha Tshivenda na Tshiisimane zwo tamba zwipida zwi edanaho.

Naho dzinalipambwa ili lo vhubwa nga zwipida zwivhili, li a shumisea na musu li si na haifeni. Na henefha muhwali o ita mushumo u tlanganedzeaho zwi tshi kwama u shumisea ha dzinalipambwa ili.

MAWANWA

Afha kha kuhwalele, vhubvo na miungo ya madzinamapambwambumbano zwo dzula nga ndila i tlanganedzeaho. Muqodisi o wanulusa uri zwi a konadzea uri madzinamapambwa a vhubwe ho tevhezwa nyambo mbili. Tsumbo ndi ya madzinamapambwa a ngaho sa vhuimafulaimatshini na khaphuthendelekhi o vhubwaho nga tlanganelano ya Tshivenda na Tshiisimane.

4.2.9. Madzinamapambwa a si na muungo wa u pambiwa

Talusamaipfi dzo topolwaho dzi na madzinamapambwa a si na muungo wa u pambiwa. Izwi zwi amba uri kubulelwe kwao kwo fhambana na kwa ayo e a shumiswa u nea tlatshedzo kana zwilinganyisi zwa phindulelo.

(54) muneri 1 (Afr.meneer;obsol.except to express contempt or under Tsonga influence) missionary (Van Warmelo,1989:226)

Muneri ndi dzinalipambwa la klasa 1, ya **mu-** sa zwe tshivhumbeo tshitu tsha sumbedza. Dzinalipambwa ili li bva kha luambo lwa Tshivhuru. Izwi zwi vhoneka nga tshukhufhadzo *Afr* yo vhwaho vhukati ha zwitangeledzi. Kha tlatshedza yalo ho shumiswa dzina *meneer* sa tshilinganyisi tsha phindulelo. Tlatshedzo iyi yo tlangavhudzwa nga u shumisa fhungo na u sumbedza zwine la amba kha luambo lwa Xitsonga.

Dzinalipambwa ili lo nwalwa nga ndila kwae ngauri lo tevhezwa thodea dza kuvhumbelwe kwa maipfi a Tshivenda. Vhubvo na tshuthuwedzo zwalo zwi kha luambo lwa Tshiisimane. Tlatshedzo yalo yone a i xedzi vhunga hu tshi vhoneka hu na vhusaka na la Tshivhuru, *meneer*, naho kubulelwe kwa hone ku sa tou vha tsini tshothe.

Khanganyiso ndi ya uri naho lo nwalwa zwavhudi, vhashumisi vha nga vha na thaidzo kha u li shumisa sa izwi kubulelwe kwalo ku sa elani tshothe na kwa ilo lo li tshuthuwedzaho la Tshivhuru. Afha muhwali o mbo di nea thandululo nga u sumbedza

vhubvo haḷo. Maitele aya ndi one ane a ṭoḷea kha ṭhalusamaipfi iyi u itela uri vhashumisi vha si vhe na u kanganyisea kha u ḍivha vhubvo ha madzinamapambwa.

(55) phuthumennde9 (Eng.) portmanteau, suitcase (Van Warmelo, 1989:313)

Dzinalipambwa *phuthumennde*ḷo sumbedzwa ḷi tshi wela kha kilasi 9, ya **n-**, ine muḥwali o i sumbedza sa tshipiḍa tsha tsumbatshitaila tshawe. Ho shumiswa na pfufhifhadzo *Eng* u itela u sumbedza vhubvo ha dzinalipambwa ḷi. Ṭhalutshedzo yaḷo yo shumisa zwilinganyisi zwa phindulelo zwivhili, *portmanteau* na *suitcase*.

Nḍila yedzinalipambwa ḷi ḷa ḥwalwa ngayo yo dzula zwavhuḍi lune mushumisi a nga kona u ḷi shumisa. Naho kubulelwe kwaḷo ku tshi vhoneḷa ku sa tou vha tsini tshoṭhe na kwa tshilinganyisi tsha phindulelo tsha u thoma, *portmanteau*, ṭhuṭhuwedzo na vhubvo ha luambo lwa Tshiisimane kha dzinalipambwa ḷi zwone zwi a vhoneḷa.

Dzinalipambwa ḷi ḷi na khaedu kha vhashumisi. Khanganyiso ya hone ndi ya u shumiswa ha *suitcase* sa tshilinganyisi tsha phindulelo. *Phuthumennde* na *suitcase* a si tshithu tshithihi naho zwi tshi elana. U tandulula khanganyiso iyi muḥwali o vha a tshi nga ḍi tou shumisa fhungo sa kwhaṭhisedzo ya *phuthumennde*. Izwi zwo vha zwi tshi ḍo amba uri a shumise tshilinganyisi tsha phindulelo a dovhe a inge nga u ḥea ṭhalutshedzo ya dzinalipambwa nga fhungo ḷipfufhi. Huḥwe na u shumisa ipfi kha mutaladzi sa tsumbo zwi a thusa vhashumisi u pfesesa ṭhalutshedzo

Kha ṭhalusamaipfi ya Tshikota (2006) ho topolwa madzinamapambwa a tevhelaho:

(56) **vhili** (ma) dzin wheel (Tshikota, 2006:84)

Kha tshivhumbeo tshihulwane ho shumiswa maḷeḍere o swifhadzwaho u ḥwala ḷema. Tshidzheniswa tsha u thoma kha tshivhumbeo tshiṭuku tsho sumbedza thangi ya vhnzhi ya ḷema. Ho dovha ha sumbedzwa uri ḷema iyi i wela kha tshipiḍa tsha muambo tsha madzina nga u shumisa **dzin** sa pfufhifhadzo. Ṭhuṭhuwedzo ya Tshiisimane sa luambo lwe dzinalipambwa ḷi ḷa bva khalwo na yone i a vhoneḷa. Ṭhalutshedzo yo shumisa *wheel* sa tshilinganyisi tsha phindulelo. Dzinalipambwa ḷi ḷo ḥwalwa zwavhuḍi nahone zwine ḷa amba a zwi xedzi mushumisi. Miungo ya madzina aya a i fani, zwo bva kha uri dzinalipambwa mathomele a kubulelwe kwao a fhambane. Fhedzi khanganyiso iyi a si ine ya nga khakhisa mushumisi vhunga ṭhalutshedzo ya ḷema i khagala.

(57) mutshaenidzin Chinese vegetable (Tshikota, 2006:50)

Ḳema yo ḥwalwa yo tou swifhadzwa, ha tevhela pfufhifhadzo dzin sa tshidzheniswa tshi sumbaho uri i wela kha tshipiḍa tsha muambo tsha dzina. Ṭhalutshedzo yo shumisa dzina *Chinese Spinach* Ḳi re na zwipiḍa zwivhili. Kuṭalutshedzele na kuḥwalele zwo shumiswaho afha zwo kuna.

DzinaḲipambwa Ḳi Ḳi vhonala Ḳi na vhubvo na ṭhuṭhuwedzo u bva kha luambo lwa Tshiisimane. Miungo ya madzina aya mavhili a i elani. Izwi zwo bva kha uri dzinaḲipambwa Ḳo tou dzhia tshipiḍa tshithihi fhedzi tsha Ḳo shumiswaho u Ḳi ṭalutshedza. Tshipiḍa itshi ndi tsha u thoma tsha *Chinese*.

Mawanwa a muṭodisisi ndi a uri naho hu na hune kubulelwe kwa madzina aya ku si fane, a hu vhonali hu tshi nga vha na khanganyiso kha mushumisi vhunga ṭhalutshedzo ya dzinaḲipambwa i khagala. Izwi wi amba uri kuḥwalele na ṭhalutshedzo zwo itwa nga ḥdila ine ya lelutshela vhashumisi vha ṭhalusamaipfi iyi.

(58) bigiri dzin cup, mug, goblet (Tshikota, 2006:6)

Tshivhumbeo tshihulwane tsho fhambanya Ḳema na tshivhumbeo tshiṭuku nga u ḥwala Ḳema nga maḲedere o swifhadzwaho. Muḥwali o dovha a sumbedza uri Ḳema iyi i wela fhasi ha thinwaipfi ya dzina. Ṭhalutshedzo yo shumisa zwilinganyisi zwa phindulelo u bva kha luambo lwa Tshiisimane.

Kuḥwalele na kubulele kwa dzinaḲipambwa Ḳi zwi a ṭanganedzea ngauri muḥwali o tevhedza ṭhodea dza kuvhumbelwe kwa madzina a Tshivenda. Kuṭalutshedzele kwa dzinaḲipambwa Ḳi na kwone ku nga si kanganyise vhashumisi vhunga ho shumiswa zwilinganyisi zwa phindulelo zwi fhiraho tshithihi lune vhashumisi vha nga kona u pfesesa zwi khou ṭalutshedzwaho nga ḥdila yo ṭandavhuwaho. DzinaḲipambwa Ḳi naho Ḳo ṭalutshedzwa nga Tshiisimane, Ḳi na vhubvo na ṭhuṭhuwedzo u bva kha luambo lwa Tshivhuru. Izwi ndi zwone zwo itaho uri Ḳi bulwe na u ḥwalwa Ḳi si na vhushaka na madzina a Tshiisimane o Ḳi ṭalutshedzaho. Izwi zwi a ḍisa khanganyiso kha vhashumisi.

Khanganyiso i re afha ndi ya uri muḥwali ho ngo bvisela khagala uri dzinaḲipambwa Ḳi Ḳo bva kha luambo lwa Tshivhuru. Vhunga ṭhalusamaipfi iyi i ya luambo lwa Tshivenda na Tshiisimane, hu na khonadzeo ya uri muḥwali a si kone u pfesesa uri o ḍa hani.

Zwenezwo muṭodisisi u khou dzinginya zwauri kha ṭhalusamaipfi ya lushaka ulu zwi a vha zwavhuḍi uri muṅwali a sumbedze vhubvo ha dzinalipambwa. Izwi zwi amba uri muṅwali o vha a tshi nga thusesa vhashumisi nga u sumbedza uri dzinalipambwa ililo bviswa kha ḵa Tshivhuru ḵine ḵa vha *beker* u itela uri vhashumisi vha ḍivhe uri hu na luambo lwa vhuraru lwo dzhenelelaho.

(59) fodo (dzi) dzin camera (Tshikota, 2006:20)

Muṅwali o ranga nga u sumbedza uri ḵema **fodo** ndi dzina ḵine ḵa wela fhasi a kilasi 10 ine ya vha **dzi-**. Izwi zwo itwa nga u shumiswa pfufhifhadzo ya thangi dzi vhukati ha zwitangedzi na *dzin*. Ṭhalutshedzo yo shumiswaho ndi ya tshilinganyisi tsha phindulelo tsha luambo lwa Tshiisimane, *camera*.

Dzinalipambwa ili ḵo ṅwalwa nga ṅdila yone ine madzina a Tshivenda a tea u vhumbwa ngayo. Muungo na kuṅwalele kwaḵo a zwi na vhushaka na ḵa Tshiisimane ḵo shumiswaho sa tshilinganyisi tsha phindulelo. Izwi zwo bva kha uri ḵo vhumbwa ho tevhedzwa ḵiti *foda* na tshibveledzwa tshaḵo tshine nga Tshiisimane tsha pfi *photo*, hu tshi ambwa tshinepe.

Khaedu ine ya nga vha hone ndi ya uri vhashumisi vha nga kundelwa u pfesesa ṭhalutshedzo arali vha si vhashumisi vha luambo lwa Tshivenda. Zwenezwo muṭodisisi u khou dzinginya uri hune zwa konadzea muṅwali wa ṭhalusamaipfi a nga shumisavho na dzina ḵiṅwe ḵine ḵa vha na vhushaka na dzinalipambwa arali ḵi hone. Kha nyimele iyi hu na dzinalipambwa khamera, ḵine zwo vha zwi tshi nga vha zwavhuḍi arali muṅwali o vha o ḵi sumbedza sa pfanywa ya *fodo*.

Huṅwe u fhambana ha miungo hu vangwa nga vhubvo ha madzina o shumiswaho. Tsumbo ya ṭhalutshedzo iyi i kha dzinalipambwa ḵi tevhelaho:

(60) beregisi dzin peach (Tshikota, 2006:5)

Dzinalipambwa ḵo topolwaho afho ṅṭha, beregisi, ḵo ṅwalwa nga maḵedere o tou swifhadzwaho. Tshivhumbeo tshituku tsho ranga nga u sumbedza uri ḵi wela kha thinwaipfi ya madzina. Ṭhalutshedzo yo ṅekedzwaho yo itwa nga u shumisa dzina *peach* sa tshilinganyisi tsha phindulelo.

Kuṅwalele kwa dzinalipambwa ili kwo tevhedza ṅdila yone ya kuṅwalele kwa madzina a Tshivenda. Kilasi ine ḵa wela khayoyone a yo ngo kona u sumbedzwa vhunga hu si

na thangi yo bviselwaho khagala. Lone a li na vhushaka na la Tshiisimane lo shumiswaho sa tshilinganyisi tsha phindulelo. Izwi zwo vhangwa ngauri li na vhubvo na thuthuwedzo u bva kha luambo lwa Tshivhuru he la bviswa kha dzina *perskie*.

Dzinalipambwa ili li na khanganyiso kha vhashumisi zwo bva kha thaidzo mbili. Thaidzo ya u thoma ndi u sa vhonala ha thangi yalo. Izwi zwi disa khanganyiso kha vhashumisi vha khou tou gudaho luambo lwa Tshivenda musi vha tshi toda u li shumisa li kha vhunzhi. Afha ndi hune mutodisisi a vhona uri zwo vha zwi tshi nga vha zwavhuqi arali muwali o kona u sumbedza thangi ya musi li kha vhuthihi. Thaidzo ya vuvhili ndi u sa sumbedzwa ha vhubvo halo. Zwo vha zwi tshi nga naka arali ho sumbedzwa kha tshivhumbeo tshitu ku uri dzinalipambwa ili li bva kha luambo lwa Tshivhuru u itela uri vhashumisi vha divhe vhubvo halo.

Manweledzo a mawanwa a tshiteŋwa itshi o khethekanywa a bva zwipida zwiraru. Tshipida tsha u thoma ndi tsha uri naho miungo ya madzina i sa fani, thuthuwedzo ya nyambo dzo shumiswaho i tea u vha khagala. Hune zwa vhonala zwi songo ralo muwali u tea u sumbedza luambo lwo tuthuwedzaho dzinalipambwa arali lu si lwone lwe thalusamaipfi ya shumisa lwone. Tsha vuvhili ndi tsha uri u sa fana ha miungo a zwi ambi uri thalutshedzo dza madzina na dzone dzi tea u fhambana sa zwe zwa vhonala musi dzinalipambwa **phuthumennde** li tshi newa thalutshedzo nyengedzedzwa ya *suitcase* ngeno zwi songo tea. Tshipida tsha vhuraru ndi tsha uri naho u fhambana ha miungo hu tshi nga di vhonala hu na khanganyiso, a hu khakhisi mushumisi nga ndila i shushaho arali hu na thendelano vhukati ha dzinalipambwa na thalutshedzo yo nekedzwaho. Izwi ndi zwine muwali a tea u zwi dzhiela nzhele musi a tshi sika madzinamapambwa a re na muungo wo fhambanaho na wa ane a bva khao.

MAWANWA

Hu khou wanala uri madzinamapambwa a si na muungo wa u pambiwa a vhonala o nwalwa zwavhuqi.

Kuvhonele uku kwo bva khauri kilasi yao na thuthuwedzo yao zwo bviselwa khagala nga ndila yavhuqi. Honeha ho dovha hafhu ha wanwa uri madzinamapambwa aya a di vha na khaedu. Khaedu ya u thoma ndi ya u sa elana ha madzinamapambwa na thalutshedzo dzao, zwine zwa nga xedza vhashumi nga u sa divha uri a bva kha

luambo lufhio sa kha madzinamapambwa a tevhelaho: *bigiri* na *beregisi*. O vha o tea o sumbedzwa uri a bva kha luambo lwa Tshivhuru vhunga o newa thalutshedzo nga zwilinganyisi zwa phindulelo zwa Tshiisimane. Khaedu ya vuvhili i khou wanala kha kutalutshedzele kwa madzinamapambwa sa kha dzinalipambwa *phuthumenndeline* a lo ngo tou newa thalutshedzo i fushaho tshothe ngauri ho shumiswa dzina *suitcase* line a li tou tenda zwavhudi musi ho lavheleswa tshivhumbeo tsha *portmanteau* na *suitcase*.

4.2.10. Madzinamapambwa o nwalwaho nga ndila i kanganyisaho

Thalusamaipfi idzi dzi dovha dza vha na madzinamapambwa o nwalwaho nga ndila i kanganyisaho. Kha Tshikota (2006) hu na tsumbo i tevhelaho:

(61)**Afrika** dzin Africa (Tshikota, 2006:1)

Lema **Afrika** yo nwalwa nga u tou swifhadzwa, ya dovha ya sumbedzwa i tshi wela fhasi ha tshipida tsha muambo tsha madzina nga u shumisa pfufhifhadzo *dzin*. Lema iyi yo newa thalutshedzo ya tshilinganyisi tsha phindulelo ine ya vha **Africa**.

Thalutshedzo ya dzinalipambwa ili yo newa nga ndila i re khagala vhunga li dzina. Afha mushumisi a nga si vhe na thaidzo musi a tshi bula dzinalipambwa ili. Musi li tshi bulwa li pfala li na vhushaka na lo shumiswaho sa tshilinganyisi tsha phindulelo. Thuthuwedzo ya kuwalele kwa lo ndi ya Tshivhuru ngeno kubulelwe kwa lo kwo tutuwedzwa nga Tshivhuru na Tshiisimane. Dzina ili li na khanganyiso yo sumbedzwaho afho fhasi.

Khanganyiso ine ya vha hone i nga vha ya uri vhunga dzinalipambwa ili lo nwalwa nga Tshivhuru, nahone muungo walo u songo fhambana na wa Tshiisimane, ndi tshini tshine tsha nga kundisa mushumisi u di li nwala nga Tshiisimane kha manwalwa a Tshivenda? Khanganyiso ya kuwalele i nga tandululwa nga ndila mbili. Ndila ya u thoma ndi ya u bvisela khagala uri kuwalele uku kwo tutuwedzwa nga luambo lwa Tshivhuru. Izwi zwi nga itwa nga u shumisa pfufhifhadzo Afr hu sa athu pangwa zwiwe zwidzheniswa. Ndila ya vuvhili ndi ya uri dzina ili nga nwalwa na nga Tshiisimane kha manwalwa a Tshivenda vhunga na lema ya hone yo shumisa luambo lu si Tshivenda nahone miungo ya hone i songo fhambana. Ndila ya vuvhili i nga vha ya u li nwala nga Tshivenda sa Afrika. Izwi zwi nga thusa kha nyaluwo ya luambo lwa Tshivenda vhunga thalusamaipfi ya nyambo mbili i tshi thusa kha sia ili.

Kha Van Warmelo (1989) hu na madzinamapambwa mavhili o n̄walwaho nga ndila i kanganyisaho.

(62) (a) aḍirese 9 (Eng & Afr)= ḍirese address, as on a letter (Van Warmelo,1989:1)

(b) aḍiresi (Van Warmelo,1989:1)

Ḳema aḍirese yo sumbedzwa sa dzina Ḳi bvaho kha ḲiḲasi 9,ya n-. Vhubvo hayo ho sumbedzwa hu luambo lwa Tshiisimane (*Eng*) na Tshivhuru(*Afr*). Muungo waḲo na ḲuḲwalele kwa hone na zwone zwo tuḲuwedzwa nga nyambo idzi mbili. Ḳhalutshedzo ya hone yo itwa nga mafhungo mapfufhi, ngeno ḲuḲwalele kwa hone kwo shumisa tswayo zwo tevhedza ndila dza kubulele kwa hone. U swika afha muḲwali u kha Ḳi vha o shuma nga ndila ine mushumisi a nga si vhe na u kanganyisea.

ḲuḲalutshedzele kwa dzinaḲipambwa Ḳi kwo bvisela khagala zwine Ḳa amba lune vhashumisi vha nga si Ḳo kanganyisea musi vha tshi tuḲa u Ḳivha zwine Ḳa amba. Musi Ḳi tshi n̄walwa na u bulwa Ḳi vhoneḲa Ḳi na vhubvo na tuḲuwedzo zwa Tshiisimane na Tshivhuru. Honeha, dzinaḲipambwa Ḳi Ḳi na hune Ḳa Ḳisa khanganyiso kha vhashumisi.

Khanganyiso iyi i bva kha uri huḲwe Ḳi n̄walwa sa Ḳiresi ngeno huḲwe Ḳi tshi n̄walwa sa aḍirese. Zwine zwa vhangā khanganyiso kha vhashumisi ndi zwauri a vha nga koni u Ḳivha uri vha tea u dzhia ḲuḲwalele kufhio. Fhedzi musi muḲḲisisi o tevhela ḲuḲwalele kwa dzina Ḳi kha luambo lwa Tshivhuru na Tshiisimane, na zwauri musi Ḳi tshi bulwa kha nyambo idzi mbili Ḳi fhela nga Ḳedere –s, o vhone uri ḲuḲwalele kwa khwine ndi kwa u shumisa aḍirese, hu si aḍiresi.

ḲiḲwe dzinaḲipambwa Ḳi kanganyisaho kha Van Warmelo (1989) ndi Ḳi tevhelaho:

(63) afukoroni 9 (Eng) half crown (Van Warmelo,1989:1)

Tshivhumbeo tshihulwane tshi sumba Ḳema iyi yo thoma nga pfallandoḲhe a. ḲiḲasi ya dzina yo sumbedzwa sa 9, ine ya vha n-. Vhubvo ha dzinaḲipambwa Ḳi ndi Tshiisimane sa zwe zwa sumbedzwa nga pfufhifhadzo Eng vhukati ha zwitangedzi. Ḳhalutshedzo ya hone yo paḲekanya dzina Ḳa Tshiisimane Ḳo shumisaho zwiteḲwa zwivhili zwine zwa vha *half* na *crown*.

Kuñwalele kwa dzinalipambwa ili ndi kwavhudi ngauri kwo tevhedza kudzudzanyele kwone zwi tshi kwama kuvhumbelwe kwa madzina a Tshivenda. Vhubvo na thuthuwedzo zwa dzinalipambwa ili ndi luambo lwa Tshiisimane. Dzinalipambwa ili li pfala na u vhone li sa tou vha kule tshothe na la Tshiisimane. Naho zwo ralo mutodisisi u vhone li na khanganyiso kha mushumisi.

Khanganyiso i re hone ndi ya kuñwalele na kubulele kwa lo kune kwa tea u khwiniswa. Kha luambo lwa Tshivenda dzina *halfi* pindulelwa, u ñwalwa na u bulwa sa *hafu*. Zwenezwo muñwali o vha o tea o li ñwala sa *hafukoroni*.

Mawanwa a mutodisisi ndi a uri kuñwalele kwa madzinamapambwa mañwe kha thalusamaipfi dzo topolwaho ku na khanganyiso ya uri o ñwalwa nga ndila dzi sa fani lune mushumisi a nga vha na nda do musa a tshi guda u ñwala na u amba luambo. Izwi zwi amba uri hu tea u vha na ndila yo tendelanwaho kha vhasika thalusamaipfi dzi kwamaho luambo lwa Tshivenda zwi tshi da kha sia la uri ndi kuñwalelede kwa madzinamapambwa kune kwa tea u tevhelwa. Izwi zwi do tama vhashumisi nga ndila kwao dza kuñwalele kune kwa vhone kwo dzudzanyea zwavhudi.

Huñwe khanganyiso i vha hone ngauri dzina la vha li kha tshivhumbeo tshithihi ngeno li kha nyambo mbili, tsumbo ya hone ndi i re afho fhasi:

(64) zero 5 (Eng.) zero, nil (Van Warmelo, 1989:482)

Dzinalipambwa ili lo sumbedzwa li kha kilasi 5 ya Li-Lo dovha la sumbedzwa li tshi bva kha luambo lwa Tshiisimane. Thalutshedzo yalo yo shumisa lene lo ipfi sa tshilinganyisi tsha phindulelo u bva kha luambo lwa Tshiisimane.

Kuñwalele kwa lo kwo dzhia tshivhumbeo tshothe tsha musa li kha luambo lwa Tshiisimane. Na musa li tshi bulwa li tou bva lo ralo nga mulandu wa yone thuthuwedzo ya Tshiisimane. Mutodisisi o vhone ndila iyi ya kutalutshedzele i na khanganyiso musa o lavhelesa vhashumisi vha thalusamaipfi.

Khanganyiso ndi ya uri dzina ili lo tou dzhiwa lo ralo la shumiswa u ditlutshedza. Izwi a zwi thusi vhashumisi ngauri li vhone lo tou bviswa lo ralo lune a li na inwe thalutshedzo ntswa ine ya nga thusa vhashumisi vha khou todaho u shumisa thalusamaipfi iyi kha u alusa ndivho yavho ya madzinamapambwa a Tshivenda.

Zwenezwo muṭodisisi u dzinginya uri muṅwali o vha o tea o shumisa dzina *pumu* kana *gumba* sa ḽema, a kone ha u dzhenisa dzina *nil* sa tshilinganyisi tsha phindulelo tsha Tshiisimane. Zwa uri dzina ḽa luṅwe luambo ḽi kona u ṅwala ḽo tevhedza mofolodzhi wa Tshivenda hu si na tshanduko yo itwaho khaḽo a si zwone zwine zwa nga shumiswa sa ṭhalutshedzo yaḽo vhunga vhashumisi vha si nga ḽo vha na zwiswa zwine vha guda kha ṭhalutshedzo yo ṅekedzwaho.

Maṅwe madzinamapambwa a vha na khanganyiso yo vhangwaho nga vhukhaxhi ho itwaho nga mutshini musi a tshi ṅwalwa. Tsumbo ya ṭhalutshedzo iyi ndi iyo i re afho fhasi.

(65) hisilir idzin history (Tshikota, 2006:26)

ḽema yo shumiswaho ndi *hisiliri* yo ṅwalwaho yo tou swifhadzwa. Tshivhumbeo tshiṭuku tsho thoma nga u sumbedza uri i wela fhasi ha tshipiḽa tsha muambo tsha madzina. Hone ṭhalutshedzo yo ṅekedzwaho yo itwa nga u shumisa dzina *history* sa tshilinganyisi tsha phindulelo.

Dzinalipambwa ili ḽo ṅwalwa ḽo swaiwa. Naho hu na khanganyiso kha kuṅwalele kwaḽo, ḽi pfala na u vhone ḽi tshi nga ḽi na vhushaka na ḽa *history*ḽo shumiswaho sa tshilinganyisi tsha phindulelo. Vhubvo na muungo musi ḽi tshi bulwa na zwone zwi sumba ḽi tshi nga ḽi bva kha luambo lwa Tshiisimane. Vhunga muṭodisisi o no ḽi sumbedza, dzinalipambwa ili ḽi na khanganyiso kha vhashumisi.

Khanganyiso iyi i vhone yo bva kha vhukhaxhi ha mutshini musi dzinalipambwa ili ḽi tshi ṅwalwa. Kuṅwalele kwao kwa dzinalipambwa ili ndi *hisitiri*, hu si *hisiliri*. Zwenezwo muṭodisisi u vhone thandululo i tshi nga kona u vha hone arali ha vha na ṅdila dza u vhalulula ho ṭandavhuwaho musi ṭhalusamaipfi yo no vhumbwa u itela uri hu si fhedze ho no vhumbwa madzina ane a si wanale kha luambo lwo shumiswaho.

MAWANWA

Kha madzinamapambwa a re afho ṅṭha muṭodisisi o wana uri hu na khaedu zwi tshi kwama kuṅwalele kwao. Khaedu dzenedzi dzi vhangwa nga kuṅwalele ku sa tendelani na luambo lwo shumiswaho hune ha wanala uri dzinalipambwa ḽeneḽo ḽi ṅwala nga luambo lune ḽa bva khalwo ngeno ḽo vha ḽi tshi nga ṅwalwa nga kuṅwalele kwa luambo lwo pambaho, zwenezwi ndi zwi vhone kha kuṭalutshedzele kwa dzina *Afrika* sa

Africa kune ku a kanganyisa vhunga na nyambo dzo shumiswaho dzi songo sumbedzwa. Khaedu yenei i dovha hafhu ya vhone kha madzinamapambwa a tevhelaho: *adiresi* na *adirese* o nwalwaho nga ndila dzi sa fani lune mushumisi a si do kona u divha uri a tevhedze kuwalele kufhio.

4.2.11. Madzinamapambwa a sa vhone vhunzhi

Tshitehwa itshi tsho lavhelesa madzinamapambwa a sa vhone vhunzhi kha thalusamaipfi dza nyambombili dzo topolwaho. Kha Tshikota (2006) hu na madzinamapambwa ane vhunzhi ha hone vhu si vhone. Tsumbo ndi i tevhelaho:

(66) **aletare** dzin altar (Tshikota, 2006:1)

Kha tshivhumbeo tshihulwane lema aletare yo nwalwa nga maledere o tou swifhadzwaho. Tshivhumbeo tshikuku tshone tsho thoma nga u sumbedza uri lema iyi i wela fhasi ha tshipida tsha muambo tsha dzina. Izwi zwo sumbedzwa nga u shumisa pfufhifhadzo *dzin*, yo imelaho dzina yo nwalwaho yo tou sendama. Thalutshedzo ya lema yo shumisa tshilinganyisi tsha phindulelo tshine tsha vha *altar*, nahone tsho nwalwa nga maledere masekene.

Dzinalipambwa **aletare** li na thuthuwedzo ya Tshivhuru, hune ha vha na dzina *altaar* line kha vhunzhi la pfi *altaare*. Izwi zwi amba uri lo davhuka kha tshivhumbeo tsha vhunzhi tsha dzina la Tshivhuru. Li dovha hafhu la davhuka kha Tshiisimane vhunga na lone li tshi vhone li na vhushaka na la Tshivhuru kha kuwalele na kubulele kwa lo. Honeha, lone hu di vha na khanganyiso ye mutodisisi a i tumbula kha dzinalipambwa ili.

Dzinalipambwa ili li a kona u shumiswa li songo dzhenisa thangi zwi sa sedzi vhuthihi kana vhunzhi. Afha ndi hone hune ha vha na khanganyiso ine ya tea u dzhielwa ntha musi hu tshi thalutshedzwa lema dza lushaka ulu. Khanganyiso ndi ya uri vhubvo ha dzinalipambwa ili, ndi dzina la Tshivhuru li re kha tshivhumbeo tsha vhunzhi, *altare*, ngeno thalutshedzo ya Tshiisimane i kha tshivhumbeo tsha vhuthihi. Izwi zwi nga kanganyisa vhashumisi ngauri vha do li shumisa li kha tshivhumbeo tsha vhuthihi na hune la khou tea u vha li kha tshivhumbeo tsha vhunzhi. Thandululo ya afha i nga vha ya u sumbedza uri dzina ili, na manwe a re kha tshivhumbeo tshi fanaho na itshi, lo dzula li kha vhunzhi u itela uri vhashumisi vha li shumise nga ndila yo teaho.

Honeha kha Van Warmelo (1989), madzinamapambwa a si na vhunzhi o nwalwa nga ndila i tevhelaho:

(67) bulannga 5 (Afr. plank) *dzin plank* (Van Warmelo, 1989:16)

Tshivhumbeo tshihulwane tshi sumba lema *bulannga* yo nwalwa nga maledere masekene u fana na thalutshedzo ya lo. Muñwali o sumbedza uri lone li wela kha kilasi 5 ine ya vha li-. Vhukati ha zwitangeledzi ho sumbedzwa uri dzinalipambwa ili li na thuthuwedzo ya Tshivhuru. Izwi zwo itwa nga u shumisa pfufhifhadzo *Afr.* Dzinalipambwa ili lo thalutshedzwa nga u shumisa tshilinganyisi tsha phindulelo, *plank*.

Dzinalipambwa ili lo nwalwa zwavhudi vhunga ho tevhedzwa Tshivenda tsho kunaho zwi tshi kwama kubulele na kuñwalele. Thalutshedzo ya Tshiisimane yone i sumbedza hu na vhushaka vhukati ha luambo lwa Tshiisimane na Tshivhuru zwi tshi kwama vhubvo, kubulele na zwine dzinalipambwa ili la amba. Thalutshedzo iyi i khagala lune mushumisi ene a nga kona u shumisa dzinalipambwa ili a si na vhukondi.

Naho thangi ya dzinalipambwa ili yo dzumbama musu li tshi nwalwa na u bulwa, muñwali o kona u i sumbedza. Zwenezwo mushumisi a nga si vhe na thaidzo kha u li shumisa vhunga a tshi vho divha uri thangi ya vhunzhi na yone i do vha yo dzula nga tshivhumbeo. Kuñwalele, kubulele na kuthalutshedzele kwa dzinalipambwa ili zwo dzula nga ngona lune mutodisisi ha vhoni hu na thodea ya u disa tshanduko.

U sa vhoneha ha vhunzhi musu madzinamapambwa a tshi nwalwa kana u bulwa a zwi ambi uri ha na thangi dza vhunzhi. Thangi dza hone dzi vha dzo tou dzumbama lune muñwali a tea u dzi sumbedza sa tshipida tsha zwidzheniswa. Arali dzinalipambwa *alefare* lo vha lo bvisela khagala kilasi ya lo, lo vha li tshi do vhalea sa (dzi) *alefare* li kha kilasi ya 9 ya **dzi-**, ngeno dzinalipambwa bulannga lo vha li tshi do vhalea sa (li) bulannga vhunga li kha kilasi 5 ya li-. Mutodisisi u vhona uri zwo vha zwi tshi nga vha khwine arali muñwali o vha o shumisa maledere o swifhadzwaho u itela uri hu si vhe na ndado ya phandekano ya lema na zwidzheniswa musu mushumisi a tshi vhala thalusamaipfi iyi.

(68) aini 9 (Eng.) flat iron (Van Warmelo, 1989:1)

Tshivhumbeo tshixuku tsha dzinalipambwa *aini* tsho thoma nga u sumbedza tshidzheniswa 9 tshi sumbaho uri thangi ya λ o ndi *n-*. U bva afho ho η ekedzwa η halutshedzo nga u shumisa dzina *flatiron* sa tshilinganyisi tsha phindulelo.

Ndila ye λ a η walwa ngayo i a η anganedzea kha mofolodzhi wa Tshiven η a. Kushumisele kwa λ o musii λ i kha vhuthihi kana vhunzhi ku khagala vhunga k λ asi ine λ a wela khayoy bviselwa khagala. Musii λ i tshi η walwa na u bulwa λ i vhoneala na u pfala λ i na vhubvo na η h η h η wedzo u bva kha Tshiisimane.

U ya nga mawanwa a mu η odisisi, dzinalipambwa λ i λ o η walwa zwavhu η i, fhedzi hu na khaedu i re kha ku η alutshedzele kwa λ o. λ o η alutshedzwa sa *flat iron* lune vhashumisi vha nga kanganyisea. Mu η alutshedzi o vha o tea o shumisa *iron* sa tshilinganyisi tsha phindulelo, a dovhe a khwa η hise η halutshedzo iyi nga u η alutshedza mushumo wayo o shumisa fhungo λ ipfufhi.

Hone afho fhasi hu na tsumbo ya η nwe ndila ine ya nga shumiswa musii hu tshi η walwa madzinamapambwa ane thangi dzao dzi sa vhoneale. Mu η odisisi o topola dzina *adirese*.

(69)adirese (dzi) *dzin* address (Tshikota, 2006:1)

Mu η wali o ri u η wala λ ema, *adirese*, a mbo η i tevhedza nga u sumbedza tshivhumbeo tsha vhunzhi nga u vhea pfufhifhadzo dzi- kha zwitangedzi. U bva afho o sumbedza uri λ ema iyi i wela kha thinwaipfi ya madzina nga u shumisa pfufhifhadzo *dzin*. η halutshedzo yo itwa nga u shumisa dzina λ a Tshiisimane, *address*, sa tshilinganyisi tsha phindulelo.

Ku η walele kwa dzinalipambwa λ i kwo dzula zwavhu η i vhunga λ o ita na u swaiwa. Tshivhumbeo tsha musii λ i kha vhunzhi tsho sumbedzwa, zwenezwo zwo no vha khagala uri musii λ i kha tshivhumbeo tsha vhuthihi λ i shumisa thangi ya *n-*, naho thangi idzi dzi sa shumiswi musii λ i tshi η walwa kana u bulwa. Musii λ i tshi η walwa na u bulwa λ i vhoneala na u pfala λ i na vhubvo na η h η h η wedzo u bva kha luambo lwa Tshiisimane.

Dzinalipambwa λ i a λ i na khanganyiso kha vhashumisi vhunga λ o η walwa nga ndila i η anganedzeaho, η halutshedzo ya λ o i sa kanganyisi ngeno na kubulelwe kwa λ o ku tshi sumba vhubvo na η h η h η wedzo zwa λ o.

Khanganyiso dziñwe dzi bva musi nyambo mbili dzi tshi shumisa thangi na mitshila nga ndila dzi sa fani sa zwo sumbedzwaho kha madzinamapambwa o topolwaho afho fhasi:

(70) a. kherothe 9 (Eng.) carrot (Van Warmelo, 1989: 102)

b. kherotse 10

Dzinalipambwa *kherothe* lo sumbedzwa li kha kilasi 9 ya **n-**Lo dovha la sumbedzwa li tshi bva kha Tshiisimane nga u shumiswa ha pfufhifhadzo **Eng.** Thalutshedzo yo nekedzwa nga u shumisa dzina *carrot* sa tshilinganyisi tsha phindulelo.

Kuñwalele kwa lo ku a tangedzea naho muñwe o vha a tshi nga di li ñwala sa *kherothi* kana *kherotsi*. Naho li si na thangi i sumbaho vhuthihi kana vhunzhi, vhunzhi ha lo vhu vhonala musi li tshi vho lavheleswa li kha kilasi 9 ya **dzi-**, ye ya sumbedzwa nga u shumisa kilasi 10. Musi ho tevhedzwa kuñwalele na kubulele kwa lo li vhonala li na thutshuwedzo u bva kha luambo lwa Tshiisimane, lune khalwo ha vha na dzina *carrot* lo shumiswaho sa tshilinganyisi tsha phindulelo. Naho muñwali o sumbedza uri li wela kha kilasi ya 10, ya thangi **dzi-**, li vhonala li na khanganyiso kha vhashumisi.

Khanganyiso ndi ya kuñwalele kwa lo musi li kha vhunzhi. Muñwali o tevhedza muungo wa Tshiisimane hune la ñwalwa sa *carrots*. Kuñwalele uku ku a kanganyisa ngauri tshivhumbeo tsha vhunzhi musi madzina a Tshivenḁa a tshi ñwalwa na u bulwa tshi vhonala kha thangi, hu si kha mutshila sa zwe muñwali a thalutshedzisa zwone dzinalipambwa ili.

Zwenezwo mutodisisi u vhona zwi tshi nga vha khwine musi dzinalipambwa ili lo litshwa li si na mutshila sa zwine Tshiisimane ya sumbedzisa zwone tshivhumbeo tsha vhunzhi ha madzina. Ho vha hu sa nga do vha na khaedu naho lo vha lo litshwa li henefho kha kilasi ya 9 vhunga vhashumisi vho vha vha tshi do zwi divha uri musi li kha vhunzhi li dzhia thangi ya *dzi-* naho i songo sumbedzwa.

MAWANWA

Mutodisisi o wana zwauri madzinamapambwa a sa vhonali thangi dza vhunzhi o topolwaho o ñwalwa lwa vhudele, nahone vhubvo hao vhu khagala. Thalutshedzo dzao na dzone a dzi vhonali dzi tshi disa khaedu. Khaedu i vhoneho i kha u sa sumbedzwa ha thangi dzao ngauri naho dzi sa vhonali dzi hone. Zwe vhañwali vha

vha vho tea vho ita zwone ho vha hu u sumbedza thangi dzao kha tshivhumbeo tshituku u itela uri vhashumisi vha sa divhi luambo lwa Tshivenda vha kone u tshi guda zwavhudi.

Sa phendelo ya tsaukanyo ya madzinamapambwa o topolwaho a saukanywa afho ntha, mutodisisi o wana uri hu na madzinamapambwa a re na thangi dza vhuthihi na dza vhunzhi. Dziñwe thangi dzi khagala u fana na dza *mu- mi-* dza kilasi ya vhuraru na ya vhuña, na **tshi- zwi -**. Thangi dza kilasi ya vhuñanu na vhuñanu na vhuthihi (*li-ma-*) na dza kilasi dza 9 na 10 (*n- dzi-*) dzone a dzi tou bva lune muvhali a nga dzi vhone a songo thoma a badekanya maipfi a hone.

4.3 TSENGULUSO YA DATA U BVA KHA VHAFHINDULI

Mutodisisi o vhudzisa mbudziso dza fumi thanu o tevhedza tshivhalo tsha therodze a nanga. Vhafhinduli vho vha vha fumbili, u bva kha tshigwada tsha vhadededzi, vhasikañhalusamaipfi, majekitshara na vhashumisi nga u angaredza. Tshigwada tshiñwe na tshiñwe tsho imelwa nga vhafhinduli vhañanu vhe vha ñaluswa nga ndila i tevhelaho:

Mufhinduli	Pfufhifhadzo
Mudededzi	Mude
Musikañhalusamaipfi	Musika
Mujekitshara	Mujeki
Mushumisaluambo	Mushu

4.3.1 Maga a u sengulusa data

Maitele a u sengulusa data a bveledzwa zwavhudi nga u shumisa maga a u khouda. Terre Blanche, Durrheim na Painter (2007: 324) vha tshi amba nga u khouda vha ri:

Coding means breaking up the data in analytically relevant ways. This entails making different sections of the data as being instances of, or relevant to, one or more of your themes. You might code a phrase, a line, a sentence, or a paragraph, identifying these textual 'bits' by virtue of their containing material that pertains to the themes under consideration.

Zwe zwa ambiwa nga avha vhañwali ndi zwauri u khouda ndi u khethekanya zwipiða ho sedzwa vhushaka hazwo. Hezwi zwi katela u vhumba zwipiða zwo fhambanaho

zwa data sa zwine, sa tsumbo; zwa vha na vhushaka vhuthihi kana vhunzhi na ndivho. Ni nga khouda lifurase, mutaladzi, fhungo kana pharagirafu, u talusa zwipiḁa zwa maḁwalwa nga vhuḁi vhu re na vhushaka kha zwishumiswa zwi elanaho na ndivho zwo teaho.

Merriam (2009: 200) a tshi ḁitika nga maipfi a Strauss na Corbin (1998) u bvisela khagala maga mararu a u khouda nga ḁḁila i tevhelaho:

Three phases of coding – open, axial, and selective. Open coding is what one does at the beginning of data analysis. It is tagging unit of data that might be relevant to the study. Axial coding is the process of relating categories and properties to each other, refining the category scheme. In selective coding a core category, propositions, or hypotheses are developed.

Hezwi zwi tshi amba uri avha vhaḁwali vho ḁisa maga mararu a u khouda ho vulea, u khouda ha 'axial' na u khouda ha munanguludzo. Kha u khouda ho vuleaho ndi zwine muthu a ita mathomoni a u kuvhanganya data. Ndi u topola zwiteḁwa zwi elanaho na ngudo zwa ḁewa tshigaḁalusi. U khouda ha 'axial' ndi maitete a u kuvhanganya zwigwadagwada zwine zwa vha na vhushaka na zwiḁwe, hu u tou khwaidzela.

Kha u khouda ha munanguludzo, tshigwadathikho, madzinginywa kana mvelelokhumbulelwa zwi tea u bveledziswa.

Nga u shumisa maga a u khouda zwine zwa vha u khouda ho vuleaho, u khouda ha 'axial' na u khouda ha munanguludzo hu wanala tshigwadathikho, izwi zwo tikedzwa vhukuma nga mbudziso dza ḁḁoḁisiso sa zwe zwa sumbedzwa nga Strauss na Corbin (1998). Ndi zwa ndeme u talutshedza maga a u sengulusa data u itela u swikela ndivho na zwipikwa zwa ḁḁoḁisiso, hu tshi katelwa na u fhindula mbudziso dza ḁḁoḁisiso.

Data yo kuvhanganyiwaho i re kha **Anekitsha F** yo tuḁuwedzwa nga mbudziso dza ḁḁoḁisiso yo vha i zwipiḁapiḁa. Vhafhinduli vha tshi fhindula vho ḁea data i zwipiḁapiḁa (*verbatim*). Data yo kuvhanganyiwa ya khethekanyiwa u ya nga u elana ho sedzwa vhushaka. Data yo kuvhanganyiwaho i vho kona u laulela zwavhuḁi. U bva kha data yenei yo kuvhanganyiwaho hu thunyuluwa therwana ntswa dzo fhambanaho. Muḁoḁisisi o shumisa maga a khodu ya 'axial' na a khodu ya munanguludzo u nanguludza data i elanaho u bveledza ḁhohwana idzo ntswa.

Iyi data ntswa yo kuvhanganyiwaho ye ya vha i zwipidapiḁa yo kuvhanganyiwa fhethu huthihi u ya nga mbudziso na phindulo dza vhafhinduli, ha thunyuluwa mihumbulo mihulwane.

Afho fhasi ndi mutevhe wa thero dze dza shumiswa kha ngudo iyi:

1. Kuḁwalele kwa madzinamapambwa kha ḁhalusamaipfi ya nyambo mbili.
2. Khaedu dza kuḁwalele kwa madzinamapambwa kha ḁhalusamaipfi dza nyambo mbili.
3. ḁhuḁwedzo ya dziḁwe nyambo kha kuḁwalele kwa madzinamapambwa a Tshivendḁ.
4. ḁhuḁwedzo ya dziḁwe nyambo kha miungo ya madzinamapambwa a Tshivendḁ.
5. Ndeme ya ḁhalusamaipfi ya nyambo mbili.
6. Ndeme ya ḁhalusamaipfi ya nyambo mbili kha dimokirasi.
7. Kuḁlutshedzele kwa madzinamapambwa kha ḁhalusamaipfi.
8. Vhathu vhane vha tea u shumisa ḁhalusamaipfi.
9. ḁhoḁea ya tshanduko kha ḁhalusamaipfi ya nyambo mbili.
10. U shumisa ḁhalusamaipfi dza nyambombili.
11. Nḁila ine ḁhalusamaipfi ya lavheleswa ngayo nga lushaka
12. ḁhoḁea ya u pfumbudzwa ha vhasikaḁhalusamaipfi.
13. Ndeme ya vhukwamani ha vhasikaḁhalusamaipfi na vhoranyambo
14. Vhathu vhane vha tea u dzhena kha u sikwa ha ḁhalusamaipfi.
15. Themendelo dza u khwinisa ḁhalusamaipfi dza nyambombili.

Afho fhasi ho dodombedzwa mbudziso dzo bvaho kha therwana na manweledzo a phindulo u bva kha vhafhinduli vho topolwaho.

4.3.1.1 Kuḁwalele kwa madzinamapambwa kha ḁhalusamaipfi ya nyambo mbili

Phindulo dza mbudziso 1 ya ine ya ri: *Madzinamapambwa o ḁwaliswa hani kha ḁhalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivendḁ na Tshiisimane?* dzo vha dzo sedza kha kuḁwalele kwa madzinamapambwa kha ḁhalusamaipfi ya nyambo mbili ya Tshivendḁ na Tshiisimane. Afha vhafhinduli vho vha vho lavhelelwa uri vha ḁee ḁhalutshedzo ya uri kuḁwalele kwa madzinamapambwa kha ḁhalusamaipfi ya nyambo mbili ku nga nḁilḁe. Phindulo dzo bvedza ḁhalutshedzo dzo fhambanaho dza

kuñwalele kwa madzinamapambwa kha t̄halusamaipfi ya nyambo mbili ya Tshivenḁa naTshiisimane.

Thebulu ya 1: Phindulo dza t̄halutshedzo dza kuñwalele kwa madzinamapambwa kha t̄halusamaipfi ya nyambo mbili

VHAFHINDULI	TSHIVHALO	PHINDULO						
		Kubulele kwa nyambo dza vhubvo	Kupelelele na nyambo dzine a bva khadzo	Ri p̄falandot̄he kha mahwe maipfi, Thunya dzi a fhodzisiwa	Nḁila ine a unga ngayo ri tshi a bula	Nḁila ine ya p̄fala na u tevhelea	Nḁila ine a vhonala ngayo	Kwo tevhelela miliayo ya Tshivenḁa
Vhadededzi	5	1	1	1	1	1	0	0
Vhasika t̄halusamaipfi	5	0	2	0	1	0	1	1
Maḁekitshara	5	0	2	0	1	0	0	2
Vhashumisaluambo	5	2	1	0	1	0	0	1
T̄hanganyelo	20	3	6	1	4	1	1	4

Tshivhalo tsha vhafhinduli vho fhindulaho mbudziso 1 ya uri: *Madzinamapambwa o ñwaliswa hani kha t̄halusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenḁa na Tshiisimane?* ndi **20** . Tshivhalo itshi tsho katela vhadededzi vha **5**, Vhasika t̄halusamaipfi vha **5**, maḁekitshara a **5** na Vhashumisaluambo vha **5**.

Phindulo dzo t̄he dzo ñwalwa kha **Anekitsha F** dza senguluswa ho sedzwa maitete a u khouda ho vuleaho. Musi hu tshi senguluswa phindulo, zwi t̄ohwana zwo kuvhanganywa fhethu huthihi nga maitete a *'axial coding'* u konou vhona vhu t̄umani hazwo. Izwi zwo thusa u konou vhona mihumbulo yo bveledzwaho nga phindulo dzo

fhambanaho. Phindulo idzi dzo bveledza muhumbulo muhulwane wa thalutshedzo dza kuñwalele kwa madzinamapambwa kha thalusamaipfi ya nyambo mbili ho tevhelwa maitetele a u khouda ha munanguludzo.

Kha vhafhinduli vhothe vho fhindulaho vha **20**, vha **6** vho fhindula uri kupeletele na nyambo dzine madzinamapambwa a bva khadzo ndi zwone zwine zwa tũtũwedza kuñwalele kwa madzinamapambwa kha thalusamaipfi a nyambo mbili.

Mude 2 a tshi zwi thalutshedza u ri:

O ñwalwa ho lavheleswa ndila ya kupeletele na nyambo dzine a bva khadzo. Ndi tshi nga tou ñea tsumbo, hu na ipfi silaha line zwa tou pfala uri li bva kha slaghuis la Tshivhuru. Hu na o ñwalwaho zwavhudi u ya nga kuvhonele kwanga na o ñwalwaho nga ndila i si yavhudi.

Hone **Musika 2** u ri:

O ñwalwa zwavhudi ngauri a vha o sumbedzwa uri a bva kha luambo lufhio. Sa tsumbo, dzina apula li a vha lo sumbedzwa uri lo bviswa kha appel la Tshivhuru na apple la Tshiisimane. Zwi si zwavhudi ndi ha musi vhubvo ha dzinalipambwa hu songo sumbedzwa.

Izwi zwine a amba zwi tekedzwa nga **Musika 5** ane a tshi engedza zwa **Musika 2** a ri:

U tshi tou sedza, o ñwalwa ho tevhedzwa kuñwalele kwa Tshivenḁa, nahone ho tevhedzwa alifabethe na muungo wa luambo lwe a pambwa u bva khalwo. Ndi nga ñea tsumbo ya ipfi li fanaho na bugu. Vha li sedza vha do wana lo tevhedza miungo ya Tshiisimane na Tshivhuru hune ra vha na madzina 'book' na 'boek'.

Mufhunduli wa **Muleki 5** ene o zwi amba a ri:

O ñwalwa u fana na a Tshiisimane. Izwi zwo bva kha uri a hu na a Tshivenḁa ane ro vha ri tshi nga a shumisa.

Izwi **Muleki 5** o zwi amba a tshi khou tikedza zwo ambiwaho nga **Muleki 5** we a vha o ri:

Hu na manzhi a songo ñwalwaho nga Tshivenḁa tsho kunaho ngauri a vhonala a tshi nga ndi a Tshiisimane.

Mushu 2 ngeno o amba uri:

Vhunzhi hao ha fhambani na e a pambwa a tshi bva khao kha muungo, madungo na midzi yao.

Mushu 4 ene o amba uri madzinamapambwa a Tshivenda o dzhia kubulelwe kwa a Tshiisimane. O ita na u nea tsumbo ya *Afrika* lo bviswaho kha *Africa* hune mubvumo wa themba 'f' wa sa tevhelwe nga pfalandothe. U ya nga ha **Mushu 5**, kuñwalele kwa madzinamapambwa a Tshivenda a kwo ngo fhambana na a nyambo dzine a bva khadzo. O nea tsumbo dzi fanaho na **khothe, pholisa, tshigevhenga, veni, na afidafithi**. U ya nga **Musika 3**, kuñwalele kwao ku na muvango wa mashango a Vhukovhela ngauri ndi one e a thoma u bvelela zwi tshi da kha zwa pfunzo. U ya nga kuñalutshedzele kwawe izwi zwo itwa ngauri mashango aya o vha e one ane a ri vhusa, zwenezwo o vha e na maanda a u ri kombetshedza u guda nyambo dzao ngeno one a sa gudi tshithu kha dzashu.

Phindulo dza vhafhinduli u bva kha zwigwada zwothe dzo vha dzo fhambanaho ngauri dzo katela uri madzinamapambwa o ñwalwa nga ndila ine a bulwa ngayo, a na vhushaka na nyambo dzi fanaho na Tshiisimane na Tshivhuru dze vhunzhi hao a bva khadzo. Vho dovha vha sumbedza uri ndila dza kupelethele na dzone dzi na khaedu. Vho dovha vha sumbedza uri kuñwe kuñwalele ku sumba uri thalusamaipfi idzi dzi kha di vha murahu. Vhañwe vho sumbedza uri vha vhona dzo ñwalwa zwavhuḍi ngeno vhañwe vho sumba uri a zwo ngo ralo. Izwi zwi amba uri hu kha di vha na thodea ya u khwinisa kuñwalele kwa madzinamapambwa kha thalusamaipfi idzi.

MAWANWA

Phindulo dzothe dzo newaho kha thebulu ya **1**, vhafhinduli vho sumbedza uri madzinamapambwa a na vhubvo kha mupeleto na kha mubvumo wa maipfi manzhi ane a vha Tshiisimane kana a Tshivhuru. Honeha kubulele kwa maipfi ndi kwone tshituḵuwedzi kha kuñwalele kwa madzina o pambiwaho a tshi bva kha dziñwe nyambo. Izwi zwi tevhelwa nga ndila ye a ñwalwa hu tshi tevhedzwa milayo ya kupelethele kwa luambo lwa Tshivenda.

4.3.1.2 Khaedu dza kuñwalele kwa madzinamapambwa a Tshivenda kha thalusamaipfi ya nyambombili.

Phindulo dza mbudziso ya **2** ye ya ri : *Khaedu dza kuñwalele kwa Madzinamapambwa kha thalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane ndi dzifhio?* yone yo vha vha yo sedza kha khaedu dza kuñwalele kwa madzinamapambwa kha

thalusamaipfi ya nyambo mbili ya Tshivenda na Tshiisimane. Vhafhinduli vho vha vho lavhelelwa uri vha nee thalutshedzo dza khaedu dze a vbona dzi hone kha kuwalele kwa madzinamapambwa kha thalusamaipfi ya nyambo mbili. Phindulo dzo bvedza thalutshedzo dzo fhambanaho dza khaedu dza kuwalele kwa madzinamapambwa kha thalusamaipfi ya nyambo mbili ya Tshivenda na Tshiisimane.

Thebulu ya 2: Phindulo dza thalutshedzo dza khaedu dza kuwalele kwa madzinamapambwa kha thalusamaipfi ya nyambo mbili.

VHAFHINDULI	TSHIVHALO	PHINDULO						
		Thaidzo ya u sa swaiwa	O tevhedza dzihwe nyambo	U amba na u amba a zwi na vhusaka	O hwalwa ho tevhedzwa miungo	Hu na thaidzo ya kuhalutshedzele	A hu na thaidzo	
Vhadededzi	5	2	0	1	1	1	0	
Vhasika thalusamaipfi	5	0	3	0	0	0	2	
Maletshara	5	1	2	1	0	1	0	
Vhashumisaluambo	5	0	3	1	0	1	0	
Thanganyelo	20	3	8	3	1	3	2	

Tshivhalo tsha vhafhinduli vho fhindulaho mbudziso 2 ya uri: Khaedu dza kuwalele kwa madzinamapambwa kha thalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane *ndi dzifhio?* ndi **20**. Tshivhalo itshi tsho katela vhadededzi vha **5**, vhasika thalusamaipfi vha **5**, maletshara vha **5** na vhashumisaluambo vha **5**. Tshivhalo tsho tsho vhudziswa mbudziso ya uri: *Khaedu dza kuwalele kwamadinamapambwa kha thalusamaipfi dza nyambobilidza dza Tshivenda na Tshiisimane ndi dzifhio?*

Phindulo dzo tsho dzo hwalwa kha **Anekitsha F** dza senguluswa ho sedzwa maitele a u khouda ho vuleaho. Musi hu tshi senguluswa phindulo, zwi tohwana zwo

kuvhanganywa fhethu huthihi nga maitele a u khouda ha 'axial' u konou vhona vhuṭumani hazwo. Izwi zwo thusa u konou vhona mihumbulo yo bveledzwaho nga phindulo dzo fhambanaho. Phindulo idzi dzo bveledza muhumbulo muhulwane wa ṭhalutshedzo dza khaedu dza kuṅwalele kwa madzinamapambwa kha ṭhalusamaipfi ya nyambo mbili ho tevhelwa maitele a khouda ha munanguludzo.

Kha vhafhinduli vhoṭhe vho fhindulaho vha 20, vha 8 vho fhindula uri khaedu ya kuṅwalele kwa madzinamapambwa a Tshivenda kha ṭhalusamaipfi ya nyambo mbili ya Tshivenda na Tshiisimane ndi ya uri vhunzhi hao o ṅwalwa ho lavheleswa luambo lwa Tshiisimane.

Musika 1 o amba zwi tevhelaho:

Hu na madzina ane kuṅwalele kwao kwa si tshimbilelane na kwashu kwa Tshivenda. Ri ḑo dzula ri na khaedu iyi ngauri a ri vhone ri na dzangalelo la u ḑivhumbela madzina ashu riṅe vhaṅe, tshashu ndi u sokou dzhia maipfi a dziṅwe nyambo ra a sombela uri a dzhie tshivhumbeo tsha luambo lwashu.

4.3.1.3 Ṭhuṭhuwedzo ya dziṅwe nyambo kha kuṅwalele kwa madzina- mapambwa a Tshivenda

Phindulo dza mbudziso ya 3 ye ya vha ya uri: *Vha vhona nyambo dziṅwe dzi na ṭhuṭhuwedzo dzifhio kha kuṅwalele kwa madzinamapambwa a Tshivenda?* yo vha yo sedza kha kuṅwalele kwa madzinamapambwa kha ṭhalusamaipfi ya nyambo mbili ya Tshivenda na Tshiisimane yo vha ya uri vhafhinduli vha ṅee ṭhalutshedzo ya uri kuṅwalele kwa madzinamapambwa kha ṭhalusamaipfi ya nyambo mbili ku nga ṅdilade.

Phindulo dzo bveledza ṭhalutshedzo dzo fhambanaho dza kuṅwalele kwa madzinamapambwa kha ṭhalusamaipfi ya nyambo mbili ya Tshivenda na Tshiisimane.

Thebulu ya 3: Phindulo dza ṭhalutshedzo dza ṭhuṭhuwedzo ya dziṅwe nyambo kha kuṅwalele kwa madzinamapambwa kha ṭhalusamaipfi ya nyambo mbili.

VHAFHINDULI	ḑ	ṅ	PHINDULO
-------------	---	---	----------

		Tshivhuru kha nyambo dza	Tshihuwedzo ya Tshiisimane,	Mibvumo ya nyambo dza vhubvo	Vhushaka na kuñwalele na	Tshivenda	Madzinamapambwa a mvumbo ya	Tsiku na ñhoqea ya	Tshihuwedzo ndi yavhuđi	A hu na ñhuhuwedzo	Hu na ñhuhuwedzo	Tshihuwedzo i bva khau dzulelana
Vhadededzi	5	3	1	1	2	0	1	1				
Vhasikañhalusamaipfi	5	1	1	1	1	0	1	1				1
Mañekitshara	5	1	1	1	1	3			1			
Vhashumisaluambo	5	1	1	1	1	3				1		
Ñhanganyelo	20	6	4	5	2	1	1	1	1	1	1	1

Tshivhalo tsha vhafhinduli vho fhindulaho mbudziso 1 ya uri: *Vha vhona nyambo dziñwe dzi na ñhuhuwedzo dza kha kuñwalele kwa madzinamapambwa a Tshivenda?* yone yo vha yo lavhelesa kha ñhuhuwedzo ya dziñwe nyambo kha kuñwalele kwa madzinamapambwa a Tshivenda. Afha vhafhinduli vho vha vho lavhelelwa u bvisela khagala ndila dzine vha vhona dziñwe nyambo dzi na ñhuhuwedzo kha kuñwalele kwa madzinamapambwa aya. Tshivhalo tsha phindulo dzo ñekedzwaho ndi **20**. Tshivhalo itshi tsho katela vhadededzi vha **5**, vhasikañhalusamaipfi vha **5**, mañekitshara vha **5** na vhashumisaluambo vha **5**. Tshivhalo tshoñhe tsho vhudziswa mbudziso ya uri *Vha vhona uri nyambo dziñwe dzi na ñhuhuwedzo dza kha kuñwalele kwa madzinamapambwa a Tshivenda?*

Phindulo dzoñhe dzo ñwalwa kha **AnekitshaF** dza senguluswa ho sedzwa maitete a u khouda ho vuleaho. Musi hu tshi senguluswa phindulo, zwiñhwana zwo kuvhanganywa fhethu huthihi nga maitete a u khouda ha 'axial' u konou vhona vhuñmani hazwo. Izwi zwo thusa u konou vhona mihumbulo yo bvedzwaho nga phindulo dzo fhambanaho. Phindulo idzi dzo bvedza muhumbulo muhulwane wa ñhalutshedzo ya dziñwe nyambo kha kuñwalele kwa madzinamapambwa kha ñhalusamaipfi ya nyambo mbili ho tevhelwa maitete a u khouda ha munanguludzo.

Kha vhafhinduli vhothe vho fhindulaho vha **20**, vha **6** vho fhindula uri madzinamapambwa a Tshivenda kha thalusamaipfi ya nyambo mbili a tũtũwedzwa nga Tshiisimane, Tshivhuru na nyambo dza Vharema dzi ambwaho fhano Afrika Tshipembe na kha mashangomaledzani.

Afho fhasi ho nekedzwa phindulo dze vhafhinduli avha vha nekedza:

Mude 1 ene o fhindula zwi tevhelaho:

Dzi na tũtũwedzwo ngauri ri tshi bula vhunzhi hao ri di tou nga ri khou amba Tshiisimane kana Tshivhuru. Hu na liñwe lune naho ndi sa athu li vhona kha thalusamaipfi nda vhona na lone li na thaidzo, ndi line la pfi thiransimishini le nda li vhona kha mutshini ula une ra bvisa khawo tsheledede banngani.

Mude 3 ene a tshi bva vho mulomo a amba uri:

*Tũtũwedzwo ndi khulwane vhukuma. Nahone kha ndi tou ri vhunzhi hao a vhonala o pambwa u bva kha Tshiisimane, Tshivhuru na dziñwe nyambo dza Vharema. Tsumbo ndi **dirama**. Dzina ili lo bva kha la Tshiisimane la drama.*

Mude 5 na ene o nea thikhedzo kha avho vha re afho ntha nga u amba uri:

Tũtũwedzwo i hone sa izwi ri kha Afrika Tshipembe la zwino izwi zwo tea u itela uri ri vhe na ndivho ya dziñwe nyambo. Izwi zwi thusa kha u alusa luambo lwashu.

Musika 1 na ene o tikedza **mude 5** nga u amba zwi tevhelaho:

Tũtũwedzwo ya miungo ya dziñwe nyambo i hone u bva nnda u da kha luambo lwashu. Madzina manzhi o pambiwaho nga Tshivenda a bva kha Tshiisimane, Tshivhuru na dziñwe nyambo dza Afrika, ro katela nyambo dzi ambwaho fhano na dzi ambwaho nnda ha fhano. Zwi ri laedza uri naho ri tshi pamba kha vhañwe, ri todevho ndila dza u alusa luambo lwashu nga u dibveledzela maipfi ashu riñe vhañe vhunga na thekhinolodzhi na riñe ri khayo.

Muleki1 na ene o sumbedza uri tũtũwedzwo i hone nga u amba zwi tevhelaho:

*Tũtũwedzwo ya miungo ya dziñwe nyambo i hone. Ri na dzina lipambwa li fanaho na **kereke** line zwa tou vha khagala uri li bva kha la Tshivhuru line la vha **kerk**. Musi ri tshi pamba ipfi ri pamba na mubvumo. Ri na madzina e ra pamba kha dziñwe nyambo dza Vharema e ra tou a dzhia o tou ralo u fana na **magalangapasi** li bvaho kha Tshishona. **Gala** zwi amba u dzula ngeno **pasi** zwi tshi amba fhasi.*

Mushu 4 na ene o tendelana na avho vho ambaho afho ntha nga u amba u ri:

Ndi zwa vhukuma, dziñwe nyambo dzi na t̥hu̥t̥huwedzo kha miungo ya madzinamapambwa. Tsumbo ya dzinalipambwa dokodelala Xitsonga na dokotela la Tshivenda a unga u fana.

Phindulo dza vhafhinduli u bva kha zwigwada zwothe dzo vha dzo fhambanaho ngauri dzo katela uri kuñwalele kwa madzinamapambwa ku na t̥hu̥t̥huwedzo ya nyambo dzi fanaho na Tshiisimane, Tshivhuru na dza Vharema dze vhunzhi hao a bva khadzo. Vhañwe vho sumbedza uri t̥hu̥t̥huwedzo iyi yo bva na khauri luambo lwa Tshivenda lu kha di t̥hadza madzinamapambwa manzhi vhukuma ane a tea u ñwalwa a si na t̥hu̥t̥huwedzo u bva kha dziñwe nyambo, zwenezwo hu tea u dzhenwa kha mushumo wa u vhumba madzinamapambwa aya. Zwiñwe zwo sumbedzwaho ndi zwauri u pamba ndi zwithu zwavhuḍi sa izwi nyambo dzi tshi tea u aluwa, nahone a hu ponyei ngauri vhatu vho dzulelanaho vha kombetshedzea u vha na vhudavhidzani. Phendelo ya nyambo iyi ndi ya uri zwa u pamba zwi vhone zwi sa tinyei nahone zwi na zwivhuya, zwenezwo hu tea u vhubwa madzinamapambwa a Tshivenda u itela uri luambo ulu lu aluwe nahone lu konevho u t̥tu̥t̥wedza kuñwalele kwa maipfi kha dziñwe nyambo.

MAWANWA

Phindulo dzothe dzo ñewaho kha thebulu ya 3, vhafhinduli vho sumbedza uri kuñwalele kwa madzinamapambwa manzhi a Tshivenda ku na t̥hu̥t̥huwedzo ya Tshiisimane, Tshivhuru na dza dziñwe nyambo dza Vharema. Naho hu tshi di vha na khaedu kha kuñwalele uku, zwa u pamba zwi na zwivhuya zwinzhi kha u alusa luambo. Khaedu ine ya tea lavheleswa ndi ya uri kha madzinamapambwa aya, ho ḍalesa a sumbaho uri Tshivenda ndi tshone tshi gudaho kha dziñwe nyambo ngeno dzone dzi sa gudi tshithu khatsho ngauri tshi na tsiku ya maipfi a musalauno.

4.3.1.4 T̥hu̥t̥huwedzo ya dziñwe nyambo kha miungo ya madzinamapambwa

aTshivenda

Phindulo dza mbudziso ya 4 ine ya ri: *Vha vhona dziñwe nyambo dzi na t̥hu̥t̥huwedzo dzifhio kha miungo ya madzinamapambwa a Tshivenda?* yone yo vha yo sedza kha t̥hu̥t̥huwedzo ya dziñwe nyambo kha miungo ya madzinamapambwa a Tshivenda.

Ndavhelelo yo vha ya uri vhafhinduli vha talutshedze uri vha vhona miungo ya dziñwe nyambo i na tshuñhuwedzode kha madzinamapambwa a Tshivenda.

Phindulo dzo bveledza tshutshedzo dzo fhambanaho dza tshuñhuwedzo ya dziñwe nyambo kha miungo ya madzinamapambwa a Tshivenda.

Thebulu ya 4: Phindulo dza tshuñhuwedzo ya dziñwe nyambo kha miungo ya madzinamapambwa a Tshivenda.

VHAFHINDULI	TSHIVHALO	PHINDULO						
		Hu na tshuñhuwedzo ya dziñwe nyambo	Hu na thahalelo na thodea ya a Tshivenda	A nwalwa ho tevedzwa miungo	A na zwiwini na zwiwihuya	A bva kha u dzulelana	Phambano ya miungo na kuñwalele	
Vhadededzi	5	3	1	1	0	0	1	
Vhasikañhalusamaipfi	5	1	2	2	0	0	0	
Mañekitshara	5	1	1	1	0	1	0	
Vhashumisaluambo	5	4	0	0	1	0	0	
Tshanganyelo	20	9	4	4	1	1	1	

Tshivhalo tsha vhafhinduli vho fhindulaho mbudziso **1** ya uri: *Vha vhona dziñwe nyambo dzi na tshuñhuwedzo dzifhio kha miungo ya madzinamapambwa a Tshivenda?* ndi **20**. Tshivhalo itshi tsho katela vhadededzi vha **5**, vhasikañhalusamaipfi vha **5**, mañekitshara vha **5** na vhashumisaluambo vha vhona dziñwe nyambo dzi na tshuñhuwedzode kha miungo ya madzinamapambwa a Tshivenda?

Tshivhalo tshoñhe tsho vhudziswa mbudziso ya uri *vha vhona dziñwe nyambo dzi na tshuñhuwedzode kha miungo ya madzinamapambwa a Tshivenda?*

Phindulo dzothe dzo nwalwa kha **AnekishaF** dza senguluswa ho sedzwa maitele a u khouda o vuleaho. Musi hu tshi senguluswa phindulo, zwiṭohwana zwo kuvhanganywa fhethu huthihi nga maitele a u khouda ha 'axial' u konou vhona vhuṭumani hazwo. Izwi zwo thusa u konou vhona mihumbulo yo bveledzwaho nga phindulo dzo fhambanaho. Phindulo idzi dzo bveledza muhumbulo muhulwane wa ṭhalutshedzo dza kuṅwalele kwa madzinamapambwa kha ṭhalusamaipfi ya nyambo mbili ho tevhelwa maitele a u khouda ha munanguludzo.

Kha vhafhinduli vhothe vho fhindulaho vha **20**, vha **9** vho fhindula uri dziṅwe nyambo dzi na ṭhuṭhuwedzo kha miungo ya madzinamapambwa a Tshivenda.

Mude1 a tshi fhindula o amba zwi tevhelaho:

*Ee, hu na ṭhuṭhuwedzo ya dziṅwe nyambo kha miungo ya madzina e Tshivenda tsha pamba kha dziṅwe nyambo, hone thaidzo ndi ya musiri si tsha divha uri dzina lo pambiwaho lo bviswa kha luambo lufhio. Ri na dzina li fanaho na tshidimela line li a ri khakhisa ngauri a ri divhi uri li bva kha **steamer** la Tshiisimane kana **isitimela** la Tshizulu naa. Ro fhedza ri tshi vho sokou tenda uri li nga vha lo bva kha Tshizulu vhunga riṅe ro vha ri si na **zwidimela** fhanu mahayani. Ndi zwa ndeme uri ṭhalusamaipfi i sumbedza uri dzina lo pambiwaho li bva kha luambo lufhio uri muvhali a kone u divha.*

Mude 2 o tikedza **mude 1** nga u amba zwi tevhelaho:

*Miungo minzhi i bva kha nyambo dzisili nahone madzina manzhi a nwalwa ho tevhedzwa yone. Ndi nga nea tsumbo nga dzina **tshikolo** line la bva kha la 'school' la Tshiisimane na la skool la Tshivhuru. Ndi tou vha na mbilaelo uri riṅe ri vhone ri tshi nga ri khou alusa dziṅwe nyambo ngeno lwashu lu tshi vho nga a lu koni u divhumbela madzina alwo.*

Mude 4 ene o amba zwi tevhelaho:

*ṭhuṭhuwedzo i hone ngauri ri na maipfi a fanaho na **vhurukhu** u bva kha broek, **thangga** u bva kha **tank**, **yunivesithi** u bva kha **University** na maṅwe manzhi ane ndi nga si a ambe othe afha.*

Musika 3 o tikedza avho vha re afho nṭha nga u amba uri:

Na henefha kha miungo ro tevhedza ya nyambo dzenedzi mbili ngauri vhavhusi ndi vhone vha re na maṅda a u kombetshedza luambo lune lwa tea u shumiswa. Zwiṅwe zwo bvavho na kha riṅe nga u sa diṭanganedza ra vho vhona u nga nyambo dzenedzi

mbili ndi dzone dza khwiṅe. Arali zwo vha zwi songo ralo ro vha ri tshi ḡo vha ro no vha na madzina ashu a u vhidza na zwithu zwa tshizwinozwino a si na miungo ya dziṅwe nyambo. U ralo a thi khou amba uri a ri gudi kha dziṅwe nyambo, nahone izwi ri nga si zwi ponye

Muleki 1 na ene o ṅea thikhedzo yawe nga u amba uri:

ṰhuṰhuwedzo ya miungo ya dziṅwe nyambo i hone. Ri na dzinalipambwa ḽi fanaho na kereke ḽine zwa tou vha khagala uri ḽi bva kha ḽa Tshivhuru ḽine ḽa vha 'kerk'. Musi ri tshi pamba ipfi ri pamba na mubvumo. Ri na madzina e ra pamba kha dziṅwe nyambo dza Vharema e ra tou a dzhia o tou ralo u fana na magalangapasi ḽi bvaho kha Tshishona.

Mushu 1 na ene o sumbedza uri ṰhuṰhuwedzo i hone nga u amba uri:

Kuṅwalele kwa hone a ku yelani na kuṅwalele kwa Tshivenda. Tsumbo ndi yeneḽa ya vhurukhu ye nda ṅea hune dzina ḽi ḽi tou vhone uri ḽi bva kha luṅwe luambo.

Mushu 2 ene o ṅea thikhedzo yawe nga u sokou amba uri:

Ee, nga maanda.

Mushu 4 na ene o tendelana na zwauri hu na ṰhuṰhuwedzo nga u amba uri:

*Ndi zwa vhukuma, dziṅwe nyambo dzi na ṰhuṰhuwedzo kha miungo ya madzinamapambwa. Tsumbo ya dzinalipambwa **dokodelaḽa** Xitsonga na dokotela ḽa Tshivenda a unga u fana.*

Mushu 5 o tendelana na **Mushu 4** nga u amba uri:

*Arali miungo vha tshi khou amba kupfalele musu muthu a tshi amba ndi a tenda uri na heneḽa ri ṰuṰuwezwa nga dziṅwe nyambo. Hu na ipfi ḽine ḽa nga tshigevhenga ḽine na ḽone ra ḽi sedzulusa zwavhuḡi ri ḡo wana ḽi na vhuṰumani na dziṅwe nyambo dza Vharema. Hu si kale ri ḡo pfa ho no vha na ipfi ḽa Tshivenda ḽi no pfi **reipi** hu tshi khou ambwa u tshipa ngauri vhathu ro no ḡowela u amba ri tshi tevhedza miungo ya dziṅwe nyambo.*

Phindulo dza vhafhinduli u bva kha zwigwada zwothe dzo vha dzo fhambanaho ngauri dzo katela uri miungo ya madzinamapambwa a Tshivenda i na thuthuwedzo u bva kha nyambo dzi fanaho na Tshiisimane na Tshivhuru dze vhunzhi hao a bva khadzo. Vho dovha vha sumbedza uri ndila dza kupelelele na dzone dzi na khaedu. Vho dovha vha sumbedza uri hu na dziwe khaedu dzi fanaho na u sa bulwa ha vhubvo ha mañwe madzinamapambwa na u liana ha miñwe miungo na kuñwalele. Inwe khaedu ye ya bviselwa khagala yo vha ya thahalelo ya madzina a musalauno kha luambo lwa Tshivenda, zwine zwa fhedza luambo ulu lu tshi thuthuwedzwa nga miungo ya maipfi a nyambo dze lwa pamba maipfi khadzo.

MAWANWA

Phindulo dzothe dzo newaho kha thebulu ya 4, vhafhinduli vho sumbedza uri hu na thuthuwedzo ya dziwe nyambo kha miungo ya madzinamapambwa a Tshivenda. Zwiwe zwo vha zwauri hu na thodea ya uri luambo lwa Tshivenda lu dialuse nga u divhumbela maipfi maswa, ho katelwa na a thekhinolodzhi. Muhumbulo uyu u vhonala u tshi tangedzea vhunga ho bviselwa khagala na mbuno ya u dzulelana ha vhatu, lune u guda na u gudisana nyambo zwi vho tou vha khombekhombe.

4.3.1.5 Ndeme ya thalusamaipfi dza nyambombili.

Phindulo dza mbudziso ya 5 ye ya ri: *Ndemeya thalusamaipfi dza nyambombili vha vhona i ifhio?* yone yo vha yo sedza kha ndeme ya thalusamaipfi ya nyambo mbili. Afha vhafhinduli vho vha vho lavhelelwa uri vha nee thalutshedzo ya uri thalusamaipfi ya nyambo mbili ndi ya ndeme nga ndilade. Phindulo dzo bvedza thalutshedzo dzo fhambanaho dza ndeme ya thalusamaipfi ya nyambo mbili.

Thebulu ya 5: Phindulo dza thalutshedzo ndeme ya thalusamaipfi ya nyambo mbili.

VHAFHINDULI	5 -		PHINDULO
-------------	-----	--	----------

		Thalutshedzo dza maipfi	Mveledziso ya luambo	Vhudavhidzani ha dzitshaka	U guda dziwe nyambo	U alusa ndivho ya luambo lwa dziavambo	U ñekedza tshumelo dza dziavambo	Ndivho ya luambo lwo khetheaho
Vhadededzi	5	2	0	2	0	0	1	0
Vhasikaṭhalusamaipfi	5	0	2	0	3	0	0	0
Maḷekitshara	5	2	1	0	1	1		0
Vhashumisaluambo	5	0	0	0	1	2	1	1
Ṭhanganyelo	20	4	3	2	5	3	2	1

Tshivhalo tsha vhafhinduli vho fhindulaho mbudziso **5** ya uri: *Ndeme ya ṭhalusamaipfi dza nyambombili vha vho nai ifhio?* ndi **20**. Tshivhalo itshi tsho katela vhadededzi vha **5**, vhasikaṭhalusamaipfi vha **5**, maḷekitshara a **5** na vhashumisaluambo vha **5**. Tshivhalo tshoṭhe tsho vhudziswa mbudziso ya uri: *Ndeme ya ṭhalusamaipfi dza nyambombili vha vho na i ifhio?*

Phindulo dzoṭhe dzo ñwalwa kha **AnekitshaF** dza senguluswa ho sedzwa maitele a u khouda ho vuleaho. Musi hu tshi senguluswa phindulo, zwiṭohwana zwo kuvhanganywa fhethu huthihi nga maitele a u khouda ha 'axial' u konou vho na vhuṭumani hazwo. Izwi zwo thusa u konou vho na mihumbulo yo bveledzwaho nga phindulo dzo fhambanaho. Phindulo idzi dzo bveledza muhumbulo muhulwane wa ṭhalutshedzo dza ndeme ya ṭhalusamaipfi dza nyambombili ho tevhelwa maitele a u khouda ha munanguludzo.

Kha vhafhinduli vhoṭhe vho fhindulaho vha **20**, vha **5** vho fhindula uri ṭhalusamaipfi ya nyambo mbili i thusa kha u guda na u ḍivha dziñwe nyambo.

Musika 1 o ñea phindulo i tevhelaho:

Ndi ya ndeme ngauri muvhuso washu wo vula mahothi a uri ri ḍivhe nyambo nnzhi fano Afrika Tshipembe. Vhathu vhanzhi vha ḍivhesa luambo lwa

Tshiisimane, zwino *thalusamaipfi* hei i thusa uri na nyambo dzashu ri dzi aluse vho dzi kone u *divhea* ngauri a hu tsha vha na luambo lu^utuku kha lu^uwe.

Musika 2 o tendelana na Musik 1 nga u amba uri:

I khwa^uthisa muhumbulo wa muvhuso wa u amba nyambo nnzhi. Vhathu vha a kona u dzi shumisa u guda dzi^uwe nyambo. Dzi gudisa muthu wa lu^uwe lushaka u amba na u ^unwala luambo lwa Tshivenda.

Musika 4 ene vho a tshi ^unekedza kuvhonele uku o amba zwi tevhelaho:

Dzi a thusa kha uri ri kone u guda na u ^udivha nyambo nnzhi. Muthu a sa ^udivhi ipfi nga luambo A u a kona u wana ^uthalutshedzo ya^ulo kha luambo lwa B. Izwi zwi amba uri ^uthalusamaipfi iyi i a thusa kha u alusa ^undivho ya luambo ngauri i na maipfi na ^uthalutshedzo dza.

Muleki 3 o bva vho mulomo nga u amba uri:

Thalusamaipfi ya nyambo mbili i na thuso. I ri thusa kha u kona u ^udivha maipfi na zwine a amba kha luambo lwashu na kha dzi^uwe nyambo, ya thusa vho na vha dzi^uwe nyambo u ^udivha luambo lwashu. Ndi ya ndeme kha u vhumba vhushaka na u alusa nyambo dzo^uthe sa izwi ri khou tshila kha shango ^uli re na ^uthanganelano.

Mushu 3 na ene o tikedza avho vho no ambaho nga u sumbedza zwauri:

Dzi a thusa kha u dzhielwa ^untha na u shumiswa ha nyambo dze dza vha dzi sa dzhielwi nzhele nga ma^udvhani a muvhuso wa tshi^utalula. Dzi dovha dza alusa ekonomi musi ri tshi wana hu tshi tholwa vhathu vhane vha sika ^uthalusamaipfi. Dzi dovha dza shuma sa tshiga tshi sumbaho uri nangoho ri kha shango ^ula dimokirasi hune nyambo dzo^uthe dza dzhielwa ^untha.

Phindulo dza vhafhinduli u bva kha zwigwada zwo^uthe dzo vha dzo fhambanaho ngauri dzo katela zwite^uwa zwo vhalaho zwa ndeme ya ^uthalusamaipfi ya nyambo mbili. Vho dovha vha sumbedza uri ndi ya ndeme na kha u guda luambo lwa ^udamuni. Zwi^uwe zwe zwa tutuwa ndi zwauri i a dovha ya thusa kha ^undivho ya maipfi ane a shumiswa kha masia o khetheaho, u pfumisa luambo na u tikedza mvelaphanda ya^ulo nga u angaredza. Tshi^uwe tsha ndeme tshe tsha bviselwa khagala ndi tsha uri ^uthalusamaipfi iyi i shuma na kha ^undisedzo ya tshumelo dza dzinyambo.

MAWANWA

Phindulo dzothe dzo newaho kha thebulu ya **5**, vhafhinduli vhothe vho sumbedza uri thalusamaipfi ya nyambo mbili ndi ya ndeme vhukuma kha masia o fhambanaho. Phindulo dze vha nea dzo khwathisa muhumbulo wa thodisiso iyi wa uri thalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane dzi tea u nea thalutshedzo dzi fushaho u itela uri vhashumisi vhadzo vha kone u bindula musi vha tshi dzi shumisa.

4.3.1.6 Thalusamaipfi dza nyambombili ndi dza ndeme kha dimokirasi?

Phindulo dza mbudziso ya **6** ye ya vha ya uri: *Thalusamaipfi dza nyambombili ndi dza ndeme kha dimokirasi? yo vha yo yo sedza kha ndeme ya thalusamaipfi ya thalusamaipfi ya nyambo mbili ya Tshivenda na Tshiisimane kha dimokirasi.* Afha vhafhinduli vho vha vho lavhelelwa uri vha nee thalutshedzo ya uri vha vho vha uri thalusamaipfi ya nyambo mbili ya Tshivenda na Tshiisimane ndi ya ndeme nga ndilade. Phindulo dzo bvedza thalutshedzo dzo fhambanaho dza ndeme ya thalusamaipfi ya nyambo mbili kha dimokirasi.

Thebulu ya 6: Phindulo dza thalutshedzo dza ndeme ya thalusamaipfi ya nyambo mbili kha dimokirasi.

VHAFHINDULI	TSHIVHALO	PHINDULO						
		Ndeme kha u guda dzinwe nyambo	U funza luambo lwa dimokirasi	U khwathisa vhusaka ha nyambo	U tanganya lushaka	U alusa dimokirasi	U khwathisa ndinganyo ya nyambo	
Vhadededzi	5	0	1	1	0	1	2	
Vhasika thalusamaipfi	5	2	1	0	0	0	2	
Małekitshara	5	1	2	0	1	1	0	

Vhashumisaluambo	5	0	1	0	1	1	2	
Thanganyelo	20	3	5	1	2	3	6	

Tshivhalo tsha vhafhinduli vho fhindulaho mbudziso **6** ya uri: *Thalusamaipfi dzanyambo mbili ndi dza ndemeđe kha dimokirasi?* ndi **20**. Tshivhalo itshi tsho katela vhadededzi vha **5**, vhasikaṭhalusamaipfi vha **5**, maḽekitshara a **5** na vhashumisaluambo vha **5**. Tshivhalo tshoṭhe tsho vhudziswa mbudziso ya uri *Thalusamaipfi dza nyambombili ndi dza ndemeđe kha dimokirasi?*

Phindulo dzoṭhe dzo ṅwalwa kha **AnekitshaF** dza senguluswa ho sedzwa maitete a u khouda ho vuleaho. Musi hu tshi senguluswa phindulo, zwiṭohwana zwo kuvhanganywa fhethu huthihi nga maitete a u khouda ha ‘axial’ u konou vhona vhuṭumani hazwo. Izwi zwo thusa u konou vhona mihumbulo yo bveledzwaho nga phindulo dzo fhambanaho. Phindulo idzi dzo bveledza muhumbulo muhulwane wa ṭhalutshedzo dza ndeme ya ṭhalusamaipfi ya nyambo mbili kha dimokirasi ho tevhelwa maitete a u khouda ha ‘axial’. Kha vhafhinduli vhoṭhe vho fhindulaho vha 20, vha 6 vho fhindula uri ṭhalusamaipfi ya nyambo mbili i thusa kha u khwaṭhiswa fulo ḽa muvhuso wa dimokirasi ḽa u khwaṭhisa ndinganyo ya nyambo dzoṭhe.

Mude 1 o fhindula zwi tevhelaho:

I thusa kha uri luambo luṅwe na luṅwe lu kone u ṅewa ṭhonifho yo teaho ngauri nyambo dzoṭhe dzi kha Ndayotewa.

Mude 2 ene o fhindula nga u amba uri:

Tshifhinganani tsha musiriṅe ri tshi thoma u shuma ho vha hu tshi shumiseswa nyambo mbili dza Tshivhuru na Tshiisimane sa dzone dza ṅṅha. Izwi zwo vha zwi si zwavhuḽi ngauri dziṅwe nyambo dzo vha dzi tshi dzhiwa dzi dza fhasi. Na kha dzenedzi dza Vharema hu na vhaṅwe vhe vha vha vha tshi nyadza vhaṅwe, u fana na lwashu lune na ṅamusi vhaṅwe Vharema vha kha ḽi lu dzhiela fhasi. Zwino ngauri ri vho ita zwiḽa zwine zwa pfi ‘inclusive education’ kana pfunzo i si na khethululo, hu ṭoḽea ṭhalusamaipfi nnzhi dza nyambombili u itela uri vhathu vha sa ḽivhi luambo lwa Tshivenda, sa tsumbo, vha ḽivhe uri lu ṅwalwa na u bulwa nga ṅḽila ifhio, vhone vha a kona u guda na luambo lwashu.

Musika 1 ene a tshi bva vho mulomo o amba uri:

Ee, ndi ya ndeme ngauri muvhuso washu wo vula mahothi a uri ri ḽivhe nyambo nnzhi fhano Afrika Tshipembe. Vhathu vhanzhi vha ḽivhesa luambo lwa Tshiisimane, zwino

ṭhalusamaipfi hei i thusa uri na nyambo dzashu ri dzi aluse vho dzi kone u ḍivhea ngauri a hu tsha vha na luambo luṭuku kha luḥwe.

Musika 3 na ene o tendelana na avho vho ambaho afho nṭha nga u amba uri:

Ndi ya ndeme kha dimokirasi ngauri ri a kona vho u pfa na u pfiwa nga vhaḥwe. Ri khou tshila ro ṭanganelana lune ṭhodea ya u davhidzana ya vha ya ndeme vhukuma. Zwino ṭhalusamaipfi hei i ri thusa khauri vha sa ḍivhi luambo lwashu vha lu gudevho, na riṇe vho ri gude nyambo dza vhaḥwe. Zwo no ralo ri ḍo konavho u davhidzana na vhaḥwe zwo leluwa.

Mushu 3 ene a tshi khwaṭhisa zwo ambwaho nga Musik 3 o amba uri:

Dzi a thusa kha u dzhielwa nṭha na u shumiswa ha nyambo dze dza vha dzi sa dzhielwi nzhele nga maḍuvha a muvhuso wa tshiṭalula. Dzi dovha dza alusa ekonomi musi ri tshi wana hu tshi tholwa vhathu vhane vha sika ṭhalusamaipfi. Dzi dovha dza shuma sa tshiga tshi sumbaho uri nangoho ri kha shango ḷa dimokirasi hune nyambo dzoṭhe dza dzhielwa nṭha.

Mushu 5 na ene o bvavho mulomo nga u sumbedza uri:

Musi tsengo dzi tshi itwa kotho hu shumiseswa Tshiisimane, riṇe ra kona u ḍologa nga nyambo dza Vharema. Zwino musi hu tshi shumiswa ṭhalusamaipfi ri wana zwi tshi nga thusa kha u alusa dimokirasi ngauri ano maḍuvha hu pfi nyambo dzoṭhe dzi a eḍana.

Phindulo dza vhafhinduli u bva kha zwigwada zwoṭhe dzo vha dzo fhambanaho ngauri dzo katela ṭhalutshedzo dza ndeme ya ṭhalusamaipfi ya nyambo mbili kha dimokirasi. Vho dovha vha sumbedza uri ṭhalusamaipfi idzi dzi a thusa kha u khwaṭhisa dimokirasi nga u ṭanganya vhathu ho shumiswa nyambo na nga u ṇea ṭhalutshedzo dza maipfi a luambo lwa ṭhalusamaipfi.

MAWANWA

Phindulo dzoṭhe dzo ṇewaho kha thebulu ya **6**, vhafhinduli vho sumbedza uri ṭhalusamaipfi dza nyambombili ndi dza ndeme kha dimokirasi ngauri dzi ṭuṭuwedza u ṭhonifhiwa ha nyambo dzoṭhe, u gudisana nyambo idzi na u khwaṭhisa vhuṭumani vhukati ha vhadzulapo. ṭhalutshedzo idzi dzi khwaṭhisa ndeme ya ṭhodea ya u sika ṭhalusamaipfi dza nyambombili dzine dza tshimbilelana na tshifhinga u itela uri vhashumisi vhadzo vha kone u ḍivha maipfi a ndeme a musalauno.

4.3.1.7 U fusha ha kuṭalutshedzele kwa madzinamapambwa kha

ṭhalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenḍa na Tshiisimane.

Phindulo dza mbudziso ya 7 ye ya vha ya uri: : *Kuṭalutshedzele kwa madzinamapambwa kha ṭhalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenḍa na Tshiisimane ku vhonele ku tshi fusha naa?* yo vha yo sedza kha kuṭwalele kwa madzinamapambwa kha ṭhalusamaipfi ya nyambo mbili ya Tshivenḍa na Tshiisimane. Afha ndavhelelo yo vha ya uri vhafhinduli vha nee ṭhalutshedzo ya uri kuṭalutshedzele kwa madzinamapambwa kha ṭhalusamaipfi ya nyambo mbili ku nga ndilade. Phindulo dzo bveledza ṭhalutshedzo dzo fhambanaho dza kuṭwalele kwa madzinamapambwa kha ṭhalusamaipfi ya nyambo mbili ya Tshivenḍa na Tshiisimane.

Thebulu ya 7: Phindulo dza ṭhalutshedzo dza u fusha ha kuṭalutshedzele kwa madzinamapambwa kha ṭhalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenḍa na Tshiisimane.

VHAFHINDULI	TSHIVHALO	PHINDULO						
		ṭhalutshedzo dzi a fusha	ṭhalutshedzo a dzi fushi	Zwi bva kha ṭhoḍea ya mushumisi	Hu na dzi fushaho na dzi sa fushi	Dzi kha ḍi vha murahu ha tshifhinga		
Vhadededzi	5	1	1	1	1	0		
Vhasikaṭhalusamaipfi	5	1	0	2	2	0		
Maḷekitshara	5	1	1	0	1	2		
Vhashumisaluambo	5	0	3	0	2	0		
ṭhanganyelo	20	4	5	3	6	2		

Tshivhalo tsha vhafhinduli vho fhindulaho mbudziso **7** ya uri: *Kuṭalutshedzele kwa madzinamapambwa kha ṭhalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane ku vhone ku tshi fusha?* ndi **20**. Tshivhalo itshi tsho katela vhadededzi vha **5**, vhasikaṭhalusamaipfi vha **5**, malekitshara a **5** na vhashumisaluambo vha **5**. Tshivhalo tshoṭhe tsho vhudziswa mbudziso ya uri *Kuṭalutshedzele kwa madzinamapambwa kha ṭhalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane ku vhone ku tshi fusha?*

Phindulo dzoṭhe dzo ṅwalwa kha **Anekitsha F** na **G** dza senguluswa ho sedzwa maitete a u khouda ho vuleaho. Musi hu tshi senguluswa phindulo, zwiṭohwana zwo kuvhanganywa fhethu huthihi nga maitete a 'axial coding' u konou vhona vhuṭumani hazwo. Izwi zwo thusa u konou vhona mihumbulo yo bveledzwaho nga phindulo dzo fhambanaho. Phindulo idzi dzo bveledza muhumbulo muhulwane wa ṭhalutshedzo dza kuṭalutshedzele kwa madzinamapambwa kha ṭhalusamaipfi ya nyambo mbili ho tevhelwa maitete a u khouda ha munanguludzo. Kha vhafhinduli vhoṭhe vho fhindulahovha **20**, vha **6** vho fhindula uri hu na kuṭalutshedzele kwa Madzinamapambwa ku fushaho na ku sa fushi. **Mude 4** o sumbedza thimathimo nga u amba uri:

Phindulo ndi Ee kana Hai. Ndi ri hai ngauri hu na huṅwe he maipfi a sokou ṅekedzwa ṭhalutshedzo nga maṅwe ngao a luṅwe luambo, wa ḍi vhona o vha o tea o ṭalutshedzwa nga u angaredza. Hune nda vhona zwo dzula zwone ndi kha maipfi o ṭalutshedzwaho nga maṅwe ngao kha luṅwe luambo wa ḍi wana a sa xedzi, na e a ṭalutshedzwa na nga mafhungo mapfufhi.

Musika 2 o tikedza Mude 4 nga u amba uri:

Phindulo ndi Ee kana Hai. Ṭhalutshedzo nnzhi dzo shumisa madzinamapambwa o ṅwalwaho nga dziṅwe nyambo. Ndi dovha nda ri hai ngauri huṅwe ho sokou ṅewa ṭhalutshedzo nga ipfi ḷithihi. Ho dovha ha si sumbedzwe daiḷekhithi ya ipfi ḷa Tshivenda ḷo topolwaho. Hu tea u sumbedzwa uri dzina ḷo shumiswaho ḷi bva kha Tshilembethu kana daiḷekhithi yo imaho ngauri u itela uri mushumisi a kone u ḍivha.

Musika 5 na ene o tendelana na avho vha re afho ṅṅha nga u amba uri:

U nga tenda uri hu na hune kuṭalutshedzele kwa fusha na hune ku sa fushe. Hune kwa fusha ndi musu ṭhalutshedzo yo ṅewaho i tshi tendelana na nyimele yashu. Hune ṭhalutshedzo dza si fushe ndi musu ṭhalutshedzo dzi sa tendelani na nyimele dzashu. Nga u tou angaredza ndi khou sumbedza uri zwi bva kha muṅwali. Arali muṅwali a ita

thodisiso u fhedza o nea thalutshedzo dzi pfdzaho. Wa sedza thalusamaipfi ya Van Warmelo (1989, hu na thalutshedzo dzine na riṅe sa Vhavenḑa dzi a ri akhamadza ngauri vhaṅwali vho ita thodisiso. Muthu a tshi vhumba thalusamaipfi u tea u ita thodisiso uri a nee thalutshedzo dzi fushaho.

Muleki5 na ene o t̄ahisavho kuvhonele kwawe nga u amba uri:

Ndi nga ri Ee! kana Hai! Ndi tshi ri Ee! ndi khou lavhelesa uri maipfi ane a si vhe ashu ri a kona u wana thalutshedzo dzao. Hune nda vhona i sa fushi ndi ha musi ri tshi wana huṅwe ho sokou ṅwalwa ipfi sa thalutshedzo fhedzi muvhali a si ḑivhe zwine ḑa amba.

Mushu 3 na ene o bviselavho kusedzele kwawe khagala nga u amba uri:

Hu na hune thalutshedzo dza fusha na hune dzi sa fushe. Dziṅwe thalutshedzo dzi a pfala ngeno dziṅwe dzi sa pfali zwavhuḑi.

Mushu 5 ene a tshi fhindula o amba uri:

Kha ine nda vha nayo ndi vhona hu na thalutshedzo dzi fushaho na dzi sa fushi. Dzi fushaho ndi dza musi ho tou newa thalutshedzo dza maipfi nga fhungo. Dzi sa fushi ndi musi ho sokou ṅwalwa ipfi ḑa thalutshedzwa nga ḑiṅwe zwa sokou guma heneḑho. Ri wana ri sa ḑivhi uri ri shumisa hani maipfi o raloho.

Phindulo dza vhafhinduli u bva kha zwigwada zwoṅhe dzo vha dzo fhambanaho ngauri dzo katela kuvhonele kwo fhambanaho nga ha kuṅalutshedzele kwa madzinamapambwa kha thalusamaipfi dzo topolwaho. Phindulo dzavho dzo sumbedza uri hu na thalutshedzo dzi fushaho na dzi sa fushi. Vho dovha vha sumbedza uri hu na thoḑea ya u khwinisa thalusamaipfi dzi re hone kana u vhumba ntswa dzine dza ḑo nea thalutshedzo dzo ṅandavhuwaho.

MAWANWA

Phindulo dzoṅhe dzo newaho kha thebulu ya 7, vhafhinduli vho sumbedza uri dziṅwe thalutshedzo dza madzinamapambwa kha thalusamaipfi dzo topolwaho dzi a fusha ngeno hu tshi ḑi vha na dzi sa fushi . Ho dovha ha bviselwa khagala mbuno dza u sa fusha ha thalutshedzo idzi, hune vhunzhi hadzo dzo lavhelesa u shumiswa ha zwilinganyisi zwa phindulelo vhuimoni ha thalutshedzo dzi shumisaho mafhungo, thalutshedzo dzo shumisaho madzina a dziṅwe nyambo dzo bvaho dzo tou ralo, u

shumiswa ha madzinamapambwa vhuimoni ha madzina a Tshivenḁa a re hone, u sa swaiwa ha maḁwe madzinamapambwa na u fhambana ha thinwaipfi. Nga nḁa ha izwi, hu na vhe vha sumbedza uri u pfala kana u sa pfala ha ḁhalutshedzo hu bva kha ḁhoḁea ya mushumisi. Mawanwa aya a khwaḁhisa muhumbulo wa ḁhoḁisiso iyi wa uri ḁhalutshedzo dza madzinamapambwa dzi tea u vha khagala na u leluwa u itela u swikela ḁhoḁea dza vhashumisi vhe dza vhumbwa ho lavheleswa vhone.

4.3.1.8 Vhathu vhane vha tea u shumisa ḁhalusamaipfi dza nyambombili

dzaTshivenḁa na Tshiisimane.

Phindulo dza mbudziso ya 8 ye ya vha ya uri: *Ndi vhoneyi vhane vha tea u shumisa ḁhalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenḁa na Tshiisimane?* dzo vha dzo sedza kha uri ndi vhathu vhafhio vhane vha tea u shumisa ḁhalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenḁa na Tshiisimane. Ndavhelelo yo vha ya uri vhafhinduli vha bwisele khagala vhathu vho teaho u shumisa ḁhalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenḁa na Tshiisimane. Phindulo dzo bveledza ḁhalutshedzo dzo fhambanaho dza kuḁwalele kwa madzinamapambwa kha ḁhalusamaipfi ya nyambo mbili ya Tshivenḁa na Tshiisimane.

Thebulu ya 8: Phindulo dza ḁhalutshedzo vhathu vhane vha tea u shumisa ḁhalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenḁa na Tshiisimane.

VHAFHINDULI	TSHIVHALO	PHINDULO							
		Vhadededzi na zwiḁwe zwigwada	Vhoḁhe vhe re na dzangalelo na ndivho ya luambo	Vhaḁivhi vha nyambo na zwiḁwe zwigwada	Vhagudiswa na matshudeni				
Vhadededzi	5	1	3	0	2				
Vhasikaḁhalusamaipfi	5	0	4	1	0				
Maḁekitshara	5	1	1	1	2				

Vhashumisaluambo	5	0	2	2	0			
Thanganyelo	20	2	10	4	4			

Tshivhalo tsha vhafhinduli vho fhindulaho mbudziso **8** ya uri: *Ndi vhone vha tea u shumisa thalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane?* ndi **20**. Tshivhalo itshi tsho katela vhadededzi vha **5**, vhasika thalusamaipfi vha **5**, malekitshara a **5** na vhashumisaluambo vha **5**. Tshivhalo tsho tsho vhudziswa mbudziso ya uri *Ndi vhone vha tea u shumisa thalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane?*

Phindulo dzo tsho dzo nwalwa kha **AnekitshaF** dza senguluswa ho sedzwa maitele a u khouda ho vuleaho. Musi hu tshi senguluswa phindulo, zwi tohwana zwo kuvhanganywa fhethu huthihi nga maitele a u khouda ha 'axial' u konou vhona vhu tumani hazwo. Izwi zwo thusa u konou vhona mihumbulo yo bveledzwaho nga phindulo dzo fhambanaho. Phindulo idzi dzo bveledza muhumbulo muhulwane wa u bvisela khagala vhatu vha tea u shumisa thalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane ho tevhelwa maitele a u khouda ha u nanguludza.

Kha vhafhinduli vho tsho vho fhindulaho vha **20**, vha **10** vho fhindula uri thalusamaipfi dza nyambombili dza tea u shumiswa nga vhatu vho tsho vha vha na ndivho na dzangalelo kha luambo.

Mude 2 a tshi fhindula o amba uri:

Nne ndi vhona muthu muhwe na muhwe ane a kona u vha a tshi tea u shumisa thalusamaipfi idzi u itela u alusa ndivho na u alusa luambo lwashu nga u lu nwalwa na u lu amba zwavhudi. Arali ndi tshi nga tou bvela khagala, ndi vhona vhadededzi vho tsho, hu si vha nyambo fhedzi, vha tshi tea u dzi shumisa. Vhana vha tshikolo vha tea u dzi shumisa na vhone u itela u guda luambo, u lu alusa khathihi na u lu shumisa nga ndila yavhudi.

Mude 3 o tikedza **Mude 2** nga u amba uri:

Ro tsho u ya nga u fhambana ha mirafho ri a tea u shumisa thalusamaipfi ya nyambo mbili. Afha ndi khou angaredza vhana ngauri vha tea u gudiswa luambo nga ndila yone u bva vhu tukuni. Vhaaluwa na vhone vha a i toda ngauri ndi vhone vhafari vha luambo. Vhorapfunzo na vhone a vha sali nda ngauri ndi vhone vha vha funza luambo na u thusa kha u bveledza maipfi maswa musu luambo lu tshi khou aluwa.

Mude 5 na ene o di ima na zwi re afho n̄tha nga u amba uri:

Hu dzhena muthu muñwe na muñwe a ne a vha na dzangalelo kha u ðivha na u pfesesa nyambo nga u fhambana hadzo.

Musika 1 ene o amba nga n̄dila i tevhelaho:

Ndi vhathu vhoṭhe vhane vha ðivha luambo lwa Tshivend̄a na Tshiisimane. Muthu muñwe na muñwe ane a kona u vhalala na u n̄wala, vhakegulu, vhakalaha, vhashumi vha ngadeni na vhañwe vhathu vhoṭhe vha wanalaho zwiṭaraṭani. Izwi zwi thusa uri i vhe ya tshiimo tshi sa hanedzei sa tshibveledzwa tsha mihumbulo minzhi.

Musika 2 na ene o fhindula nga u amba uri:

Hu tea u dzhena vhathu vhoṭhe vha takalelaho zwa dzinyambo hu songo sedziwa uri vha na zwifhio kana a vha na zwifhio

Musika 3 ene o amba zwauri:

Ndi vhathu vhoṭhe vhane vha amba luambo lwa Tshivend̄a vhane vha kona u vhalala na u n̄wala. Vhatshena vhane vha takalela u guda luambo lwashu na vhañwe Vharema vha dziñwe tshakha na vhone vha a tea u dzi shumisa. Vhavhusi, vhadededzi, vhoramilayo, vhoramabindu na vhañwe na vhone vha nga si sale nga n̄nda ngauri vha dzula vha tshi khou ita zwa vhudavhidzani. A ri hangwi na vhafunzi ngauri iṭali ano maḍuvha hu vho rerwa na nga Tshiisimane.

Musika 4 o tikedza avho vho no ambaho nga u amba uri:

Vhavend̄a vhoṭhe vha tea u shumisa ṭhalusamaipfi ya nyambo mbili. Ndi khou amba vhasiwana, vhapfumi, vho funzeaho, vha songo funzeaho na vhañwe. Na vhathu vhane vha pfa luambo lwa Tshiisimane ngeno vha sa ambi Tshivend̄a vha nga i shumisa kha u guda Tshivend̄a

Muleki1o tikedza **Musika 4** nga u amba uri:

Dzo lugela u shumiswa nga vhathu vhoṭhe u ya nga maimo avho. Afha ndi khou amba vhavhusi, vhorapolotiki, vhadededzi, vhagudiswa na vhañwe vho vhane vha vha na dzangalelo ḷa u guda luambo lwa Tshivend̄a. ṭhalusamaipfi ndi tshiko tsha n̄divho ngauri i na maipfi, mafurase, kuñwalele na kubulele kune kwa fhaṭusa vhavhali.

Mushu 1 na ene o tikedza kuvhonele uku nga u amba uri:

Vhathu vhoṭhe. Hone zwi tea u thoma kha vhana vhane vha kha ḍi vha kha mirole ya fhasi. Musi vha tshi lavhelesa ṭhalusamaipfi iyi vha ḍo kona u ðivha uri 'broek' ndi vhurukhu.

Mushu 5 na ene o tikedza vhañwe nga u amba zwauri:

Vhathu vhoṭhe vha a tea u dzi shumisa. Ndi khou amba vhatshutshisi, vha u ita zwa vhuḍologi na vhathu vhoṭhe nga u angaredza u itela uri hu si vhe na u dzhenisana khakhathini nga u sa ḍivha luambo. Thaidzo ndi yenei ya uri u nga ḍi wana na dzi re hone, arali dzi hone, dzi si na maipfi a musalauno kana dzo ṭalutshedza maipfi nga ṅdila i sa fushi.

Phindulo dza vhafhunduli u bva kha zwigwada zwoṭhe dzo vha dzo fhambanaho ngauri dzo katela u bviselwa khagala ha vhathu vhane vha tea u shumisa ṭhalusamaipfi dza nyambombili Vho sumbedza uri ṭhalusamaipfi idzi dzi tea u vha dzo lugela u shumiswa nga zwigwada zwo fhambanaho zwa vhathu u fana na vhagudiswa na matshudeni a pfunzo dza ṅṅha, vhaḍivhi vha nyambo, vhadededzi na vhathu zwavho.

Vhanzhi vho sumbedza uri vha vhona dzo lugela u shumiswa nga vhathu vhoṭhe vha re na dzangalelo ḷa u guda nyambo na ṅdivho ya hone.

MAWANWA

Phindulo dzoṭhe dzo ṅewaho kha thebulu ya **8**, vhafhinduli vhoṭhe vho sumbedzwa uri ṭhalusamaipfi dzi na mushumo kha vhathu vhoṭhe u bva kha masia o fhambanaho. Izwi zwi tou amba uri dzi tea u ṅea ṭhalutshedzo dzine muthu muñwe na muñwe a nga kona u dzi swikelela. Zwenezwo vhuḍifhinduleli ha musikaṭhalusamaipfi vhu tea u sedzesa kunangele na kuṭalutshedzele kwa madzinamapambwa nga ṅdila i sa kanganyisi.

4.3.1.9 ṭhoḍea ya u khwinisa ṭhalusamaipfi dza nyambombili ya Tshivenda

naTshiisimane.

Phindulo dza mbudziso ya **9** Phindulo dza mbudziso 9 ye ya vha ya uri : *Hu na ṭhoḍea ya u khwinisa ṭhalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane?* dzone dzo vha dzo lavhelesa kha u vhona arali hu na ṭhoḍea ya u dzulela u shandukisa ṭhalusamaipi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane. Afha vhafhinduli vho vha vho lavhelelwa uri vha ṅee mbuno dza u sumba arali hu na ṭhoḍea ya u khwinisa ṭhalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane.

Phindulo dzo bvedza ṭhalutshedzo dzo fhambanaho dza ṭhoḍea ya u dzulla u shandukisa thalusamaipi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane.

Thebulu ya 9: Phindulo dza thalutshedzo dza thodea ya u khwinisa thalusamaipfi ya nyambombili, ya Tshivenda na Tshiisimane.

VHAFHINDULI	TSHIVHALO	PHINDULO						
		Luambo lu dzulela u aluwa	Shango li dzulela u vvela phanda	Thodea na u vvela ha maipfi maswa	Thodea ya u khwinisa luambo lwa kale	Hu tevhedzwe themendelo dza	Thodea ya kuwalele kuswa	Hu itwe vshushaka na vha kharikhujamu
Vhadededzi	5	2	2	0	1	0	0	0
Vhasika thalusamaipfi	5	4	0	1	0	0	0	0
Maletshara	5	2	1	0	0	1	1	0
Vhashumisaluambo	5	1	1	2	0	0	0	1
Thanganyelo	20	9	4	3	1	1	1	1

Tshivhalo tsha vhafhinduli vho fhindulaho mbudziso **9** ya uri: *Hu na thodea ya u khwinisa thalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane?* ndi **20**. Tshivhalo itshi tsho katela vhadededzi vha **5**, vhasika thalusamaipfi vha **5**, maletshara a **5** na vhashumisaluambo vha 5. Tshivhalo tsho the tsho vhudziswa mbudziso ya uri *Hu na thodea ya u khwinisa thalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane?*

Phindulo dzo the dzo nwalwa kha **Anekitsha F** dza senguluswa ho sedzwa maitete a u khouda ho vuleaho. Musi hu tshi senguluswa phindulo, zwi tohwana zwo kuvhanganywa fhethu huthihi nga maitete a u khouda ha 'axial' u konou vhone vhumani hazwo. Izwi zwo thusa u konou vhone mihumbulo yo bveledzwaho nga phindulo dzo fhambanaho. Phindulo idzi dzo bveledza muhumbulo muhulwane wa thalutshedzo dza thodea ya u khwinisa thalusamaipfi ya nyambo mbili ho tevhelwa maitete a u khouda ha u nanguludza.

Kha vhafhinduli vhothe vho fhindulahovha **20**, vha **9** vho fhindula uri thalusamaipfi idzi dzi tea u dzula dzi tshi khwiniswa ngauri luambo lu dzulela u aluwa.

Mude 2 o sumbedza thodea ya u khwinisa musi a tshi ri:

Thodea ya u khwinisa thalusamaipfi a i vhuyi ya vhudziswa ngauri luambo lu dzula lu tshi khou aluwa. Musi ndi tshi khou isa pfunzo dzanga phanda ngei UNISA ndo guda na 'Communication'. Afho ndi hone he nda guda uri luambo ndi tshipida tsha mvelele, zwenezwo lu tea u aluwa musi mvelele i tshi khou ralo u aluwa. Ano maduvha vhana vhashu a vha koni u fhedza mutaladzi vha songo dzhenisa ipfi lo tou pambiwaho naho la Tshivenda li tshi di vha hone.

Mude 5 o tendelana na **Mude 2** musi a tshi ri:

Sa izwi luambo lu tshi khou aluwa duvha na duvha ndi zwa ndeme uri ri dzulele u toda ndila dza u lu alusa, izwi zwi disa khwahtisedzo ya uri thalusamaipfi dzi songo dzula dzo ima fhethu huthihi.

Musika 1 na ene o tikedza Mude 2 na Mude 5 nga u amba uri:

Ee, thodea i dzula i hone. Luambo lu khou aluwa, na thalusamaipfi dzi fanela u aluwa uri dzi tshimbile na tshifhinga tsha zwino. Na rihe ri dzula ri tshi khou khwinisa na u vhumba ntswa zwenezwi luambo lu tshi khou bvela phanda. Ndi tshi khou amba zwino ro no vha na ntswa ya maidioma.

Musika 2 na ene o bvavho mulomo nga u amba uri:

Ee, thodea ya u khwinisa thalusamaipfi i hone ngauri luambo lu dzula lu tshi khou aluwa. Hu tea u engagedzwa na madzina a sia la thekhinolodzhi vhunga a siho kha thalusamaipfi dzine ra vha nadzo. Na thalusamaipfi dza dzihwe nyambo, u fana na Tshiisimane dzi khou aluwa nga u shumisa na madzina a Vharema u fana na la 'lobola' line la vho wanala kha dzihwe dza Tshiisimane.

Musika 3 ene vho a tshi fhindula o amba uri:

Zwi tou pfala. Luambo na mvelele zwi dzula zwi tshi khou shanduka, zwenezwo hu tea u vhumbwa thalusamaipfi ntswa kana u khwinisiwa dzo no vhumbwaho u itela uri dzi tshimbile na tshifhinga. A zwi thusi tshithu uri ri dzule ro omelela zwa kale naho zwi na mushumo, ngeno zwithu zwi tshi khou shanduka.

Musika 5 ene vho o amba uri:

Thodea ya u khwinisa thalusamaipfi i tou vha khagala. Luambo lu a shanduka na tshifhinga, ndi zwi la zwine ha pfi a lu 'static'. Ndo no di sumbedza uri dimokirasi yo shandukisa zwithu zwinzhi, zwino ri tea u shumisa madzina a tshifhinga tsha zwino.

Hu na hune muthu a nga tou sika t̄halusamaipfi ntswa na hune t̄halusamaipfi dzi re hone dza tea u khwiniswa nga u engedza maipfi na t̄halutshedzo ntswa.

Mujeki2o tikedza **Musika 5** nga u amba uri:

Hu tea u khwinisiswa ngauri luambo lu dzula lu tshi khou aluwa d̄uvha na d̄uvha maipfi maswa a tshi khou sikiwa.

Mushu 2 ene o tikedza nga phindulo pfufhi i tevhelaho:

Ee , ndi tenda uri t̄hodea i hone ngauri luambo lu dzula lu tshi aluwa.

Phindulo dza vhafhinduli u bva kha zwigwada zwothe dzo vha dzo fhambanaho ngauri dzo katela uri t̄halusamaipfi dzi tea u dzula dzi tshi shandukiswa. Vho dovha vha sumbedza na dziwe mbuno dzi fanaho na uri shango a lo ngo ima fhethu huthihi na uri luambo lu tea u tshimbila na nyaluwo ya mvelele.

MAWANWA

Kha phindulo dzothe dzo newaho kha thebulu ya **9**, vhafhinduli vho sumbedza uri t̄halusamaipfi dza nyambombili dzi tea u dzula dzi tshi khwinifhadzwa. Naho vho nekeda mbuno nnzhi, tshiitisi tshe tsha vhonala tshi tshone tshihulwane tsho vha tsha uri u aluwa ha luambo ndi zwone zwi kombetshedzaho t̄hodea ya tshanduko dza u khwinisa t̄halusamaipfi. Zwo dovha zwa sumbedzwa uri t̄halusaipfi idzi dzi t̄t̄uwedza u t̄honifhiwa ha nyambo dzothe, u gudisana nyambo idzi na u kwhathisa vhuṭmani vhukati ha vhadzulapo. T̄halutshedzo idzi dzi kwhathisa ndeme ya t̄hodea ya u sika t̄halusamaipfi dza nyambombili dzine dza tshimbilelana na tshifhinga u itela uri vhashumisi vhadzo vha kone u d̄ivha maipfi a ndeme a musalauno.

4.3.1.10 U shumiswa ha t̄halusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda

naTshiisimane.

Phindulo dza mbudziso ya 10 ye ya vha ya uri: *Ndi lini hune vhone vha shumisa t̄halusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane?* Phindulo ya mbudziso iyi ine ya ri: *Ndi lini hune vhone vha shumisa t̄halusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane?* dzone dzo vha dzo lavhelesa kha u shumiswa ha t̄halusamaipfi ya nyambo mbili ya Tshivenda na Tshiisimane. Ndavhelelo yo vha ya uri

vhafhinduli vha nee thalutshedzo ya uri ndi lini hune vha shumisa thalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane?

Phindulo dzo bvedza thalutshedzo dzo fhambanaho dza u shumiswa ha thalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane.

Thebulu ya 10: Phindulo dza thalutshedzo dzau shumisa thalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane.

VHAFHINDULI	TSHIVHALO	PHINDULO						
		U qivha thalutshedzo dza maipfi a kale	U guda luambo	U funza luambo	U i shumisa tshifhinga tshothe	U sika thalusamaipfi	U qivha thalutshedzo dza maipfi a konqaho	U i shumisa zwenezwi yo sokou tanganyelo
Vhadededzi	5	0	1	1	0	0	3	0
Vhasika thalusamaipfi	5	0	0	0	2	1	1	0
Maletshara	5	0	3	1	0	0	1	0
Vhashumisaluambo	5	1	2	0	0	0	2	1
Thanganyelo	20	1	6	2	2	1	7	1

Tshivhalo tsha vhafhinduli vho fhindulaho mbudziso 13 ya uri: *Ndi lini hune vhone vhashumisa thalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane?* ndi **20**. Tshivhalo itshi tsho katela vhadededzi vha **5**, vhasika thalusamaipfi vha **5**, maletshara vha **5** na vhashumisaluambo vha **5**. Tshivhalo tshothe tsho vhudziswa mbudziso ya *Ndi lini hune vhone vha shumisa thalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane?*

Phindulo dzothe dzo nwalwa kha **Anekitsha F** dza senguluswa ho sedzwa maitele a khoudu yo vuleaho. Musi hu tshi senguluswa phindulo, zwiqohwana zwo kuvhanganywa fhethu huthihi nga maitele a khoudu ya 'axial' u konou vhona

vhuṭumani hazwo. Izwi zwo thusa u konou vhona mihumbulo yo bveledzwaho nga phindulo dzo fhambanaho. Phindulo idzi dzo bveledza muhumbulo muhulwane wa ṭhalutshedzo dza kushumisele kwa ṭhalusamaipfi ya nyambo mbili ho tevhelwa maitele a khoudu ha u nanguludza.

Kha vhaḥhinduli vhoṭhe vho ḥhindulahovha **20**, vha **7** vho ḥhindula uri vha shumisa ṭhalusamaipfi idzi kha u wana ṭhalutshedzo dzine vha si dzi ḍivhe.

Mude 1 a tshi ḥhindula o amba zwi tevhelaho:

Ndi i shumisa u ḍivha ṭhalutshedzo dza maipfi ane nda vhona a tshi nkondela. Nda vhona uri ipfi a thi ḷi pfi nga Tshiisimane ndi a i vula u ri ndi ḍivhe uri nga Tshivenda ḷi amba zwifhio. Ndi muthu wa u funa u ita ṭhodiṣiso dza luambo, na heneḥha ndi a i shumisa, na musi vhagudiswa vha sa ḍivhi maḥwe maipfi, ndi a i vula nda vha ḥnea ṭhalutshedzo.

Mude 3 ene o sumbedza u i shumisa nga ḥdila i tevhelaho:

Ndi i shumisa musi ndi kha vhudavhidzani na vhaḥwe. Ndi a i shumisa na musi ndi tshi funza tshikoloni. Na musi ndi banngani ndi a kona u i shumisa. I dovha ya shumiswa kha u davhidzana na vhaendelamashango.

Mude 5 ene o ri u i shumisa nga ḥdila i tevhelaho:

Ndi i shumisa musi ndi na khaedu ya u ṭalusa maḥwe maipfi. Ndi dovha nda i shumisa musi ndi tshi ṭoda maipfi maswa. Ndi a i shumisa na musi ndi tshi khou dzudzanyela vhana ngudo dza thero ya Tshivenda.

Mushu 4 ene o ri u i shumisa nga ḥdila i tevhelaho:

Ndi musi ndi khou ṭangana na ipfi ḷine nda sa ḷi ḍivhe kana u ḷi pḥesesa ndi tshi vhalo, musi sa mudededzi ndi khou tea u ḥhindula ḥwana ane a khou vhudzisa ipfi ḷine a sa ḍivhe zwine ḷa amba.

Mushu 5 ene a tshi ḥhindula o amba zwauri:

Ndi i shumisa kha u ḥwala 'terminology' ntswa. Ri tshi ita mushumo uyu ri bvisa ipfi kha ṭhalusamaipfi, ra ḥnea tsumbo dza kushumisele na pḥanywa, ndi ngazwo ndi tshi shumisa ṭhalusamaipfi. Ndi dovha nda i shumisa musi hu na maipfi ane nda si a ḍivhe, ndi aḷa ane a pfi 'archaic words'. Ndi a u shumisa kha u wana ṭhalutshedzo ya mirero na maambele na musi ndi tshi funza matshudeni.

Muḷeki3a tshi ḥhindula o amba uri:

Ndi i shumisa kha u guda maipfi ane nda wana ndi sa a pḥesesi nga Tshiisimane na Tshivenda na musi ndi tshi ita zwa u pindulela. Huḥwe ndi a humbelwa nga vha

Phalaphala FM u thusa kha ndivho ya luambo. Na henefho ndi a i lavhelesa ndi sa athu fhindula.

Mujeki ene o sumbedza zwi tevhelaho:

Ndi i shumisa musi ndi tshi khou toda thalutshedzo ya ipfi la Tshiisimane line ndi si divhe uri li amba mini nga luambo lwashu. Ndi dovha nda i shumisa musi ndi tshi dzudzanya ngudo dza matshudeni na bambiri dza u vha linga.

Phindulo dza vhafhinduli u bva kha zwigwada zwothe dzo vha dzo fhambanaho ngauri dzo katela uri ndi lini hune vhatu vha shumisa thalusamaipfi dza nyambombili

Vhatu vhanzhi vho sumbedza uri vha dzi shumisa kha u wana thalutshedzo dza maipfi ane vha si a divhe. Vhawe vha dovha vha sumbedza uri vhone vha dzi shumisa kha u ita mishumo ya u bveledzisa nyambo, u funza, u davihizana a na vawe, na zwiwevho.

MAWANWA

Kha phindulo dzothe dzo newaho kha thebulu ya **13** vhafhinduli vho sumbedza uri vha a shumisa thalusamaipfi kha nzulele dzo fhambanaho sa zwe zwa bulwa afho ntha na u sumbedzwa kha thebulu **13**. Izwi zwi amba uri musika thalusamaipfi u tea u dzhiela nzhele zwauri thalusamaipfi i tshi vhumbwa i tea u vha kha tshiimo tshine ya nga kona u shumiswa nga vhatu vha bvaho kha masia o fhambanaho, zwenezwo thalutshedzo dza hone dzi tea u vha dzi leluwaho.

4.3.1.11 Kulavhelesele kwa thalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na

Tshiisimane nga lushaka.

Phindulo dza mbudziso ya 11 ine ya ri: *Lushaka lu lavhelesa hani thalusamaipfi ya nyambombili?* dzone dzo vha dzo sedza kha ndila ine lushaka lwa lavhelesa ngayo thalusamaipfi ya nyambo mbili yo vha ya uri vhafhinduli vha neethalutshedzo ya uri lushala lu lavhelesa hani thalusamaipfi ya nyambo mbili ya Tshivenda na Tshiisimane. Vhafhinduli vho lavhelelwa u nea phindulo dzi bviselaho khagala ndila ine vhatu vha lavhelesa ngayo thalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane. Phindulo dzo bveledza thalutshedzo dzo fhambanaho dza ndila ine lushaka lwa lavhelesa ngayo thalusamaipfi ya nyambo mbili.

Thebulu ya 11: Phindulo dza thalutshedzo dzanqila ine lushaka lwa lavhelesa ngayo thalusamaipfi ya nyambo mbili dza Tshivenda na Tshiisimane.

VHAFHINDULI	TSHIVHALO	PHINDULO						
		A hu na vhuṭanzi uri i lavheleswa hani	I a takalelwa	Vhathu a vha i qivhi vha qivha dza Tshiisimane	I shumiswa lu songo eḍanaho	A vha qivhi hune ya rengiswa hone	A i takalelwi	
Vhadededzi	5	3	1	1	0	0	0	0
Vhasikaṭhalusamaipfi	5	2	0	1	0	0	2	0
Maḷekitshara	5	1	1	0	0	1	2	0
Vhashumisaluambo	5	2	0	0	1	0	2	0
Ṭhanganyelo	20	8	2	2	1	1	6	0

Tshivhalo tsha vhafhinduli vho fhindulaho mbudziso 14 ya uri: *Tshitshavha tshi lavhelesa hani thalusamaipfi yanyambo mbiliya Tshivenda na Tshiisimane?* ndi **20**. Tshivhalo itshi tsho katela vhadededzi vha **5**, vhasikaṭhalusamaipfi vha **5**, maḷekitshara a **5** na vhashumisaluambo vha **5**. Tshivhalo tshoṭhe tsho vhudziswa mbudziso ya uri *Tshitshavha tshi lavhelesa hani thalusamaipfi yanyambo mbili Tshivenda na Tshiisimane?*.

Phindulo dzoṭhe dzo nwalwa kha **Anekitsa F** dza senguluswa ho sedzwa maitele a khoudu yo vuleaho. Musi hu tshi senguluswa phindulo, zwiṭohwana zwo kuvhanganywa fhethu huthihi nga maitele a khoudu ya 'axia'l u konou vhona vhuṭumani hazwo. Izwi zwo thusa u konou vhona mihumbulo yo bveledzwaho nga phindulo dzo fhambanaho. Phindulo idzi dzo bveledza muhumbulo muhulwane wa thalutshedzo dza kulavhelesele kwa thalusamaipfi ya nyambo mbili nga lushaka ho tevhelwa maitele a khoudu ya u nanguludza.

Kha vha^hinduli vho^hthe vho fhindulahovha²⁰, vha **8** vho fhindula uri a vha tou vha na vhu^htanzi uri ^hthalusamaipfi idzi dzi lavheleswa nga ndilade nga lushaka. **Mude 1** o nea phindulo i tevhelaho:

Zwine nda vha na vhu^htanzi nazwo ndi zwauri nne ndi a i shumisa nahone ndi na dzi swikaho tharu, na zwauri vha^hwe vhashumisani na nne kha zwa u funza Tshivenda vha sumba vhe nayo nahone vha tshi i shumisa. Zwi tshi da kha lushaka nga u tou angaredza a thi tou vha na vhu^htanzi.

Mude 2 ene o nekedza phindulo i tevhelaho:

A thi tou vha na vhu^htanzi sa izwi nne ndi tshi tou vha mudededzi, fhedzi hune nda vha hone a thi vhoni vhashumisani vha tshi dzi dzhiela nzhele naho dzi dza ndeme. Ri na inwe yo nwalwaho nga Tshikota ye ra tou nekedzwa tshikolo ine vhashumisani na nne nda vhona vha sa i shumisi. Ndi a lingedza u vha ^htu^huwedzwa u i shumisa, fhedzi a thi vhoni vha na dzangalelo.

Mude 3 ene a tshi fhindula o amba uri:

A thi tou divha zwavhu^hdi uri vha i dzhia hani ngauri a thi a thu vhuya nda ita ^htho^hdisiso.

Musika 3 ene o sumbedza uri:

A thi tou vha na phindulo kha mbudziso hei, fhedzi u tshi pfa kuambele kwa vhathu vha musalauno u wana zwi tshi kon^hda uri muthu a fhedze fhungo a songo dzhenisa na ipfi lo pambiwaho. Hu^hwe u do wana lo shumiswa hu na ndila ya luambo lwashu ye ra nga vha ri tshi nga i shumisa. U do pfa muthu a tshi ri no wana noto a tshi khou amba gumba. Izwi zwi mmbudza uri ^hthalusamaipfi dza nyambombili dzi nga vha dzi sa divhiwi kana hu na thaidzo ya uri a dzo ngo phadaladzwa lune vhathu vho^hthe vha nga kona u dzi shumisa. Zwauri a dzi takalelwi kana dzi a takalelwa ri nga kona u zwi amba arali dzo phadaladzwa nga vhunzhi ra vhona u nyanyuwa ha vhathu.

Musika 4 o nea phindulo ine ya to^hda u fana na ya **Mude 3** na **Musik 3** ya uri:

A tho ngo ita tzedzuluso lune nda nga kona u nekedza phindulo i fushaho kha mbudziso iyi. Ndi khou shavha uri ndi nga ri dzi a ^htanganedzwa kana a dzi ^htanganedzwi zwa vha zwi songo ralo.

Muleki4na ene o tikedza **Musik 4** nga u amba uri:

A thi tou vha na vhu^htanzi sa izwi ndi sa tou shuma na vhane vha dzi vhumba na u dzi rengisa. Ndi tou divhela muvhali zwawe wa musi dzo no vhumbwa.

Mushu 3 na ene o sumbedza u vha na u timatima u fana na Muleki 4 na Musik 4 nga u amba uri:

U tou amba ngoho a thi divhi uri lushaka lu dzhia hani thalusamaipfi dza nyambombili. Zwine nda divha ndi zwauri vhadivhi vha luambo vhanzhi a vha khou fushea nga thalusamaipfi idzi. Thaidzo khulwane ndi ya uri vhunzhi hadzo ndi thukhu lune a vha koni u wana maipfi manzhi khadzo ane vha nga kona u a shumisa. A dzo ngo lugela vhatu vha 'professional', dzi nga thusa fhedzi vhagudiswa vha pfunzo dza fhasi.

Mushu 5 na ene vho o sumbedza u timatima musi a tshi ri:

Izwi zwi nga fhindulwa zwavhudi nga vhatu vha shuma zwa u sika thalusamaipfi, hu si rihe vhane ra tou vha vhashumisi musi dzo no vha hone. Fhedzi u tshi pfa vhatu vha tshi shumisesa madzinamapambwa kha vhudavhidzani havho ha divha na divha, u nga di amba uri arali dzi hone vhatu zwi nga vha lelutshela u dzi tangedza fhedzi arali dzo shumisa luambo lune vha lu shumisa.

MAWANWA

Kha phindulo dzothe dzo newaho kha thebulu ya **11**, vhafhinduli vho sumbedza uri thalusamaipfi idzi a dzi tangedzei nga mbuno dzo sumbedzwaho afho ntha ngeno vhanwe vho amba uri dzi a tangedzea ngauri dzi a shumisea. Vho dovha vha sumbedzwa uri nyandadzo ya thalusamaipfi idzi a i fushi, zwine na zwone zwa thusa khauri uri vhatu vha divhesa dza Tshiisimane. Izwi zwi amba uri hu tea u vha na nyandadzo khulwane vhukuma uri dzi divhiwe nga lushaka. Hu tea u dovha ha sedzuluswa maipfi o shumiswaho na thalutshedzo dzo nekedzwaho uri zwi khou swikelela thodea dza vhashumisi naa?

4.3.1.12 Vhane vha tea u dzhenelela kha u sikwa ha thalusamaipfi dzanyambo

mbili dza Tshivenda na Tshiisimane.

Phindulo dza mbudzo ya **12** ye ya vha yo sedza khadzi sumbedzahovhatu vhane vha tea u dzhena kha u sikwa ha thalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane yo vha ya uri vhafhinduli vha nee thalutshedzo ya uri *Ndi vhatu vhafhio vhane vha tea u dzhena kha u sikwa ha thalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane?*

Phindulo dzo bveledza thalutshedzo dzo fhambanaho dzi sumbedzahovhatu vhane vha tea u dzhenelela kha u sikwa ha thalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane.

Thebulu ya 12: Phindulo dza thalutshedzo dzi sumbedzaho vhatu vhane vha tea u dzhenelela kha u sikwa ha thalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane.

VHAFHINDULI	TSHIVHALO	PHINDULO						
		Vha re na ndalukanyo dza vhasikathalusamaipfi	Vhañwe vhaqivhi vha nyambo	Vhashumi vha kha dzinwe khethekanyo	Vhadededzi	Vhathu vhoñhe nga u angaredza		
Vhadededzi	5	1	1	1	1	1		
Vhasikathalusamaipfi	5	1	2	0	0	2		
Małekitshara	5	1	0	0	0	4		
Vhashumisaluambo	5	2	0	0	1	2		
Thanganyelo	20	5	3	1	2	9		

Tshivhalo tsha vhafhinduli vho fhindulaho mbudziso 12 ya uri: *Ndi vhone vane vha tea u dzhenelela kha u sikwa ha thalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane?* ndi **20**. Tshivhalo itshi tsho katela vhadededzi vha **5**, vhasikathalusamaipfi vha **5**, małekitshara a **5** na vhashumisaluambo vha **5**. Tshivhalo tshoñhe tsho vhudziswa mbudziso ya uri *Ndi vhone vane vha tea u dzhena kha u sikwa ha thalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane?*

Phindulo dzoñhe dzo ñwalwa kha Anekitsha **E**, **F** na **G** dza senguluswa ho sedzwa maitete a khodu yo vuleaho. Musi hu tshi senguluswa phindulo, zwiñhwana zwo kuvhanganywa fhethu huthihi nga maitete a khodu ya 'axial' u konou vhone vhuñmani hazwo. Izwi zwo thusa u konou vhone mihumbulo yo bveledzwaho nga phindulo dzo fhambanaho. Phindulo idzi dzo bveledza muhumbulo muhulwane wa thalutshedzo dza vhatu vhane vha vhone vho tea u dzhena kha u sikwa ha thalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane ho tevhelela maitete a khodu ya munanguludzo. Kha vhafhinduli vhoñhe vho fhindulaho vha 20, vha 9 vho

fhindula uri hu tea u dzhena vhatu vhothe vha re na dzangalelo la u divha, u guda na u bveledzisa luambo hu songo lavheleswa maimo avho.

Mude 5 a tshi fhindula o amba uri:

Muñwe na muñwe a nga vha tshipida tenda a vha a tshi vha e na ndivho ya luambo. Maipfi ha bvi kha vhañwali vho pfumbudzwaho fhedzi, a bva kha vhatu vhothe vha ambaho luambo lwonolwo zwi sa sedzi pfunzo kana vhuimo havho. Muthu muñwe na muñwe ane a kona u amba luambo lwonolwo u a kona u dzhena naho a songo tou ñwala kana u fhindula mbudziso musi thalusamaipfi i tshi khou ñwalwa.

Musika 1 o tikedza **Mude 5** nga u amba uri:

Muthu muñwe na muñwe ane a shumisa thalusamaipfi na u takalela zwa nyambo a nga dzhena. Hu todea mafhungo u bva kha vhakalaha na vhakegulu, vhañvhi vha masia o fhambanaho, vhana na vhañwe vhatu. Izwi zwi thusa uri hu si vhumbwe thalusamaipfi dzine ra vho do wana mafhungo adzo a tshi vho hanedzwa nga lushaka. Vhañvhi vha nga konaha u vhumba thalusamaipfi i kha zwigwada izwi.

Musika 3 o tendelana na avho vha re afho ntha nga u amba uri:

Ndo no di amba zwi elanaho na fhungo ili, zwauri ri tou ita ndilomuthathe u bva kha masia o fhambanaho. A hu na muthu ane a tea u dzhielwa fhasi ngauri muñwe na muñwe u na zwine a divha.

Muleki 1 na ene o ima na avho vho no ambaho afho ntha nga u amba zwi tevhelaho:

Hai, muñwe na muñwe a nga vha tshipida tenda a vha a tshi vha e na ndivho ya luambo. Maipfi ha bvi kha vhañwali vho pfumbudzwaho fhedzi, a bva kha vhatu vhothe vha ambaho luambo lwonolwo zwi sa sedzi pfunzo kana vhuimo havho. Muthu muñwe na muñwe ane a kona u amba luambo lwonolwo u a kona u dzhena naho a songo tou ñwala kana u fhindula mbudziso musi thalusamaipfi i tshi khou ñwalwa.

Muleki 3 o tendelana na **Muleki 1** musi a tshi amba zwi tevhelaho:

Na vhatu vha songo gudelaho zwa vhasika thalusamaipfi vha a tea u dzhena kha u i vhumba ngauri vha na ndivho ya tsikoni ine ya nga thusa u alusa luambo.

Muleki 4 na ene o ñea thikhedzo nga u amba zwi tevhelaho:

Zwi nga si ite, hu todea na vhañwe vhatu vha re na ndivho uri vha thuse nga mihumbulo. Vho pfumbudzwaho vha tea u kuvhanganya mafhungo kha vhatu vhothe vhane vha nga thusa, vho no fhedza vha kone u ita mushumo wa u ñwala.

Mujeki 5 ene a tshi bva mulomo o amba zwauri:

Mushumo wa u vhumba thalusamaipfi u nga si itwe nga muthu muthihi. Kha hu kwamiwe na vhañwe vhathu vha re na ndivho naho vha songo pfumbudzwa kha zwiimiswa zwa pfunzo dza nthu. Hu todega thikhedzo ya vhaswa, vhaaluwa na misanda. Na vhenevha vho zwi gudelaho vha a swika hune vha vho bva kha ndila yone ya kuñwalele kwa maipfi wa vho wana vho shumisa Jedere 'J' na 'Chi' vhuimoni ha u shumisa Dzh na Tshi.

Mushu 4 o tikedza **Mujeki 5** musi a tshi ri:

Hai! Hu na maipfi manzhi ane vhasika thalusamaipfi vha sa tou a divha, a divhiwa nga Vhavenda vha songo tou funzeaho na vha no shuma nga masia o fhambanaho, vhadededzi hu tshi katelwa na majekitshara a nyambo. PANSALB sa Bodonyangaredzi ya nyambo na yone i na vhashelamulenzhe vhane vha thusedza kha thalusamaipfi.

Mushu 5 o pendela nga u amba zwi tevhelaho:

Sa tshishumiswa tshi itelwaho u thusa vhathu zwi nga vha zwavhudi arali vhañwe vhathu vha re na ndivho ya luambo vha tshi dzhena. Zwi nga si ite uri 'dictionary' sa bugu ya ndeme i sikwe nga vhathu vha re na ndalukanyo fhedzi. Ndi vhona uri vhathu zwavho vha fanaho na riñe ri tea u vha na vhuñumani na vha no sika thalusamaipfi u itela u thusana vhunga mudengu a sa koni u didengula.

Phindulo dza vhafhinduli u bva kha zwigwada zwothe dzo vha dzo fhambanaho ngauri dzo katela uri thalusaipfi dzi sikwa nga vhathu vha bvaho kha masia o fhambanaho. Vho dovha vha bvisela khagala uri nga nnda ha lushaka lwothe nga u angaredza, hu di vha na zwigwada zwi fanaho na zwa vhañvhi vha nyambo na vhadededzi vhane na vhone vha tea u dzhielwa nzhele musi hu tshi sikwa thalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane.

MAWANWA

Kha phindulo dzothe dzo newaho kha thebulu ya 12, a ho ngo vhone hu na muthu we a hanedza uri thalusamaipfi dzi vhumbwa nga vhane vha vha na ndalukanyo, honeha zwe zwa khwañhisedzwa zwo vha zwa uri kha hu dzheniswevho na vhañwe

vhathu u itela uri hu vhumbwe thalusamaipfi dzi pfdzaho. Phindulo dzo nekedzwaho afho nthā, dza dovha dza bviselwa khagala kha Thebulu 12 dzi thusa musika thalusamaipfi kha u divha uri lushaka lwa vhathu vhane a tea u shumisana navho kha u sika thalusamaipfi ndi lufhio u itela uri a kone u i nea tshivhumbeo na thalutshedzo zwi tangedzeaho nga vhashumisi.

4.3.1.13 Ndeme ya vhukwamani vhukati ha vhasika thalusamaipfina vhañwe

vhoranyambo.

Phindulo dza mbudziso ya 13 ine ya ri: *Hu na ndeme ya vhukwamani vhukati ha vhasika thalusamaipfi na vhañwe vhoranyambo?* dzo vha dzo sedza kha vhushaka vhukati ha vhasikathalusamaipfi na vhañwe vhadiivhi vha nyambo. Afha vha fhinduli vho vha vho lavhelewa uri vha sumbedza thodea na ndeme ya vhushaka vhukati ha vhasikathalusamaipfi na vhañwe vhoranyambo.

Phindulo dzo bvedza thalutshedzo dzo fhambanaho dza kuñwalele kwa madzinamapambwa kha thalusamaipfi ya nyambo mbili ya Tshivenda na nga ndilade.

Thebulu ya 13: Phindulo dza thalutshedzo dza ndeme ya vhukwamani vhukati ha vhasika thalusamaipfi na vhañwe vhoranyambo.

VHAFHINDULI	TSHIVHALO	PHINDULO						
		U wana ngivho kha vhañwe	U vha na ngivho i fanaho	Thalusamaipfi i vumbwa nga vhathu vhothe	Thalusamaipfi ya tshiimo tshavhugi	U bindula kha ndivho yo khetheaho	Vhukwamani na vhañwe	
Vhadededzi	5	2	1	2	0	0	0	
Vhasika thalusamaipfi	5	0	0	2	2	0	1	
Ma lekitshara	5	1	0	1	1	1	1	
Vhashumisaluambo	5	1	2	0	1	0	1	
Thanganyelo	20	4	3	5	4	1	3	

Tshivhalo tsha vhafhinduli vho fhindulaho mbudziso 13 ya uri: *Hu na ndeme ya vhukwamani vhukati ha vhasikaṭhalusamaipfi na vhaṅwe vhoranyambo?* ndi **20**. Tshivhalo itshi tsho katela vhadededzi vha **5**, Vhasikaṭhalusamaipfi vha **5**, maḽekitshara a **5** na Vhashumisaluambo vha **5**. Tshivhalo tshoṭhe tsho vhudziswa mbudziso ya uri *Hu na ndeme ya vhukwamani vhukati ha vhasikaṭhalusamaipfi na vhaṅwe vhoranyambo?*

Phindulo dzoṭhe dzo ṅwalwa kha **Anekitsha F** dza senguluswa ho sedzwa maitele a u khouda ho vuleaho. Musi hu tshi senguluswa phindulo, zwiṭohwana zwo kuvhanganywa fhethu huthihi nga maitele a u khouda ha 'axial' u konou vhona vhuṭumani hazwo. Izwi zwo thusa u konou vhona mihumbulo yo bveledzwaho nga phindulo dzo fhambanaho. Phindulo idzi dzo bveledza muhumbulo muhulwane wa ṭhalutshedzo dza ndeme ya vhukwamani vhukati ha vhasikaṭhalusamaipfi na vhaṅwe vhoranyambo.

Kha vhafhinduli vhoṭhe vho fhindulaho vha **20**, vha **5** vho fhindula ndeme ya vhuṭumani yo ḽisendeka kha uri ṭhalusamaipfi i tshi vhumbwa hu ṭoḽea vhathu u bva kha masia oṭhe, zwenezwo musikaṭhalusamaipfi u tea u vha na vhaṅwe vhathu vhane vha ḽo mu tikedza na u mu ṭama nga ṅdivho ine ya nga thusa kha u bveledza ṭhalusamaipfi yo vhibvaho.

Mude 2 a tshi fhindula o amba u ri:

Kha hu vhe na nyambedzano vhukati ha vhathu vho fhambanaho u fana na vhasikaṭhalusamaipfi, vhorapfunzo, vha mihasho yo fhambanaho na vhaṅwe u itela uri ri kone u bveledza ṭhalusamaipfi dzo dziaho.

Mude 3 o tikedza **Mude 1** musa a tshi amba uri:

ṭhalusamaipfi ndi tshivhumbwa tshi shumaho u thusa vhathu vhoṭhe u ya nga henefho hune vha wanala hone. Zwine nda nga eletshedza ndi uri dzi tshi itwa hu dzheniswe vhathu vhoṭhe hu songo thoma ha sedziwa uri vho funzea kana a vho ngo funzea naa na uri vha na lupfumo naa kana hai. Vhathu vha fanaho na vhakegulu vha ḽivhaho dzinyambo dzashu, vhaswa vha shumisaho luambo lwa tshifhinga tshino, ri sa hangwi na vhadededzi, matshudeni a pfunzo dza ṅṭha, misanda, ṅanga na vhaṅwevho vhe nda si vha bule.

Mude 4 na ene o tikedza **Mude 2** na **Mude 3** musi a tshi ri:

Kha hu dzulwe fhasi hu tendelanwe uri thalusamaipfi dzi tshi nwalwa hu vhe na ndila i fanaho ya u talutshedza na u nwala madzinamapambwa. Zwa zwino muñwe na muñwe u vhonala a tshi nga u khou nwalwa nga hune a pfesesa. Hu tea u sumbedzwa na zwauri madzinamapambwa o shumiswaho ndi a Tshilembethu kana Tshiphani naa vhunga na zwenezwi vhavhali vha tshi tea u zwi divha.

Musika 1 ene a tshi tikedza vhañwe o amba zwauri:

Ndeme i hone vhukuma. Vhasikathalmusamaipfi a vha koni u shuma vha si na vhañwe. Sa tsumbo, vha mihasho yo fhambanaho u fana na wa Culture Science & Terminology, Sanitation, Arts and Culture vha kuvhanganya mitevhe ya maipfi maswa vha a rumela kha vhasikathalmusamaipfi u itela uri vha a shumise u vhumba thalusamaipfi ntswa. Sa vhunga ri tshi kha di tou bva kha gaḁa la u lwa na COVID-19, vha Mhasho wa Mutakalo vho no di kuvhanganya maipfi ane vhasikathalmusamaipfi vha do a shumisa kha u vhumba thalusamaipfi ntswa.

Musika 5 a tshi nea thikhedzo kha avho vho no ambaho o amba zwauri:

Ri tou ita ndilomuthathe u bva kha masia o fhambanaho. A hu na muthu ane a tea u dzhielwa fhasi ngauri muñwe na muñwe u na zwine a divha.

Muleki 4 ene o pendela nga u sumbedza zwauri:

Vhukwamani vhu thusa uri thalusamaipfi i vhumbiwe u bva kha mihumbulo minzhi uri i kone u vha i fushaho lushaka. Muñwali u toda vhadivhi vha luambo, vhatu zwavho kha lushaka, vhoramabindu vhane vha do thusa kha u rengisa na u anḁadza na vhañwe vhatu vhanzhi vhane vha nga thusa kha mushumo wa u ita thalusamaipfi.

Phindulo dza vhafhinduli u bva kha zwigwada zwothe dzo vha dzo fhambanaho ngauri dzo katela kuvhonele kwa ndeme ya vhukwamani vhukati ha vhasikathalmusamaipfi na vhañwe vhoranyambo.

Vhafhinduli vhothe vho sumbedza uri vhutumani ndi ha ndeme nahone vha nekedza na mbuno dzo fhambanaho u ya nga kuvhonele na tshenzhemo dzavho. Vho sumbedza uri vhutumani vhu thusa musikathalmusamaipfi nga ndivho i bvaho kha vhañwe. Vho dovha vha amba uri nga vhutumani thalusamaipfi i fhedza yo no vha tshibveledzwa tsho dziaho vhunga musikathalmusamaipfi a tshi kona u wana nyeletshedzo na ndulamiso kha vhañwe vhadivhi.

MAWANWA

Kha phindulo dzothe dzo newaho kha thebulu ya 13, vhafhinduli vho sumbedza uri zwa vhukwamani ha vhasika \grave{t} halusamaipfi na vha \grave{h} we vhoranyambo ndi zwa ndeme kha u bveledza \grave{t} halusamaipfi yo dziaho. Vho newaho na mbuno dza u tikedza zwe vha amba. Vho dovha vha fhirela phanda nga u sumbedzwa uri vhu \grave{t} umani a vhu kwami vha \grave{d} ivhi vha nyambo fhedzi vhunga \grave{t} halusamaipfi i tshibveledzwa tsha mihumbulo minzhi, zwenezwo na vha \grave{h} we vhatu vha re na \grave{d} ivho na dzangalelo \grave{t} ha zwa nyambo vha a tea u kwamiwa, ho katelwa na vha sia \grave{t} ha vhubindudzi. Izwi zwi amba uri musika \grave{t} halusamaipfi ha koni u shuma e muimawoga, zwa ralo u \grave{d} o bveledza \grave{t} halusamaipfi dzi re na \grave{t} halutshedzo dzi songo dziaho.

4.3.1.14 Vha \grave{h} we vhadzheni kha u sikwa ha \grave{t} halusamaipfi dzanyambombili

dza Tshivenda na Tshiisimane.

Phindulo dza mbudziso 14 ine ya ri: *Ndi vhonnyi vha \grave{h} we vhane vha tea u shela mulenzhe kha u sikwa ha \grave{t} halusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane?* yo vha yo lavhelesa kha vha \grave{h} we vhatu vhane vha tea u dzhielwa \grave{t} ha musi hu tshi sikwa \grave{t} halusamaipfi ya nyambo mbili ya Tshivenda na Tshiisimane. Afha ho vha ho lavhelelwa uri vhafhinduli vha topole ngau angaredza vha \grave{h} we vhatu vhane vha tea u shela mulenzhe kha u sikwa ha \grave{t} halusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane.

Phindulo dzo bveledza \grave{t} halutshedzo dzo fhambanaho dza nyangaredzo ya vha \grave{h} we vhatu vhane vha tea u shela mulenzhe kha u sikwa ha \grave{t} halusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane.

Thebulu ya 14: Phindulo dza \grave{t} halutshedzo dzavha \grave{h} we vhane vha tea u shela mulenzhe kha u sikwa ha \grave{t} halusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane.

VHAFHINDULI	S -		PHINDULO
-------------	-----	--	----------

		Ndi vhadededzi na vhañwe	Ndi vhaqivhi vha dzinyambo na vhorapfunzo	Ndi vhatu vhothe vha re na dzangalelo	Ndi vhashumisi vha thalusamaipfi	Ndi vhafari vha mvelele		
Vhadededzi	5	2	2	1	0	0		
Vhasika thalusamaipfi	5	1	2	1	1	0		
Maletshara	5	3	1	0	0	1		
Vhashumisaluambo	5	1	4	1	0	0		
Thanganyelo	20	7	8	3	1	1		

Tshivhalo tsha vhafhinduli vho fhindulaho mbudziso 14 ya uri: *Ndi vhone vhañwe vhane vha tea u shela mulenzhe kha u sikwa ha thalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenḁa na Tshiisimane?* ndi **20**. Tshivhalo itshi tsho katela vhadededzi vha **5**, vhasika thalusamaipfi vha **5**, maletshara a **5** na vhashumisaluambo vha **5**. Tshivhalo tshothe tsho vhudziswa mbudziso ya uri *Ndi vhone vhañwe vhane vha tea u shela mulenzhe kha u sikwa ha thalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenḁa na Tshiisimane?*

Phindulo dzothe dzo nwalwa kha **Anekitsha F** dza senguluswa ho sedzwa maitete a u khouda ho vuleaho. Musi hu tshi senguluswa phindulo, zwi tohwana zwo kuvhanganywa fhethu huthihi nga maitete a u khouda ha 'axial' u konou vhone vhuḁumani hazwo. Izwi zwo thusa u konou vhone mihumbulo yo bveledzwaho nga phindulo dzo fhambanaho. Phindulo idzi dzo bveledza muhumbulo muhulwane dza vhañwe vhane vha tea u shela mulenzhe kha u sikwa ha thalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenḁa na Tshiisimane ho tevhelwa maitete a u khouda ha munanguludzo. Kha vhafhinduli vhothe vho fhindulaho vha 20, vha 8 vho fhindula uri vhañwe vhane vha tea u dzhena kha u sikwa ha thalusamaipfi ndi vhaqivhi vha nyambo na vhorapfunzo.

Mude 3 a tshi fhindula o amba zwi tevhelaho:

Nḡe ndi tshi sedza ndi vhona ṭhalusamaipfi i ya vhathu vhoṭhe. Musi i tshi itiwa kha hu kwamiwe riṅe vhadededzi ngauri ri ṭwa fhethu hune ha vha na vhathu vhanzhi ra dovha ra guda luambo luswa kha vhana ḡuvha na ḡuvha. Vhathu vha ngaho vhoramitambo, vhakalaha na vhakegulu vhane ra vha vhona sa zwisima zwa mvelele na vhathu vhoṭhe nga u angaredza, ri sa hangwi na vha kereke kha vha shumiswe ngauri na vhone vha nga thusa kha u ḡisa zwithu zwiswa kha luambo.

Mude 4 ene o fhindula nga ṅḡila i tevhelaho:

Zwine nda nga tou engedza ndi zwauri hu tea u dzheniswa hafhu na vhoranyambo vhane vha nga thusa kha u ṅea ṭhalutshedzo na u ṭola musu ṭhalusamaipfi dzo no ṅwalwa u itela uri vha kone u khakhulula ho teaho.

Musika 1 ene o tikedza **Mude 3** musu a tshi amba uri:

Sa izwo ndo no ḡi sumbedza, ndi vhathu vhoṭhe vha shumisaho luambo. Vhaḡivhi tshavho ndi u kuvhanganya vha kona u vhumba.

Musika 4 ene a tshi fhindula o amba zwi tevhelaho:

ṭhalusamaipfi i vhumbwa nga vhasikaṭhalusamaipfi vho zwi gudelaho, vhoranyambo na vhathu vhoṭhe vha re na dzangalelo ḡa u alusa luambo.

Muḡeki 5a tshi bva mulomo o amba zwi tevhelaho:

Nga ṅḡa ha vhaṅwe vhorapfunzo, hu na vhathu vha fanaho na vhadededzi vha Tshivenḡa vhane vha tea u kwamiwa. Hu tea u dovha ha kwamiwa na vhathu vhahulwane vhane vha ḡivha nyambo naho vha si tsha tou vha vhanzhi. Vhane vha vha hone kha vha kwamiwe uri hu wanale ṅḡivho yo fhelelaho ine ya ḡo sia hu tshi khou vhumbwa ṭhalusamaipfi dzi sa hanedzei zwo leluwa.

Mushu 1 o tikedza **Mude 3** na **Mude 4** nga u amba uri:

Vhadededzi vha nyambo na vhaḡivhi vha luambo vha shumaho kha zwiimiswa zwa u alusa luambo na magudedzi a pfunzo dza ṅṭha.

Mushu 3 o tendelana na **Mushu 1** musu a tshi amba uri:

Vhaḡivhi vha nyambo vho gudiswaho 'lexicography', vhaḡivhi vha Tshivenḡa sa thero, vhadededzi vha luambo na vhaṅwevho zwo bva kha ṅḡivho ya ṭhalusamaipfi.

Mushu 4 ene a tshi bva mulomo o sumbedza zwi tevhelaho:

Vhane vha tea u dzhena kha u sikwa ha ṭhalusamaipfi ndi vha re na ndalukano dza vhusikaṭhalusamaipfi, yuniti dza dziyunivesithi dzi shumaho nga ṭhalusamaipfi (yunithi

dza Leksikhogirafi, vhoranyambo nga u fhambana hadzo hune ha katelwa na vhadededzi vha nyambo, vhorapfunzo vha shumaho kha masia o fhambanaho sa pfunzo, mutakalo, vhainzhiniara, vhuendi, na zwiñwevho, vha mañwe masia a si a pfunzo sa ñanga, vhontangiwakugala vha re na ndivho ya maipfi a luambo lwonolwo na muhasho wa vhutsila na mvelele.

Phindulo dza vhafhinduli u bva kha zwigwada zwothe dzo vha dzo fhambanaho ngauri dzo katela vhañwe vhatu vhane vha tea u dzhena kha u vhumbwa ha thalusamaipfi. Vhonzhi ha vhatu vho topolwaho vho vha vho no di bulwa kha mbudziso inwe kha thodisiso yenei. Kha phindulo dzenedzi ho sumbedzwa vhatu vho fhambanaho vhane na vhone vha tea u dzhena kha u vhumbwa ha thalusamaipfi.

MAWANWA

Kha phindulo dzothe dzo newaho kha thebulu ya **14**, vhafhinduli vho sumbedza uri vhañwe vhatu vhane vha tea u dzhena kha u sikwa ha thalusamaipfi ndi vha fanaho na vhañvhi vha nyambo, vhadededzi, vhatu zwavho, vhafaramvelele na vhone vhashumisi vha thalusamaipfi. Kuvhonele kwa mutodisisi ndi kwa uri u dzhena ha zwigwada zwo topolwaho nga vhafhinduli hu nga thusa kha u vhumba thalusamaipfi dzi shumiseaho vhunga hu tshi do vha ho dzhena mihumbulo minzhi.

4.3.1.15 Themendelo dza u khwinisa thalusamaipfi dza nyambombili

dza Tshivenda na Tshiisimane.

Phindulo dza mbudziso ya **15** ine ya ri: *Ndi zwifhio zwine vha nga themendela uri zwi itwe khau khwinisa thalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane?* dzone dzo vha dzo lavhelesa kha themendelo dza u khwinisa thalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane. Afha ndi he vhafhinduli vha newa tshikhala tsha uri vha ñekedze themendelo dza u khwinisa thalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane

Phindulo dzo bvedza themendelo dzo fhambanaho dza u khwinisa thalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane.

Thebulu ya 15: Phindulo dza thalutshedzo dzathemendelo dza u khwinisa thalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenḁa na Tshiisimane.

VHAFHINDULI	TSHIVHALO	PHINDULO						
		nyambedzano na thendelano	Hu dzulwe fhasi hu itwe kupelelele	Hu sumbedzwa vhubvo na	Hu shumiswa Tshivenḁa tsho tambaho	Thalusamaipfi kha dzi tōlwe na u khwiniswa	Hu dzhielwe nḁha mvelele ya vhashumisi	Hu itwe mafulo a nyanḁadzo
Vhadededzi	5	3	1	0	0	0	1	
Vhasikaḁhalusamaipfi	5	1	2	1	1	0	0	
Maḁkitshara	5	1	0	1	2	1	0	
Vhashumisaluambo	5	3	0	0	1	0	1	
Ṱhanganyelo	20	8	3	2	4	1	2	

Tshivhalo tsha vhafhinduli vho fhindulaho mbudziso **15** ya uri: *Ndi zwifhio zwine vha themendela uri zwi itwe u itela u khwinisa thalusamaipfi dza nyambombili dza tshifhinga tshidaho? ndi 20.* Tshivhalo itshi tsho katela vhadededzi vha **5**, vhasikaḁhalusamaipfi vha **5**, maḁkitshara a **5** na vhashumisaluambo vha **5**. Tshivhalo tshoḁthe tsho vhudziswa mbudziso ya uri *Ndi vhoneyi vhaḁwe vhane vha tea u shela mulenzhe kha u sikwa ha thalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenḁa na Tshiisimane?*

Phindulo dzoḁthe dzo ḁwalwa kha **Anekitsha F** dza senguluswa ho sedzwa maitele a u khouda ho vuleaho. Musi hu tshi senguluswa phindulo, zwiḁohwana zwo kuvhanganywa fhethu huthihi nga maitele a u khouda ha 'axial' u konou vhona vhuḁumani hazwo. Izwi zwo thusa u konou vhona mihumbulo yo bveledzwaho nga phindulo dzo fhambanaho. Phindulo idzi dzo bveledza muhumbulo muhulwane yathemendelo dza u khwinisa thalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenḁa na Tshiisimane ho tevhelwa maitele a u khouda ha munanguludzo.

Kha vha^xhinduli vho^xthe vho fhindulahovha 20, vha 8 vho fhindula uri ndi zwa ndeme uri musi ^xthalusamaipfi dzi tshi vhumbwa hu dzulwe fhasi nga zwigwada zwo teaho.

Mude 2 ene o amba zwi tevhelaho:

Kha hu vhe na nyambedzano vhukati ha vhathu vho fhambanaho u fana na vhasika^xthalusamaipfi, vhorapfunzo, vha mihasho yo fhambanaho na vha^xwe u itela uri ri kone u bveledza ^xthalusamaipfi dzo dziaho.

Mude 3 ene o nea themendelo i tevhelaho:

N^xe ndi tshi sedza ndi vhona ^xthalusamaipfi i ya vhathu vho^xthe. Musi i tshi itiwa kha hu kwamiwe ri^xe vhadededzi ngauri ri ^xtwa fhethu hune ha vha na vhathu vhanzhi ra dovha ra guda luambo luswa kha vhana ^xuvha na ^xuvha. Vhathu vha ngaho vhoramitambo, vhakalaha na vhakegulu vhane ra vha vhona sa zwisima zwa mvelele na vhathu vho^xthe nga u angaredza, ri sa hangwi na vha kereke kha vha shumiswe ngauri na vhone vha nga thusa kha u ^xisa zwithu zwiswa kha luambo.

Mude 4 ene o themendela zwi tevhelaho:

Kha hu dzulwe fhasi hu tendelanwe uri ^xthalusamaipfi dzi tshi ^xwalwa hu vhe na ^xdila i fanaho ya u ^xalutshedza na u ^xwala madzinamapambwa. Zwa zwino mu^xwe na mu^xwe u vhonala a tshi nga u khou ^xwala nga hune a pfesesa. Hu tea u sumbedzwa na zwa^xri madzinamapambwa o shumiswaho ndi a Tshilembethu kana Tshiphani naa vhunga na zwenezwi vhavhali vha tshi tea u zwi ^xivha.

Musika 5 o themendela zwi tevhelaho:

Ndi nga themendela zwi tevhelaho: Kha hu vhe na vhwkamani na vha^xdivhi vha nyambo vho tou zwi gudelaho na vha re kha lushaka. Izwi zwi thusa kha uri muthu a vhe na ^xdivho ntswa. Kha hu vhe na ^xdivho yo fhelelaho ya ku^xwalele kwa ^xthalusamaipfi. Vha^xwali vha ^xthalusamaipfi kha vha vhe na vhwshaka na vha^xwe vha^xdivhi vha nyambo. Kha hu kha^xhiswe vhwshaka na vha tshiimiswa tsha PanSalb.

Mu^xeki1 o themendela zwi tevhelaho:

Vha^xwali vha ^xthalusamaipfi dzi re hone kha vha dzi khwinise u itela uri dzi kone u tshimbila na tshifhinga tsha zwino. Ho no vha na ku^xwalele kuswa kune khakwo maipfi a fanaho na tshimbilatshimbila, ambaamba, fhufhafhufha, Vho Makhado na ma^xwe vho a ^xwalwa hu si na haifeni. Ndi dovha nda themendela uri vha^xwali kha vha vha^xle vha dovhe vha vhumbe vhwshaka na vha^xwe ngavho u itela uri vha kone u ^xivha tshanduko. Izwi zwi ^xo vha thusa kha u tshimbila na tshifhinga.

Mu^xeki2 o themendela zwi tevhelaho:

Naho vhathu vha na tshenzhemo na ndalukanyo dza u sika maipfi kha vha ite vha tshi kwamavho vhalala vhunga vhe vhone vhaṅe vha luambo.

Mushu 3 o themendela zwi tevhelaho:

Hu tea u vha na vhaḍivhi vha nyambo vho dikumedzela u fana na vhaḥinduleli, vha u sika mathemo, vhaḍologi na vhaḥwali vho ḍiimisela u dzhena kha zwa u sika ḥhalusamaipfi. Hu tea u vha na ndambedzo i vhonevho ngauri zwa zwino vha sekthara dzo imaho nga dzoṅhe na mihasho ya muvhuso a vha vhonevho vho ḍiimisela u lambedza sia iḷi. Hu tea u pfumbudzwa vhathu vha u sika ḥhalusamaipfi ngauri zwa zwino a si vhanzhi. Nḅu dza nyandadzo na dzone dzi tea u thusa kha u bveledzisa na u phaḍaladza ḥhalusamaipfi dza nyambombili. Na riṅe sa Vhavelḅa ri tea u pfa zwi tshi ri vhaḥisa u vhonevho luambo lwashu lu sa khou aluwa, ndi hone ri tshi ḍo kona u takutshedza ra ita zwiḥwe zwithu u itela u tsireledza na u alusa luambo lwashu nga u sika ḥhalusamaipfi dzashu.

Mushu 4 a tshi ḥindula o amba zwi tevhelaho:

Zwine zwa nga itwa u khwinisa ḥhalusamaipfi dza nyambombili, ndi u angaredzwa ha vhathu vhoṅhe vha kwameaho nga vhusikaḥhalusamaipfi dza nyambombili.

Phindulo dza vhaḥinduli u bva kha zwigwada zwoṅhe dzo vha dzo ḥhambanaho ngauri dzo katela themendelo dza u khwinisa ḥhalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivavelḅa na Tshiisimane. Ho ḥekedzwa themendelo dzi fanaho na uri hu shumiswe Tshivavelḅa tsho kunaho, hu tevhelwe mvelele ya vhashumisi, hu sumbedzwe vhubvo ha maipfi o dzheniswaho na uri ḥhalusamaipfi dzi dzule dzi tshi ḥolwa hu u itela u dzi khwinisa. Phindulo yo vhonevho i yone ya ndeme yo vha ya uri hu tea u vha na vhudavhidzani ha zwigwada zwo ḥhambanaho.

MAWANWA

Kha phindulo dzoṅhe dzo ḥewaho kha thebulu ya **15**, vhaḥinduli vho ḥekedza themendelo dzo ḥhambanaho zwi tshi kwama ḅila dzine dza nga thusa kha u vumba ḥhalusamaipfi nga ḅila yavhuḍi. Themendelo idzi dzo ḥekedzwaho afho ḅṅha dza dovha dza sumbedzwa kha Thebulu **15**, dza tevhedzwa, zwi vhonevho dzi tshi nga thusa kha uri ḥhalusamaipfi dza tshifhinga tshidaho dzi vhe kha tshiimo tshi ḥanganedzeaho na kha sia iḷa ḥhalutshedzo dza madzinamapambwa.

4.4 MVALATSWINGA

Ndima iyi yo khethekanywa ya bva zwiḽiḽa zwiḽhili. Khethekanyo ya u thoma yo vha ya tsaukanyo ya madzinamapambwa o topolwaho kha ḽhalusamaipfi mbili dza nyambombili dzo topolwaho. Madzinamapambwa aya o khethekanywa a bva kha zwiḽeḽwa zwa fumi. Zwiḽeḽwa izwi zwo khethekanywa zwa bva madzinamapambwa a re na thangi dza ḽhuthihi, a re na thangi dza ḽhunzhi, a re na tswayo, a si na tswayo, madzinamapambwambumbano, a re na haifeni, a si na haifeni, a si na miungo i elanaho, o ḽwalwaho nga ḽḽila i kanganyisaho na a sa ḽhionali ḽhunzhi.

Kha zwiḽeḽwa izwi muḽoḽisisi o sumbedza kuḽwalele kwa madzinamapambwa, ḽhubvo ha hone, zwiḽiḽa zwa muambo, ḽhalutshedzo dza hone, zwiḽhuya zwa hone, khanganyiso na ḽḽila dza u tandulula khanganyiso. Zwe muḽoḽisisi a ḽhona ndi zwa uri hu na fhethu he madzinamapambwa o saukanywaho a ḽhona o dzula zwaḽhuḽi, honeha ayo ane a vha na khanganyiso o ḽhona o ḽalesa u fhira a si na khanganyiso.

U bva afho muḽoḽisisi o ya a ḽekedza na u saukanya maambiwa u bva kha ḽhafhinduli. ḽhafhinduli avha vho ḽekedza data ho shumiswa inthaviyu. Vho vha vho khethekanywa vha bva zwiḽwada zwiḽa, ḽhadededzi, ḽhasikaḽhalusamaipfi, maḽekitshara na ḽashumisaluambo. Tshigwada tshiḽwe na tshinwe tsho vha tsho imelwa nga ḽhathu ḽhaḽanu, zwa vho sia ḽhafhinduli vhe fumbili nga tshivhalo. Muḽwe na muḽwe o ḽhudziswa mbudziso dza fumi ḽhanu dzine dza fana.

Phindulo dze vha ḽeya dzo sumbedza uri hu na zwiḽhuya zwinzhi zwiḽe ḽhalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane dza vha na zwo. Naho zwo ralo, hu kha ḽi vha na lwendo lulapfu ḽhukuma lwa u dzi khwinisa ḽhunga dzi kha ḽi vha na khaedu dzi kwamaho kunangele kwa madzinamapambwa, kuḽalutshedzele kwa madzinamapambwa, tsiku ya maipfi a Tshivenda, u kandedzwa ha Tshivenda nga dziḽwe nyambo zwi tshi kwama madzinamapambwa dza lushaka ulu, tshivhalo tshine tsha kha ḽi vha fhasi tsha ḽhasikaḽhalusamaipfi, u sa dzhielwa nzhele ha ḽhalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane na zwinzhi.

Kha zwenezwi zwoḽhe tsha ndeme ndi u sengulusa khaedu dza kuḽalutshedzele, kuḽwalele, kuvhumbele na kubulelwe kwa madzinamapambwa na u ḽekedza themendelo dza u khwinisa ḽhalusamaipfi idzi. ḽhafhinduli vhoḽhe vho ḽekedza

themendelo dzine dza do khwinisa kuvhumble kana kusikelwe kwa thalusamaipfi khathihi na thalutshedzo dzi re ngomu hadzo na ndila dza u dzi phadaladza.

NDIMA YA VHUTANU

MANWELEDZO, MAWANWA NA THEMENDELO

5.1 MVULATSWINGA

Kha ndima yo fhiraho ho senguluswa data u bva kha thalusamaipfi mbili dza nyambombili dzo topolwaho na vhafhinduli kha thodisiso vhe vha nekedza data nga u fhindula mbudziso dza inthaviyu dze dza vha dzo livhana na tsaukanyo ya kutalutshedzele kwa madzinamapambwa kha thalusamaipfi mbili dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane. Ndimu iyi yo sedza kha zwitehwa zwi tevhelaho: manweledzo a nzudzanyo ya thodisiso yothe, mawanwa a thodisiso u bva kha phindulo dza vhafhinduli vho tumbulwaho khathihi na themendelo ya thodisiso.

5.2 MANWELEDZO A NZUDZANYO YA THODISISO

5.2.1 Ndimu ya u thoma : Marangaphanda

Ndimu ya u thoma kha thodisiso iyi yo vha yone yo faredzaho marangaphanda a mushumo wothe nga u angaredza. Zwo ralo ngauri kha ndimu yeneyi ndi he ha sumbedzwa zwitehwa zwa ndeme vhukuma kha thodisiso zwi katelaho ndeme ya thodisiso, rashinali, maipfi a ndeme, mikano na zwikonzi zwa thodisiso, tsedzuluthangeli ya manwalwa, muhangarambo wa thiori na ndila dze dza do tevhedzwa kha ngona na mutheo wa thodisiso.

Ndimu iyi yo dovha ya bvisela khagala zwauri hu khou vhone hu na thaidzo ya u pfesesa zwine maipfi a amba musi ho lavheleswa kutalutshedzele kwa madzinamapambwa kha thalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane, dzine dza vha *Tshivenda/Tshiisimane Thalusamaipfi Dictionary* (Tshikota, 2006) na *Venda Dictionary* (Van Warmelo, 1989). Zwenezwo ndimu iyi yo dovha ya sumbedza zwauri ndivho ya thodisiso iyi ndi u saukanya kutalutshedzele kwa madzinamapambwa kha thalusamaipfi idzi hu na muhumbulo wa u swikela zwipikwa zwine zwa vha tsedzuluso ya kuwalele kwa madzinamapambwa kha thalusamaipfi ya Tshivenda.

Ndi kha yeneyi ndimu he ha sumbedzwa uri thalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane ndi kale dzi tshi khou bveledziswa nahone kutalutshedzele

kwa madzinamapambwa kune kwa vha ngomu hadzo ndi kwa ndeme vhukuma. Ndimu iyi yo themendela uri ndeme ya madzinamapambwa i kombetshedza uri tshatshedzo dzao dzi vhe dzo khunyelelaho, dzi re khagala, dzi sa dzuleli u shanduka, dzi konaho u diimisa na u sa dzhia sia. Ndimu iyi yo dovha hafhu ya nekedza tshatshedzo dza maipfi a ndeme ane a wanala kha tshoddiso iyi, eneo ane a vha u pamba, madzinamapambwa, tshalusamaipfi, tshalusamaipfi ya nyambo mbili, vhusika tshalusamaipfi na mupeleto u ya nga ha vhanwali vho fhambanaho.

5.2.2 Ndimu ya vhuvhili: Tsenguluso ya manwalwa

Ndimu ya vhuvhili yo angaredza tsenguluso ya manwalwa. Tsenguluso ya manwalwa yo sedzuluswa yo khethekanywa nga zwitshwa zwiya zwe khazwo ha lavhelesa tshalusamaipfi nga u angaredza, tshalusamaipfi ya nyambo mbili, tshatshedzo dza madzina kana maipfi kha tshalusamaipfi nga u tou angaredza na kha tshalusamaipfi dza nyambombili, tshatshedzo dza madzinamapambwa khathihi na u pamba maipfi. Manweledzo a zwitshwa izwi zwo bulwaho afho ntha o nekedzwa afho fhasi.

Tshohwana ya u thoma yo lavhelesa tshalusamaipfi nga u angaredza. Afha ho vha ho lavheleswa zwitshwa zwi fanaho na tshatshedzo ya tshalusamaipfi, tshakha dza tshalusamaipfi na ndila dza u dzi khethekanya. Kha tshakha dzenedzi ho bulwa na yenei ya nyambo mbili. Maga a nzudzanyo ya u vhumbwa ha tshalusamaipfi na mishumo yayo na yone yo tshatshedzwa kha ndimu iyi.

Kha tshohwana ya vhuvhili ho sedzuluswa manwalo a kwamaho tshalusamaipfi ya nyambo mbili. Afha ho lavheleswa tshatshedzo ya tshalusamaipfi iyi, divhazwakale yayo na tshaka dzayo dzine dza vha tshalusamaipfi ya masia mavhili na tshalusamaipfi ya sia lithihi. Ndi henefha he zwa kona u vhone uri tshalusamaipfi ya Tshikota (2006) ndi ya lushaka lwa tshalusamaipfi ya masia mavhili ngeno ya Van Warmelo (1989) i ya sia lithihi. Zwiwe hafhu zwe zwa sumbedziswa kha tshedzuluso ya manwalwa aya ndi ndeme ya tshalusamaipfi iyi, mishumo yayo na tshivhumbeo tsha hone.

Kha tshohwana ya vhuraru ho nekedzwa mafhungo nga ha tshatshedzo dza madzina kana maipfi kha tshalusamaipfi nga u tou angaredza na kha tshalusamaipfi dza nyambombili Muhumbulo wa tshohwana iyi wa vha wa u kona u wana mbuno dzine dza do shumiswa kha u saukanya thaidzo dza kutshatshedzele kwa madzinamapambwa kha tshalusamaipfi dzo topolwaho.

Tshohwana ya vhuṅa yo ṅea tḥalutshedzo dza madzinamapambwa u ya nga ha vhaḍivhi vha luambo vho fhambanaho khathihi na ndeme yao kha nyaluwo ya luambo na vhudavhidzani. Kha tshohwana ya vhuṅanu ho lavheleswa zwa u pamba maipfi. Afha ho lavheleswa na u bviselwa khagala zwiteṅwa zwa ndeme zwa u pamba u fana na tḥalutshedzo dza ipfi pamba, ṅdila dza u pamba maipfi na zwivhangi zwa u pamba maipfi.

5.2.3 Ndimu ya vhararu : Mutheo na ngona ya tḥoḍisiso

Ndivho ya ndima ya vhararu yo vha ya u tḥalutshedza ngona ya tḥoḍisiso. Ngona ya tḥoḍisiso ndi pulane yo dzudzanyeaho ya u bveledza tḥoḍisiso. Hezwi zwi amba uri ngona ya tḥoḍisiso i bvisela khagala ṅdila kana maitele ane muḥoḍisisi a shumisa u swikela ndivho ya tḥoḍisiso yawe. Ho sumbedzwa uri tḥoḍisiso iyi yo shumisa ngona ya khwalithethivi ngeno data yo kuvhanganywa u bva kha tshiko tsha phraimari na tshiko tsha sekondari.

Zwe zwa ita uri hu shumiswe ngona iyi ndi uri i shumiswa u kuvhanganywa na u saukanya data u itela u vha na ṅdivho ya zwine zwa khou bvelela kha nyimele ye ngudo ya lavhelesa yone na uri data yo kuvhanganywaho kha vhafhinduli i wanala i ya ngoho sa izwi a tshi ḍo vha o tou dzhiwa kha vhone vhaṅe vhe vhuṅoni havho nahone vha tshi khou bvisela khagala tshenzhemo dza ngoho (Lotriet: 2008). Muḥoḍisisi o dovha a sumbedza zwishumiswa zwa u kuvhanganya data, he a fhedza o sumbedza ho shumiswa tshishumiswa tsha inthaviyu.

Tshiteṅwa tshiṅwe tshe tsha sumbedzwa kha ndima iyi tsho vha tsha maḥumbulele na tḥumbulo. Muḥoḍisisi o dovha a sumbedza na u tḥalutshedza nga ha tshakha dza maḥumbulele dzine dza vha maḥumbulele a 'probability' na maḥumbulele a 'non-probability', he a fhedza o bvisela khagala zwauri tḥoḍisiso iyi i ḍo shumisa maḥumbulele a 'non-probability' he khaho, a nanga tshiteṅwa tsha 'purposive sampling' ngauri o nanga fhedzi vhafhinduli vhaṅe vha vha na ṅdivho ya zwine a khou tḥoḍisisa nga hazwo. Zwigwada zwo tḥumbulwaho zwo sumbedzwa zwi zwa vhadededzi, vhasikaḥalusamaipfi, maḥekitshara na vhashumisaluambo. Afha ho sumbedzwa uri ho nangwa vhatu vhaṅanu u bva kha tshigwada tshiṅwe na tshiṅwe. Data yo kuvhanganywa nga u vhudzisa mbudziso dza fumi tḥanu dze dza dzula dzo dzudzanywa.

5.2.4 Ndimya ya vhuṅa : Tsenguluso ya data

Kha ndima iyi ho senguluswa data i bvaho kha vhafhinduli. Ho shumiswa ngona ya khwalithethivi u kuvhanganya data. Muṭoḍisisi o shumisa inthaviyu u kuvhanganya data.

Zwenezwo kha munanguludzo ho bveledzwa muhumbulo mihulwane kana thero dze dza ṭalutshedzwa nga vhuḍalo dzine dza vha dzi tevhelaho:

- Kuṅwalele kwa madzinamapambwa kha ṭhalusamaipfi ya nyambo mbili.
- Khaedu dza kuṅwalele kwa madzinamapambwa kha ṭhalusamaipfi dza nyambo mbili.
- Ṭhuṭhuwedzo ya dziṅwe nyambo kha kuṅwalele kwa madzinamapambwa a Tshivenda.
- Ṭhuṭhuwedzo ya dziṅwe nyambo kha miungo ya madzinamapambwa a Tshivenda.
- Ndeme ya ṭhalusamaipfi ya nyambo mbili.
- Ndeme ya ṭhalusamaipfi ya nyambo mbili kha dimokirasi.
- Kuṭalutshedzele kwa madzinamapambwa kha ṭhalusamaipfi.
- Vhathu vhane vha tea u shumisa ṭhalusamaipfi.
- Ṭhoḍea ya tshanduko kha ṭhalusamaipfi ya nyambo mbili.
- U shumisa ṭhalusamaipfi dza nyambombili.
- Nḍila ine ṭhalusamaipfi ya lavheleswa ngayo nga lushaka
- Ṭhoḍea ya u pfumbudzwa ha vhasikaṭhalusamaipfi.
- Ndeme ya vhukwamani ha vhasikaṭhalusamaipfi na vhoranyambo.
- Vhathu vhane vha tea u dzhena kha u sikwa ha ṭhalusamaipfi.
- Themendelo dza u khwinisa ṭhalusamaipfi dza nyambombili.

Ho shumiswa thebulu u sengulusa data ya vhafhinduli kana vhafhinduli. Yeneyo data yo senguluswa zwavhuḍi ha kona u bveledzwa mawanwa a fushaho.

Ndimya ya vhuṅa yo paḍulwa ya bva khethekanyo ya 4.2 na khethekanyo ya 4.3 nahone afho fhasi ho ṅekedzwa manweledzo a mbudziso dza ṭhoḍisiso na mawanwa o bvaho khadzo. Kha khethekanyo ya 4.2 ho lavheleswa tsenguluso ya mafhungo madzinamapambwa kha ṭhalusamaipfi mbili dza nyambombili dzo topolwaho. Tsaukanyo yo itwaho yo vha yo lavhelesa kha kuṅwalele, zwidzheniswa, ṭalutshedzo na

miungo ya madzinamapambwa aya. Afha muṭoḍisisi o vha o lavhelesa kha vhuḍi na khaedu zwi re hone kha madzinamapambwa o topolwaho.

Kha khethekanyo ya 4.3 ndi he muṭoḍisisi a ṅekedza mbudziso na phindulo u bva kha vhafhinduli. Mbudziso idzi dzo vha dzo tevhedza thero dza fumi ṭhanu. Vhafhinduli vho ṅekedza phindulo dzo fhambanaho kha mbudziso dzi fanaho dze muṭoḍisisi a dzi shumisa kha u bvedza themendelo dza ngudo iyi.

5.2.5 Ndimu ya vhuṭanu : Mvalatswingagute

Ndimu ya vhuṭanu yo ṅekedza manweledzo a mvalatswinga ya ṭhoḍisiso. Yo dovha hafhu ya ṅekedza mawanwa u bva kha phindulo dze dza ṅekedzwa nga vhafhinduli vho topolwaho ho lavheleswa u ya nga he muṭoḍisisi a vhekanya ngaho thero dza ṭhoḍisiso kha ndimu ya vhuṅa. Ndimu iyi yo khunyeledza nga u ṅekedza themendelo u bva kha data yo kuvhanganywaho dzo livhaho kha u tandulula thaidzo dza kuṭalutshedzele kwa madzinamapambwa kha ṭhalusamaipfi dza Tshivendḁ na Tshii-simane dzo topolwaho.

5.3 NYANGAREDZO YA MAWANWA

Musi ho sedzwa kha mawanwa a ṭhoḍisiso iyi, ho wanala uri ṭhalusamaipfi ya nyambo mbili ndi ya ndeme vhukuma kha u guda luambo lwa Tshivendḁ na luṅwe luambo. ṭhalusamaipfi sa bugu iṅwe na iṅwe, vhagudi vha luambo vha fanela u i dalela vhunga i ya ndeme vhukuma. Mawanwa a tsenguluso iyi o ḍo sumbedza ndeme ya u ṅwalwa ha ṭhalusamaipfi ya nyambo mbili ho sedzwa kuṭalutshedzele kwa madzinamapambwa nga zwiteṅwa zwi tevhelaho:

Mawanwa o angaredzwa kha mihumbulo mihulwane ya ṭhoḍisiso i tevhelaho:

- Kuṅwalele kwa madzinamapambwa kha ṭhalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivendḁ na Tshii-simane.

Kha tshiteṅwa itshi ho wanala uri kuṅwalele kwa madzinamapambwa a Tshivendḁ ku sumbedza u vha na vhubvo kha nyambo dzi fanaho na Tshii-simane, Tshivhuru na dziṅwe.

- Khaedu dza kuṅwalele kwa madzinamapambwa kha ṭhalusamaipfi dza nyambo mbili.

Kha tshiteńwa itshi ho wanala uri kuńwalele kwa madzinamapambwa a Tshivendā ku na khaedu dzi fanaho na u sa swaiwa, u ńuńuwedzwa nga kuńwalele na miungo ya dzińwe nyambo, u sa tshimbilelana ha kupeletele na kuńwalele na ńhalutshedzo dzi songo fhelelaho lune mushumisi a nga si kone u thusea musi a tshi shumisa ńhalusamaipfi idzi.

- ńhuńhuwedzo ya dzińwe nyambo kha kuńwalele kwa madzinamapambwa a Tshivendā.

Kha tshiteńwa itshi ho wanala uri kuńwalele kwa madzinamapambwa manzhi a Tshivendā ku na ńhuńhuwedzo ya Tshiisimane, Tshivhuru na dzińwe nyambo dza Vharema. Honeha, hu na khaedu ya uri hu vhoneala Tshivendā tshi tshone tshi gudaho kha dzińwe nyambo ngeno dzone dzi sa gudi tshithu khatsho ngauri tshi na tsiku ya maipfi a musalauno.

- ńhuńhuwedzo ya dzińwe nyambo kha miungo ya madzinamapambwa a Tshivendā.

Kha tshiteńwa itshi zwo dovha hafhu zwa vhoneala uri hu na ńhuńhuwedzo ya dzińwe nyambo kha miungo ya madzinamapambwa a Tshivendā. Ho dovha hafhu ha wanwa uri hu na ńhodea ya uri luambo lwa Tshivendā lu dialuse nga u divhumbela maipfi maswa, ho katelwa na a thekhinońodzhi vhunga a tshi khou ńahela.

- Ndeme ya ńhalusamaipfi ya nyambo mbili kha dimokirasi.

Ndi kha mushumo wonoyu he ha wanala uri ńhalusamaipfi ya nyambo mbili ndi ya ndeme vhukuma kha masia o fhambanaho zwi tshi kwama ndila dza u alusa na u pfesesa dimokirasi.

- Kuńalutshedzele kwa madzinamapambwa kha ńhalusamaipfi dza Tshivendā na Tshiisimane:

Ho wanwa uri hu na ńhalutshedzo dzi sa fushi zwo bva kha kuvhonele kwa uri dzińwe ńhalutshedzo ndi pfufhi, dzińwe dzo shumisa maipfi ane a vha kuńwalele kwa luambo lwo pambwaho khalwo ngeno huńwe ho shumiswa maipfimapambwa vhuimoni ha maipfi a re hone kha luambo lupambi.

- ńhodea ya tshanduko kha ńhalusamaipfi ya nyambo mbili dza Tshivendā na

Tshiisimane.

Mawanwa u bva kha thero iyi o sumbedza uri t̄halusamaipfi dza nyambombili dzi tea u dzula dzi tshi khwinifhadzwa vhunga luambo, mvelele na kutshilele zwi tshi dzulela u shanduka.

- Tshifhinga tsha u shumisa t̄halusamaipfi ya nyambo mbili:

Ho wanala uri vhathu vha shumisa t̄halusamaipfi kha nzulele dzo fhambanaho u fana na u wana t̄halutshedzo dza maipfi ane vha si a pfesese, u guda luambo, u funza, u ṅwala na u pindulela.

- Kulavhelesele kwa t̄halusamaipfi dza nyambombili nga lushaka:

Ho wanala uri hu na vhathu vhane vha t̄anganedza t̄halusamaipfi dza nyambombili ngeno vhaṅwe vha sa dzi t̄anganedzi zwo bva kha kuṅwalele kwadzo, kuṅalutshedzele kwa maipfi, u dzhiela fhasi luambo lwa Tshivenda, nyandadzo i songo khwaṅhaho na u teledza u dzi renga.

- T̄hodega ya u pfumbudzwa ha vhasikaṅhalusamaipfi.

Ho wanala uri t̄halusamaipfi dza nyambombili dzi tea u vhumbwa nga vhathu vho tou pfumbudzwaho, honeha vha tea u shumisana na vhathu vhoṅhe u bva kha masia oṅhe a vhutshilo.

- Ndeme ya vhukwamani ha vhasikaṅhalusamaipfi na vhoranyambo.

Ho wanala uri zwa vhukwamani ha vhasikaṅhalusamaipfi na vhaṅwe vhoranyambo ndi zwa ndeme kha u bvedza t̄halusamaipfi yo dziaho.

- Vhaṅwe vhaḥhinduli kha u sikwa ha t̄halusamaipfi dza nyambombili

Afha ho wanala uri vhaṅwe vhathu vhane vha tea u dzhena kha u sikwa ha t̄halusamaipfi ndi vha fanaho na vhaḍivhi vha nyambo, vhadededzi, vhathu zwavho, vhaḥaramvelele na vhone vhashumisi vha t̄halusamaipfi.

5.4 THEMENDELO

Hu khou themendelwa zwi tevhelaho:

- U sumbedzwa ha vhubvo ha madzinamapambwa a Tshivenda kha dziñwe nyambo hu tea u vha tshiteñwa tsha khombekhombe kha tshivhumbeo tshiṭuku u tou fana na musi hu tshi sumbedzwa kilasi dza madzina na kupeleṭele kwa hone, nahone zwi tshi kwama kuñwalele kwao hu tea u tevhedzwa milayo ya kuñwalele kwa luambo lwa Tshivenda.
- Musi madzinamapambwa a Tshivenda a tshi ñwalwa a tea u swaiwa na hone hu tea u vha na u tshimbilelana vhukati ha kupeleṭele na kuñwalele.
- Hu tea u sikwa madzina manzhi a Tshivenda a elanaho na masia a mvelaphanda u itela uri dziñwe nyambo na dzone dzi kone u pambavho kha luambo lwa Tshivenda.
- Luambo lwa Tshivenda lu tea u dialusa nga u vhumba maipfi maswa ho katelwa na a thekhinoḽodzhi u itela uri lu kone u vha na vhushaka ho kwhaṭhaho na dziñwe nyambo.
- Ṭhalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane dzi tea u ñea ṭhalutshedzo dzi fushaho u itela uri vhashumisi vhadzo vha kone u bindula musi vha tshi dzi shumisa.
- Musi hu tshi ñewa ṭhalutshedzo dza madzinamapambwa kha ṭhalusamaipfi dza nyambombili hu tea u lavheleswa uriṭhalutshedzo dzo ṭandavhuwa, dzo tevhedza kuñwalele kwa luambolupambi nahone hune ha vha na ipfi ḽa luambolupambi hu tea u shumiswa ḽone vhuimoni ha ḽo tou pambiwaho.
- Vhasikaṭhalusamaipfi vha tea u dzhiela nzhele zwauri ṭhalusamaipfi dzi tshi vhumbiwa dzi tea u vha kha tshiimo tshine dza nga kona u shumiswa nga vhathu vha bvaho kha masia o fhambanaho, zwenezwo ṭhalutshedzo dza hone dzi tea u vha dzi leluwaho.
- Hu tea u kwhaṭhiswa mafulo a nyandadzo dza ṭhalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane u itela uri vhathu vha dzi ñivhe, u dzi takalela na u dzi renga na u lwela uri dzi kone u vha kha tshivhumbeo tsha elekhṭhroniki u itela uri dzi kone u wanala zwi tshi leluwa.

- Vhasikaṭhalusamaipfi vha tea u vha na tshumisano na vhathu vhoṭhe u ya nga maimo na vhukale havho vhunga afha hu hone hune vha kona u wana ndivho ya maipfi na ṭhalutshedzo dzao.
- Vhasikaṭhalusamaipfi vha tea u vha na vhushaka na tshumisano na vhaṅwe vhaḍivhi vha luambo u itela uri vha kone u bveledza ṭhalusamaipfi dzo ṭolwaho na u khwatheliwa nga ndila yo khunyelelaho lune dza vho bva dzo no vhibva.
- Musi hu tshi sikwa ṭhalusamaipfi hu tea u vha na u dzhena ha zwigwada zwo fhambanaho zwa vhathu vha re na dzangalelo kha u alusa na u guda luambo vhunga ṭhalusamaipfi i tshibveledzwa tsha mihumbulo minzhi.
- Musi hu tshi sikwa ṭhalusamaipfi hu tea u dzhielwa nzhele kushumisele kwao kwa luambo, mvelele ya vhashumisi, mihumbulo ya vhaṅwe vhaḥinduli vha re na dzangalelo kha zwa luambo, vhubvo na ndila dza kupeleṭele kwa maipfi.

5.5 MVALATSWINGA

Ndimba iyi ya u khunyeledza ndi manweledzo a ndimba dzoṭhe ho sedzwa zwipiḍa zwa ndeme zwa ṭhoḍisiso.

ṭhoḍisiso ino yo vha yo ḍisendeka kha u sengulusa kuṭalutshedzele kwa madzinama-pambwa kha ṭhalusamaip dza nyambombilidza Tshivenda na Tshiisimane dzo tou topolwaho. Ho khwaṭhisedzwa muhumbulo wa muṭoḍisisi wa uri nangoho kuṭalutshedzele kwa madzinamapambwa kha ṭhalusamaipfi dza Tshivenda na Tshiisimane ku na thaidzo dzine dza kanganyisa vhashumisi vhadzo. Mutevhe wa madzinamapambwa o saukanywaho u bva kha ṭhalusamaipfi dzo topolwaho wo sumbedza uri hu na thaidzo dzi kwamaho madzinamapambwa a re na thangi dza vhuthihi, a re na thangi dza vhunzhi, a si na thangi dza vhunzhi na maṅwevho. Afha ho sumbedzwa thaidzo dzi kwamaho kuṅwalele, thangi dza hone, miungo, vhubvo, kuṭalutshedzele, khanganyiso na thandululo. Zwi tshi kwama thandululo muṭoḍisisi o dzinginya ndila dzine dza nga tevhelwa u itela u khwinisa thaidzo dze dza tumbulwa.

ṭhoḍisiso yo dovha ya ṅekedza mawanwa u bva kha vhaḥinduli na zwe zwa wanala kha thero dza fumi ṭhanu dza tshipiḍa tsha u kuvhanganya data. Vhaḥinduli vha vhadededzi, vhasikaṭhalusamaipfi, maḥikitshara na vhashumisaluambo vho ṅekedza phindulo dze na dzone dza khwaṭhisedza uri nangoho hu na ṭhoḍea ya u khwinisa

kuṭalutshedzele kwa madzinamapambwa kha ṭhalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane.

Ṭhoḁea iyi yo bva kha thaidzo dzi kwamaho kuṅwalele, miungo na kuṭalutshedzele kwa madzinamapambwa kha ṭhalusamaipfi idzi. Ndi heneḁha he ha dovha ha sumbedzwa uri ṭhalusamaipfi dza nyambombili ndi dza ndeme kha u vhumba vhushaka, u wana ṭhalutshedzo dza maipfi, u ita mishumo i kwamaho mveledziso ya luambo, zwenezwo dzi tea u vhumbwa nga nḁila ine dza nga kona u shumisea zwi tshi leluwa. Ṭhoḁisiso iyi yo dovha ya bvisela khagala ndeme ya tshumisano vhukati ha vhasikaṭhalusamaipfi, vhaṅwe vhaḁivhi vha nyambo na vhathu vhoṭhe nga u an-garedza vhunga ṭhalusamaipfi i si tshibveledzwa tsha muhumbulo wa muthu muthihi.

Naho ho vha na mbudziso ye vhafhinduli vha ṅekedza themendelo dzavho zwi tshi kwama nḁila dza u dzulela u khwinisa ṭhalusamaipfi dza nyambimbili, muṭoḁisiso o dovha a ṅekedza themendelo u ya nga thero dzoṭhe dza fumi ṭhanu dze dza tevhedzwa musi hu tshi sikwa mbudziso dze vhafhinduli avha vha vhudziswa.

BUGUTSHUMISWA

Adey, D., Orr, M., & Swemmer, D. 1996. *The New Word Power: The South African Handbook of Grammar, Style and Usage*. Jeppesstown: Ad Donker Publishers (Pty)Ltd

Ahmed, U.B. & Daura, B. 1970. *An Introduction to Classical Hausa and the Major Dialects*. PNPC, Zaria.

Ajayi VO. Primary source of data and secondary source of data. 1(1), 1-16, 2017. Department of Science and Mathematics Education, Benue State University, Makurdi, Nigeria. Email: drvictorajayi@gmail.com.

Alberts, M. 1992. Behoeftbehandelige in die Leksikografie. *Lexikos*, 2: 1-17

Al-Kasimi, A.M. 1977. *Linguistics and Bilingual Dictionaries*. Leiden: E.J. Brill.

Al-Kasimi, A.M. 1983. *Linguistics and Bilingual Dictionaries*. Leiden: E.J. Brill.

Atkins, B.T.S. 1998. *Using Dictionaries: studies of dictionary use by language learners and translators*. Niemeyer: Tubingen.

Babbie, E. 2007. *The Practice of Social Research*, 11th ed. Thomson: Wordsworth Publishing Company.

Babbie, E. 2013. *The Practice of Social Research*, 17th Edition. Thomson. Wordsworth Publishing Company.

Babbie, E. & Mouton, J. 1998. *The Practice of Social Research*. South African Edition. Cape Town: Oxford University Press.

Babbie, E. & Mouton, J. 2001. *The Practice of Social Research*. South African Edition. Cape Town: Oxford University Press.

Bacescu, M.C. 2017. Linguistic Globalisation in the Modern Society. International Scientific Conference "Strategies XXI" 3, 13, 2017.

Bergenholtz, H. & Gouws, R.H. 2012. What is a Dictionary?. *Lexikos* 22. pp 20-30.

Bergenholtz, H & Tarp, S. 1995. Manual of Specialised Lexicography.

Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.

Bergenholtz, H. Tarp, S (2003). Two Opposing Theories: On H.E Wigand's

Recent Discovery of Lexicographic Functions. Article in Hermes (Denmark).
January 2003.DOI:10.7146/hjcb.vl6:31.25743.

Bloomfield,L.1983.An Introduction to the Study of Language.New York: John

Benjamins.

Bojcis,I.2012 .Language Borrowing. Ivana Bojcis.orcid.org.0000-0001-749-9256.

Borkovska,I.P.2005 .The Theory of Borrowing in the Linguistic Literature.

Kyiv,National Technical University of Ukraine"Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic
Institute"Borkovskaya@meta.ua.

Cohen, L., Manion, L. & Morrison, K. 2000. Research Methods in Education. Fifth

Edition. London: Rutledge Falmer.

Cohen L, Manion L & Morrison K. 2007. Research Methods in Education. Sixth

Edition. London and New York: Rutledge

Comrie, B. 2000.Language Contact: Lexical borrowing and semantic fields. In

Gilbers,Dicky and Nerbonne,John,Shaeken,Jos (eds),Language in contact
(Studies in Slavic and General Linguistics 28),73-86:Amsterdam:Radopi.

Corread, M.H. 2006. Applied Linguistics. Britain: Elsevier.

Daily Sun News Papers. 2004.04:30. Media 24 Limited and the Natal Witness.

Dalle-Treffers D. 2010. Borrowing. In:Fied,M. ,Ostman,J.O. &Verschueren, J

(eds).Variation and change: Pragmatic Perspective:Handbook of Pragmatic
Highlights.

Daulton.F.E. 2011. Lexical borrowing and the global web of words.The Ryukoku

Journal of Humanities and Sciences,33(1),25-31.

- De Schryver, G.M & Prinsloo, D.J.2000. The Compilation of Electronic Corpora with Special Reference to the African Languages:NICS pty Ltd (6).John Benjamins,Amsterdam/Philadelphia,pp17-35.<http://centaur.reading.ac.uk/20665>.
- De Vaus, D. (ed). 2002. Surveys in Research. London: Sage.
- De Vos, A. S. Strydom, H, Fousche, C. B & Deport, C. S. L. 2011. Research at Grass Roots: For the Social Sciences and Human Service Professions. Fourth edition. Pretoria: Van Schaik.
- Devapala, Sh. 2004. Typological Classification of Dictionaries. University of Basrah: Collage of Arts.
- Kha Nthambeleni, M.2016. A critical analysis of the role of translation in Lexicography with Special Reference to selected Tshivenda-English Bilingual dictionaries. Limpopo: University of Limpopo.
- Dixon, R.M.W. 2002. Australian Languages. Cambridge: Cambridge University Press.
- Du Plessis, J.A. & Maqadzhe, R.N. 1999. Venda Morphology. Stellenbosch: University of Stellenbosch.
- Kha Nthambeleni, M.2016. A critical analysis of the role of translation in Lexicography with Special Reference to selected Tshivenda-English Bilingual dictionaries. Limpopo: University of Limpopo.
- Egbe, R.N. & Akpan, I.J. 1994. The Role of Borrowed Words in Language Development: The Case of Ejagham and English. LWATI: A Journal of Contemporary Research,14(1), 45-58,2016:1813-2227.
- Encyclopedia Americana, Volume 20 (1992) Library of Univrsal Knowledge.
- Fairchild, C.A. 2001. Dictionaries: Uses and Characteristics. In Reference and Information Services. Rds. Richards E. Bopp and Linda C. Smith. Englewood: Libraries Unlimited, pp.409-31.
- Glicken, M. D. 2003. Social Research: a Simple Guide. Boston: Allyn & Bacon.
- Gouws, R.H. 1999b. Typology – Types of Dictionaries and their nature.

- Gouws, R.H. 2001. The Use of an Improved Access Structure in Dictionaries.
Lexikos 11:101-111.
- Gouws,R.H.2012.Theoretical Lexicography and the International Journal of
Lexicography.International Journal of Lexicography 25(4):452-463.
- Gouws, R.H. and Prinsloo, D.J. 1997. Lemmatization of Adjectives in Sepedi.
Lexikos 7: 45-57.
- Gouws, R.H. & D. J. Prinsloo. 2005. Principles and Practices of South African
Lexicography. Stellenbosch: Sun Press.
- Gray, D.E. 2009. Doing Research in the Real World. Great Britain: TJ International
LTD.
- Guralnik, D.B. 1981.Webster's New World Dictionary of the American Language.
Student Edition. Englewood Cliffs, NJ.: Simon & Schuster.
- Hacken, P.T. 2009. What is a dictionary? A view from Chomskyan Linguistics:
International Journal of Lexicography 22 (4),399-421.
- Hartmann,R.R.K.,& Colin,S.1972.Dictionary of Language and Linguistics. John
Wiley and Sons,Halsted Press Division,605 Third Avenue,New York,NY
10016,1972.
- Hartmann, R.R.K.1983.On Theory of Practice: Theory and practice in dictionary
making. London: Academic Press.
- Hartmann, R.R.K. 2002. Dictionary of Lexicography,1st Edition. London,
Routledge.<https://doi.org/10.4324/9780203017685>.
- Haspelmath, M.2008. Loanword Typology: Steps towards a Systematic Cross-

- Linguistic Study of Lexical Borrowing. In Stoz, Thomas Bakker, Dick & Salas Palomo, Rosa (eds) *Aspects of Language Contact: New Theoretical, Methodological & Empirical findings with Specific Focus on Romancisation Process*, 43-62. Berlin Mortonde Gruster.
- Haugen, E. 1950. The Analysis of Language Borrowing. *Language* 26:2010-2031.
- Hawel. Z.S. 2007. A study on the approaches of classifying Dictionaries with an Evaluation of Dictionaries Used by Students of translation. University of Basrah.
- Hellriegel, D and Slocum, JW Jr. 1982. *Management reading*. Addison-Wesley.
- Hendriks, K. 2002. The treatment of culture-specific items in bilingual dictionaries. *Afrilex*. 2002. 7th International Conference of the African Association for Lexicography: (SF)² Press, Pretoria.
- Hendricks, K. 2002. The Treatment of Culture Specific Items in Bilingual Dictionaries. *Afrilex*. 2002. 7th International Conference of the African Association of Lexicography (SF)² Press, Pretoria.
- Higa, M. 1980. *Sociolinguistic Aspects of Word-Borrowing*. Trends in Linguistics. Studies and Monographs [TiLSM] <https://doi.org/10.1515/9783110810752.277>.
- Hoffer, B.L. 2005. *Language Borrowing and Language Diffusion: An Overview*. *International Communication Studies* xi:4 2002.
- Jaafar, S.T., Buragohain., & Haroon, H.A. 2019. Differences and Classifications of Borrowed and Loan Words in Linguistics Context: Critical Review. *International Language and Knowledge: Learning in a Changing World*, 95-112.
- Jackson, H. 2002. *Lexicography: An Introduction*. London and New York. Routledge.
- Jatau, N. 1970. *Language Borrowing: English Loanwords in Hausa Language*. Nigeria. www.kbspo.academia.edu.
- Kadim, EN. 2016. *The Phenomenon of Borrowing In English and Arabic Languages: A*

- Constarstive Study.AL-USTATH Special Fourth Scientific Conference,2(2),1-20.
- Karuru,D.W.2013.Borrowing in Communication and Language:The Impact of Morphological Adaptation Processes.Internationala Journal of Education and Research vol.1.No.9 September 2013.Nairobi,Kenya.
- Kemmer,S.2011. Loanwords (Major Periods of borrowing in the History of English)<http://www.Ruf..Rice.edu:/kemmer/words/loanwords.Htl>.
- Landau, S.I. 2001. Dictionaries: The Art and Craft of Lexicography. United Kingdom: Cambridge University Press.
- Leedy, B.D. 1993. The Practical Research - Plannig and Design. 5th edition. New Jersey: Von Hoffman Press.
- Lombard,F.1991 .Die aard en aanbieding van die leksikografiese definisie. In:Lexikos 1:158-180.
- Lotriet, A. 2008. Research Methodology. Bloemfontein: University of the Free State.
- Mafela M.J. 2010. Borrowing and Dictionary Compilation: The Case of Indigenous South African Languages: Department of African Languages, University of South Africa, Pretoria, South Africa. Lexikos 20 (AFRILEX-reeks/series 20:2010):691-699.
- Makhado, M.P. 2011. The Context of Translation: An auto-ethnographic study of English/Tshivenda translators. Unpublished Master's thesis. University of the Free State.
- Maree, K. 2007. First Steps in Research. Pretoria: Van Schaik Publishers.
- Maree, K. 2013. First Steps in Research. Pretoria: Van Schaik Publishers.
- Martin, W. 1996. Lexicographic Resources in a Multilingual Environment. Cape Town: Transvaal Printers.

- Mashamaite, K.J. 1995. The Hub & Spike Model: A Recipe for making Bilingual Dictionaries between African Languages in South Africa. Unpublished Doctoral Paper. Amsterdam: Vrije Universiteit.
- Mashamaite, K.J. 2006. The Compilation of Bilingual Dictionaries between African Languages in South Africa: The Case of Northern Sotho and Tshivenda. *Lexikos*, 11.
- Mathivha, M.E.R. & Makhado, J.T. 1974. *Thahulela Luvenda*. King William's Town: Thanda Press.
- Mavhandu-Mudzusi, A.H. 2011. Development of a Management Model for HIV/AIDS in a South African University: A case Study of the University of Venda, Limpopo Province. PHD thesis.
- Mawela, A. 2007. The problem of finding equivalents for Technical Terminology: A case study of Tshivenda. Unpublished Doctoral Thesis. Turfloop: University of Limpopo.
- Mdee, J.S. 1997. Language Learners 'use of a Bilingual Dictionary: A Comprehensive study of Dictionary Use and Need. *Lexikos* 7:94-106.
- Merriam-Webster. 2009. www.Merriam-Webster.com/dictionary.
- Mojela, M.V. 1991. Semantic Changes Accompanying Loan-Words in the Northern Sotho Lexicon. Unpublished M.A. thesis. Pretoria: Vista University.
- Mongwe, M.J. 2006. The Role of South African National Lexicography Unit in the Planning and Compilation of Multifunctional Bilingual Dictionaries. Unpublished Master's Dissertation. University of Stellenbosch.
- Mothiba, T.I. 2012. The Application of Reversibility Principle in Northern Sotho-English Bilingual Dictionary. A Lexicographic Analysis. Unpublished MA Dissertation. Polokwane: University of Limpopo.
- Mouton, J. 1996. Understanding Social Research. Pretoria: Van Schaik Publishers.

- Musehane, N.M. 1995. The Nominal Compound in Tshivenda. Unpublished D Lit el Phil Dissertation. South Africa: University of Stellenbosch.
- Musehane, N.S. & Nthambeleni, M. 2014. The Lemmatization of nouns in Tshivenda Dictionaries. MER Mathivha Centre of African Languages, Arts and Culture, School of Human and Social Sciences, University of Venda, Thohoyandou, Limpopo, South Africa. <http://lexikos.journals.ac.za> / lexikos24 (AFRILEX-reeks/series 24:2014)214-224 P215.
- Nida, E.A. 1958. Analysis of meaning and Dictionary Making. International Journal American Linguistics 24:279-292.
- Nielsen, S. 2008. The Effects of Lexicographical Information Costs on Dictionary Making and Use. Lexikos 18:170-189.
- Nthambeleni, M. 2016. A critical analysis of the role of translation in Lexicography with Special Reference to selected Tshivenda-English Bilingual dictionaries. Limpopo: University of Limpopo.
- Nunan, D. 1992. Research Methods in Language Learning. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pan South African Language Board Act (Act No.59 of 1995).
- Pearsal, J. 1998. The Oxford Dictionary of English. Oxford: Oxford University Press.
- Poulos, G. 1990. A Linguistic Analysis of Venda. Pretoria: Via Africa.
- Ralli, A., Makri, V. & Mouchtouri, V. 2019. Examining the integration of borrowed nouns in immigrant speech: the case of Canadian- Greek, University of Patras. Language and Immigration: the language of Greek immigrants in Canada. Patras working papers in Linguistics, Vol. 5 (2019).
- Raňanga, N.C. 2008. Professionalising Storytelling in African Languages with Special Reference to Venda. Unpublished D Lit el Phil Dissertation. Pretoria: University of South Africa.

- Raphalalani, M.R. 2015. U Bvulwa Maanḡa ha Vhuimo na Nzulele ya Musanda: Tsenguluso yo livhanaho na Vhuhosi ha Vhavenḡa ho shumiswa thyori ya Ethnopragnatics. University of South Africa, Pretoria, South Africa. Doctoral thesis.
- Ruikuo,G.2005. Analysis of Language Borrowing Between English,Chinese and Japanese. A Thesis Presented to the Faculty of the School of Foreign Studies,Anhui University in Partial fulfilment of the Requirements for The Degree of Master of Arts under the Supervision of Prof.Zhang Ming English Department School of Foreign Studies,Anhui University April 30 2005.
- Sanders, W. B, & Pinhey, T.K.1993. The Conduct of Social Research. New York: CBS College Publishing.
- Singh, R.A.1982 . Introduction to Lexicography. Central Institute of Indian Languages, Mysore.
- SIL International. 2022. Linguistic Society of America.www.sil.org.
- Smit, M.1996. Wiegand's Metalexigraphy as a Framework for a Multilingual, Multicultural, Explanatory Music Education Dictionary for South Africa. Unpublished D.Litt. thesis. Stellenbosch. University of Stellenbosch.
- South African Government.1996. Constitution of the Republic of South Africa.www.info.gov.za/documents/constitution/index.htm.Acessed 17 July 2014.
- Stevenson, A., & Waite, M.2011. Concise Oxford English Dictionary,12th Edition. Oxford. Oxford University Press.
- Straus, A.& Corbins, J. 1998. Basic Qualitative Research-technoques and Procedures for developing Grounded Theory. London. Sage Publications.
- Svensen, B.O.1993. Practical Lexicography. Oxford: Oxford University Press.
- Tarp,S.1997. Special Lexicography and Terminology.Hermes 18.pp 91-125.
- Tarp,S.2004 . Basic Problems of Learner's Lexicography.LAEXIKOS 14:222-252

- Terre Blanche, M & Durrheim, K. 1999. Research In Practice. Applied methods for the Social Sciences. Cape Town. University of Cape Town Press.
- Thomason, S.G. & Kaufman, T.1988. Language Contact, Creolization and Genetic Linguistics. Berkeley. University of California Press.
- Thomason, S.G.2001. Language Contact Phenomena in Catalonia. The influence of Catalan in Spoken Castilian. Selected proceedings of the first workshop on Spanish Sociolinguistics. Cascadilla Proceedings Project.
- Trask, R.L.1993. A Dictionary of Grammatical Terms in Linguistics. London: Routledge.
- Tshikota, S.L. 2001. The Noun and the Dictionary in Tshivenda. Unpublished MA Dissertation. Cape Town: University of Stellenbosch.
- Tshikota, S.L.2006. Tshivenda/English Thalusamaipfi Dictionary. Cape Town: Phumelela.
- Tshikota, S.L. 2010. Mirero. Tshivenda/English Dictionary of Proverbs. Cape Town: Phumelela.
- Van Warmelo, N.J.1989. Venda Dictionary. Pretoria. J.L Van Schaik.
- Weinreich, U.1953. Languages in Contact. The Hague: Mouton & Co.
- Welman, C & Kruger F.1999. Research Methodology for the Business and Administrative Sciences. South Africa: Oxford University Press.
- Welman C, Kruger F& Mitchell B. 2005. Research Methodology. Southern Africa: Oxford University Press.
- Wentzel, P.J. & Muloiwa, T.W. 1982. Improved Trilingual Dictionary, Venda/English/Afrikaans. Pretoria: University of South Africa.
- Wiegand,H.E.1989. A theory of Lexicographic texts.An Overview.In:South African Journal of Linguistics 14/4:134-149.

[http://en.Wikipedia.org/wiki/Quota Sampling](http://en.Wikipedia.org/wiki/Quota_Sampling).2014/04/06.

William, J. & Brown, A. 2009. Working with Qualitative Data. London: Sage Publications.

Zgusta, L.1971. Manual of Lexicography. The Hague: Mouton and Company.[https://Doi.org/10.1515/9783111349183](https://doi.org/10.1515/9783111349183).

Zgusta, L.2010. Manual of Lexicography: Ladisla v Zgusta. Prague: Academia.

Zimmerbaum, H & Muscato, C.2021. Orthography in Linguistics.Updated:10/08/2021.

ANEKISITSHA A : *Thendelo nga University of Venda Research Ethics Committee*

ETHICS APPROVAL CERTIFICATE

RESEARCH AND INNOVATION
OFFICE OF THE DIRECTOR

NAME OF RESEARCHER/INVESTIGATOR:

Mr MP Makhado

STUDENT NO:

19023440

PROJECT TITLE: An analysis of the definitions of borrowed nouns in selected Tshivenda-English bilingual dictionaries/Tsenguluso ya kutalutshrdzele kwa madzinamapambwa kha thalusamaipfi dza nyambombill dza Tshivenda-Tshiisimane dzo topolwaho.

ETHICAL CLERANCE NO: FHSSE/21/MER/06/2302

SUPERVISORS/ CO-RESEARCHERS/ CO-INVESTIGATORS

NAME	INSTITUTION & DEPARTMENT	ROLE
Dr M Maqhabl	University of Venda	Supervisor
Dr SI Tshikota	University of Venda	Co -Supervisor
Mr MP Makhado	University of Venda	Investigator – Student

Type: Doctoral Research

Risk: Minimal risk to humans, animals or environment (Category 2)

Approval Period: February 2022 – February 2025

The Research Ethics Social Sciences Committee (RESSC) hereby approves your project as indicated above.

General Conditions

While this ethics approval is subject to all declarations, undertakings and agreements incorporated and signed in the application form, please note the following:

- The project leader (principal investigator) must report in the prescribed format to the REC:
 - Annually (or as otherwise requested) on the progress of the project, and upon completion of the project
 - Within 48hrs in case of any adverse event (or any matter that interrupts sound ethical principles) during the course of the project.
 - Annually a number of projects may be randomly selected for an external audit.
- The approval applies strictly to the protocol as stipulated in the application form. Would any changes to the protocol be deemed necessary during the course of the project, the project leader must apply for approval of these changes at the REC. Would there be deviations from the project protocol without the necessary approval of such changes, the ethics approval is immediately and automatically forfeited.
- The date of approval indicates the first date that the project may be started. Would the project have to continue after the expiry date; a new application must be made to the REC and new approval received before or on the expiry date.
- In the interest of ethical responsibility, the REC retains the right to:
 - Request access to any information or data at any time during the course or after completion of the project,
 - To ask further questions; Seek additional information; Require further modification or monitor the conduct of your research or the informed consent process.
 - withdraw or postpone approval if:
 - Any unethical principles or practices of the project are revealed or suspected.
 - It becomes apparent that any relevant information was withheld from the REC or that information has been false or misrepresented.
 - The required annual report and reporting of adverse events was not done timely and accurately,
 - New institutional rules, national legislation or international conventions deem it necessary

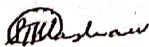
ISSUED BY:

UNIVERSITY OF VENDA, RESEARCH ETHICS COMMITTEE

Date Considered: November 2021

Name of the RESSC Chairperson of the Committee: Prof TS Mashau

Signature

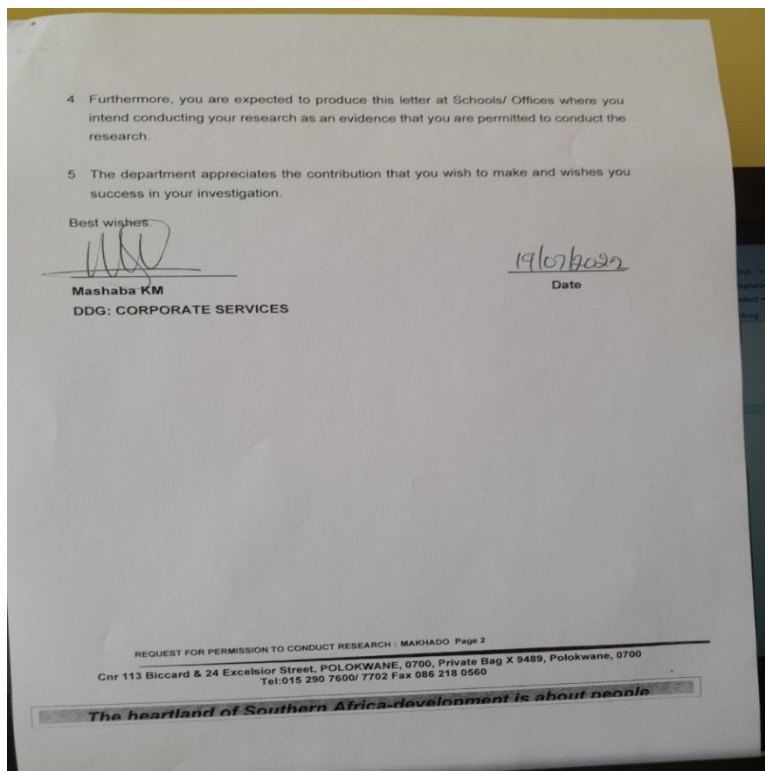
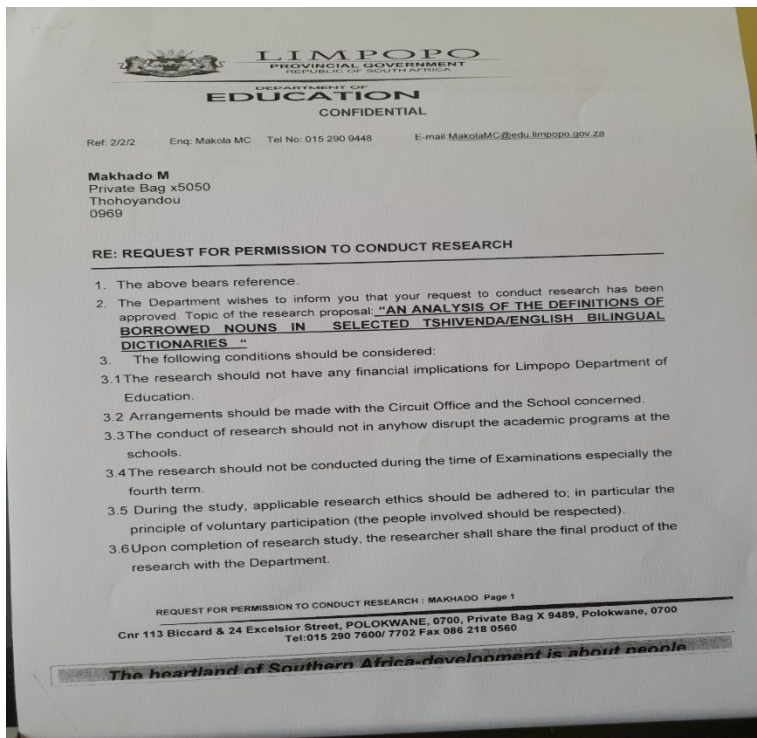

UNIVERSITY OF VENDA OFFICE OF THE DIRECTOR RESEARCH AND INNOVATION 2022-02-23 Private Bag X5050 Tlohoenyandou 0950

UNIVERSITY OF VENDA
PRIVATE BAG X5050, TLOHOENYANDOU, ORANGE LIMPOPO PROVINCE, SOUTH AFRICA
TELEPHONE (015) 962 8604/8113 FAX (015) 962 8600
"A quality driven financially sustainable, rural-based Comprehensive University"

ANEKITSHA B: *Thendelo nga Muhasho wa Pfunzo*

ANEKISITSHA C: Certificate of Editing

THABELOMPHA LANGUAGE
CONSULTANCY
ENHANCING LANGUAGE SKILLS

House no 4771 Makwarela Ext 3, Thohoyandou

Mukhanu Ompha mukhanuo@gmail.com

Magodi Thabelo magodithabie@gmail.com

CK NO. : 2020/567093/07

CERTIFICATE OF EDITING

To whom it may concern

This document is to certify that the manuscript listed below was edited for proper English and Tshivenda language, grammar, punctuation, spelling, and overall style by one of the highly qualified team members of ThabelOmpha Language Consultancy.

The substantive content of the article mentioned below remains the full responsibility of the author/authors:

Best regards,

ThabelOmpha Language Consultancy Team

Friday, December 02, 2022

Manuscript Title:

Tsenguluso ya Kutsalutshedzele kwa Madzinamapambwa kha Thalusamaipfi dza Nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane dzo tou Nanguludzwaho.

Author/s:

M.P Makhado

ANEKISITSHA D (i) Participant Consent Letter: English Version

Department of African Languages

University of Venda

Private Bag X5050

Thohoyandou

0950

14 June 2022

Dear Participant

My name is Mashudu Peter Makhado. I am currently registered as a Doctoral Degree student in the Department of African Languages at the University of Venda. The topic of my project is “An analysis of the definitions of borrowed nouns in selected Tshivenda-English Bilingual Dictionaries.”

I am conducting a research in the form of an interview in order to obtain ideas and suggestions that you may have regarding “An analysis of the definitions of borrowed nouns in selected Tshivenda-English Bilingual Dictionaries. You may have access to the findings of this study upon request.

Your participation in this study is voluntary. You may withdraw from the study at any stage without giving reasons. In this study you will be expected to respond to interview questions. The information is solely for academic purposes and all your responses will remain confidential. The duration of the interview session will be approximately 45 minutes.

Your participation in this study is considered very important, and your inputs will be highly appreciated.

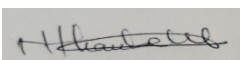
Thank you in anticipation.

14 /06 /2022

Makhado M.P (Doctoral Student)

Date

14/06/2022

Dr Mathabi N (Promoter)

Date

ANEKISITSHA D (ii) *Linwalo la khambelo kha mudzheneli*

Department of African Languages

University of Venda

Private Bag X5050

Thohoyandou

0950

14 June 2022

Nndaa

Kha vho:.....

Dzina Janga ndi Mashudu Peter Makhado. Zwino ndi mutshudeni ane a khou ita digirii ya zwa vhudokotela kha muhasho wa nyambo Yunivesithi ya Venda. Thoho ya thodisiso yanga ndi “ ***Tsenguluso ya kuṭalutshedzele kwa madzinamapambwa kha thalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane dzo topolwaho***”. Ndi khou ita thodisiso nga u shumisa inthaviyu u itela uri ndi kone u wana mihumbulo zwi tshi kwama tsenguluso ya kuṭalutshedzele kwa madzinamapambwa kha thalusamaipfi dzo tou topolwaho dza Tshivenda - Tshiisimane.” Mawanwa a thodisiso iyi vha do nekedzwa one arali vha tshi nga takalela u a vhona.

U dzhenelela kha ngudo iyi ndi u tou funa a si khombekhombe. Vha na pfanelo dza u litsha u dzhenelela kha ngudo iyi tshifhinga tshinwe na tshinwe nahone vha songo vhuya vha ṭalutshedza zwi kundisaho u bvela phanda. Kha ngudo iyi vha lavhelelwa u fhindula ndingambudziso /inthaviyu. Vhulapfu ha mutangano wa ndingambudziso/inthaviyu ndi minetse ya fuiṭhanu.

U dzhenelela kha thodisiso iyi vhu khou dzhiwa vha ha ndeme vhukuma, nahone mihumbulo yavho i do dzhielwa ntha vhukuma.

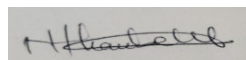
Wavho a fulufhedzeaho

14 /06 /2022

Makhado M.P (Mutshudeni)

Datumu

14/06/2022

Dr Mathabi N (Mufhaṭusi)

Datumu

ANEKITSHA E (i) Consent Form to be signed by participant: English Version

University of Venda

CONSENT FORM

I, _____

Agree to participate in this research project is *“An analysis of the definitions of borrowed nouns in selected Tshivenda-English Bilingual Dictionaries.”*

The purpose of this study has been fully explained to me. I understand that my participation in this study is voluntary, free and without being forced in any way to do so. I also understand that I have the right to withdraw from the study at any time if I so wish and it won't affect me negatively in any way.

I understand that this is a PHD research project, its purpose not being to benefit me. My details which are in this consent form are not linked to the interview schedule and every answer that is given during my participation will remain confidential.

Signature: _____ Date: _____

**ANEKISITSHSA E (ii) Fomo ya u t̄anganedza khumbelo nga mudzheneli:
Tshivenḁa**

University of Venda

Nḁe, _____

ndi khou tenda u dzhenela kha thandela iyi ya t̄hoḁuluso “*Tsenguluso ya kuḁalutshedzele kwa madzinamapambwa kha t̄halusamaipfi dza nyambombili dza dza Tshivenḁa na Tshiisimane dzo topolwaho.*”

Ndivho ya t̄hoḁuluso ndo i t̄alutshedzwa nga vhuḁalo nda i pfesesa. Ndi a pfesesa uri u dzhenela hanga kha t̄hoḁisiso iyi ndi nga lutamo lwanga ndi sa khou tou kombetshedzwa. Ndi a pfesesa uri ndi na pfanelo dza u litsha u dzhenela kha ngudo iyi arali nda pfa ndi sa tsha zwi takalela tshifhinga tshiḁwe na tshiḁwe nahone a zwi nga vhi na masiandaitwa a si avhuḁi kha nḁe.

Ndi a pfesesa uri mishumo wa t̄hoḁisiso iyi ya PHD ndivho yawo a si ya u thusa nḁe. Zwidodombedzwa nga ha nḁe zwi tshi kwama madzina na phindulo dze nda nḁe ndi a pfesesa uri zwi ḁo dzula zwi tshiphiri.

Tsaino: _____ Duvha: _____

ANEKISITSHA F (i) Interview Guide: English Version

INTERVIEW GUIDE : English

1. In your observation, how are borrowed words written in Tshivenda-English bilingual dictionaries?
2. What are the challenges in the orthography of borrowed nouns in Tshivenda-English Bilingual Dictionaries?
3. What is the influence of other languages in the writing of Tshivenda borrowed nouns?
4. What is the influence of other languages in Tshivenda borrowed nouns phonology?
5. Do you attach any importance to Bilingual Dictionaries?
6. In your opinion, is a Bilingual dictionary relevant in the current South African Democratic society.
7. In your view are the definitions of borrowed nouns in Tshivenda-English Bilingual dictionaries sufficient?
8. Who do you think should be the intended users of bilingual dictionaries?
9. Is there a need for Tshivenda-English Bilingual dictionaries to be constantly updated?
10. When do you use a Bilingual dictionary?
11. In your observation, what is the general attitude of people towards Tshivenda-English Bilingual Dictionaries?
12. Do you think there is a need for formal training of people involved in dictionary compilation?
13. Do you think it is necessary for lexicographers to network with other language practitioners?
14. Who should take part in the process of dictionary compilation?
15. What are your recommendations pertaining to improvement of definitions in Tshivenda-English Bilingual Dictionaries?

ANEKISITSHA F (ii) Interview Guide: Tshivenda Version

INTERVIEW GUIDE: Tshivenda

1. Vhone vha vhona madzinamapambwa o nwalwa hani kha thalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane?
2. Khaedu dza kuwalele kwa madzinamapambwa kha thalusamaipfi dza nyambombili ndi dzifhio?
3. Thuthuwedzo ya dziwe nyambo kha kuwalele kwa madzinamapambwa a Tshivenda ndi ifhio?
4. Masiandaitwa a thuthuwedzo ya dziwe nyambo kha miungo ya madzinamapambwa a Tshivenda vha vhona e afhio?
5. Vha nga talutshedza nga ha ndeme ya thalusamaipfi ya nyambombili?
6. Thalusamaipfi ya nyambombili i na ndeme ifhio kha Afrika Tshipembe ja dimokirasi?
7. Kutalutshedzele kwa madzinamapambwa kha thalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane ku vhonala ku tshi fusha?
8. Ndi vhone vha fanela u vha vhashumisi vha thalusamaipfi dza nyambombili?
9. Hu na thodea ya u dzulela u khwinisa thalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane dzi re hone?
10. Ndi lini hune vhone vha shumisa thalusamaipfi ya nyambombili ya Tshivenda na Tshiisimane?
11. Vha vhona tshitshavha tshi tshi lavhelesa thalusamaipfi ya nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane nga ndila de?
12. Vha vhona hu na thodea ya u pfumbudzwa ha vhasika thalusamaipfi?
13. Ndeme ya vhwamani ha vhasika thalusamaipfi na vhoranyambo ndi ifhio?
14. Ndi vhone vha tea u dzhenelela kha u sikwa ha thalusamaipfi?
15. Ndi zwifhio zwine vha themendela sa ndila dza u khwinisa thalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane?

ANEKISITSHA G : Excerpts from Interview Guide

INTERVIEW GUIDE:TSHIVENDA

- 1.) Vhone vha vhona madzinamapambwa o nwalwa hani kha thalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane?

Nne ndine nthiche ya kale. Ndi tshi kuvhelesa madzinamapambwa a Tshivenda ndi vhone a songo thambana na nyambo dzine a bva khadzo. Tsumbo ndi dza ene a nga khothej pholisa, veni, affidavit na marive vhone ene ra a shumisa musi ni tshi dologa. Zwi a vhonele uri a bva khadzine nyambo.

- 2.) Khaedu dza kuwalele kwa madzinamapambwa kha thalusamaipfi dza nyambombili ndi dzifhio?

Kha ine nde vha nayo ndi vhone hu na thedzwa ya u ka wana marive madzinamapambwa ene nde tolo u a shumisa. Ndi fhedza ndo shumisa terminology list u bva kha DAC. Iriwe thedzwa ndi ya mapfi o soku talutshedzwaho nga ipfi likhichi.

- 3.) Thuthuwedzo ya Tshiisimane kha kuwalele kwa madzinamapambwa a Tshivenda ndi ifhio?

Ndi khulwane uhukuma. Mapfi maszhi e ra pamba kha dzine nyambo a vhonele e na thuthuwedzo khulwane uhukuma u bva khadzo. Ndo no di nee tsumbo dza veni, affidavit, pholisa na dzine.

- 4.) Masiandaitwa a thuthuwedzo ya Tshiisimane kha miungo ya madzinamapambwa a Tshivenda vha vhone e afhio? Na henefu n'kutu-wedwa nga dzine nyambo. Hu na ipfi "Tshigevhanga" line re kuvhelesa ndo wana u na thuthuwedzo ya dzine nyambo dza tshirema. Hu si kale ndo pfi hu tshi vho shumisa ipfi "veipi" hu tshi ambwa u tshope ngami no dowela u simba ni tshi tshedza miungo ya dzine nyambo.

- 5.) Vha nga talutshedza nga ha ndeme ya thalusamaipfi ya nyambombili?

Ndho ndi a i shumisa ndi vhone i ya ndeme. Ri khothe ni tsumbe nga mapfi, line mutha a a dzina kushatshatshana sishi ni songo shumisa tsumbo zwane. Zwi ni shumisa dictionary ni ni kone u diine luambulo teho.

- 6.) Thalusamaipfi ya nyambombili i na ndeme ifhio kha Afurika Tshipembe ja dimokirasi? Hu tshi sengwa khothe hu shumisa English, nina re tona u dologa nga nyambo dza tshirema. U shumisa kha dictionary hu alusa demokirasi sa ibi nyambodzo the dz tshi vho edana.

- 7.) Kutalutshedzele kwa madzinamapambwa kha thalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane ku vhonele ku tshi fusha?

Ndo no simbedza ni nga ndi na ya ~~ka~~ kale, ndo bu sa di vha uri hano vha na nswa na? Fhedza kha ine nde vha nayo hu na dz fusha na dz sa fusha.

Dzi fushsho ndi dzo nokedzwa nga u mitakda' kene mshungo, ngeno dzi se fush' dzo nokedzwa nga 'pt' lithihi lune wa si' dize un' u nga li shumisa hami.

8. Ndi vhonnyi vhane vha fanela u vha vhashumisi vha thalusamaipfi dza nyambombili? Ndi vhatshutshisiy madologo na vharwe vhathe un' hu si' vhe na u dzhenisana khatathini nga u sa d'vha luambo. Thaidi ndi ye u vone dzi re kore dzi sango nea thadutshedo dza maipfi a musakuno.
9. Hu na thodea ya u dzulela u khwinisa thalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane dzi re hone? Thodea i hone vhu kung' a vhe pfindi tshi ni' ine nde vhe nayo yo shumisa maipfi a kale? Ja khwinisiwe nga shumisa maipfi a musakuno u do kora u shumisa zwavhudi.
10. Ndi lini hune vhone vha shumisa thalusamaipfi ya nyambombili ya Tshivenda na Tshiisimane? Tshinwe tshifhinga ndi hegam' ndi tshi khou to da u d'vha kushumisele kwa maipfi a kale. Mudi ndi kha zwa mushumo ndi shumisa terminology list ngami ndi gone yo shumiseko luambo lwa tshifhinga tsha zuino.
11. Vha vhone tshitshavha tshi tshi lavhelesa thalusamaipfi ya nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane nga ndila de? Izwi zwa nga fuidulwa nga vhasiki vhadzo. Fredzi u tshi pfa vhatu vha tshi shumisa maipfi a tou pambiwcho u nga di humbelela mi dzene dzi nga tekelelewa srali dzi hone. Mudi ni' khathe ni' di pfa maipfi a fasho na "ureips" "u roba" na mawevho. Zwenzwo srali a pangwe kusdzo a nga tshu kha mi dzo tekelelewe.
12. Vha vhone hu na thodea ya u pfumbudzwa ha vhasika thalusamaipfi? Sa tshishumisa tsha vhatu vhar'zhi' zwi nga vha zwavhudi srali vhatu vhar'zhi' vha tsh' nga dzhenelela. Ndi vhone mi' vhatu zwach' vha fasho na n'ine ni' tea u vha na vhatamani na vhat' ka thalusamaipfi' ni' thussne vhin'ga mudanga a sa kon' u d'iden'jula.
13. Ndeme ya vhwamani ha vhasika thalusamaipfi na vhoradzinyambo ndi ifhio? Vhwamani ndi ha ndeme kha vhwat' fuidulele ha u dize mvelaphanda, u rako ndi khou khatathini' e mubumbuko na n'ingko vhasiki vha thalusamaipfi' vha tea u vha na vhwat' hata na vharwe vhad'vhu vha nyamba.
14. Ndi vhonnyi vhane vha tea u dzhenelela kha u sikwa ha thalusamaipfi? U ya nga ha n'ne mitakso ja-the i tea u dzhenelela. Arah' ni' tsh' fona u shumisa kha vhuba terminology list, zwi s'ube un' na kha thalusamaipfi' ni' boga zwi fona.

15. Ndi zwifhio zwine vha themendela sa ndila dza u khwinisa thalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane?

Hu tea u vha na thalusamaipfi dza tshifhinga tshine na vha khatsho u itela ni hu si vhe na u shumisa lusambo lu si lwone lwe lwo do vhangwe thaidzo. Vhathu vhe shumeho u si ka thalusamaipfi na vhone vhe tea u wana ndila dza u dzi ~~disa~~ disa vhathuni u itela un dzi kone u divhea.

ANEKISITSHA H: *Phindulo dzothe u bva kha vhadzheneli*

MUFHINDULI: MUDEDEDZI 01

- (1) Muvhudzisi: Madzinamapambwa o nwaliswa hani kha thalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane?

Mufhinduli: O nwalwa nga ndila ine ra a bulisa yone nahone o tevhedza nyambo dzine a bva khadzo. Hu na o bviswaho kha nyambo dza Vharema u fana na Mugivhela line la elana na *mokibelo* la Tshibeli. Ri na kamara line la bva kha *kammer* nga Tshivhuru. A Tshiisimane one o dalesa.

- (2) Muvhudzisi: Khaedu dza kuñwalele kwa madzinamapambwa kha thalusa- maipfi dza nyambombili ndi dzifhio?

Mufhinduli: Hu na thaidzo mbili dze nda dzi vhona kha thalusamaipfi idzi. Ya u thoma ndi ya maipfi a songo swaiwaho u fana na tshitediamu. Ya vuvhili ndi kuñwalele kune huñwe kwa tou nga kwa dziñwe nyambo tshothe u fana na musi ri tshi shumisa ipfi khomphyutha line u ya nga nxe a lo ngo nwalwa nga kuñwalele kwone kha luambo lwashu.

- (3) Muvhudzisi: Vha vhona dziñwe nyambo dzi na thuthuwedzode kha kuñwalele kwa madzinamapambwa a Tshivenda?

Mufhinduli: Dzi na thuthuwedzo ngauri ri tshi bula vhunzhi hao ri di tou nga ri khou amba Tshiisimane kana Tshivhuru. Hu na line lune naho ndi sa athu li vhona kha thalusamaipfi nda vhona na lone li na thaidzo, ndi line la pfi thiransimishini le nda li vhona kha mutshini ula une ra bvisa khawo tshelede bangani.

- (4) Muvhudzisi: Vha vhona dziñwe nyambo dzi na thuthuwedzode kha kuñwalele kwa madzinamapambwa a Tshivenda?

Mufhinduli: Ee, hu na thuthuwedzo ya dziñwe nyambo kha miungo ya madzina e Tshivenda tsha pamba kha dziñwe nyambo, hone thaidzo ndi ya musi ri si tsha divha uri dzina lo pambiwaho lo bviswa kha luambo lufhio. Ri na dzina li fanaho na tshidimela line li a ri khakhisa ngauri a ri divhi uri li bva kha *steamer* la Tshiisimane kana *isitimela* la Tshizulu naa. Ro fhedza ri tshi vho sokou tenda uri li nga vha lo bva kha Tshizulu vhunga rixe ro vha ri si na

zwidimela fhando mahayani. Ndi zwa ndeme uri t̄halusamaipfi i sumbedza uri dzina lo pambiwaho li bva kha luambo lufhio uri muvhali a kone u d̄ivha.

- (5) Muvhudzisi: Vha nga t̄alutshedza nga ha ndeme ya t̄halusamaipfi ya nyambo mbili?

Mufhinduli: Ndi ya ndeme kha t̄alutshedzo ya maipfi a luambo lwa vhuvhili. I a ri thusa na kha bvisela khagala thinwaipfi ngauri i a sumbedza arali ipfi li dzina kana li liiti. Hu na he nda vhona ho n̄walwa ipfi bazari ha dovha ha sumbedzwa uri ndi dzina. I ri thusa hafhu na nga u ri fundedza mupeleto u itela uri ri kone u n̄wala nga ndila i t̄anganedzeaho.

- (6) Muvhudzisi: T̄halusamaipfi ya nyambo mbili ndi ya ndeme kha dimokirasi?

Mufhinduli: I thusa kha uri luambo luñwe na luñwe lu kone u n̄ewa t̄thonifho yo teaho ngauri nyambo dzothe dzi kha Ndayotewa. Nga t̄halusamaipfi hei vhatu vha dziñwe nyambo na vhona vha a kona u guda na luambo lwashu.

- (7) Muvhudzisi: Ku t̄alutshedzele kwa madzinamapambwa kha t̄halusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane ku vhone ku tshi fusha naa?

Mufhinduli: Ku t̄alutshedzele ku a fusha. Kha ri dzhie tsumbo ya dzina li fanaho na bitiruti. Musi muthu a tshi shumisa dzina ili a li xedzi ngauri zwi khagala uri u khou amba mini na uri li bva ngafhi. Zwa di fana na musiri tshi ri dokotela line na lone a li hangi. Othe madzina haya a bva kha Tshiisimane, ngeno la dokotela la tshi dovha la bva kha *dokter* la Tshivhuru.

- (8) Muvhudzisi: U ya nga kuvhonele kwavho ndi vhone vane vha fanela u shumisa t̄halusamaipfi dza nyambombili?

Mufhinduli: Vhashumisi vha t̄halusamaipfi idzi ndi vhana vha tshikolo vha re kha mirole ya fhasi vane vha wana ndivho ya maipfi a Tshivenda vha tshi kha di vha vhatuku. Vhañwe ndi matshudeni vha pfunzo dza n̄tha. Ri dovha ra vha na vhatu vha ngaho vha d̄ologa, vhashi vha Radio na Thelevishini, vhañwali, vhadededzi na vhañwe vhanzhi vane vha funa u guda nyambo dza Vharema u fana na Tshivenda.

- (9) Muvhudzisi: Vha vhona hu na t̄hox̄ea ya u khwinisa t̄halusamaipfi dza nyambombili?

Mufhinduli: Izwi zwi tou pfala. Ri nga si dzule ro ima fhethu huthihi ngeno zwithu zwi tshi khou shanduka. Arali vha sedza vha do wana uri shango la zwino li kha luvhilo luhulu ri tsha da kha tshanduko na zwithu zwiswa. Tshanduko idzi dzi a kwama luambo ngauri ri tea u amba lwa ano maduvha uri ri kone u pfana. T̄halusamaipfi dza sikwa dzo lavheleswa tshifhinga dzi do thusa vhathu vhothe.

- (10) Muvhudzisi: Ndi lini hune vhona vha shumisa t̄halusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane?

Mufhinduli: Ndi i shumisa u divha t̄halutshedzo dza maipfi ane nda vhona a tshi nkongela. Nda vhona uri ipfi a thi li pfi nga Tshiisimane ndi a i vula u ri ndi divhe uri nga Tshivenda li amba zwifhio. Ndi muthu wa u funa u ita t̄hox̄isiso dza luambo, na henefha ndi a i shumisa. i dovha ya nthusa musi vhagudiswa vha sa divhi manwe maipfi, ndi a i vula nda vha nea t̄halutshedzo.

- (11) Muvhudzisi: U ya nga kuvhonele kwavho, lushaka lu lavhelesa hani t̄halusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane?

Mufhinduli: Zwine nda vha na vhuṭanzi nazwo ndi zwauri nne ndi a i shumisa nahone ndi na dzi swikaho tharu, na zwauri vhanwe vhashumisani na nne kha zwa u funza Tshivenda vha sumba vhe nayo nahone vha tshi i shumisa. Zwi tshi da kha tshitshavha nga u tou angaredza a thi tou vha na vhuṭanzi.

- (12) Muvhudzisi: Vha vhona zwo tea uri t̄halusamaipfi dza nyambombili dzi sikwe fhedzi nga vhathu vha re na ndalukanyo dza vhusika t̄halusamaipfi?

Mufhinduli: Ndi zwa ndeme uri t̄halusamaipfi dzi sikwe nga vhathu vho pfumbudzwaho u tou fana na rine vhadededzi ri tshi shuma ro thoma ra pfumbudzwa u itela uri ri ite mushumo wavhudi u t̄anganedzeaho. Fhedzi hu tea u dzhielwa ntha na vhathu vha vhadededzi, vhaaluwa na vhanwe vha zwiñwe zwiimiswa kha lushaka vhane vha nga thusa kha u nekeda maipfi na u khwaṭhisedza t̄halutshedzo.

- (13) Muvhudzisi: Vha vhona zwi zwa ndeme uri vhasika \grave{t} halusamaipfi vha vhe na vhukwamani na vha \acute{h} we vhoranyambo?

Mufhinduli: Tshumisano ndi ya ndeme fhethu ho \acute{t} he hu khou shumiwaho ngauri muthu u a kona u wana vhu \acute{t} ali na ndivho u bva kha vha \acute{h} we vhathu. Na kha \grave{t} halusamaipfi tshumisano ndi ya ndeme hu u itela u sika \grave{t} halusamaipfi dzavhu \acute{d} i.

- (14) Muvhudzisi: Ndi vha \acute{f} hio vha \acute{h} we vhathu vhane vha tea u shela mulenzhe kha u sikwa ha \grave{t} halusamaipfi dza nyambombili?

Mufhinduli: Hu \acute{t} odea u dzhena ha vhathu vha ngaho vhadededzi na vha \acute{h} we kha lushaka vhane vha \acute{d} ivha luambo lune lwa khou shumiswa u sika \grave{t} halusamaipfi i nga si itwe nga muthu muthihi ngauri ndi tshishumiswa tsha vhathu vho \acute{t} he.

- (15). Muvhudzisi: Ndi zwifhio zwine vha nga themendela uri zwi itwe uri \grave{t} halusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane dzi kone u khwinifhadzea?

Mufhinduli: Musi madzina kana maipfi o pambiwaho a sa athu \acute{t} alutshedzwa kha hu sumbedzwe uri a bva kha luambo lufhio naho lu lwa Vharema u itela uri ri tshi guda ri si xele. Tshi \acute{h} we ndi tsha uri kha ri wane hu na maipfi ashu a u \acute{t} alutshedza zwithu zwa ano ma \acute{d} uvha u itela u pfumisa luambo lwashu.

MUFHINDULI: MUDEDEDZI 02

- (1). Muvhudzisi: Madzinamapambwa o \acute{n} waliswa hani kha \grave{t} halusamaipfi dza nyambombilidza Tshivenda na Tshiisimane?

Mufhinduli: O \acute{n} walwa ho lavheleswa ndila ya kupele \acute{t} ele na nyambo dzine a bva khadzo. Ndi tshi nga tou \acute{n} ea tsumbo, hu na ipfi silaha \grave{t} ine zwa tou pfala uri \acute{t} i bva kha *slaghuis \grave{t}* Tshivhuru. Hu na o \acute{n} walwaho zwavhu \acute{d} i u ya nga kuvhonele kwanga na o \acute{n} walwaho nga ndila i si yavhu \acute{d} i.

- (2). Muvhudzisi: Khaedu dza ku \acute{n} walele kwa madzinamapambwa kha \grave{t} halusamaipfi dza nyambombili ndi dzifhio?

Mufhinduli: Sa izwi ndo no di amba, hu na mañwe a songo ñwalwaho nga ndila yavhuđi. Kha tharu dzine nda vha nadzo ndo wana hu na dziñwe dzi songo sumbedzaho uri maipfi a bva kha luambo lufhio. Ndo dovha nda wana uri huñwe vhañwali vha ñwala maipfi vha songo a swaya zwa vho sia a tshi vho nga ha tendelani na ndila ine ra ñwala ngayo kha luambo lwashu.

- (3). Muvhudzisi: Vha vhona dziñwe nyambo dzi na ðhuðhuwedzode kha kuñwalele kwa madzinamapambwa a Tshivenda?

Mufhinduli: ðhuðhuwedzo i hone. I ðiswa ngauri mubvumo u a elana fhedzi kuñwalele kwo fhambana. Tsumbo ndi ya musiri tshi vhidza ipfi *flask* ra vho ri li pfi fuļasikhi.

- (4). Muvhudzisi: Vha vhona dziñwe nyambo dzi na ðhuðhuwedzode kha miungo ya madzinamapambwa a Tshivenda?

Mufhinduli: Miungo minzhi i bva kha nyambo dzi sili nahone madzina manzhi a ñwalwa ho tevhedzwa yone. Ndi nga ñea tsumbo nga dzina tshikolo line la bva kha la *school* la Tshiisimane na la *skool* la Tshivhuru. Ndi tou vha na mbi-lahelo uri riñe ri vhone ri tshi nga ri khou alusa dziñwe nyambo ngeno lwashu lu tshi vho nga a lu koni u ðivhumbela madzina alwo.

- (5). Muvhudzisi: Vha nga ðalutshedza nga ha ndeme ya ðhalusamaipfi ya nyambo mbili?

Mufhinduli: ðhalusamaipfi iyi ndi ya ndeme, nahone zwi nga vha zwavhuđi arali tshikolo tshinwe na tshinwe tsha vha nayo. Zwavhuđivhuđi ro vha ro tea ri na nnzhi vhukuma dzo faraho madzina a thero dzine ra funza zwickoloni. U ralo ndi khou tođa u amba uri thero dzi fanaho na ðivhambalo, saints, *agriculture* na dziñwe ho vha ho tea hu na ðhalusamaipfi dzine dza ñea ðalutshedzo dza madzina o shumiswaho khadzo u itela uri vhana vha tshikolo vha ðivhe.

- (6). Muvhudzisi: ðhalusamaipfi ya nyambo mbili ndi ya ndemeđe kha dimokirasi?

Mufhinduli: Tshifhingani tsha musiriñe ri tshi thoma u shuma ho vha hu tshi shumiseswa nyambo mbili dza Tshivhuru na Tshiisimane sa dzone dza ñha. Izwi zwo vha zwi si zwavhuđi ngauri dziñwe nyambo dzo vha dzi tshi dzihiwa dzi dza fhasi. Na kha dzenedzi dza Vharema hu na vhañwe vhe vha vha vha

tshi nyadza vhañwe, u fana na lwashu lune na namusi vhañwe vharema vha kha di lu dzhiela fhasi. Zwino ngauri ri vho ita zwiya zwine zwa pfi *inclusive education* kana pfunzo i si na khethululo, hu todea thalusamaipfi nnzhi dza nyambombili u itela uri vhatu vha sa divhi luambo lwa Tshivenda, na tsumbo, vha divhe uri lu nwalwa na u bulwa nga ndila ifhio.

- (7). Muvhudzisi: Kuṭalutshedzele kwa madzinamapambwa kha thalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane ku vhone ku tshi fusha naa?

Mufhinduli: Zwa u fusha na u sa fusha ha thalutshedzo zwi bva kha ndivho ya muñwali na zwine nne ndi khou vhalaho nda khou toda. Arali ndi tshi khou tou toda ipfi ja luñwe luambo line ja elana na line nda khou toda fhedzi ndi nga ri ndo fushea nga u divha uri ipfi *transaction* nga Tshivenda ndi thiransimishini sa zwe nda zwi vhona kha *ATM* dza inwe bannga. Fhedzi muthu ane a khou toda u divha uri thiransimishini ndi mini u a vha na thaidzo musi hu songo dombedzwa zwine ipfi ili li amba arali a tshi khou tea u talutshedza muñwe muthu.

- (8). Muvhudzisi: U ya nga kuvhonele kwavho ndi vhone vha fanela u shumisa thalusamaipfi dza nyambombili?

Mufhinduli: Nne ndi vhona muthu muñwe na muñwe ane a kona u vhalala a tshi tea u shumisa thalusamaipfi idzi u itela u alusa ndivho na u alusa luambo lwashu nga u lu nwalwa na u lu amba zwavhudi. Arali ndi tshi nga tou bvela khagala, ndi vhona vhadededzi vhothe, hu si vha nyambo fhedzi, vha tshi tea u dzi shumisa. Vhana vha tshikolo vha tea u dzi shumisa na vhone u itela u guda luambo na u lu shumisa zwavhudi. Vha nga dzi shumisa vha tshi nwalwa maanea na marifhi, vha tshi vhalala bugu dza litheretsha na musi vha tshi toda thalutshedzo dza maipfi ane vha si divhe zwine a amba zwone. Vhafunzi ngei kerekeni, vha tshipholisa, manese na madokotela na vhone vha a tea u dzi shumisa uri vha kone u davhidzana na vhatu zwavhudi.

- (9). Muvhudzisi: Vha vhona hu na todea ya u khwinisa thalusamaipfi dza nyambombili?

Mufhinduli: Thodea ya u khwinisa thalusamaipfi a i vhuyi ya vhudziswa ngauri luambo lu dzula lu tshi khou aluwa. Musi ndi tshi khou isa pfunzo dzanga

phanda ngei UNISA ndo guda na *Communication*. Afho ndi hone he nda guda uri luambo ndi tshipiḁa tsha mvelele, zwenezwo lu tea u aluwa musi mvelele i tshi khou ralo u aluwa. Ano maḁuvha vhana vhashu a vha koni u fhedza mu-taladzi vha songo dzhenisa ipfi lo tou pambiwaho naho la Tshivenda li tshi di vha hone. U a wana nwana o nwalala uri,” Masindi vho mu reipa. ”U tshi vhudzisa uri ndi ngani o shumisa luambo ulu wa pfa a tshi ri o vhona uri la Tshivenda li a semana.

- (10). Muvhudzisi: Ndi lini hune vhona vha shumisa thalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane?

Mufhinduli: Sa mudededzi wa luambo ndi a i vhala zwenezwi ndo awela ndi tshi khou diḁama nga ndivho ya luambo lwa hashu. Ndi dovha nda i shumisa musi ndi tshi khou ita nzudzanyo dzanga dza u funza. Nḁe ndi funza vhurendi na diḁama. Zwino hu na maipfi o khetheaho ane nda tangana nao u fana na okozimoroni, khesura, sathaya na maḁwe vho ane nda kombetshedzea uri ndi shumise thalusamaipfi kha u a pfesesa. Mashudu mavhi thalusamaipfi dza luambo lwashu dzi kha di vha murahu kha sia ili. Ndi ngazwo ndi tshitoḁa maḁwe maipfi kha dza Tshiisimane nda kona u pindulela kha Tshivenda u itela u thusa vhana nga u vha nḁea thalutshedzo.

- (11). Muvhudzisi: U ya nga kuvhonele kwavho, lushaka lu lavhelesa hani thalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane?

Mufhinduli: A thi tou vha na vhuḁanzi sa izwi nḁe ndi tshi tou vha mudededzi, fhedzi hune nda vha hone a thi vhoni vhashumisani vha tshi dzi dzhiela nzhele naho dzi dza ndeme. Ri na inwe yo nwalwaho nga Tshikota ye ra tou nekedzwa sa tshikolo ine vhashumisani na nḁe nda vhona vha sa i shumisi. Ndi a lingedza u vha tuḁuwedzwa u i shumisa, fhedzi a thi vhoni vha na dzangalelo. Tshi man-gadzaho ndi uri musi vha sa divhi zwine maipfi maḁwe a amba vha dovha vha ḁa kha nḁe.

- (12). Muvhudzisi: Vha vhona zwo tea uri thalusamaipfi dza nyambombili dzi sikwe fhedzi nga vhathu vha re na ndalukanyo dza vhusika thalusamaipfi?

Mufhinduli: Hai, izwo zwi nga si ite vhunga na Tshivenda tshi tshi amba uri munwe muthihi a u ḁusi mathuthu. Maipfi o shumiswaho kha thalusamaipfi ho

ngo sikwa nga vhañwali vha t̄halusamaipfi, fhedzi a bva kha vhathu u bva kha masia o fhambanaho. Musi ndo sedza izwi ndi nga amba uri muñwali u tea u kuvhanganya maipfi kha vhathu, a humbela t̄halutshedzo kha vhathu. Musi o no ñwala maipfi aya na u a t̄alutshedza u tea u kwama vhañwe vhaḍivhi uri vha t̄ole zwe a ñwala. Izwi a zwo ngo fhambana na zwine riñe ra ita ri tshi vhidzwa nga vha muhasho wa pfunzo uri ri vhalulule bugu dzo randelwaho vhagudiswa musidzi sa athu iswa zwikoloni.

- (13). Muvhudzisi: Vha vhona zwi zwa ndeme uri vhasika t̄halusamaipfi vha vhe na vhukwamani na vhañwe vhoranyambo?

Mufhinduli: Mbudziso iyi i nga i elana na ine ra kha ḍi tou bva u i fhindula. Ndi zwone, vhukwamani vhu tea u vha hone ngauri t̄halusamaipfi ndi bugu ya vhathu vhoṭhe. Vhañwali vha tea u shumisana na vhañwe vhathu vha fanaho na vhadededzi vha luambo, vhaaluwa, vhaswa, vhana vhaṭuku na vhañwe vhanzhi. Vha tea u ita vhushaka na vhorasaintsi. Vha tea u ya mitamboni, dzimpfuni, dzikhoroni na huñwe hune vhathu vha kuvhangana hone u itela u wana ḥḍila ntswa dza kushumisele kwa luambo. Vha tea u shumisana na vhathu vha thekhinoḷodzhi u itela u ḍivha uri vha shumisa hani khomphyutha ngauri vha tea u shuma nga u tou thaipha.

- (14). Muvhudzisi: Ndi vhañwe vhathu vhane vha tea u shela mulenzhe kha u sikwa ha t̄halusamaipfi dza nyambombili?

Mufhinduli: Ndo no ḍi sumbedza uri t̄halusamaipfi a i sikwi nga muthu muthihi. Hu t̄oḍea vhaḍivhi vha nyambo, vhadededzi, vhaaluwa, vhaswa, vhana na vhathu vha shumaho kha masia o fhambanaho. Mushumo wa muñwali ndi u wana maipfi na t̄halutshedzo kha vhañwe a kona ha u ñwala.

- (15). Muvhudzisi: Ndi zwifhio zwine vha nga themendela uri zwi itwe uri t̄halusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane dzi kone u khwinifhadzea?

Mufhinduli: Kha hu vhe na nyambedzano vhukati ha vhathu vho fhambanaho u fana na vhasika t̄halusamaipfi, vhorapfunzo, vha mihasho yo fhambanaho na vhañwe u itela uri ri kone u bveledza t̄halusamaipfi dzo dziaho.

MUFHINDULI: MUDEDEDZI 03

- (1). Muvhudzisi: Madzinamapambwa o n̄waliswa hani kha t̄halusamaipfi dza nyambombilidza Tshivenda na Tshiisimane?

Mufhinduli: Ri a mila pfalandothe kha mañwe maipfi a Tshiisimane. Tsumbo Hu na dzina *Africa* line ri tshi li n̄wala ra ri Afrika. Huñwe thunya dzi a fhodzisiwa u fana na musi dzina *president* li tshi vho pfi muphuresidennde.

- (2). Muvhudzisi: Khaedu dza kuñwalele kwa madzinamapambwa kha t̄halusamaipfi dza nyambombili ndi dzifhio?

Mufhinduli: Zwine ra amba a si zwine ra n̄wala, zwine ra n̄wala a si zwine ra amba. Tsumbo ndi ya musi ri tshi ri dzina *fridge* li pfi firidzhi.

- (3). Muvhudzisi: Vha vhona dziñwe nyambo dzi na t̄huṭhuwedzode kha kuñwalele kwa madzinamapambwa a Tshivenda?

Mufhinduli: T̄huṭhuwedzo ndi khulwane vhukuma. Na hone kha ndi tou ri vhunzhi hao a vhonala o pambwa u bva kha Tshiisimane, Tshivhuru na dziñwe nyambo dza Vharema. Tsumbo ndi d̄irama. Dzina ili lo bva kha la Tshiisimane la *drama*.

- (4). Muvhudzisi: Vha vhona dziñwe nyambo dzi na t̄huṭhuwedzode kha miungo ya madzinamapambwa a Tshivenda?

Mufhinduli: T̄huṭhuwedzo i hone. I d̄iswa ngauri mubvumo u a elana fhedzi kuñwalele kwo fhambana. Tsumbo ndi ya musi ri tshi vhidza ipfi *flask* ra vho ri li pfi fulasikhi.

- (5). Muvhudzisi: Vha nga t̄alutshedza nga ha ndeme ya t̄halusamaipfi ya nyambo mbili?

Mufhinduli: T̄halusamaipfi ndi ya ndeme vhukuma. T̄halusamaipfi ndi ya ndeme kha vhudavhidzani vhukati ha vhatu vha shumisaho nyambo dzo fhambanaho. I dovha ya thusa kha nyaluwo ya luambo ngauri vhatu vha a i shumisa kha u wana t̄alutshedzo dza maipfi maswa. I dovha ya vha ya ndeme kha vhatu vha fanaho na vha u shuma u d̄ologa khothe, phalamenndeni na huñwevho.

- (6). Muvhudzisi: T̄halusamaipfi ya nyambo mbili ndi ya ndemeḁe kha dimokirasi?

Mufhinduli: I na maipfi ane a thusa u pfesesa dimokirasi nga ndila ya khwiṅe. Ro no vha na madzina a fanaho na u voutha ḽi bvaho kha *to vote* na mukhantseḽara u bva kha *counsellor*.

- (7). Muvhudzisi: Kuṭalutshedzele kwa madzinamapambwa kha ṭhalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane ku vhone ku tshi fusha naa?

Mufhinduli: Ndi vhona kuṭalutshedzele ku sa athu fusha ngauri huṅwe pfa-landoṭhe dzi a fhambana. Kha ndi ṅee tsumbo ya dzinalipambwa ḽo bviswaho kha ḽa Tshiisimane ḽine ra ḽi vhidza *cable*. Kha luambo lwashu hu na vhane vha ḽi ṅwala sa khevhele ngeno vhaṅwe vha tshi ḽi vhidza khebulu.

- (8). Muvhudzisi: U ya nga kuvhonele kwavho ndi vhone vhane vha fanela u shumisa ṭhalusamaipfi dza nyambombili?

Mufhinduli: Roṭhe u ya nga u fhambana ha mirafho ri a tea u shumisa ṭhalusamaipfi ya nyambo mbili. Afha ndi khou angaredza vhana ngauri vha tea u gudiswa luambo nga ndila yone u bva vhuṭukuni. Vhaaluwa na vhone vha a i ṭoda ngauri ndi vhone vhafari vha luambo. Vhorapfunzo na vhone a vha sali nṅa ngauri ndi vhone vhane vha funza luambo na u thusa kha u bvedza maipfi maswa musi luambo lu tshi khou aluwa.

- (9). Muvhudzisi: Vha vhona hu na ṭhoda ya u khwinisa ṭhalusamaipfi dza nyambombili?

Mufhinduli: Ṭhoda ya u khwinisa ṭhalusamaipfi ndi ya ndeme ngauri luambo lu tea u aluwa misi yoṭhe. Tshanduko ya zwifhinga i tou kombetshedza uri ṭhalusamaipfi dzi dzule dzi tshi khwiniswa.

- (10). Muvhudzisi: Ndi lini hune vhone vha shumisa ṭhalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane?

Mufhinduli: Ndi i shumisa musi ndi kha vhudavhidzani na vhaṅwe. Ndi a i shumisa na musi ndi tshi funza tshikoloni. Na musi ndi banngani ndi a kona u i shumisa. I dovha ya shumiswa kha u davhidzana na vhaendelamashango.

- (11). Muvhudzisi: U ya nga kuvhonele kwavho, lushaka lu lavhelesa hani ṭhalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane?

Mufhinduli: Zwi na ndeme uri lushaka lu sa khakhisane kha luambo.

(12). Muvhudzisi: Vha vhona zwo tea uri t̄halusamaipfi dza nyambombili dzi sikwe fhedzi nga vhathu vha re na ndalukanyo dza vhusika t̄halusamaipfi?

Mufhinduli: Hai, muthu ha d̄ivhi zwo t̄he. Kha hu waniwe na miñwe mirafho sa vhakalaha, vhakegulu, vhorapfunzo na vhañwevho.

(13). Muvhudzisi: Vha vhona zwi zwa ndeme uri vhasika t̄halusamaipfi vha vhe na vhukwamani na vhañwe vhoranyambo?

Mufhinduli: Vhukwamani vhu thusa kha uri ri takuwe ro t̄he, ri sa fhambane kha kuñwalele na ku t̄alutshedzele kwa maipfi.

(14). Muvhudzisi: Ndi vhafhio vhañwe vhathu vhane vha tea u shela mulenzhe kha u sikwa ha t̄halusamaipfi dza nyambombili?

Mufhinduli: Sia liñwe na liñwe li na kuambeke kwa lo, zwenezwo t̄halusamaipfi i tshi sikwa hu tea u dzhena vhathu vha ngaho madokotela, vha mutakalo, vhoramilayo, na vha pfunzo. Mahosi, dziñanga, vhoramitambo na vhañwevho vha a t̄odea uri t̄halusamaipfi i vhe yo dziaho.

(15). Muvhudzisi: Ndi zwifhio zwine vha nga themendela uri zwi itwe uri t̄halusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane dzi kone u khwinifhadzea?

Mufhinduli: Nñe ndi tshi sedza ndi vhona t̄halusamaipfi i ya vhathu vho t̄he. Musi i tshi itiwa kha hu kwamiwe riñe vhadededzi ngauri ri t̄wa fhethu hune ha vha na vhathu vhanzhi ra dovha ra guda luambo luswa kha vhana d̄uvha na d̄uvha. Vhathu vha ngaho vhoramitambo, vhakalaha na vhakegulu vhane ra vha vhona sa zwisima zwa mvelele na vhathu vho t̄he nga u angaredza, ri sa hangwi na vha kereke kha vha shumiswe ngauri na vhone vha nga thusa kha u d̄isa zwithu zwiswa kha luambo.

MUFHINDULI: MUDEDEDZI 04

(1). Muvhudzisi: Madzinamapambwa o ñwaliswa hani kha t̄halusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane?

Mufhinduli: A ñwalwa ho tevhedzwa ndila ine a unga ngayo ri tshi a bula. Afha hu vha ho tevhedzwa muungo wa u thoma, hone hu si dungo. Ri na tsumbo ya saga liñe la bva kha sakla Tshivhuru. Vha sedza haya madzina vha do wana e na muungo wa dziñwe nyambo.

- (2). Muvhudzisi: Khaedu dza kuñwalele kwa madzinamapambwa kha ṭhalusa-
maipfi dza nyambombili ndi dzifhio?

Mufhinduli: N̄e a thi vhoni hu na thaidzo kha kuñwalele kwao ngauri manzhi
o tevhedza mupeleto wa Tshivenda. N̄dila ye a ñwalwa ngayo na kubulele kwao
musi ri tshi a amba zwi d̄itika nga n̄dila ine a bvumisa yone.

- (3). Muvhudzisi: Vha vhona dziñwe nyambo dzi na ṭhuṭhuwedzode kha kuñwalele
kwa madzinamapambwa a Tshivenda?

Mufhinduli: U nga si tou amba wa ri ndi hothe hune dziñwe nyambo dza vha
na ṭhuṭhuwedzo. Musi wo lavheleswa uri vhukati ha Tshishona, Tshibeli na
Tshizulu u nga amba wa ri nyambo dzothe dzi tou ṭuṭuwedzana. Maipfi a ngaho
khekhe, u bva kha la Tshiisimane la *cake* na tshikolo, u bva kha Tshiisimane
na Tshivhuru na one a sumbedza ṭhuṭhuwedzo ya dziñwe nyambo kha
Tshivenda.

- (4). Muvhudzisi: Vha vhona dziñwe nyambo dzi na ṭhuṭhuwedzode kha miungo ya
madzinamapambwa a Tshivenda?

Mufhinduli: Ee, ṭhuṭhuwedzo i hone ngauri ri na maipfi a fanaho na vhurukhu
u bva kha *broek*, thannga u bva kha *tank*, yunivesithi u bva kha *university* na
manwe manzhi ane ndi nga si a ambe othe afha.

- (5). Muvhudzisi: Vha nga ṭalutshedza nga ha ndeme ya ṭhalusamaipfi ya nyambo
mbili?

Mufhinduli: Ṭhalusamaipfi iyi i alusa luambo nahone izwi ndi zwone zwo
teaho. Vha sedza vha do wana uri phalamenndeni hu shumiswa nyambo mbili.
Muthu a sa d̄ivhi tshikhuwa u a kona u pfesesa zwine zwa khou ambiwa nga
luambo lwa Vharema. Izwi zwi dovha zwa vhonala na kotho hune na hone ha
shumiswa Tshiisimane na luambo lwa Vharema. Namusi vhathu vha tshaka dzi
sa fani vha tshi malelana hu t̄odea n̄divho ya nyambo dzi sa fani. Ndi khou
lingedza u ñea tsumbo dza uri ndi ngani ndi tshi ri ṭhalusamaipfi iyi ndi ya
ndeme.

- (6). Muvhudzisi: Ṭhalusamaipfi ya nyambo mbili ndi ya ndeme kha dimokirasi?

Mufhinduli: Hu na vhañwe vhane vha vhona u nga ngauri ri kha dimokirasi muñwe na muñwe a nga sokou shumisa luambo nga ndila ine ene muñe a vhona yo tea. Nñe ndo vha ndi tshi vhona uri dimokirasi i nga aluwa zwavhuđi arali ra vha na țhalusamaipfi dzo vhibvaho nahone dzi ambaho luambo lu sa kanganyisi.

- (7). Muvhudzisi: Kuțalutshedzele kwa madzinamapambwa kha țhalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane ku vhonele ku tshi fusha naa?

Mufhinduli: Phindulo ndi Ee kana Hai. Ndi ri hai ngauri hu na huñwe he maipfi a sokou ñekedzwa țhalutshedzo nga mañwe ngao a luñwe luambo wa đi vhona o vha o tea o țalutshedzwa nga u angaredza. Hune nda vhona zwo dzula zwone ndi kha maipfi o țalutshedzwaho nga mañwe ngao kha lune luambo wa đi wana a sa xedzi, na e a țalutshedzwa na nga mafhungo mapfufhi.

- (8). Muvhudzisi: U ya nga kuvhonele kwavho ndi vhonele vhane vha fanela u shumisa țhalusamaipfi dza nyambombili?

Mufhinduli: Vhadededzi na vhagudiswa ngauri vha tea u vha na ndivho yone ya u ñwala na u bula maipfi a Tshivenda.

- (9). Muvhudzisi: Vha vhona hu na țhodea ya u khwinisa țhalusamaipfi dza nyambombili?

Mufhinduli: Ee, luambo lu dzula lu tshi khou hula. Na lwa kale lu a tea u khwiniswa u itela uri lu si xe. Hu na maipfi o țalutshedzwaho ho sedzwa tshifhinga tsha murahu ane zwa zwino ri nga wana a tshi tea u sedzuluswa na u țalutshedzwa nga ndila ya ñamusisi.

- (10). Muvhudzisi: Ndi lini hune vhone vha shumisa țhalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane?

Mufhinduli: Ndi a i shumisa musi ndi tshi vhala Bivhili. Musi ndo țangana na ipfi ła Tshivenda kana ła Tshiisimane ndi tshi khou vhala Bivhili ya Tshivenda kana ya Tshiisimane ndi a i shumisa. Ndi dovha nda vha muñwali wa zwirendo, zwino ndi nga si kone u shuma mushumo wa u ñwala ndi si nayo.

- (11). Muvhudzisi: U ya nga kuvhonele kwavho, lushaka lu lavhelesa hani țhalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane?

Mufhinduli: Nne ndi vhona vha tshi dzi takalela ngauri u di pfa vhathu vhanzhi vha tshi shumisa maipfi o tou pambiwaho na u vhona vha tshi a n'wala. Arali zwi songo ralo ro vha ri sa nga pfi vhathu vha tshi ri tie vha tshi khou amba tea vhuimoni ha lufhiso.

- (12). Muvhudzisi: Vha vhona zwo tea uri thalusamaipfi dza nyambombili dzi sikwe fhedzi nga vhathu vha re na ndalukanyo dza vhusika thalusamaipfi?

Mufhinduli: Dzi fanela u sikwa nga vhathu vho tou zwi gudelaho. Vha songo zwi gudelaho vha nga di vha na ndivho ya maipfi, fhedzi milayo ine ya tea u tevhelwa vha nga si i divhe. Ro no vha na Bivhili ntswa nga murahu ha ila ya 1936 ngauri vhathu vho gudaho vho vhona thodea ya u shumisa luambo lwa zwino, na kha thalusamaipfi zwi tea u itwa nga ndila yeneyi wane vho gudaho vhe vhone vho rangaho phanda, vhañwe vha tshi tou vha nekedza maipfi na thalutshedzo ngeno vhone vha tshi khou dzhia tsheo dzavhudi.

- (13). Muvhudzisi: Vha vhona zwi zwa ndeme uri vhasika thalusamaipfi vha vhe na vhukwamani na vhañwe vhoranyambo?

Mufhinduli: Vhañwe vhathu vha ndeme kha u ita vhushaka ndi vhakalaha na vhakegulu ngauri vha na ndivho nnzhi ya luambo. Vhañwe ndi vhadededzi, vhorapolotiki, vhafunzi, vhaswa na zwiñwe zwigwada zwine zwa nga thusa kha u nekedza ndivho ya maipfi a Tshivenda.

- (14). Muvhudzisi: Ndi vhafhio vhañwe vhathu vhane vha tea u shela mulenzhe kha u sikwa ha thalusamaipfi dza nyambombili?

Mufhinduli: Ndi vhona u nga mbudziso iyi ndo no i fhindula. Zwine nda nga tou engedza ndi zwauri hu tea u dzheniswa hafhu na vhoranyambo vhane vha nga thusa kha u nea thalutshedzo na u tola musi thalusamaipfi dzo no n'walwa u itela uri vha kone u khakhulula ho teaho.

- (15). Muvhudzisi: Ndi zwifhio zwine vha nga themendela uri zwi itwe uri thalusa- maipfi dza nyambo mbili dza Tshivenda na Tshiisimane dzi kone u khwin- ifhadzea?

Mufhinduli: Kha hu dzulwe fhasi hu tendelanwe uri t̄halusamaipfi dzi tshi n̄walwa hu vhe na n̄dila i fanaho ya u t̄alutshedza na u n̄wala madzinamapambwa. Zwa zwino muñwe na muñwe u vhone a tshi nga u khou n̄wala nga hune a pfesesa. Hu tea u sumbedzwa na zwa uri madzinamapambwa o shum-iswaho ndi a Tshilembethu kana Tshiphani naa vhunga na zwenezwi vhavhali vha tshi tea u zwi d̄ivha.

MUFHINDULI: MUDEDEDZI 05

- (1). Muvhudzisi: Madzinamapambwa o n̄waliswa hani kha t̄halusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane?

Mufhinduli: O n̄walwa nga n̄dila ine ya pfala na u tevhelea. A a t̄alusa nga n̄dila ine ya leluwa na hone i songo dzumbamaho.

- (2). Muvhudzisi: Khaedu dza kuñwalele kwa madzinamapambwa kha t̄halusamaipfi dza nyambombili ndi dzifhio?

Mufhinduli: Hu na khaedu ya u sa swaiwa zwavhuḍi ha mañwe madzinamapambwa. Ku t̄alutshedzele kwa mañwe maipfi na kwone a kwo ngo dzula nga ngona, u fana na u t̄alutshedza ipfi zeroḷa Tshiisimane ḷa d̄i pfi zero nga Tshivenda. T̄halutshedzo yo teaho ndi gumba.

- (3). Muvhudzisi: Vha vhona dziñwe nyambo dzi na t̄hu t̄huwedzode kha kuñwalele kwa madzinamapambwa a Tshivenda?

Mufhinduli: Ee, t̄hu t̄huwedzo i hone. Sa izwi ri kha Afrika Tshipembe ḷa zwino izwi zwo tea u itela uri ri vhe na n̄divho ya dziñwe nyambo. Izwi zwi thusa kha u alusa luambo lwashu.

- (4). Muvhudzisi: Vha vhona dziñwe nyambo dzi na t̄hu t̄huwedzode kha miungo ya madzinamapambwa a Tshivenda?

Mufhinduli: Ee, i hone madzina manzhi o pambiwaho kha dziñwe nyambo ri khou wana a tshi unga ho tevhezwa dzenedzo nyambo, nga maanda Tshivhuru ana Tshiisimane. Ri na maipfi a ngaho bada u bva kha *pad* na bugu u bva kha *book* nga Tshiisimane kana *boek* nga Tshivhuru. Izwi zwi ri thusa u

alusa luambo, fhedzi na riṅe ri tea u takutshedza ri vhe na ashu a u ṭalutshedza zwithu zwa tshifhinga tsha zwino.

- (5). Muvhudzisi: Vha nga ṭalutshedza nga ha ndeme ya ṭhalusamaipfi ya nyambo mbili?

Mufhinduli: Ndi ya ndeme ngauri i itela u ḍivha phambano ya maipfi, u ḍivha ṭhalutshedzo ya maipfi na u pfesesa u fana na u fhambana ha nyambo.

- (6). Muvhudzisi: Ṭhalusamaipfi ya nyambo mbili ndi ya ndemeḍe kha dimokirasi?

Mufhinduli: I kona u ṭalusa maipfi u ya nga u fhambana ha nyambo. I dovha ya ṭuṭuwedza u shumisana na thikhedzo kha nyambo dzashu nga u fhambana hadzo.

- (7). Muvhudzisi: Kuṭalutshedzele kwa madzinamapambwa kha ṭhalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane ku vhonele ku tshi fusha naa?

Mufhinduli: Vhaṅwali vho no vhumbaho ṭhalusamaipfi u fana na Tshikota na Van Warmelo vho lingedza vhukuma u tshi lavhelesa tshifhinga tshe vha dzi ṅwala ngatsho. Nga ṅḍa ha uri maṅwe maipfi ha ngo swaiwa ngeno maṅwe o ṅwalwa ho tevhedzwa Tshiisimane kana Tshivhuru ngeno ri tshi ḍi vha na ashu ndi vhone hunzhi dzi tshi fusha.

- (8). Muvhudzisi: U ya nga kuvhonele kwavho ndi vhonele vhane vha fanela u shumisa ṭhalusamaipfi dza nyambombili?

Mufhinduli: Hu dzehena muthu muṅwe na muṅwe a ne a vha na dzangalelo kha u ḍivha na u pfesesa nyambo nga u fhambana hadzo.

- (9). Muvhudzisi: Vha vhone hu na ṭhoda ya u khwinisa ṭhalusamaipfi dza nyambombili?

Mufhinduli: Ee, sa izwi luambo lu tshi khou aluwa ḍuvha na ḍuvha ndi zwa ndeme uri ri dzulele u ṭoda ṅḍila dza u lu alusa, izwi zwi ḍisa khwaṭhisedzo ya uri ṭhalusamaipfi dzi songo dzula dzo ima fhethu huthihi.

- (10). Muvhudzisi: Ndi lini hune vhone vha shumisa ṭhalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane?

Mufhinduli: Ndi i shumisa musi ndi na khaedu ya u t̄alusa mañwe maipfi. Ndi dovha nda i shumisa musi ndi tshi t̄oḁa maipfi maswa. Ndi a i shumisa na musi ndi tshi khou dzudzanyela vhana ngudo dza thero ya Tshivenda.

- (11). Muvhudzisi: U ya nga kuvhonele kwavho, lushaka lu lavhelesa hani t̄alusa-maipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane?

Mufhinduli: Vhonzhi ha vhatu vha musalauno a vha tshe na dzangalelo la u dzhena vhengeleni la u rengisa bugu vha renga t̄alusamaipfi. Tshiñwe ndi tsha uri vhatu vho no ḁowelesa Tshiisimane lune kanzhi ra wana ho ḁalesa dzone dza Tshiisimane. Khamusi zwo vha zwi tshi nga vha khwine arali t̄alusamaipfi dza luambo lwashu dzi tshi vha na kha tshivhumbeo tsha *electronic* ngauri vhatu vhanzhi vha vho shumisa zwileludzi zwa ano maḁuvha.

- (12). Muvhudzisi: Vha vhona zwo tea uri t̄alusamaipfi dza nyambombili dzi sikwe fhedzi nga vhatu vha re na ndalukanyo dza vhusika t̄alusamaipfi?

Mufhinduli: Hai, muñwe na muñwe a nga vha tshipiḁa tenda a vha a tshi vha e na ndivho ya luambo. Maipfi ha bvi kha vhañwali vho pfumbudzwaho fhedzi, a bva kha vhatu vho t̄he vha ambaho luambo lwonolwo zwi sa sedzi pfunzo kana vhuimo havho. Muthu muñwe na muñwe ane a kona u amba luambo lwonolwo u a kona u dzhenela naho a songo tou ñwala kana u fhindula mbudziso musi t̄alusamaipfi i tshi khou ñwalwa.

- (13). Muvhudzisi: Vha vhona zwi zwa ndeme uri vhasika t̄alusamaipfi vha vhe na vhukwamani na vhañwe vhoranyambo?

Mufhinduli: Ndeme ya vhushaka na vhañwe ndi ya u khwa t̄hisa t̄alusamaipfi na u pfesesa phambano ya one maipfi zwi tshi ya nga nyambo. Ndi zwa ndeme uri muñwali wa t̄alusamaipfi a dovhe a vhe na vhushaka na vhañwali vha dziñwe nyambo, i nga vha Tshiisimane, Tshivhuru ka na dziñwe nyambo dzashu u itela u ḁivha uri ndila dziñwe ntswa dzine vhañwe vha khou dzi tevhelela ndi dzifhio na u kovhelana ndivho ya maipfi. Khamusi ndi hone na riñe ri tshi ḁo wana na dziñwe tshaka dzi tshi vho pamba vho na maipfi a Tshivenda.

- (14). Muvhudzisi: Ndi vhañwe vhatu vhane vha tea u shela mulenzhe kha u sikwa ha t̄alusamaipfi dza nyambombili?

Mufhinduli: Ndi muthu muñwe na muñwe ane a vha na dzangalelo nahone e na ndivho na u pfesesa nyambo.

- (15). Muvhudzisi: Ndi zwifhio zwine vha nga themendela uri zwi itwe uri thalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane dzi kone u khwinifhadzea?

Mufhinduli: Thalusamaipfi dza Tshivenda kha dzi wanale kha zwileludzi zwa ano maduvha, zwiła zwine ra ri ndi *electronic*. Kha dzi dovhe dzi wanale dziłai-burari na dziyunivesithi. Kha hu dovhe hu engedzwe fulo la u dzi divhadza zwikoloni. Kuñwalele kwadzo kha ku khwiniswe kha tswayo, ro dovhe ri shumise maipfi a Tshivenda arali e hone vhuimoni ha dziñwe nyambo. Hone muhumbulo wa u pamba u bva kha dziñwe nyambo wone a wo ngo khakhea sa izwi luambo lu tshi aluswa nga luñwe.

MUFHINDULI: MUSIKATHALUSAMAIPFI 01

- (1). Muvhudzisi: Madzinamapambwa o ñwaliswa hani kha thalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane?

Mufhinduli: O ñwalwa nga ndila ine a vhonala ngayo, tsumbo ya hone i vhonala kha *computer* lo ñwalwaho sa khomphyutha ha dovha ha sumbedzwa na thinwaipfi ya hone ine la wela khayoy.

- (2). Muvhudzisi: Khaedu dza kuñwalele kwa madzinamapambwa kha thalusamaipfi dza nyambombili ndi dzifhio?

Mufhinduli: Ee khaedu dzi hone. Hu na madzina ane kuñwalele kwao kwa si tshimbilelane na kwashu kwa Tshivenda. Ri do dzula ri na khaedu iyi ngauri a ri vhonali ri na dzangalelo la u divhumbela madzina ashu riñe vhañe, tshashu ndi u sokou dzhia maipfi a dziñwe nyambo ra a sombela uri a dzhie tshivhumbeo tsha luambo lwashu.

- (3). Muvhudzisi: Vha vhona dziñwe nyambo dzi na thuthuwedzode kha kuñwalele kwa madzinamapambwa a Tshivenda?

Mufhinduli: Thuthuwedzo ya dziñwe nyambo i hone, nahone a si yavhudi kha nyaluwo ya luambo lwashu. maipfimapambwa manzhi a bva kha luambo lwa

Tshiisimane na Tshivhuru, naho hu tshi di vha na ane a bva kha nyambo dziñwe dza Afrika. Zwine zwa itea ndi zwauri nyambo dza Tshiisimane na Tshivhuru u wana dzi tshi aluwa dza vho dzhenelela na kha lwashu ngeno zwo vha zwi songo tea zwo ralo. Ri na tsumbo ya ipfi la dimokirasi le ra sokou li doba lo ralo ra li nea tshivhumbeo tsha luambo lwashu. Mbudziso ndi ya uri ho vha hu si na vho linwe dzina nga luambo lwashu le ra nga vha ri tshi nga li shumisa naa? Izwi a zwo ngo fhambana na zwi la zwe ha vha hu tshi pfi phendephende zwo bva kha *independence* ngeno hu na dzina line la pfi vhudilangi.

- (4). Muvhudzisi: Vha vhona dziñwe nyambo dzi na thuthuwedzode kha miungo ya madzinamapambwa a Tshivenda?

Mufhinduli: Thuthuwedzo ya miungo ya dziñwe nyambo i hone u bva nda u da kha luambo lwashu. Madzina manzhi o pambiwaho nga Tshivenda a bva kha Tshiisimane, Tshivhuru na dziñwe nyambo dza Afrika, ro katela dzi ambwaho fhanu na dzi ambwaho nda ha fhanu. Zwi ri laedza uri naho ri tshi pamba kha vhañwe, ri todevho ndila dza u alusa luambo lwashu nga u dibveledzela maipfi ashu riñe vhañe vhunga na thekhinolodzhi na riñe ri khayou.

- (5). Muvhudzisi: Vha nga talutshedza nga ha ndeme ya thalusamaipfi ya nyambo mbili?

Mufhinduli: Thalusamaipfi ya nyambo mbili i ri tutuwedza u divha luambo lwashu. I a kona u shumiswa nga vhañwe u guda luambo lwashu. Arali muambi a tshi toda u divha uri mutukana u pfi mini nga Tshivenda u di lavheleswa ipfi boy a fhedza o no vha na ndivho nahone a kona u li shumisa zwavhudi kha u amba na u nwala.

- (6). Muvhudzisi: Thalusamaipfi ya nyambo mbili ndi ya ndeme kha dimokirasi?

Mufhinduli: Ee, ndi ya ndeme ngauri muvhuso washu wo vula mahothi a uri ri divhe nyambo nnzhi fhanu Afrika Tshipembe. Vhathu vhanzhi vha divhesa luambo lwa Tshiisimane, zwino thalusamaipfi hei i thusa uri na nyambo dzashu ri dzi aluse vho dzi kone u divhea ngauri a hu tsha vha na luambo lutuku kha luñwe.

- (7). Muvhudzisi: Kuṭalutshedzele kwa madzinamapambwa kha ṭhalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane ku vhonala ku tshi fushanaa?

Mufhinduli: Ee, ku a fusha. Hu na ṭhalusamaipfi dzi ngaho ya maidioma na mirero dza nyambombili. Zwi amba uri arali muthu a sa ḡivhi zwine mirero na maidioma zwa amba kha luṅwe luambo u a kona u lavhelesa ṭhalusamaipfi ya nyambo mbili a kona u ḡivha ṭhalutshedzo.

- (8). Muvhudzisi: U ya nga kuvhonele kwavho ndi vhonnyi vhane vha fanela u shumisa ṭhalusamaipfi dza nyambombili?

Mufhinduli: Ndi vhatu vhoṭhe vhane vha ḡivha luambo lwa Tshivenda na Tshiisimane. Muthu na muṅwe ane a kona u vhalana u ṅwala, vha-kegulu, vha-kalaha, vhashumi vha ngadeni na vhaṅwe vhatu vhoṭhe vha wanalaho zwiṭaraṭani. Izwi zwi thusa uri i vhe ya tshiimo tshi sa hanedzei sa tshibveledzwa tsha mihumbulo minzhi.

- (9). Muvhudzisi: Vha vhona hu na ṭhodea ya u khwinisa ṭhalusamaipfi dza nyambombili?

Mufhinduli: Ee, ṭhodea i dzula i hone. Luambo lu khou aluwa, na ṭhalusamaipfi dzi fanela u aluwa uri dzi tshimbile na tshifhinga tsha zwino. Na riṅe ri dzula ri tshi khou khwinisa na u vhumba ntswa zwenezwi luambo lu tshi khou bvela phanda. Ndi tshi khou amba zwino ro no vha na ntswa ya maidioma.

- (10). Muvhudzisi: Ndi lini hune vhona vha shumisa ṭhalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane?

Mufhinduli: Tshifhinga tshoṭhe. Mushumo wanga u tou nkombetshedza uri ndi songo shuma ndi si na ṭhalusamaipfi hei. Ndi i shumisa musi ndi tshi khou shela mulenzhe kha u vhumba ṭhalusamaipfi ntswa ya luambo luthihi ya Tshivenda ngauri ndi yone murango wa ṭhalusamaipfi iyi ya luambo luthihi.

- (11). Muvhudzisi: U ya nga kuvhonele kwavho, lushaka lu lavhelesa hani ṭhalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane?

Mufhinduli: Musi ri tshi ita khunguwedzo nga u tou dzi andadza kha tshitshavha ri ḡi vhona vhatu vha tshi dzi takalela. Thaidzo i re hone ndi ya uri

vhunzhi havho a vha dzi divhi, na uri dzi wanala ngafhi a vha zwi divhi. Vhathu vho dowela nga maanda u shumisa dza Tshiisimane lune wa vha vhudzisa vha di thoma nga u amba ya Oxford na dziñwe. Riñe ro no ñwala thalusamaipfi nnzhi vhukuma dzine na dzone a dzi divhei fhethu hunzhi. Hu kha di tou vha na mushumo muhulu wa u ita khunguwedzo na u tutuwedza vhathu u dzi shumisa ngauri dzi a thusa kha u alusa luambo. Tshiñwe tshe nda tshi vhona ndi uri naho ro vhuya ra ñekedza zwickolo dziñwe ri tshi ya zwickoloni ri wana dzi sa shumiswi.

- (12). Muvhudzisi: Vha vhona zwo tea uri thalusamaipfi dza nyambombili dzi sikwe fhedzi nga vhathu vha re na ndalukanyo dza vhasika thalusamaipfi?

Mufhinduli: Muthu muñwe na muñwe ane a shumisa thalusamaipfi na u takalela zwa nyambo a nga dzhenela. Hu todea mafhungo u bva kha vhakalaha na vha kegulu, vha divhi vha masia o fhambanaho, vhana na vhañwe vhathu. Izwi zwi thusa uri hu si vhumbwe thalusamaipfi dzine ra vho do wana mafhungo adzo a tshi vho hanedzwa nga lushaka. Vha divhi vha nga kona ha u vhumba thalusamaipfi i kha zwigwada izwi.

- (13). Muvhudzisi: Vha vhona zwi zwa ndeme uri vhasika thalusamaipfi vha vhe na vhukwamani na vhañwe vhoranyambo?

Mufhinduli: Ndeme i hone vhukuma. Vhasika thalusamaipfi a vha koni u shuma vha si na vhañwe. Sa tsumbo, vha mihasho yo fhambanaho u fana na wa *Culture Science & Terminology, Sanitation, Arts and Culture* vha kuvhanganya mitevhe ya maipfi maswa vha a rumela kha vhasika thalusamaipfi u itela uri vha a shumise u vhumba thalusamaipfi ntswa. Sa vhunga ri tshi kha di tou bva kha ga da la u lwa na COVID-19, vha muhasho wa mutakalo vho na di kuvhanganya maipfi ane vhasika thalusamaipfi vha do a shumisa kha u vhumba thalusamaipfi ntswa.

- (14). Muvhudzisi: Ndi vha fhio vhañwe vhathu vhane vha tea u shela mulenzhe kha u sikwa ha thalusamaipfi dza nyambombili?

Mufhinduli: Sa izwo ndo no di sumbedza, ndi vhathu vho the vha shumisaho luambo. Vha divhi tshavho ndi u kuvhanganya vha kona u vhumba.

- (15). Muvhudzisi: Ndi zwifhio zwine vha nga themendela uri zwi itwe uri t̄halusa-
maipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane dzi kone u khwin-
ifhadzea?

Mufhinduli: Hu tea u itwa t̄hoḁuluso ine ya ḁo sia luambo lu tshi kona u
vhumba madzina alwo lu songo tou pamba kha dziñwe nyambo. Zwa zwino
luambo lwashu a lu khou kona u aluwa zwavhuḁi ngauri ri vho sokou dzhia
maipfi a dziñwe nyambo ra a shandukisa zwivhumbeo ngeno ro vha ri tshi nga
ḁisikela ashu. Tsumbo ndi *injection* = dzhikiseni/*computer*=khomphyutha.

MUFHINDULI: MUSIKAṬHALUSAMAIPFI I 02

- (1). Muvhudzisi: Madzinamapambwa o ṅwaliswa hani kha t̄halusamaipfi dza
nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane?

Mufhinduli: O ṅwalwa zwavhuḁi ngauri a vha o sumbedzwa uri a bva kha lu-
ambo lufhio. Sa tsumbo, dzina apuḁa ḁi a vha ḁo sumbedzwa uri ḁo bviswa kha
appel ḁa Tshivhuru na *apple* ḁa Tshiisimane. Zwi si zwavhuḁi ndi ha musi vhubvo
ha dzinalipambwa hu songo sumbedzwa.

- (2). Muvhudzisi: Khaedu dza kuñwalele kwa madzinamapambwa kha t̄halusa-
maipfi dza nyambombili ndi dzifhio?

Mufhinduli: Kuñwalele kwao ku a sumbedza uri ndi a luñwe luambo. Madzina
o ṅwalwaho nga Tshivenda a tou pfala ngauri ha na vhushaka na a Tshii-
simane.

- (3). Muvhudzisi: Vha vhona dziñwe nyambo dzi na t̄huṭhuwedzode kha kuñwalele
kwa madzinamapambwa a Tshivenda?

Mufhinduli: Dziñwe nyambo dzi na t̄huṭhuwedzo ngauri madzinamapambwa
a tou ṅwalwa o tou ralo, ha sokou tevhedzwa miungo ya Tshivenda. Izwi zwi
sumba uri dziñwe nyambo dzi kha ḁi vha na maanda u fhira lwashu. Izwi a zwi
thusi kha u alusa luambo lwashu. Ndi mushumo washu wa u khwinisa zwithu.

- (4). Muvhudzisi: Vha vhona dziñwe nyambo dzi na t̄huṭhuwedzode kha miungo ya
madzinamapambwa a Tshivenda?

Mufhinduli: Miungo ya madzinamapambwa ndi ya luambo luñwe. Zwone zwi
a thusa, fhedzi ri khou tendela dziñwe nyambo u aluwa nga luambo lwashu.

Zwi dovha zwa bva na kha uri maipfi manzhi a thekhinołodzhi riṅe a ri nao. Zwenezwo ri vho tou pamba o shumiswaho nga vhathu vho ḍisaho mveledziso ya thekhinołodzhi. Tsumbo ine nda nga i ṅea ndi ya dzina khomphyutha ḽo bvaho kha *computer*. Tshivenda a tshi na ḽiṅwe dzina ḽi ambaho *computer*, zwenezwo ri kombetshedzea u tou pamba.

- (5). Muvhudzisi: Vha nga ḽalutshedza nga ha ndeme ya ḽhalusamaipfi ya nyambo mbili?

Mufhinduli: Ndeme ya ḽhalusamaipfi ya nyambo mbili ndi khulwane vhukuma. I thusa kha u guda luambo. Fhedzi ṅṅe a thi i shumisi kha u guda luambo vhunga Tshivenda ndi tshi tshi ḍivha. I dovha ya shuma kha u pindulela, sa tsumbo, musi ndo ṅwala dzina ḽa Tshiisimane *girl*, nda ḽi ḽalutshedza sa musidzana, muvhali u a kona u ḍivha uri *girl* ndi musidzana nga Tshivenda.

- (6). Muvhudzisi: ḽhalusamaipfi ya nyambo mbili ndi ya ndemeḍe kha dimokirasi?

Mufhinduli: I khwaḽhisa muhumbulo wa muvhuso wa u amba nyambo nnzhi. Vhathu vha a kona u dzi shumisa u guda dziṅwe nyambo. Dzi gudisa muthu wa luṅwe lushaka u amba na u ṅwala luambo lwa Tshivenda.

- (7). Muvhudzisi: Kuḽalutshedzele kwa madzinamapambwa kha ḽhalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane ku vhonele ku tshi fusha naa?

Mufhinduli: Phindulo ndi Ee kana Hai. ḽhalutshedzo nnzhi dzo shumisa madzinamapambwa o ṅwalwaho nga dziṅwe nyambo. Ndi dovha nda ri hai ngauri huṅwe ho sokou ṅewa ḽalutshedzo nga ipfi ḽithi. Ho dovha ha si sumbedzwe daiḽekhithi ya ipfi ḽa Tshivenda ḽo topolwaho. Hu tea u sumbedzwa uri dzina ḽo shumiswaho ḽi bva kha Tshilembethu kana daiḽekhithi yo imaho ngauri u itela uri mushumisi a kone u ḍivha.

- (8). Muvhudzisi: U ya nga kuvhonele kwavho ndi vhonele vhane vha fanela u shumisa ḽhalusamaipfi dza nyambombili?

Mufhinduli: Vhathu vhoḽhe vha a tea u shumisa ḽhalusamaipfi dza nyambombili hu songo lavheleswa miṅwaha kana muvhala, zwo bva kha uri ndivho ya u i shumisa ndi ifhio.

- (9). Muvhudzisi: Vha vhona hu na thodea ya u khwinisa thalusamaipfi dza nyambombili?

Mufhinduli: Ee, thodea ya u khwinisa thalusamaipfi i hone ngauri luambo lu dzula lu tshi khou aluwa. Hu tea u engagedzwa na madzina a sia la thekhinolodzhi vhunga a siho kha thalusamaipfi dzine ra vha nadzo. Na thalusamaipfi dza dziñwe nyambo, u fana na Tshiisimane dzi khou aluwa nga u shumisa na madzina a Vharema u fana na la lobolaline la vho wanala kha dziñwe dza Tshiisimane.

- (10). Muvhudzisi: Ndi lini hune vhona vha shumisa thalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane?

Mufhinduli: Thalusamaipfi iyi ndi i shumisa nga maanda musi ndi tshi pindulela na u sika thalusamaipfi. Mushumo uyu a thi koni u ita i siho na luthihi. Ndo vha ndo no di sumbedza uri a thi i shumisi kha u guda luambo lwa Tshivenda vhunga ndi tshi lu divha. Luambo lune a thi tou vhe sa na ndivho yalwo ndi lwa Tshiisimane, ndi ngazwo ndi tshi shumisa thalusamaipfi ya nyambo mbili kha u pindulela. Ndi dovha nda shumisa thalusamaipfi iyi kha u nwala thalusamaipfi ntswa ngauri maipfi manwe a thalusamaipfi dza kale a kha thodea.

- (11). Muvhudzisi: U ya nga kuvhonele kwavho, lushaka lu lavhelesa hani thalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane?

Mufhinduli: Vhathu vhanzhi a vha vhoni thalusamaipfi ya nyambo mbili, na dziñwe thalusamaipfi dzi dza ndeme. Arali zwi songo ralo vho vha vha tshi do dzi renga. U a di ya midini wa wana hu si na thalusamaipfi na nthihi. Nga mulandu wa zwenezwi a ri nga koni u guda maipfi maswa. Thalusamaipfi i na mishumo minzhi ine vhathu vha si kone u i vhona. Inwe thaidzo ine ya ita uri vhathu vha vhonele vha sa dzhieli ntha iyi thalusamaipfi ndi ya uri a i wanala online.

- (12). Muvhudzisi: Vha vhona zwo tea uri thalusamaipfi dza nyambombili dzi sikwe fhedzi nga vhathu vha re na ndalukanyo dza vhusika thalusamaipfi?

Mufhinduli: Tshumisano ndi ya ndeme vhukuma ngauri muthu a nga si divhe luambo lwothe. Muñwali u ya kha vhadivhi vha luambo. Muthu muñwe na

muñwe u a kona u ñwala t̄halusamaipfi. Zwine zwa vha hone ndi zwa uri muñwali tshawe ndi u kuvhanganya maipfi na t̄halutshedzo u bva kha vhañwe, a kona u i ñwala.

- (13). Muvhudzisi: Vha vhona zwi zwa ndeme uri vhasika t̄halusamaipfi vha vhe na vhukwamani na vhañwe vhoranyambo?

Mufhinduli: Mbudziso iyi ndo no ñi i fhindula.

- (14). Muvhudzisi: Ndi vhafhio vhañwe vhathu vhane vha tea u shela mulenzhe kha u sikwa ha t̄halusamaipfi dza nyambombili?

Mufhinduli: Vhathu vho t̄he vha a dzhena kha u sikwa ha t̄halusamaipfi uri i vhe ya maimo avhu ñi.

- (15). Muvhudzisi: Ndi zwifhio zwine vha nga themendela uri zwi itwe uri t̄halusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane dzi kone u khwinifhadzea?

Mufhinduli: Hu tea u sumbedzwa vhubvo ha madzina. Hu tea u dovha ha sumbedzwa kubulelwe kwa madzina, ndi zwi ña zwine zwa pfi fonetiki. Izwi zwi thusa vhathu vha sa ambi luambo lwashu. Musi muthu a tshi t̄angana na ipfi apu ña, u tea u ñivha na uri ñi bulwa hani. Kale ho vha hu tshi shumiswa khalo na *stress* zwine kha luambo lwa zwino a zwi tsha shuma.

MUFHINDULI: MUSIKA T̄HALUSAMAIPFI 03

- (1). Muvhudzisi: Madzinamapambwa o ñwaliswa hani kha t̄halusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane?

Mufhinduli: Kuñwalele kwao ku na muvango wa mashango a Vhukovhela ngauri ndi one e a thoma u bvelela zwi tshi ña kha zwa pfunzo. Nga n̄a ha izwo mashango aya o vha e one ane a ri vhusa, zwino muso muthu a tshi vhusa kana e na masheleni manzhi hu pfalesa ene u fhira vhañwe. Zwino ri ñe ro thoma ra vhuswa nga ña Britain ñe ña ri kandedza nga u ri ambisa Tshiisimane. U bva afho ro ño vhuswa nga Mavhuru vhe vha ri kombetshedza u ñivha luambo lwavho. Na mañwalo o t̄he a tshiofisi zwi ña kale o vha a tshi shumisa dzenedzi nyambo mbili. A zwi mangadzi u tshi vho vhona madzinamapambwa manzhi o sendamela henefho kha dza Vhatshena.

- (2). Muvhudzisi: Khaedu dza kuñwalele kwa madzinamapambwa kha thalusa-
maipfi dza nyambombili ndi dzifhio?

Mufhinduli: Khaedu ine ya vha hone ndi ya uri naho nyambo dzi tshi tea u alusana, luambo lwashu lu kha di vhone lu murahu kha kupambele kwa maipfi. Zwe nda zwi vhona ndi zwauri a ri athu swika kha tshiimo tshine ra kona udivhumbela madzina ashu ngauri ri vhone ri tshi nga ri a teledza. Nga zwenezwi zwa u sa divhumbela maipfi ashu ri fhedza ri tshi vho nga ri khou shumisa Tshivenda u alusa dziñwe nyambo ngeno lwashu lu sa pfali fhethu. Huñwe ri sokou dzhia ipfi la Tshivhuru kana Tshiisimane ra li pindulela lo ralo, fhedzi u tshi sedza wa wana uri vhashumisi vha thalusamaipfi a vha koni u li shumisa ngauri a lo ngo newa pfanywa dza lo.

- (3). Muvhudzisi: Vha vhona dziñwe nyambo dzi na thuthuwedzode kha kuñwalele
kwa madzinamapambwa a Tshivenda?

Mufhinduli: Hu na zwithu zwine zwa pfi *language ideologies*. Afha ndi hune ra wana uri lushaka lu a tuthuwedza luambo, na luambo vho lwa ita nga u ralo. Zwino ri tshi da kha kuñwalele kwa madzinamapambwa ri wana a na thuthuwedzo ya Tshivhuru a na Tshiisimane. Izwi zwo bva kha uri Vhatshena ndi vhone vhe vha vha vha tshi ri vhusa, zwino ro kombetshedzea u nwala ro tevhedza mañwalele avho.

- (4). Muvhudzisi: Vha vhona dziñwe nyambo dzi na thuthuwedzode kha miungo ya
madzinamapambwa a Tshivenda?

Mufhinduli: Na henefha kha miungo ro tevhedza ya nyambo dzenedzi mbili ngauri vhavhusi ndi vhone vha re na maanda a u kombetshedza luambo lune lwa tea u shumiswa. Zwiñwe zwo bva vho na kha riñe nga u sa ditanganedza ra vho vhona u nga nyambo dzenedzi mbili ndi dzone dza khwiñe. Arali zwo vha zwi songo ralo ro vha ri tshi do vha ro no vha na madzina ashu a u vhidza na zwithu zwa tshizwinozwino a si na miungo ya dziñwe nyambo. U ralo a thi khou amba uri a ri gudi kha dziñwe nyambo, nahone izwi ri nga si zwi ponye. Ano maquvha u di pfa muthu a tshi ri ndi khou ya u grosa, a tshi khou amba u

ya u renga zwiliwa. Ndi luambo lwa ano maduvha lune ri nga si lu ponye, fhedzi kha ri sike vho na ashu maipfi.

- (5). Muvhudzisi: Vha nga ṭalutshedza nga ha ndeme ya ṭhalusamaipfi ya nyambo mbili?

Mufhinduli: A ri na *choice*, vhutshilo na nyambo a zwo ngo ima fhethu huthihi. Ri do dzula ri tshi ṭoda maipfi maswa vhunga zwithu zwi tshi khou shanduka. Zwenezwo ṭhalusamaipfi i do dzula i ya ndeme. Zwine nda nga ṭutuwedza ndi zwauri ri tea u vhumba vho na madzina a Tshivenḡa, na si tende u dzula ri tshi khou kandedzwa nga dziḡwe nyambo. Zwi di fana na kerekeni hune vhafunzi vha shumisa ṭhalutshedzo mbili kana u fhira u itela u bvisela khagala thero ya-vho.

- (6). Muvhudzisi: Ṭhalusamaipfi ya nyambo mbili ndi ya ndemeḡe kha dimokirasi?

Mufhinduli: Ndi ya ndeme kha dimokirasi ngauri ri a konavho u pfa na u pfiwa nga vhaḡwe. Ri khou tshila ro ṭanganelana lune ṭhoda ya u davhidzana ya vha ya ndeme vhukuma. Zwino ṭhalusamaipfi hei i ri thusa kha uri vha sa diḡvi lu-ambo lwashu vha lu gudevho, na riḡevho ri gude nyambo dza vhaḡwe. Zwo no ralo ri do konavho u davhidzana na vhaḡwe zwo leluwa.

- (7). Muvhudzisi: Ku ṭalutshedzele kwa madzinamapambwa kha ṭhalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenḡa na Tshiisimane ku vhonele ku tshi fusha naa?

Mufhinduli: Zwa u fusha ha ṭalutshedzo zwi bva kha kuḡwalele, nyimele ya muvhali na zwine a khou ṭoda. Zwi dovha zwa tevhedza na tshifhinga tshe ṭhalusamaipfi ya ḡwalwa ngatsho. Vhana vha zwino vha nga si kone u pfesesa vhunzhi ha maipfi na ṭalutshedzo u bva kha ṭhalusamaipfi dzo ḡwalwaho kale ngauri vha na luambo lwavho lune vha lu pfesesa. Hone arali ri tshi khou ṭoda u vhumba ṭhalusamaipfi dzi re na ṭalutshedzo dzi pfalaho ri tea u pfesesa uri a ri sokou wana maipfi ra a dzhenisa kha ṭhalusamaipfi. Maipfi a bva mafhun-goni, ra dzula fhasi ra tendelana nga ha kuḡwalele, ku ṭalutshedzele na kushumisele kwa hone.

- (8). Muvhudzisi: U ya nga kuvhonele kwavho ndi vhonele vhane vha fanela u shumisa ṭhalusamaipfi dza nyambombili?

Mufhinduli: Ndi vhathu vhothe vhane vha amba luambo lwa Tshivenda vhane vha kona u vhala na u n'wala. Vhatshena vhane vha takalela u guda luambo lwashu na vhañwe Vharema vha dziñwe tshaka na vhone vha a tea u dzi shumisa. Vhavhusi, vhadededzi, vhoramilayo, vhoramabindu na vhañwe na vhone vha nga si sale nga n'nda ngauri vha dzula vha tshi khou ita zwa vhudavhidzani. A ri hangwi na vhafunzi ngauri itali ano maḍuvha hu vho rerwa na nga Tshiisimane.

- (9). Muvhudzisi: Vha vhona hu na t'hoḍea ya u khwinisa t'halusamaipfi dza nyambombili?

Mufhinduli: Zwi tou pfala. Luambo na mvelele zwi dzula zwi tshi khou shanduka, zwenezwo hu tea u vhumbwa t'halusamaipfi ntswa kana u khwinisiwaho no vhumbwaho u itela uri dzi tshimbile na tshifhinga. A zwi thusi tshithu uri ri dzule ro omelela zwa kale, naho zwi na mushumo, ngeno zwithu zwi tshi khou shanduka.

- (10). Muvhudzisi: Ndi lini hune vhone vha shumisa t'halusamaipfi nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane?

Mufhinduli: Ndi i shumisa tshifhinga tshothe. Na zwino ndi kha di tou bva u renga iñwe ntswa ya Tshiisimane na Tshivhuru. Ndi a i shumisa na musu ndi tshi khou lavhelesa mafhungo. Musu a tshi khou vhalwa ndi a n'wala fhasi ane nda vhona a tshi kanganyisa na ane nda vhona e maswa. Nga murahu ndi a ita tsaukanyo uri ndi vhone uri o shumiswa zwone naa na uri a nga shumiswa hani kha luambo lwashu. Ndi dovha nda dzi shumisa musu ndi tshi vhala Bivhili. Musu ndi songo pfa zwine ipfi li amba kha luñwe luambo ndi dalela ya Tshivenda uri ndi divhe zwine la amba. Na musu ri tshi sika t'halusamaipfi ntswa ri a i shumisa u itela u vhambedza t'halutshedzo dza kale na dza zwino.

- (11). Muvhudzisi: U ya nga kuvhonele kwavho, lushaka lu lavhelesa hani t'halusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane?

Mufhinduli: A thi tou vha na phindulo kha mbudziso hei, fhedzi u tshi pfa kuambeke kwa vhathu vha musalauno u wana zwi tshi konḍa uri muthu a fhedze fhungo a songo dzhenisa na ipfi lo pambiwaho. Huñwe u do wana lo shumiswa hu na nḍila ya luambo lwashu ye ra nga vha ri tshi nga i shumisa. U do pfa

muthu a tshi no wana noto a tshi khou amba gumba. Izwi zwi mmbudza uri ṭhalusamaipfi dza nyambombili dzi nga vha dzi sa ḍivhiwi kana hu na thaidzo ya uri a dzo ngo phaḍaladzwa lune vhathu vhoṱhe vha nga kona u dzi shumisa. Zwauri a dzi takalelwi kana dzi a takalelwa ri nga kona u zwi amba arali dzo phaḍaladzwa nga vhunzhi ra vhona u nyanyuwa ha vhathu.

- (12). Muvhudzisi: Vha vhona zwo tea uri ṭhalusamaipfi dza nyambombili dzi sikwe fhedzi nga vhathu vha re na ndalukanyo dza vhusikaṱhalusamaipfi?

Mufhinduli: Zwi nga si ite uri vha dzi sike vhe vhoṱhe. Ṭhalusamaipfi ndi zwi-bveledzwa zwa *discussion*, *negotiation* na *pragmatics*. Ri tea u dzula fhasi sa vhasikaṱhalusamaipfi, vhoranyambo na vhañwe vhathu kha lushaka vha re na dzangalelo kha u alusa lushaka ra thusana kha u i vhumba.

- (13). Muvhudzisi: Vha vhona zwi zwa ndeme uri vhasikaṱhalusamaipfi vha vhe na vhukwamani na vhañwe vhoranyambo?

Mufhinduli: Ndo no ḍi amba zwi elanaho na fhungo ili, zwauri ri tou ita ndilomuthathe u bva kha masia o fhambanaho. A hu na muthu ane a tea u dzhielwa fhasi ngauri muñwe na muñwe u na zwine a ḍivha.

- (14). Muvhudzisi: Ndi vhafhio vhañwe vhathu vhane vha tea u shela mulenzhe kha u sikwa ha ṭhalusamaipfi dza nyambombili?

Mufhinduli: *Stakeholders are users*. Afha ndi khou amba uri ṭhalusamaipfi i tea u vhumbwa nga vhathu vhoṱhe vhane vha ḍo i shumisa. Vhuṱudzeṱudze he nda vhu vhona ndi ha musi ri tshi vha na kuhumbulele kwa uri ṭhalusamaipfi dzi tshi vhumbwa hu tea u dzhena vhorapfunzo, vhafunzi na vhadededzi fhedzi. Ri tea u dzhenisa na vhathu vho no awelaho mishumoni nga hone u aluwa, misanda, dziñanga na vhathu vhaswa. Ra shuma ri roṱhe, ri ḍo fhedza ro vhumba ṭhalusamaipfi dzi sa p̣fadzi. Mashudu mavhi vhalala a vha tsha tou vha vhanzhi ngauri n̄divho yavho na yone ndi ya ndeme vhukuma sa vhafari vha luambo.

- (15). Muvhudzisi: Ndi zwifhio zwine vha nga themendela uri zwi itwe uri ṭhalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane dzi kone u khwinifhadzea?

Mufhinduli: Musi ri tshi dzhenisa maipfi kha thalusamaipfi kha ri shumisevho na a Tshivenda tsho tambaho. Afha ndi khou amba uri kha dzina le ra pamba kha ri shumise na a Tshivenda ane a elana nalo u itela uri li kone u shumisea. Kha ri dovhe ri vhale manwalwa a vhañwe vhañvhi vha nyambo u itela uri ri kone u tshimbila na zwifhinga. Ri na vhatu vha fanaho na Vho Mathivha, Vho Madiba, Vho Mafela na vhañwe vha ngaho Vho Tshikota vhane vha vha na ndivho ya zwa *lexicography*. Kha ri dalele manwalwa avho ri do kona u alusa ndila dza u vhumba thalusamaipfi. Zwiñwe ndi zwauri tshiimiswa tsha PanSALB sa tshone ambadzifhele kha luambo, tshi tea u dzhielwa ntha vhunga maipfi maswa ri tshi a rumela henengei. Zwino vhasika thalusamaipfi vha tea u vhumba vhushaka na tshiimiswa itshi iri vha wane nyeletshedzo na u kwaman- ywa na vhañwe vhañvhi vha nyambo. Ra ita izwi ri do wana ro bveledza thalusamaipfi dzi re na mudzio.

MUFHINDULI: MUSIKA THALUSAMAIPFI 04

- (1). Muvhudzisi: Madzinamapambwa o nwaliswa hani kha thalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane?

Mufhinduli: Nne ndi tshi a sedza ndi vhona kuñwalele kwao kwo tevhela mi- layo ya Tshivenda lune a tangedzea.

- (2). Muvhudzisi: Khaedu dza kuñwalele kwa madzinamapambwa kha thalusa- maipfi dza nyambombili ndi dzifhio?

Mufhinduli: A thi tou vhona hu na khaedu nga nnda ha uri na riñe ri dzhene kha fulo ja u vhumba vho ashu, ri si tou shuma u pamba kha dziñwe nyambo ngeno dzone dzi sa pamba kha riñe.

- (3). Muvhudzisi: Vha vhona dziñwe nyambo dzi na thuthuwedzode kha kuñwalele kwa madzinamapambwa a Tshivenda?

Mufhinduli: Ee, thuthuwedzo i vhone ngauri ri a nwa ro tevhedza ndila ine a bulwa ngayo.

- (4). Muvhudzisi: Vha vhona dziñwe nyambo dzi na thuthuwedzode kha miungo ya madzinamapambwa a Tshivenda?

Mufhinduli: Ee, miungo ya madzinamapambwa manzhi i bva kha nyambo dziñwe. Ri na madzina a tevhelaho o bvaho kha dziñwe nyambo e na miungo yadzo:

kamara > kamer (Tshivhuru)

khishi > kitchen (Tshiisimane)

butshara > butchery (Tshiisimane)

- (5). Muvhudzisi: Vha nga ṭalutshedza nga ha ndeme ya ṭhalusamaipfi ya nyambo mbili?

Mufhinduli: Dzi a thusa kha uri ri kone u guda na u ḡivha nyambo nnzhi. Muthu a sa ḡivhi ipfi nga luambo A u a kona u wana ṭhalutshedzo yaḡo kha luambo lwa B. Izwi zwi amba uri ṭhalusamaipfi iyi i a thusa kha u alusa nḡivho ya luambo ngauri i na maipfi na ṭhalutshedzo dzao.

- (6). Muvhudzisi: Ṭhalusamaipfi ya nyambo mbili ndi ya ndemeḡe kha dimokirasi?

Mufhinduli: Ndi ya ndeme kha dimokirasi ngauri nyambo dzoṭhe dzi vho eḡana lune vhathu vha tea u guda na u ḡowela u dāvhidzana ngadzo. Ṭhalusamaipfi i thusa kha uri vhathu vha kone u guda nyambo idzi nga u shumisa maipfi o nḡalwaho na u ṭalutshedzwa ngomu hadzo. Hu na hune ipfi ḡa ṭalutshedzwa nga fhungo u fana na domba kha Van Warmelo. I tshi kha ḡi vha yenei ṭhalutshedzo nthihi i dovha ya ṭalutshedza vhuswa nga ipfi ḡithihi ḡa *porridge*.

- (7). Muvhudzisi: Kuṭalutshedzele kwa madzinamapambwa kha ṭhalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivendḡa na Tshiisimane ku vhoneḡa ku tshi fusha naa?

Mufhinduli: Zwi bva kha uri hu khou ṭalutshedzwa ipfiḡe na uri muthu a khou ḡi ṭoḡaho u ṭoḡa u ḡi shumisa kha zwifhio. Hu na hune ipfi ḡa ṭalutshedzwa nga fhungo u fana na domba kha Van Warmelo. I tshi kha ḡi vha yenei ṭhalutshedzo nthihi i dovha ya ṭalutshedza vhuswa nga ipfi ḡithihi ḡa *porridge*. Hu dovha ha vha na kuñwe kuṭalutshedzele kune kwa kanganyisa, sa fhala hune wa wana ipfi *farthing*ḡo ṭalutshedzwa sa fatingi. Muvhali u ḡo thoma a zwima zwine ipfi ḡi ḡa amba kha luambo lwa Tshiisimane a kona u ḡivha kushumisele kwaḡo.

- (8). Muvhudzisi: U ya nga kuvhonele kwavho ndi vhoneḡi vhane vha fanela u shumisa ṭhalusamaipfi dza nyambombili?

Mufhinduli: Vhavenda vhothe vha tea u shumisa thalusamaipfi ya nyambo mbili. Ndi khou amba vhasiwana, vhapfumi, vho funzeaho, vha songo funzeaho na vhañwe. Na vhatu vhane vha pfa luambo lwa Tshiisimane ngeno vha sa ambi Tshivenda vha nga i shumisa kha u guda Tshivenda.

- (9). Muvhudzisi: Vha vhona hu na thodea ya u khwinisa thalusamaipfi dza nyambombili?

Mufhinduli: Ee, thodea i dzula i hone vhunga luambo lu sa dzuli lwo ima fhethu huthihi. Ri tangana na maipfi maswa u bva kha dziñwe nyambo nga u dzulelana na u tanganelana nga zwenezwo zwo ri tanganyaho. Zwirathisi zwa mafhungo na zwone zwi dzula zwi tshi khou vhiga mafhungo na u anqadza zwithu ho shumiswa luambo lwa tshifhinga tsha zwino. Zwenezwo thalusamaipfi dzi tshi vhumbwa dzi tea u livhana na zwifhinga.

- (10). Muvhudzisi: Ndi lini hune vhona vha shumisa thalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane?

Mufhinduli: Ndi i shumisa ndi tshi ita zwa u sika thalusamaipfi na u pindulela mafhungo u bva kha Tshiisimane u ya kha Tshivenda. Ndi a dovha nda i shumisa musi ndi tshi thusa musi hu tshi vhumbwa thalusamaipfi ntswa ngauri ri tea u tevhela madzina a kale ri tshi itela u khwinisa zwine a amba kha tshifhinga tshine ra vha khatsho.

- (11). Muvhudzisi: U ya nga kuvhonele kwavho, lushaka lu lavhelesa hani thalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane?

Mufhinduli: A tho ngo ita tzedzuluso lune nda nga kona u nekedza phindulo i fushaho kha mbudziso iyi. Ndi khou shavha uri ndi nga ri dzi a tanganedzwa kana a dzi tanganedzwi zwa vha zwi songo ralo.

- (12). Muvhudzisi: Vha vhona zwo tea uri thalusamaipfi dza nyambombili dzi sikwe fhedzi nga vhatu vha re na ndalukanyo dza vhusika thalusamaipfi?

Mufhinduli: Ndi zwavhudi uri i ñwalwe nga vhatu vho zwi gudelaho ngauri a i sokou ñwalwa hu songo tevhedzwa milayo ya hone. Honeha izwi a zwi ambi uri vhañwe vhatu vhane vha nga thusa nga ndivho a vha dzheni.

- (13). Muvhudzisi: Vha vhona zwi zwa ndeme uri vhasikaṭhalusamaipfi vha vhe na vhukwamani na vhaṅwe vhoranyambo?

Mufhinduli: Vhukwamani ndi ha ndeme. Vhasikaṭhalusamaipfi, vhatu vha-hulwane na vhaṭuku, vho funzeaho na vha songo funzeaho vha tea u bva fulo ḽa u thusana kha u vhumba ṭhalusamaipfi ine vhoṭhe vha ḽo ḽihudza ngayo.

- (14). Muvhudzisi: Ndi vhafhio vhaṅwe vhatu vhane vha tea u shela mulenzhe kha u sikwa ha ṭhalusamaipfi dza nyambombili?

Mufhinduli: Ndi vhona uri mbudziso iyi ndi nga ndo no ḽi i fhindula. ṭhalusamaipfi i vhumbwa nga vhasikaṭhalusamaipfi vho zwi gudelaho, vhoranyambo na vhatu vhoṭhe vha re na dzangalelo ḽa u alusa luambo.

- (15). Muvhudzisi: Ndi zwifhio zwine vha nga themendela uri zwi itwe uri ṭhalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane dzi kone u khwinifhadzea?

Mufhinduli: ṭhalusamaipfi dzi re hone zwino dzi tea u khwinisiwa. Hu na maipfi maswa ane dzula a tshi tutuwa tshifhinga tshoṭhe, zwenezwo a tea u dzhielwa nṭha ngauri ri nga si a tinye.

MUFHINDULI: MUSIKAṬHALUSAMAIPFI 05

- (1). Muvhudzisi: Madzinamapambwa o ṅwaliswa hani kha ṭhalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane?

Mufhinduli: U tshi tou sedza, o ṅwalwa ho tevhedzwa kuṅwalele kwa Tshivenda, nahone ho tevhedzwa aḽifabethe na muungo wa luambo lwe a pambwa u bva khalwo. Ndi nga ṅea tsumbo ya ipfi ḽi fanaho na bugu. Vha ḽi sedza vha ḽo wana ḽo tevhedza miungo ya Tshiisimane na Tshivhuru hune ra vha na madzina *book* na *boek*.

- (2). Muvhudzisi: Khaedu dza kuṅwalele kwa madzinamapambwa kha ṭhalusamaipfi dza nyambombili ndi dzifhio?

Mufhinduli: U nga si tou ri hu na khaedu musi madzinamapambwa o ñwalwa. Vha sedza kha Bivhili hu na madzina manzhi ane a elana musi ho lavheleswa nyambo dzo fhambanaho. Vhapinduleli vha Bivhili ya Tshivenda vho shumisa dzina Mushe vha tshi amba Moses. Na dziñwe nyambo dzo ñwala dzina ili nga ndila i elanaho na ya Tshivenda lune a ri fhedzi ro xelana. Hune ra tou fhambana zwiṭuku ndi kha kushumisele kwa pfalandoṭhe vhunga nyambo dzashu dzi sa fani.

- (3). Muvhudzisi: Vha vhona dziñwe nyambo dzi na ṭhuṭhuwedzode kha kuñwalele kwa madzinamapambwa a Tshivenda?

Mufhinduli: Zwi tou pfala na u vhonala tshoṭhe uri kuñwalele kwa madzinamapambwa a Tshivenda a ṭuṭuwedzwa nga dziñwe nyambo. Izwi zwi bva kha uri vhathu zwenezwi vho dzulelana vha a ṭuṭuwedzana zwi tshi kwama luambo. Ndo vha ndi tshi khou amba na muñwe mutshudeni nga zwenezwi zwa ṭhuṭhuwedzo vhukati ha nyambo. Maipfi a shumiswaho nga vhathu vho dzulelanaho ha fani na a Tshiphani a si na ṭhuṭhuwedzo u bva kha dziñwe nyambo. Ndo dzhena tshikolo na muñwe muthu we a vha a tshi amba bola sa bolwa. Iyi ndi khaedu i kwamaho daiḽekhithi dzashu ine ri nga si kone u i tinya. Zwa khwiṇe ndi uri ri tendelane uri ri madzinamapambwa aya kha ri a shumise oṭhe.

- (4). Muvhudzisi: Vha vhona dziñwe nyambo dzi na ṭhuṭhuwedzode kha miungo ya madzinamapambwa a Tshivenda?

Mufhinduli: Hezwi ndi zwone zwiḽulwane. Sa zwe nda sumbedza madzinamapambwa kanzhi a tevhedza miungo. Ri na dzina ḽine ḽa pfi matshingilane ḽine u ya nga hune vhañwe vha amba hu pfi ḽi bva kha *marching on the line*. Vha sedza vha ḽo wana uri dzinaḽipambwa ili ḽi nga ḽo bva kha nyito u fhirisa ḽiñwe dzina. Miungo ya madzinamapambwa manzhi i sumba uri o bva kha Tshivhuru na Tshiisimane ngauri zwiñwe zwi ṭalutshedzwaho ro vha ri si nazwo kha mvelele yashu. Hu na madzina e ra tou kombetshedzea u vhumba ro lavhelesa nyimele u fana na musi ri na dzina tshiendedzi ḽo bva kha mushumo wa u endedza. Ri tshi ya phanda ri na dzinaḽipambwa gandakanda ri tshi khou amba *tractor*, ro lavhelesa vhuhulu ha mathaela ane ḽa kanda ngao.

- (5). Muvhudzisi: Vha nga ṭalutshedza nga ha ndeme ya ṭhalusamaipfi ya nyambo mbili?

Mufhinduli: Zwa ndeme ya thalusamaipfi ya nyambo mbili zwi tou pfala. Afha ri vha ro sedza mvelele na vhupo na u tenda uri zwiñwe zwa zwithu zwi re kha thalusamaipfi ro vha ri si nazwo. Kha mafhungo a Sepedi ndo pfa hu tshi pfi hu na muthu o ñwalaho bugu ya saintsi nga luambo lwa damuni. Vhathu vha China na Japan vha khou bvelela ngauri vha shumisa nyambo dzavho. Zwino na riñe ri nga bvelela arali ra kona u vhumba madzina ane a elana na tshifhinga. Afha ndi hone hune ra kona u vhona ndeme ya thalusamaipfi dza nyambombili.

- (6). Muvhudzisi: Thalusamaipfi ya nyambo mbili ndi ya ndemeđe kha dimokirasi?

Mufhinduli: Izwi zwi kwamana na zwe nda fhindula kha mbudziso yo fhiraho. Dimokirasi yo da na luambo lwayo lune ra tou kombetshedzea u lu guda. Ano mađuvha ri vho shumisa maipfi a no nga u voutha ri tshi khou amba u khetha. Ri na maipfi a no nga masipala, mukhantsełara na mañwe vho. Thalusamaipfi ya nyambo mbili i nga ri thusa kha u divha kubulele na kuñwalele kwa aya maipfi. Zwi di tou fana na COVID 19 yo di da na luambo lwayo u fana na musi ri tshi amba u sanithaiza.

- (7). Muvhudzisi: Kuřalutshedzele kwa madzinamapambwa kha thalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane ku vhonele ku tshi fusha naa?

Mufhinduli: U nga tenda uri hu na hune kuřalutshedzele kwa fusha na hune ku sa fushe. Hune a fusha ndi musi thalutshedzo yo ñewaho i tshi tendelana na nyimele yashu. Hune thalutshedzo dza si fushe ndi musi thalutshedzo dzi sa tendelani na nyimele dzashu. Nga u tou angaredza ndi khou sumbedza uri zwi bva kha muñwali. Arali muñwali a ita thodisiso u fhedza o ñea thalutshedzo dzi pfadzaho. Wa sedza thalusamaipfi ya Van Warmelo hu na thalutshedzo dzine na riñe sa Vhavana dzi a ri akhamadza ngauri vhañwali vho ita thodisiso. Muthu a tshi vhumba thalusamaipfi u tea u ita thodisiso uri a ñee thalutshedzo dzi fushaho.

- (8). Muvhudzisi: U ya nga kuvhonele kwavho ndi vhonele vane vha fanela u shumisa thalusamaipfi dza nyambombili?

Mufhinduli: Vhagudiswa vhahulwane na vhařuku ngauri ha funzwa vhone lushaka lu do pfuma ndivho ya luambo. Ndi ngazwo hu na vhathu vane vha shumisa Bivhili dza Tshivenda na Tshiisimane u guda luambo. Vhorapfunzo

vha a tea u shumisa t̄halusamaipfi idzi. Musi ri UNISA ro ita mitevhe ya Teo ya nyambo dzoṭhe dzi shumiswaho shangoni ḷashu. Ro kombetshedzea u shumisa t̄halusamaipfi dza nyambombili. Vhane vha luambo na vhone vha a kombetshedzea u shumisa t̄halusamaipfi idzi musi vha tshi ṭangana na maipfi ane vha si a ḍivhe. Vhaṅwali na vhone vha a tea u shumisa t̄halusamaipfi idzi.

- (9). Muvhudzisi: Vha vhona hu na t̄hoḍea ya u khwinisa t̄halusamaipfi dza nyambombili?

Mufhinduli: T̄hoḍea ya u khwinisa t̄halusamaipfi i tou vha khagala. Luambo lu a shanduka na tshifhinga, ndi zwiḷa zwine ha pfi a lu *static*. Ndo no ḍi sumbedza uri dimokirasi yo shandukisa zwithu zwinzhi, zwino ri tea u shumisa madzina a tshifhinga tsha zwino. Vhagudiswa vha zwino a vha ḍivhi maipfi a kale, zwenezwo musi ri tshi ita zwa u pindulela pulane dza ngudo ri kombetshedzea u shumisa maipfi maswa uri ri tshimbile na tshifhinga. Hu na hune muthu a nga tou sika t̄halusamaipfi ntswa na hune t̄halusamaipfi dzi re hone dza tea u khwiniswa nga u engedza maipfi na t̄halutshedzo ntswa.

- (10). Muvhudzisi: Ndi lini hune vhone vha shumisa t̄halusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane?

Mufhinduli: Ndi i shumisa kha u ṅwala *terminology* ntswa. Ri tshi ita mushumo uyu ri bvisa ipfi kha t̄halusamaipfi, ra ṅea tsumbo dza kushumisele na pfanywa, ndi ngazwo ndi tshi shumisa t̄halusamaipfi. Ndi dovha nda i shumisa musi hu na maipfi ane nda si a ḍivhe, ndi ala ane a pfi *archaic words*. Ndi a u shumisa kha u wana t̄halutshedzo ya mirero na maambebe. Musi ndi tshi funza ndi t̄t̄uwedza matshudeni u lavheleswa t̄halusamaipfi dza nyambombili.

- (11). Muvhudzisi: U ya nga kuvhonele kwavho, lushaka lu lavhelesa hani t̄halusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane?

Mufhinduli: U nga si tou vha na phindulo yo fhelelaho kha mbudziso iyi. Fhedzi nga u vhona hanga vhathu vhanzhi vha vhone vha tshi nga vha a nyadza t̄halusamaipfi idzi ngauri vha humbula uri i nga si vha thuse nga tshithu. Lunyadzo ulu lu bva kha u shaya ṅḍivho. Hu na vhaṅwe vhane vha pfa uri vha nga si shume vha si na t̄halusamaipfi iyi. Musi ri tshi ya zwickoloni zwe zwa

nekedzwa thalusamaipfi ya Tshikota ri wana dzi tshi kha di tou vha ntswa ngauri a dzi shumiswi, vhatu vha vhona u nga vha a divha naho zwi songo ralo. Kha ngudo dza mirele ya pfunzo ya fhasi na zwiimiswa zwa pfunzo ya nthu hu na tshitehwa tsha u funza nga ha thalusamaipfi. Izwi zwi a thusa uri vhatu vha divhe nga ha ndeme ya thalusamaipfi.

- (12). Muvhudzisi: Vha vhona zwo tea uri thalusamaipfi dza nyambombili dzi sikwe fhedzi nga vhatu vha re na ndalukanyo dza vhusika thalusamaipfi?

Mufhinduli: Muhumbulo wa uri hu n'wale vhatu vha re na ndalukanyo ndi wone wa nthu vhukuma ngauri ndi vhona vha divhaho thodea na ndila dza ku'walele kwa thalusamaipfi. Fhedzi izwi a zwi ambi uri vha tea u shuma vhe vhothe. Vha tea u kwama vhatu vhothe kha lushaka uri vha wane ndivho ya zwine vha do n'wala. Mu'we n'waha ro ri ro kuvhangana hu'we ri tshi khou saukanya thalusamaipfi, Vhodokotela Phaswana vha ri vha tshi amba vha shumisesa maipfi a uri, "vhatu vha ri...", izwi zwa sumbedza uri thalusamaipfi i vhumbwa nga mihumbulo ya vhatu vhanzhi. Thalusamaipfi a i fani na nganea kana litambwa, i vhumbwa nga vhatu vhothe.

- (13). Muvhudzisi: Vha vhona zwi zwa ndeme uri vhasika thalusamaipfi vha vhe na vhukwamani na vha'we vhoranyambo?

Mufhinduli: Vhukwamani vhu ita uri thalusamaipfi vhe ya tshiimo tsha nthu. Muthu ha shumi e ethe a vhumba thalusamaipfi ya tshiimo tshavhudi. Nne ndo zwi vhona musi ndi tshi kha di vha mudededzi wa *Geography*. Ndo vha ndo hwala ndivho, fhedzi ndi si na tshenzhemo. Ndo mbo di thoma vhukonani na vhadededzi vha kale zwa vho ita uri ndi fhedze ndi tshi vho thusa na vha'we. Na kha mushumo wa u vhumba thalusamaipfi zwi fanela u itwa nga u rali.

- (14). Muvhudzisi: Ndi vha'fho vha'we vhatu vhane vha tea u shela mulenzhe kha u sikwa ha thalusamaipfi dza nyambombili?

Mufhinduli: Zwi tou pfala. Mushumo wa u vhumba thalusamaipfi u toda vhukwamani na vhorapfunzo. Bodo ya luambo na yone ndi ya ndeme. Murahuhangei yo vha i tshi ramba vhadededzi uri hu ambiwe nga ha ndila dza u alusa luambo. Vhadi'vhi vha luambo u fana na mahosi, dzi'anga na vhaaluwa vha na ndivho yo khetheaho ya luambo. Tshimiswa tsha PanSALB na tshone a tshi tei

u sala nga nnda. Ndi tshone tshine tsha vha ambadzifhele kha kulangulele kwa u shumiswa ha luambo. Tshi dovha tsha thusa nga u nkedza masheleni a mveledziso ya luambo na utanganya vhaḍivhi vha nyambo. Thaidzo ine nda khou i vhona zwino ndi ya uri tshiimiswa itshi tshi vho vhone tshi si tsha vha na vhpfiwa u nga ngei murahu.

- (15). Muvhudzisi: Ndi zwifhio zwine vha nga themendela uri zwi itwe uri thalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane dzi kone u khwinifhadzea?

Mufhinduli: Ndi nga themendela zwi tevhelaho: Kha hu vhe na vhukwamani na vhaḍivhi vha nyambo vho tou zwi gudelaho na vha re kha lushaka. Izwi zwi thusa kha uri muthu a vhe na ndivho ntswa. Kha hu vhe na ndivho yo fhelelaho ya kuḥwalele kwa thalusamaipfi. Vhaḥwali vha thalusamaipfi kha vha vhe na vhushaka na vhaḥwe vhaḍivhi vha dzinyambo. Kha hu khwaḥiswe vhushaka na vha tshiimiswa tsha PanSALB.

MUFHINDULI: MULEKITSHARA 01

- (1). Muvhudzisi: Madzinamapambwa o ḥwaliswa hani kha thalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane?

Mufhinduli: Kuḥwalele kwao ku kha ḍi vha murahu musi ro lavheleswa milayo miswa ya kuḥwalele kwa Tshivenda, naho izwi hu si phoswo ya vhaḥwali. Vho dzi ḥwala vho lavheleswa tshifhinga tshe dza vha dzo livhana natsho. Milayo iyi yo bva nga 2019 nahone ya lenga u phadlala lune na zwikoloni a i khou tevhedzwa hoḥhe. Nga mulandu wa u sa vha na ndivho ya milayo iyi vhatu vhanzhi a vha zwi ḍivhi uri musi hu tshi ḥwalwa mmbwa a hu tsha shumiswa leḍere w, fhedzi hu vho shumiswa leḍere ho tevhedzwa muungo wa dzina ili musi li tshi bulwa.

- (2). Muvhudzisi: Khaedu dza kuḥwalele kwa madzinamapambwa kha thalusamaipfi dza nyambombili ndi dzifhio?

Mufhinduli: Ee, hu na khaedu ya uri kuḥwalele kuḥwe a ku elani na kubulele kwa madzinamapambwa. Na henefha a si vhukhaki ha vhaḥwali vhunga vho tevhedza maḥwalele a tshifhinga tshe thalusamaipfi dzavho dza bva ngatsho.

Kha tshifhinga tsha zwino a hu na muthu o no nwalaho thalusamaipfi o tevhedza milayo miswa.

- (3). Muvhudzisi: Vha vhona dziñwe nyambo dzi na thuthuwedzode kha kuñwalele kwa madzinamapambwa a Tshivenda?

Mufhinduli: Ee, thuthuwedzo i hone, nahone ho dalesa ya luambo lwa Tshivhuru ngauri ro vha ri fhasi ha muvhuso wa khethululo nga lukanda. Ri na madzinamapambwa a fanaho na tafula, kereke na tshikolo o bvaho kha a Tshivhuru ane a vha *tafel*, *kerk* na *skool*. Zwa u pambelana ha nyambo dzashu sa Vharema a zwo ngo dala. Mavhuru vho diñea tshifhinga tsha u alusa luambo lwavho nga dzashu ngauri vha didina nga u ita thodisiso dzo tandavhuwaho. Na riñe ro vha ro tea ro no vha na ashu a si na thuthuwedzo dza dziñwe nyambo.

- (4). Muvhudzisi: Vha vhona dziñwe nyambo dzi na thuthuwedzode kha miungo ya madzinamapambwa a Tshivenda?

Mufhinduli: Ee, thuthuwedzo ya miungo ya dziñwe nyambo i hone. Ri na dzinalipambwa li fanaho na kereke line zwa tou vha khagala uri li bva kha la Tshivhuru line la vha *kerk*. Musi ri tshi pamba ipfi ri pamba na mubvumo. Ri na madzina e ra pamba kha dziñwe nyambo dza Vharema e ra tou a dzhie o tou ralo u fana na magalangapasi li bvaho kha Tshishona. *Gala* zwi amba u aluwa ngeno *pasi* zwi tshi amba fhasi. Linwe le ra li pamba kha dziñwe nyambo dza Vharema ndi mandzhozi li tshi amba vha fhasi. Ri na dzinalipambwa tshinkwa le ra li wana kha *senkwa*. Line la kanganyisa ndi la muneri le rali wana kha *meneer*.

- (5). Muvhudzisi: Vha nga talutshedza nga ha ndeme ya thalusamaipfi ya nyambo mbili?

Mufhinduli: Ndi ya ndeme kha vhagudi ngauri i vha thusa kha u divha maipfi nga Tshivenda na Tshiisimane. Arali wa vhudzisa vhana vha zwino uri dasenga, thikhwa kana shubi ndi mini u nga di wana vha sa zwi divhi, ndi ngazwo hu tshi todea thalusamaipfi ya nyambo mbili uri vha kone u divha thalutshedzo dza madzina aya ngauri ha tsha sokou shumiswa ano maduvha. Wa vhudzisa nwana wa tshikolo uri tshilogo ndi mini u nga wana a sa divhi tshithu,

fhedzi a lavhelesa kha thalusamaipfi ya nyambo mbili u a kona u zwi vhona uri hu khou ambiwa *loam soil*.

- (6). Muvhudzisi: Thalusamaipfi ya nyambo mbili ndi ya ndemeđe kha dimokirasi?

Mufhinduli: U guda a hu fheli. Luambo lu dzulela u aluwa zwenezwi zwithu zwi tshi khou shanduka shangoni. Ro davhuka u bva kha vhukoloni ra ya kha *apartheid*, ra bva kha *apartheid* ra da kha dimokirasi. Zwino thalusamaipfi ya nyambo mbili ndi ya ndeme ngauri i ri nea thalutshedzo dza maipfi maswa ane a ri thusa u pfesesa dimokirasi na u khwaṭhisa vhushaka vhukati ha nyambo dzoṭhe dza shango lashu.

- (7). Muvhudzisi: Kuṭalutshedzele kwa madzinamapambwa kha thalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane ku vhonala ku tshi fusha naa?

Mufhinduli: Thalutshedzo nnzhi a dzi tou fusha musi dzo livhanywa na tshifhinga tsha zwino. Ndo no ḡi sumbedza uri dzo ṅwalwa dzo livhana na zwifhinga zwo fhiraho. Zwine zwa khou ṭoḡea ndi uri ri thome u vhumba ntswa dzine dza ḡo fhindula mbudziso dza musalauno.

- (8). Muvhudzisi: U ya nga kuvhonele kwavho ndi vhonnyi vhane vha fanela u shumisa thalusamaipfi dza nyambombili?

Mufhinduli: Dzo lugela u shumiswa nga vhatu vhoṭhe u ya nga maimo avho. Afha ndi khou amba vhavhusi, vhorapolotiki, vhadededzi, vhagudiswa na vhaṅwe vho vhane vha vha na dzangalelo la u guda luambo lwa Tshivenda. Thalusamaipfi ndi tshiko tsha ṅdivho ngauri i na maipfi, mafurase, kuṅwalele na kubulele kune kwa fhaṭusa vhavhali.

- (9). Muvhudzisi: Vha vhona hu na ṭoḡea ya u khwinisa thalusamaipfi dza nyambombilidza nyambombilidza nyambombili ?

Mufhinduli: Thoḡea ya u khwinisa thalusamaipfi a i vhudziswi. Hu fanela u dzula hu tshi lavheleswa na u tevhedzwa themendelo dza bodo ya lushaka ya dzinyambo (National Language Board). Kubugwana kune kwa vhidzwa *Tshivenda Orthography and spelling rules* ndi kwa ndeme kha u ṅekedza mi-layo miswa ya kuṅwalele na kupeleṭele kune kwa thusa kha uri hu ṅwalwe thalusamaipfi dza tshizwinozwino.

- (10). Muvhudzisi: Ndi lini hune vhone vha shumisa t̄halusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane?

Mufhinduli: Sa muṭod̄isisi na mudededzi kha tshiimiswa tsha pfunzo ya n̄tha ndi i shumisa ḍuvha liṅwe na liṅwe. Ndi dzulela u tuṭuwedza matshudeni uri vha i shumise kha t̄hod̄isiso dzavho. Ndi a dovha nda i shumisa musi ndi tshi shela mulenzhe kha u sika t̄halusamaipfi. Ndi tou fana na dokotela wa mishonga ane a tea u dzula a tshi wana nḍivho ntswa ine a ḍo i shumisa kha tshifhinga tsha zwino.

- (11). Muvhudzisi: U ya nga kuvhonele kwavho, lushaka lu lavhelesa hani t̄halusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane?

Mufhinduli: Vhathu a vha i dzhieli n̄tha. Yo no ḍi iswa zwikoloni, fhedzi ri tshi ya ri wana vhadededzi vha sa i shumisi. Zwo ralo vho na kha matshudeni a pfunzo dza n̄tha, a vha t̄od̄i u i shumisa.

- (12). Muvhudzisi: Vha vhona zwo tea uri t̄halusamaipfi dza nyambombili dzi sikwe fhedzi nga vhathu vha re na ndalukanyo dza vhusikaṭ̄halusamaipfi?

Mufhinduli: Hai, muṅwe na muṅwe a nga vha tshipiḍa tenda a vha a tshi vha e na nḍivho ya luambo. Maipfi ha bvi kha vhaṅwali vho pfumbudzwaho fhedzi, a bva kha vhathu vhoṭhe vha ambaho luambo lwonolwo zwi sa sedzi pfunzo kana vhuimo havho. Muthu muṅwe na muṅwe ane a kona u amba luambo lwonolwo u a kona u dzhena naho a songo tou ṅwala kana u fhindula mbudziro musi t̄halusamaipfi i tshi khou ṅwalwa.

- (13). Muvhudzisi: Vha vhona zwi zwa ndeme uri vhasikaṭ̄halusamaipfi vha vhe na vhukwamani na vhaṅwe vhoranyambo?

Mufhinduli: Vhukwamani ha vhasikaṭ̄halusamaipfi na vhaṅwe vhathu ndi ha ndeme. Afha ndi khou katela vhaḍivhi vha luambo vho tou zwi gudelaho na vhathu vha ngaho mahosi na dziṅanga ngauri vha na luambo lwavho lwo kheth-eaho lune ra tea u lu ḍivha.

- (14). Muvhudzisi: Ndi vhaḥio vhaṅwe vhathu vhane vha tea u shela mulenzhe kha u sikwa ha t̄halusamaipfi dza nyambombil?

- (4). Muvhudzisi: Vha vhona dziṅwe nyambo dzi na tḥuṯhuwedzode kha miungo ya madzinamapambwa a Tshivenda?

Mufhinduli: Dzi na tḥuṯhuwedzo khulu ngauri muungo wa ipfi leneḽo ḽo pambiwaho u dzhia ipfi leneḽo ḽa Tshivenda ḽo pambiwaho.

- (5). Muvhudzisi: Vha nga ṯalutshedza nga ha ndeme ya ṯhalusamaipfi ya nyambo mbili?

Mufhinduli: Ndeme yayo ndi ya u pfumisa luambo lu khou pambaho nga maipfi manzhi ngauri lu vha lu khou shaya maipfi.

- (6). Muvhudzisi: ṯhalusamaipfi ya nyambo mbili ndi ya ndemeḽe kha dimokirasi?

Mufhinduli: I thusa uri ri pfesese uri nyambo dzi na vhuṯumani na u khwaṯhisedza uri ri vhathihi fhano Afrika Tshipembe.

- (7). Muvhudzisi: Kuṯalutshedzele kwa madzinamapambwa kha ṯhalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane ku vhone ku tshi fusha naa?

Mufhinduli: Ku a fusha ngauri Tshivenda tshi vha tshi tshi khou shaya maipfi.

tsumbo: khomphyutha: *computer*.

- (8). Muvhudzisi: U ya nga kuvhonele kwavho ndi vhone vhane vha fanela u shumisa ṯhalusamaipfi dza nyambombili?

Mufhinduli: Vhagudi na vhapinduleli vha dzinyambo. Hu ḽi ngavho na vathu vhane

vha tama u guda nyambo dzenedzo.

- (9). Muvhudzisi: Vha vhona hu na ṯhodea ya u khwinisa ṯhalusamaipfi dza nyambombili?

Mufhinduli: Hu tea u khwinisiwa ngauri luambo lu dzula lu tshi khou aluwa ḽuvha kha ḽuvha maipfi maswa a tshi khou sikiwa.

- (10). Muvhudzisi: Ndi lini hune vhone vha shumisa ṯhalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane?

Mufhinduli: Musi ndi khou ita vhuṯumani nga tshifhinga tshanga zwenezwi ndo humbelwa u thusa na musu ndi tshi ḽilugisela u gudisa matshudeni na u ita

thodisiso dza Tshivenda uri ndi kone u wana ipfi lone lone lo teaho line nda nga li shumisa.

- (11). Muvhudzisi: U ya nga kuvhonele kwavho, lushaka lu lavhelesa hani thalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane?

Mufhinduli: Vha zwi dzhia hu u vhulaya Tshivenda tshashu naho ri tshi vha ri si tshe na mañwe maipfi o teaho.

- (12). Muvhudzisi: Vha vhona zwo tea uri thalusamaipfi dza nyambombili dzi sikwe fhedzi nga vhathu vha re na ndalukanyo dza vhusika thalusamaipfi?

Mufhinduli: Ee, zwi toda vhathu vha re na tshenzhemo na ndalukano ya vhusiki ha maipfi.

- (13). Muvhudzisi: Vha vhona zwi zwa ndeme uri vhasika thalusamaipfi vha vhe na vhukwamani na vhañwe vhoranyambo?

Mufhinduli: Vha a kona u sika maipfi o teaho.

- (14). Muvhudzisi: Ndi vhafhio vhañwe vhathu vhane vha tea u shela mulenzhe kha u sikwa ha thalusamaipfi dza nyambombili?

Mufhinduli: Ndi vhalala ngauri ndi vhone vho faraho luambo.

- (15). Muvhudzisi: Ndi zwifhio zwine vha nga themendela uri zwi itwe uri thalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane dzi kone u khwinifhadzea?

Mufhinduli: Naho vhathu vha na tshenzhemo na ndalukanyo dza u sika maipfi kha vha ite vha tshi kwamavho vhalala vhunga vhe vhone vhañe vha luambo.

MUFHINDULI: MULEKITSHARA 03

- (1). Muvhudzisi: Madzinamapambwa o ñwaliswa hani kha thalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane?

Mufhinduli: O ñwalwa zwavhudi, hone ri tou vha na maipfi a tevhelaho a sa fushi:

basigidi> basket

basitere> bastard

bibi> pipe

tshihole> cripple (muholefhal)

tshikhriste> christianity

- (2). Muvhudzisi: Khaedu dza kuñwalele kwa madzinamapambwa kha ṭhalusa-
maipfi dza nyambombili ndi dzifhio?

Mufhinduli: Ndi vhona dzi hedzi dzine dzi si bule sa zwe ipfi la ñwaliswa
zwone kha Tshiisimane:

tshikhriste> christianity> kristienithi

bibi> pipe> phaiphi

Vha lavhelesa ṭhalutshedzo dza Tshiisimane dzo shumiswaho vha do wana uri
thangi dza hone a dzi tshimbilelani na dzo shumiswaho kha Tshivenda.

- (3). Muvhudzisi: Vha vhona dziñwe nyambo dzi na ṭhụṭhuwedzode kha kuñwalele
kwa madzinamapambwa a Tshivenda?

Mufhinduli: A hu na u ya nga kuvhonele kwanga.

- (4). Muvhudzisi: Vha vhona dziñwe nyambo dzi na ṭhụṭhuwedzode kha miungo ya
madzinamapambwa a Tshivenda?

Mufhinduli: Dzi na ṭhụṭhuwedzo musi vhathu vho dzulelanaho vha tshi bula
maipfi. U a wana hu na hunzhi hune maipfi a luñwe luambo a wanala kha luñwe
o tou ralo kana a tshi tou elana musi a tshi bulwa.

- (5). Muvhudzisi: Vha nga ṭalutshedza nga ha ndeme ya ṭhalusamaipfi ya nyambo
mbili?

Mufhinduli: Ṭhalusamaipfi ya nyambo mbili i na thuso. I ri thusa kha u kona u
divha maipfi na zwine a amba kha luambo lwashu na kha dziñwe nyambo, ya
thusa vho na vha dziñwe nyambo u divha luambo lwashu. Ndi ya ndeme kha u
vhumba vhushaka na u alusa nyambo dzothe sa izwi ri khou tshila kha shango
li re na ṭhanganelano.

- (6). Muvhudzisi: Ṭhalusamaipfi ya nyambo mbili ndi ya ndeme kha dimokirasi?

Mufhinduli: Ndi ya ndeme ngauri dziñwe tshaka dzi a kona u vhala t̃halusamaipfi iyo zwa ita uri luambo lu aluwe.

- (7). Muvhudzisi: Kuṭalutshedzele kwa madzinamapambwa kha t̃halusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane ku vhonele ku tshi fusha naa?

Mufhinduli: Kuṭalutshedzele kwao ku a pfala, tsho salaho ndi u khwinifhadza maipfi ra tevhedza luambo lwa zwino. Tsumbo ndi dzina tshihole line ja vho vhidzwa muholefali. Vha dovhe vha sedzuluse tsumbo dze nda dzi bula ri tshi thoma nyambedzano iyi.

- (8). Muvhudzisi: U ya nga kuvhonele kwavho ndi vhonele vhane vha fanela u shumisa t̃halusamaipfi dza nyambombili?

Mufhinduli: Dzi tea u shumiswa nga vhatu vhothe vhane vha khou guda Tshivenda na Tshiisimane.

- (9). Muvhudzisi: Vha vhona hu na t̃hoxea ya u khwinisa t̃halusamaipfi dza nyambombili?

Mufhinduli: Ee, hu na t̃hoxea vhukuma ngauri luambo lu dzula lu tshi khou shanduka na u aluwa. Hu dzula hu tshi khou bvelela maipfi maswa a tshizwinozwino u fana na u birika, u gugula na mañwevho.

- (10). Muvhudzisi: Ndi lini hune vhone vha shumisa t̃halusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane?

Mufhinduli: Ndi i shumisa kha u guda maipfi ane nda wana ndi sa a pfesesi nga Tshiisimane na Tshivenda na musi ndi tshi ita zwa u pindulela. Huñwe ndi a humbelwa nga vha Phalaphala FM u thusa kha ndivho ya luambo. Na henefho ndi a i lavhelesa ndi sa athu fhindula.

- (11). Muvhudzisi: U ya nga kuvhonele kwavho, lushaka lu lavhelesa hani t̃halusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane?

Mufhinduli: Lushaka lu a i funa hei t̃halusamaipfi ngauri yo ñwalwa nga vhudele, naho hu tshi di vha na huñwe hune ya tea u khwiniswa zwi tshi kwama kuñwalele na kuṭalutshedzele kwa maipfimapambwa.

- (12). Muvhudzisi: Vha vhona zwo tea uri t̄halusamaipfi dza nyambombili dzi sikwe fhedzi nga vhathu vha re na ndalukanyo dza vhusika t̄halusamaipfi?

Mufhinduli: Na vhathu vha songo gudelaho zwa vhasika t̄halusamaipfi vha a tea u dzhena kha u i vhumba ngauri vha na ndivho ya tsikoni ine ya nga thusa u alusa luambo.

- (13). Muvhudzisi: Vha vhona zwi zwa ndeme uri vhasika t̄halusamaipfi vha vhe na vhukwamani na vhañwe vhoranyambo?

Mufhinduli: Vhu t̄amani vhu thusa kha uri ri vhone hune luambo lwa Tshivenda lwa vha na vhu t̄amani na dziñwe nyambo. Sa tsumbo, ndi nga vhu t̄amani hune ra vho ðivha uri ipfi la Tshitswana li ambaho u tshimbila ndi *sepele* ngeno li ambaho u lila li tshi pfi golla.

- (14). Muvhudzisi: Ndi vhañwe vhathu vhane vha tea u shela mulenzhe kha u sikwa ha t̄halusamaipfi dza nyambombili?

Mufhinduli: Ndi vho t̄he vha re na ndivho ya luambo sa vhalala, vhañwali, vha kharikhulamu, vhadededzi na mirado ya bodo ya nyambonyangaredzi dza Tshivenda kana PanSALB.

- (15). Muvhudzisi: Ndi zwifhio zwine vha nga themendela uri zwi itwe uri t̄halusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane dzi kone u khwinifhadzea?

Mufhinduli: Ndi nga themendela uri t̄halusamaipfi i dzule i tshi tolwa nga mura hu ha miñwaha i si gathi u itela uri hu dzheniswevho na maipfi maswa o ðaho na tshifhinga.

MUFHINDULI: MULEKITSHARA 04

- (1). Muvhudzisi: Madzinamapambwa o ñwaliswa hani kha t̄halusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane?

Mufhinduli: Hu na manzhi a songo ñwalwaho nga Tshivenda tsho kunaho ngauri a vhonala a tshi nga ndi a Tshiisimane.

- (2). Muvhudzisi: Khaedu dza kuñwalele kwa madzinamapambwa kha thalusamaipfi dza nyambombili ndi dzifhio?

Mufhinduli: Thaidzo ndi yenei ya uri manzhi a vhonala o tevhedza kuñwalele kwa Tshiisimane, zwa vho sia Tshivenda tsha hone tshi songo kuna.

- (3). Muvhudzisi: Vha vhona dziñwe nyambo dzi na thuthuwedzode kha kuñwalele kwa madzinamapambwa a Tshivenda?

Mufhinduli: Ee, dzi na thuthuwedzo ngauri kuñwalele kwa hone ku a vhonala uri ndi kwa Tshiisimane, Tshivhuru na dziñwe nyambo dza Afrika.

- (4). Muvhudzisi: Vha vhona dziñwe nyambo dzi na thuthuwedzode kha miungo ya madzinamapambwa a Tshivenda?

Mufhinduli: Miungo ya madzinamapambwa a Tshivenda i tou vhonala uri i bva kha dziñwe nyambo ngauri riñe a ri khou vhumba ashu.

- (5). Muvhudzisi: Vha nga thalutshedza nga ha ndeme ya thalusamaipfi ya nyambo mbili?

Mufhinduli: Thalusamaipfi iyi ndi ya ndeme ngauri i ri thusa kha u thalutshedza maipfi a Tshiisimane ane ra si a pfe. I dovha ya thusa musi ri tshi khou ñwala zwithu nga Tshivenda hune ra vho ñvha ñdila yone ya kuñwalele kwa Tshivenda.

- (6). Muvhudzisi: Thalusamaipfi ya nyambo mbili ndi ya ndeme kha dimokirasi?

Mufhinduli: I a thusa kha u pfesesa luambo lwa dimokirasi na kha u thanganya vhathu vha nyambo dzo fhambanaho. Zwa zwino nyambo dzothe ndi dza ndeme lune ri thuthuwedzwa u dzi ñvha uri ri kone u davhidzana. Afha ndi hone hune thalusamaipfi ya nyambo mbili ya dzhena hone, u ri gudisa maipfi a dziñwe nyambo.

- (7). Muvhudzisi: Ku thalutshedzele kwa madzinamapambwa kha thalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane ku vhonala ku tshi fusha naa?

Mufhinduli: A ku fushi ngauri huñwe ho sokou ñekedzwa *translation equivalents* ha si vhe na thalutshedzo. Hu na mañwe ane a nga thalutshedzwa nga *translation equivalents* a si vhe na thaidzo ngauri o ñowealeho u fana na musi

ri tshi ri vhurukhu u bva kha *broek*. Fhedzi musi ri tshi vho ṭalutshedza *ozone* sa ozounu ri vha ro dzhia muungo wa Tshiisimane fhedzi, ṭalutshedzo i vha i songo khunyelela ngauri dzina ili a lo ngo ḍowelea. Afha ndi hune muñwali a tea u ñekedza na ṭalutshedzo ya u ṭandavhudza zwine dzina la amba.

- (8). Muvhudzisi: U ya nga kuvhonele kwavho ndi vhone vane vha fanela u shumisa ṭhalusamaipfi dza nyambombili?

Mufhinduli: Ndi vhatu vhothe, u fana na vhadededzi, vhana vha tshikolo vhañwali, vhoramilayo, vha u ḍologa na nnyi na nnyi ane a kona u vhalo. Na Vhatshena vha a tea u i shumisa sa izwi yo shumisa na luambo lwavho, ndi hone vha tshi ḍo kona u guda luambo lwashu.

- (9). Muvhudzisi: Vha vhona hu na ṭhodega ya u khwinisa ṭhalusamaipfi dza nyambombili?

Mufhinduli: Ee, ṭhodega i ḍo dzula i hone. Vhutshilo a ho ngo ima fhethu huthihi. Ri tea u tenda u tshimbila na tshanduko. Naho ṭhalusamaipfi dzi re hone zwino dzi na mushumo une dza khou ita, dzi a tea u khwiniswa u itela uri dzi sa fhirelwe nga tshifhinga. Hune zwa konadzea kha hu takuwe na vhañwali vhaswa ngeno vha kale na vhone vha tshi tea u ñwala *edition* ntswa dza u khwinisa dze vha ñwala.

- (10). Muvhudzisi: Ndi lini hune vhone vha shumisa ṭhalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane?

Mufhinduli: Ndi i shumisa musi ndi tshi khou ṭoda ṭalutshedzo ya ipfi la Tshiisimane line ndi si ḍivhe uri li amba mini nga luambo lwashu. Ndi dovha nda i shumisa musi ndi tshi dzudzanya ngudo dza matshudeni na bambiri dza u vha linga.

- (11). Muvhudzisi: U ya nga kuvhonele kwavho, lushaka lu lavhelesa hani ṭhalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane?

Mufhinduli: A thi tou vha na vhuñanzi sa izwi ndi sa tou shuma na vane vha dzi vhumba na u dzi rengisa. Ndi tou ḍi vhe la muvhali zwawe wa musi dzo no vhumbe.

- (12). Muvhudzisi: Vha vhona zwo tea uri t̄halusamaipfi dza nyambombili dzi sikwe fhedzi nga vhathu vha re na ndalukanyo dza vhusika t̄halusamaipfi?

Mufhinduli: Zwi nga si ite, hu t̄odea na vhañwe vhathu vha re na ndivho uri vha thuse nga mihumbulo. Vho pfumbudzwaho vha tea u kuvhanganya mafhungo kha vhathu vho t̄he vhane vha nga thusa, vho no fhedza vha kone u ita mushumo wa u ñwala

- (13). Muvhudzisi: Vha vhona zwi zwa ndeme uri vhasika t̄halusamaipfi vha vhe na vhukwamani na vhañwe vhoranyambo?

Mufhinduli: Vhukwamani vhu thusa uri t̄halusamaipfi i vhumbiwe u bva kha mihumbulo minzhi i kone u vha i fushaho lushaka. Muñwali u t̄oda vha ñvhi vha luambo, vhathu zwavho kha lushaka, vhoramabindu vhane vha ðo thusa kha u rengisa na u an ðadza na vhañwe vhathu vhanzhi vhane vha nga thusa kha mushumo wa u ita t̄halusamaipfi.

- (14). Muvhudzisi: Ndi vhañvho vhañwe vhathu vhane vha tea u shela mulenzhe kha u sikwa ha t̄halusamaipfi dza nyambombili?

Mufhinduli: Vhadededzi, vhagudiswa, vhaaluwa, vha mutakalo, vhoramilayo na vhañwe vhanzhi vha a t̄odea. Ari hangwi na vhaaluwa sa zwe nda ði sumbedza kha nyambedzano iyi, vha funzi na zwiñwe zwiimiswa.

- (15). Muvhudzisi: Ndi zwifhio zwine vha nga themendela uri zwi itwe uri t̄halusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane dzi kone u khwinifhadzea?

Mufhinduli: Themendelo yanga ndi ya uri musi hu tshi sikwa t̄halusamaipfi dza nyambombili hu tea u shumiswa kuñwalele kwa Tshivenda tsho t̄ambaho. Hune zwa konadzea kha ri wane ri na maipfi ashu a zwithu zwa ano ma ðuvha u fhirisa u dzulela u pamba maipfi kha dziñwe nyambo.

MUFHINDULI: MULEKITSHARA 05

- (1). Muvhudzisi: Madzinamapambwa o ñwaliswa hani kha t̄halusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane?

Mufhinduli: O n̄walwa u fana na a Tshiisimane. Izwi zwo bva kha uri a hu na a Tshivenda ane ro vha ri tshi nga a shumisa.

- (2). Muvhudzisi: Khaedu dza kuñwalele kwa madzinamapambwa kha t̄halusamaipfi dza nyambombili ndi dzifhio?

Mufhinduli: Khaedu i hone. Yone ndi ya uri o n̄walwa a tshi edza dziñwe nyambo ngauri a ri na ashu. Mañwalele a hone a d̄isa in̄we thaidzo ya uri mañwe a sokou t̄alutshedzwa nga ipfi l̄ithihi lune muthu a sa d̄ivhi luambo a fhedza a sa d̄ivhi uri a amba mini.

- (3). Muvhudzisi: Vha vhona dziñwe nyambo dzi na t̄huthuwedzode kha kuñwalele kwa madzinamapambwa a Tshivenda?

Mufhinduli: Ndo no d̄i sumbedza uri hu na t̄huthuwedzo ya dziñwe nyambo kha madzinamapambwa a Tshivenda. T̄huthuwedzo iyi i vhone ngauri a n̄walwa u fana na a nyambo dze a pambiwa khadzo.

- (4). Muvhudzisi: Vha vhona dziñwe nyambo dzi na t̄huthuwedzode kha miungo ya madzinamapambwa a Tshivenda?

Mufhinduli: Afha na hone hu na thaidzo i fanaho na ya kuñwalele ngauri miungo ya hone a si yashu, ndi ya nyambo dze ra pamba u bva khadzo.

- (5). Muvhudzisi: Vha nga t̄alutshedza nga ha ndeme ya t̄halusamaipfi ya nyambo mbili?

Mufhinduli: T̄halusamaipfi ya nyambo mbili i ri thusa kha u d̄ivha maipfi. Ri vho kona u d̄ivha kushumisele kwa maipfi naho ro tou a pamba kha dziñwe nyambo. Huñwe ri dovha ra zwima t̄alutshedzo kha t̄halusamaipfi dza Tshiisimane arali t̄alutshedzo ya Tshivenda i songo fhelela.

- (6). Muvhudzisi: T̄halusamaipfi ya nyambo mbili ndi ya ndeme kha dimokirasi?

Mufhinduli: Dimokirasi a si zwithu zwashu sa Vharema. Musi i tshi d̄a yo d̄a i na luambo lwayo lune lwa i t̄alusa. Izwi zwi khagala musu ri tshi lavheleswa maipfi ane a shumiswa. Zwino t̄halusamaipfi i nga khwañhisa dimokirasi arali ha vha na u vhumbwa ha dziñwe dzi elanaho na tshifhinga tshine ra vha khatsho. I dovha ya thusa kha u t̄anganya vhatu vha nyambo dzi ambwaho shangoni

ḽashu sa izwi i tshi nga shumiswa kha u guda nyambo dzo shumiswaho musi itshi ḽwalwa.

- (7). Muvhudzisi: Kuḽalutshedzele kwa madzinamapambwa kha ḽhalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane ku vhone ku tshi fusha naa?

Mufhinduli: Ndi nga ri Ee kana Hai. Ndi tshi ri Ee ndi khou lavheleswa uri maipfi ane a si vhe ashu ri a kona u wana ḽhalutshedzo dzao. Hune nda vhone i sa fushi ndi ha musi ri tshi wana huḽwe ho sokou ḽwalwa ipfi sa ḽhalutshedzo fhedzi muvhali a si ḽivhe zwine ḽa amba.

- (8). Muvhudzisi: U ya nga kuvhonele kwavho ndi vhone vha fanela u shumisa ḽhalusamaipfi dza nyambombili?

Mufhinduli: Vhorapfunzo vha tea u shumisa ḽhalusamaipfi ya nyambo mbili. Vhaḽodisisi na vhone vha a tea u i shumisa musi vha tshi ḽoda ḽivho ya maipfi. Vhaaluwa vhone vha si kone u vhone i nga si vha shumele, hone vha nga thusa nga u ḽekedza zwine maipfi a amba u bva kha tshenzhemo yavho.

- (9). Muvhudzisi: Vha vhone hu na ḽhoda ya u khwinisa ḽhalusamaipfi dza nyambombili?

Mufhinduli: Arali ro sedza kuḽwalele ri tea u tenda uri hu na ḽhoda ya u khwinisa ḽhalusamaipfi idzi. Izwi zwi khou ḽa ngauri luambo na mvelele zwi tshi shanduka hu bvelela na maipfi maswa. ḽhalusaipfi dzi re hone zwino a dzi tou pfi kha dzi shanduke, ri nga namba ra tou engedza iḽwe ḽivho nga u sika ntswa dzi tshimbilelanaho na tshifhinga tsha zwino.

- (10). Muvhudzisi: Ndi lini hune vhone vha shumisa ḽhalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane?

Mufhinduli: Ndi i shumisela u ḽitama nga ḽivho ya luambo, u funza matshudeni na musi ndi tshi khou tata na vhashumisani nga zwi kwamaho luambo.

- (11). Muvhudzisi: U ya nga kuvhonele kwavho, lushaka lu lavhelesa hani ḽhalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane?

Mufhinduli: Vha a i shumisa zwenezwi musi vho ḽangana nayo. Khaedu ndi ya uri a vha ḽivhi uri i wanala ngafhi ngauri a hu tou vha na fhethu hune vha

ḡivha dzi tshi rengiswa hone. Hu fanela u bviwa fulo ḡa u i anḡadza zwikoloni na huḡwe vho u itela uri vhathu vha i ḡivhe, ndi hone vha tshi ḡo vha na dzangalelo ḡa u i shumisa.

- (12). Muvhudzisi: Vha vhona zwo tea uri ḡhalusamaipfi dza nyambombili dzi sikwe fhedzi nga vhathu vha re na ndalukanyo dza vhusikaḡhalusamaipfi?

Mufhinduli: Mushumo wa u vhumba ḡhalusamaipfi u nga si itwe nga muthu muthihi. Kha hu kwamiwe na vhaḡwe vhathu vha re na nḡivho naho vha songo pfumbudzwa kha zwiimiswa zwa pfunzo dza nḡha. Hu ḡoḡea thikhedzo ya vhaswa, vhaaluwa na misanda. Na vhenevha vho zwi gudelaho vha a swika hune vha vho bva kha nḡila yone ya kuḡwalele kwa maipfi wa vho wana vho shumisa ḡeḡere *J* na *Chi* vhuimoni ha u shumisa Dzh na Tshi. Zwino ha dzhena vhaḡivhi vhaḡwe ri a vha na tshibveledzwa tshavhuḡi.

- (13). Muvhudzisi: Vha vhona zwi zwa ndeme uri vhasikaḡhalusamaipfi vha vhe na vhukwamani na vhaḡwe vhoranyambo?

Mufhinduli: Vhukwamani ndi ha ndeme ngauri ri a kovhelana nḡivho na u kha-khululana vhunga mudengu a sa ḡidenguli. Ndi khou humbula ro vhuya ra ri ri tshi khou saukanya maipfi nda hanedza muhumbulo wa uri hu shumiswe *Ch* na *J* sa thangi dza madzina a Tshivendḡa. Zwino ri vhanzhi ri a tsivhudzana kha kuḡwalele kwa ḡhalusamaipfi kwoḡanganedzeaho.

- (14). Muvhudzisi: Ndi vhaḡvho vhaḡwe vhathu vhane vha tea u shela mulenzhe kha u sikwa ha ḡhalusamaipfi dza nyambombili?

Mufhinduli: Nga nnḡa ha vhaḡwe vhorapfunzo hu na vhathu vha fanaho na vhadededzi vha Tshivendḡa vhane vha tea u kwamiwa. Hu tea u dovha ha kwamiwa na vhathu vhahulwane vhane vha ḡivha nyambo naho vha si tsha tou vha vhanzhi. Vhane vha vha hone kha vha kwamiwe uri hu wanale nḡivho yo fhelelaho ine ya ḡo sia hu tshi khou vhumbwa ḡhalusamaipfi dzi sa hanedzei zwo leluwa.

- (15). Muvhudzisi: Ndi zwifhio zwine vha nga themendela uri zwi itwe uri ḡhalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivendḡa na Tshiisimane dzi kone u khwinifhadzea?

Mufhinduli: Musi ri tshi n̄wala na u t̄alutshedza madzinamapambwa na mañwe maipfi kha t̄halusamaipfi ri tea u dzhiela nzhele mvelele ine a ḁo shumiswa khayoyi, izwi ndi zwi ambiswa ngauri hu na maipfi ane wa wana o n̄walwa fhedzi ri tshi tevhela mvelele ya vho n̄walelwaho t̄halusamaipfi ra wana a sa vha thusi ngauri ha shumisei. Tshiñwe ndi tsha uri musit̄halusamaipfi isa athu bva i tea u thoma ya sedzuluswa nga vhañwe vhaḁivhi vha luambo naho vha songo tou pfumbudzwa ngauri vhuḁfiwa havho ndi ha ndeme. Hune zwa konadzea kha i iswe na misanda hu vha na tsaukanyo yo khunyelelaho.

MUFHINDULI: MUSHUMISALUAMBO 01

- (1). Muvhudzisi: Madzinamapambwa o n̄waliswa hani kha t̄halusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane?

Mufhinduli: O dzhia tshivhumbeo tsha madzina a dziñwe nyambo. A hu na hune ra nga tou ri haya ndi e ra tou ḁivhumbela riñe vhane. Tsumbo ndi ya dzina ḁi fanaho na vhurukhu. Dzina ili ḁo dzhia muungo wa ḁa Tshivhuru ḁine ḁa vha *broek*.

- (2). Muvhudzisi: Khaedu dza kuñwalele kwa madzinamapambwa kha t̄halusamaipfi dza nyambombili ndi dzifhio?

Mufhinduli: O n̄walwa ho tevhedzwa dziñwe nyambo. Khaedu ndi ya uri ndi lini hune na riñe vho ra ḁo kona u vhumba ashu riñe vhane.

- (3). Muvhudzisi: Vha vhona dziñwe nyambo dzi na t̄huḁhuwedzode kha kuñwalele kwa madzinamapambwa a Tshivenda?

Mufhinduli: Ee, dzi na t̄huḁhuwedzo ngauri kuñwalele kwa hone a ku yelani na kuñwalele kwa Tshivenda. Tsumbo ndi yeneḁa ya vhurukhu ye nda ñea hune dzina ḁi ḁi tou vhone uri ḁi bva kha luñwe luambo.

- (4). Muvhudzisi: Vha vhona dziñwe nyambo dzi na t̄huḁhuwedzode kha miungo ya madzinamapambwa a Tshivenda?

Mufhinduli: Ee, t̄huḁhuwedzo ya miungo i hone. U fana na musit̄halusamaipfi ri butshara ḁo bva kha butcher ḁa Tshiisimane na silaha ḁo bva kha slaghuis ḁa Tshivhuru.

- (5). Muvhudzisi: Vha nga t̄alutshedza nga ha ndeme ya t̄halusamaipfi ya nyambo mbili?

Mufhinduli: Ee, ndi ya ndeme ngauri i gudisa luambo. Muthu a sa d̄ivhi luambo lwa Tshivenda u a kona u d̄ivha uri maipfi a amba mini musu o n̄walwa nga Tshivenda na nga Tshiisimane kana luñwe luambo. Sa tsumbo, muthu u a kona u d̄ivha uri tshoko ndi *chalk* nga Tshiisimane.

- (6). Muvhudzisi: T̄halusamaipfi ya nyambo mbili ndi ya ndemeḁe kha dimokirasi?

Mufhinduli: Ndi ya ndeme vhukuma kha dimokirasi ngauri i d̄isa nyaluwo. Zwa zwino ro no vha na zwiimiswa zwi fanaho na PanSALB zwine zwa thusedza kha u alusa nyambo dzo fhambanaho dzi ambwaho fhano. Zwino t̄halusamaipfi ndi ya ndeme ngauri vhathu vha a kona u i shumisa u guda dziñwe nyambo dzi shumiswaho shangoni l̄ashu.

- (7). Muvhudzisi: Kuḁalutshedzele kwa madzinamapambwa kha t̄halusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane ku vhonele ku tshi fusha naa?

Mufhinduli: A dzi tou fusha ngauralo, ngauri ho shumiswa nyambo dza Tshiisimane na Tshivhuru. Zwino muthu a tshi t̄oda t̄alutshedzo huñwe u wana dzi sa pfali ngauri hu nga ho tou itwa ndovhololo ya maipfi a luñwe luambo nga Tshivenda.

- (8). Muvhudzisi: U ya nga kuvhonele kwavho ndi vhonele vhane vha fanela u shumisa t̄halusamaipfi dza nyambombili?

Mufhinduli: Vhathu vhoḁhe. Hone zwi tea u thoma kha vhana vhane vha kha d̄i vha kha mirole ya fhasi. Musi vha tshi lavhelesa t̄halusamaipfi iyi vha ḁo kona u d̄ivha uri *broek* ndi vhurukhu.

- (9). Muvhudzisi: Vha vhona hu na t̄hodea ya u khwinisa t̄halusamaipfi dza nyambombili?

Mufhinduli: Ee, t̄hodea ya u dzi khwinisa i dzula i hone. Luambo a lwo ngo ima fhethu huthihi. Ri dovha ra t̄ut̄uwedza uri vhathu vha tshi wana maipfi maswa na dziñwe nd̄ila dza u alusa luambo vha rumele madzinginywa avho kha vha kharikhulamu

- (10). Muvhudzisi: Ndi lini hune vhone vha shumisa t̄halusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane?

Mufhinduli: Ndi i shumisa musi ndi tshi khou guda luambo. Ndi a dovha nda i shumisa musi ndi tshi t̄ola na u lulamisa mishumo ya vhadededzi. Ndi a dovha nda i shumisa musi ndi tshi khou pindlela phol̄isi dza muhasho wa pfunzo na u saukanya bugu ntswa dza Tshivenda dzo randelwaho vhagudiswa.

- (11). Muvhudzisi: U ya nga kuvhonele kwavho, lushaka lu lavhelesa hani t̄halusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane?

Mufhinduli: A dzi dzhielwi n̄tha na khathihi. Vhañwe na zwauri dzi hone a vha zwi ðivhi. Zwiñwe zwi itaho uri dzi sa ðivhiwe ndi uri luambo lwashu a lu sumbi lu na vhupfiwa ho eðanaho ngauri a lu sheli mulenzhe kha nyaluwo ya ekonomi. Na vhana vhashu vha tshi t̄haphudza pfunzo dza fhasi a vha tsha lu shumisa ngauri a hu na hune lwa thusa kha u alusa ekonomi. Hu tea u vha na fulo lo khwañhaho la u ðivhadza vhatu nga ha t̄halusamaipfi idzi uri vhatu vha dzi ðivhe.

- (12). Muvhudzisi: Vha vhona zwo tea uri t̄halusamaipfi dza nyambombili dzi sikwe fhedzi nga vhatu vha re na ndalukanyo dza vhasikañhalusamaipfi?

Mufhinduli: Zwi nga si tende. Hu fanela u dzhena na vhadededzi ngauri ndi vhone vha phaðaladzaho luambo nga u lu pfukisela kha vhana. Vha dovha vha ðivha maipfi manzhi maswa ngauri ndi vhone vha re tsini vhukuma na vhaswa na zwiimiswa zwi re mivhunduni yavho.

- (13). Muvhudzisi: Vha vhona zwi zwa ndeme uri vhasikañhalusamaipfi vha vhe na vhukwamani na vhañwe vhoranyambo?

Mufhinduli: Ndeme ya vhuñumani ndi khulwane vhukuma. Izwi zwi thusa uri vhatu vha u sika t̄halusamaipfi vha wane n̄divho ntswa na t̄huñhuwedzo kha vhañwe ngavho. Mushumo wa u alusa luambo ndi wa vhatu vhanzhi, zwenezwo ri tea u vha na vhudavhidzani u bva kha masia na nyambo dzo fhambanaho.

- (14). Muvhudzisi: Ndi vhafhio vhañwe vhatu vhane vha tea u shela mulenzhe kha u sikwa ha t̄halusamaipfi dza nyambombili?

Mufhinduli: Vhadededzi vha nyambo na vhaḁivhi vha luambo vha shumaho kha zwiimiswa zwa u alusa luambo na magudedzi a pfunzo dza nḁha.

- (15). Muvhudzisi: Ndi zwifhio zwine vha nga themendela uri zwi itwe uri ḁhalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane dzi kone u khwinifhadzea?

Mufhinduli: Kha hu vhe na mafulo a u anḁadza ḁhalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda. Vhaḁwali kha vha ite ḁhoḁisiso dzo ḁḁḁavhuwaho u itela u khwinisa afho he dza ḁhedza hone. Nḁila dza u ḁalutshedza maipfi o pambiwaho kha dziḁwe nyambo kha dzi khwiniswe u itela uri kuḁwalele na kuḁalutshedzele kwa hone ku vhe kwa khwiḁe.

MUFHINDULI: MUSHUMISALUAMBO 02

- (1). Muvhudzisi: Madzinamapambwa o ḁwaliswa hani kha ḁhalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane?

Mufhinduli: Vhunzhi hao ha fhambani na e a pambwa a tshi bva khao kha muungo, madungo na midzi yao.

- (2). Muvhudzisi: Khaedu dza kuḁwalele kwa madzinamapambwa kha ḁhalusamaipfi dza nyambombili ndi dzifhio?

Mufhinduli: Phambano kha uri ndi ngafhi hune ha tea u shumiswa tswayo. Phambano kha u bvisela khagala vhubvo ha madzinamapambwa aya. Nnzhi a dzi sumbedzi uri madzina a bva kha Tshiisimane kana Tshivhuru naa? Tsumbo afha ndi ya ipfi kasi kana kheisi sa ḁalutshedzo dza case.

- (3). Muvhudzisi: Vha vhona dziḁwe nyambo dzi na ḁhuḁhuwedzo ḁe kha kwa madzinamapambwa a Tshivenda?

Mufhinduli: Vhunzhi ha madzinamapambwa a vhumbwa o tevhedza mibvumo ya he a pambiwa hone.

- (4). Muvhudzisi: Vha vhona dziḁwe nyambo dzi na ḁhuḁhuwedzode kha miungo ya madzinamapambwa a Tshivenda?

Mufhinduli: Ee, nga maanda.

(5). Muvhudzisi: Vha nga t̄alutshedza nga ha ndeme ya t̄halusamaipfi ya nyambo mbili?

Mufhinduli: I nga thusa muthu u kona u guda vhunzhi ha maipfi nga eṭhe a tshi ita na u vhambedza.

(6). Muvhudzisi: T̄halusamaipfi ya nyambo mbili ndi ya ndemeḽe kha dimokirasi?

Mufhinduli: I thusa kha u bveledzisa u shumiswa ha nyambo nnzhi na u khwaṭhisa fulo la ndinganyiso ya nyambo.

(7). Muvhudzisi: Kuṭalutshedzele kwa madzinamapambwa kha t̄halusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane ku vhonele ku tshi fusha naa?

Mufhinduli: Hu si nga u tou ralo.

(8). Muvhudzisi: U ya nga kuvhonele kwavho ndi vhonele vhane vha fanela u shumisa t̄halusamaipfi dza nyambombili?

Mufhinduli: Ndi vhaḽivhi vha nyambo, vhatu vha khou gudaho luambo u bva fhasi na matshudeni.

(9). Muvhudzisi: Vha vhone hu na t̄hoḽea ya u khwinisa t̄halusamaipfi dza nyambombili?

Mufhinduli: Ee, ndi tenda uri t̄hoḽea i hone ngauri luambo lu dzula lu tshi aluwa.

(10). Muvhudzisi: Ndi lini hune vhone vha shumisa t̄halusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane?

Mufhinduli: A si kanzhi ndi tshi i shumisa. Fhedzi ndi a ḽi i vhala zwenezwi ndo i wana i phanda hanga. Ndi shumisesa mutevhe wa maipfi u bvaho kha muhasho wa zwa vhutsila ngauri ndo vhuya nda pindulela zwithu ndi songo u shumisa ha pfi luambo lwe nda shumisa a lu t̄anganedzei.

(11). Muvhudzisi: U ya nga kuvhonele kwavho, lushaka lu lavhelesa hani t̄halusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane?

Mufhinduli: A dzi sokou shumiswa nga lushaka, fhedzi vhatu vha fanaho na vhapinduleli vha a dzi shumisa naho lu si lunzhi.

(12). Muvhudzisi: Vha vhona zwo tea uri t̄halusamaipfi dza nyambombili dzi sikwe fhedzi nga vhathu vha re na ndalukanyo dza vhasika t̄halusamaipfi?

Mufhinduli: Wone ndi muhumbulo wavhuḍi, fhedzi a hu tei u valelwa vhañwe vhaḍivhi vha nyambo nga nḍa.

(13). Muvhudzisi: Vha vhona zwi zwa ndeme uri vhasika t̄halusamaipfi vha vhe na vhukwamani na vhañwe vhoranyambo?

Mufhinduli: Ndeme ya hone ndi ya uri hu a kona u itwa mbambedzo na mishumo i khou itwaho nga vhañwe. Zwi dovha zwa thusa kha uri hu kone u vhambedzwa daiḷekhithi dzo shumiswaho. Tsha vhuraru, vhasiki vha t̄halusamaipfi vha a kona u ḍivha maipfi ane a khou shumiswa nga vhunzhi.

(14). Muvhudzisi: Ndi vhañwe vhañwe vhathu vhane vha tea u shela mulenzhe kha u sikwa ha t̄halusamaipfi dza nyambombili?

Mufhinduli: Vhasika t̄halusamaipfi vho pfumbudzwaho na vhasiki vha Teo. Vhañwe ndi vhañwali, vha zwa sialala na vhaḍivhi vha nyambo.

(15). Muvhudzisi: Ndi zwifhio zwine vha nga themendela uri zwi itwe uri t̄halusamaipfi dza nyambombili dza Tshivendḍa na Tshiisimane dzi kone u khwinifhadzea?

Mufhinduli: Hu tea u vha na nḍila nthihi ya kushumisele kwa luambo. Kushumiselwe kwa tswayo na kwone ku fanela u fana.

MUFHINDULI: MUSHUMISALUAMBO 03

(1). Muvhudzisi: Madzinamapambwa o ḥwaliswa hani kha t̄halusamaipfi dza nyambombili dza Tshivendḍa na Tshiisimane?

Mufhinduli: Kha t̄halusamaipfi dze nda dzi vhona, u fana na Tshikota (2006) madzinamapambwa o shumiswa vhukuma. Kuñwalele kwao ku nga nḍila ine muthu a nga ri musi hu tshi pambiwa maipfi kha luambo lwa Tshiisimane a ḥwalwa nga nḍila ine ya si tevhedze milayo ya kuñwalele kwa Tshivendḍa. Arali ndi tshi nga tou ḥnea tsumbo, ri na dzina ḷa Tshiisimane *revolver* ḷine nga Tshivendḍa ḷi t̄alutshedzwa sa volovolo. Muthu a nga ḍivhudzisa uri ndi ngani ḷi

songo tšalutshedzwa sa rivoluva kana rivolva. Lĩnwe ĩe nda ĩi vhona ndi *referee* ĩa tšalutshedzwa sa refiri, malugwane. Afha ho vha hu si na tšhoxea ya u shumisa dzinalipambwa ngauri ho no ĩi vha na ĩa Tshivenḁa. Nga mulayo zwa u pamba ri zwi ita fhedzi hune ha si vhe na dzina ĩa luambo lwashu. Kuñwalele kwa malugwane nne ndi kwa daĩlekhithi ine nne ndi sa i shumise, kanzhi ndi shumisa malogwane vhuimoni ha malugwane. Madzina o pambiwaho a anzela u vha na kupelelele kwo fhambanaho na kwa ane a bva khao.

- (2). Muvhudzisi: Khaedu dza kuñwalele kwa madzinamapambwa kha tšhalusa-maipfi dza nyambombili ndi dzifhio?

Mufhinduli: U sa vha hone ha nḁila dzi re khagala dzine vhathu vhothe vha pambaho maipfi vha tea u dzi tevhela sa zwe nda vha ndo no ĩi sumbedza. Mupeleto na kuñwalele zwi a kanganyisa kha sia ĩi.

- (3). Muvhudzisi: Vha vhona dziñwe nyambo dzi na tšhuthuwedzo de kha kuñwalele kwa madzinamapambwa a Tshivenḁa?

Mufhinduli: U pamba hu tšhuthuwedzwa nga dziñwe nyambo nga mulandu wa vhukwamani ha vhathu vha nyambo dzi sa fani. Luambo lwashu lwa Tshivenḁa a lwo ngo tou ima nga lwothe tshitangadzimeni. Tshiisimane i na tšhuthuwedzo khulu vhukuma kha madzinamapambwa a Tshivenḁa. Na dziñwe nyambo dza Vharema dzi a tšhuthuwedzana zwi tshi da kha u pamba. Tsumbo ndi ya ipfi fanela kha Tshikota, siaḁari 147, ĩine ĩa dovha ĩa shumiswa na nga nyambo dza Nguni. Lĩnwe ipfi ĩine ĩa wanala kha Tshivenḁa na nyambo dza Nguni ndi muporofita ĩine ĩa wanala kha Tshikota. Huñwe a ri koni u divha uri ipfi ĩo pambiwaho ĩi bva ngafhi ngauri ro no vha na nḁowelo ya uri hu pambiwa kha Tshiisimane na Tshivhuru fhedzi.

- (4). Muvhudzisi: Vha vhona dziñwe nyambo dzi na tšhuthuwedzo de kha miungo ya madzinamapambwa a Tshivenḁa?

Mufhinduli: U pamba hu na zwivhuya na zwivhi zwine ha ĩisa kha nyambo. Zwine zwa vha zwavhuḁi ndi ha musi ri tshi pamba ipfi ngauri ha vha hu si na ĩinwe kana ĩi sa koni u tšalutshedzea zwavhuḁi nga luambo lwashu. Zwi sa tšanganedzi ndi musi ri tshi pamba ipfi ngeno ri na ĩo kha luambo lwashu. U pamba kha hu itwe zwo fanela.

- (5). Muvhudzisi: Vha nga t̄alutshedza nga ha ndeme ya t̄halusamaipfi ya nyambo mbili?

Mufhinduli: T̄halusamaipfi dza nyambombili ndi dza ndeme vhukuma kha u funza luambo lu si lwa d̄amuni. Dza Tshivenda na Tshiisimane dzi a kona u thusa Vhavana na makuwa. Dzi a dovha dza thusa kha u vhulunga luambo na u gudisa vhañwe vha sa lu d̄ivhi.

- (6). Muvhudzisi: T̄halusamaipfi ya nyambo mbili ndi ya ndeme d̄e kha dimokirasi?

Mufhinduli: Dzi a thusa kha u dzhielwa n̄tha na u shumiswa ha nyambo dze dza vha dzi sa dzhielwi nzhele nga maḍuvha a *apartheid*. Dzi dovha dza alusa ekonomi musi ri tshi wana hu tshi tholwa vhathu vhane vha sika t̄halusamaipfi. Dzi dovha dza shuma sa tshiga tshi sumbaho uri nangoho ri kha shango la dimokirasi hune nyambo dzoṭhe dza dzhielwa n̄tha.

- (7). Muvhudzisi: Kuṭalutshedzele kwa madzinamapambwa kha t̄halusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane ku vhonele ku tshi fusha naa?

Mufhinduli: Hu na hune t̄halutshedzo dza fusha na hune dzi sa fushe. Dziñwe t̄halutshedzo dzi a pfala ngeno dziñwe dzi sa pfali zwavhuḍi.

- (8). Muvhudzisi: U ya nga kuvhonele kwavho ndi vhonele vhane vha fanela u shumisa t̄halusamaipfi dza nyambombili?

Mufhinduli: Ndi vhasika t̄halusamaipfi vhone vhañe u itela u sedzulusa na u khwinisa zwe vha ñwala, vhañwe ndi vhorine vhashumisi vha t̄halusamaipfi musi ri tshi khou pindulela kana u d̄ologa. Vhadededzi na vhone ndi vhona vha tshi tea u i shumisa kha u engedza ndivho yavho na u gudisa vhomuṭuku. Na vhañwe vhathu vhoṭhe vhane vha takalela u guda luambo lwa Tshivenda, vha nga ḍi vha vhe Vhavana kana vha luñwe lushaka.

- (9). Muvhudzisi: Vha vhona hu na t̄hodea ya u khwinisa t̄halusamaipfi dza nyambombili?

Mufhinduli: Ee, t̄halusamaipfi dza nyambombili dzi tea u khwiniswa u itela uri hu kone u angaredzwa maipfi maswa, zwa sa ralo dzi ḍo bva mvumbo.

- (10). Muvhudzisi: Ndi lini hune vhone vha shumisa t̄halusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane?

Mufhinduli: Sa muthu a shumaho na nyambo ndi shumisa *thalusamaipfi* dza nyambombili kha mishumo yanga yothe. Ndi dovha nda i shumisa na kha u digudisa luambo. Kha nne *thalusamaipfi* ndi thodea ya duvha na duvha.

- (11). Muvhudzisi: U ya nga kuvhonele kwavho, lushaka lu lavhelesa hani *thalusamaipfi* dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane?

Mufhinduli: U tou amba ngoho a thi divhi uri lushaka lu dzhia hani *thalusamaipfi* dza nyambombili. Zwine nda divha ndi zwauri vhadivhi vha luambo vhanzhi a vha khou fushea nga *thalusamaipfi* idzi. Thaidzo khulwane ndi ya uri vhanzhi hadzo ndi thukhu lune a vha koni u wana maipfi manzhi khadzo ane vha nga kona u a shumisa. A dzo ngo lugela vhatu vha *professional*, dzi nga thusa fhedzi vhagudiswa vha pfunzo dza fhasi.

- (12). Muvhudzisi: Vha vhona zwo tea uri *thalusamaipfi* dza nyambombili dzi sikwe fhedzi nga vhatu vha re na ndalukanyo dza vhusika*thalusamaipfi*?

Mufhinduli: Ee, ngauri vhatu vha songo gudiswaho vha nga si kone u ita mushumo wa tshiimo tshavhudi. Zwi fana na muthu ane a nga si kone u alafha mulwadze ngauri ho ngo guda zwa vhudokotela.

- (13). Muvhudzisi: Ndi ndila de ine ngayo vhusika*thalusamaipfi* vha nga swikela thodea dza vhashumisi?

Mufhinduli: Vhadivhi vha nyambo vha nga si kone u shuma vho tou diimisa nga vhothe. U kwamana na u shumisana zwi dzula zwi zwa ndeme. Vhadivhi vha nyambo vha tea u vha na vhumani musi vhe kha mishumo yavho. Vhanwe vhatu vha ndeme ndi vhadivhi vha thero dzi ngaho Tshivenda, vhadededzi na vhanwe vho vhane vha nga shela mulenzhe musi hu tshi sikwa *thalusamaipfi*.

- (14). Muvhudzisi: Ndi vhafhio vhanwe vhatu vhane vha tea u shela mulenzhe kha u sikwa ha *thalusamaipfi* dza nyambombili?

Mufhinduli: Vhadivhi vha nyambo vho gudiswaho *lexicography*, vhadivhi vha Tshivenda sa thero, vhadededzi vha luambo na vhanwe vho zwo bva kha ndivho ya *thalusamaipfi*.

- (15). Muvhudzisi: Ndi zwifhio zwine vha nga themendela uri zwi itwe uri t̄halusa-
maipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane dzi kone u khwin-
ifhadzea?

Mufhinduli: Hu tea u vha na vhaḍivhi vha nyambo vho ḍikumedzelaho u fana
na vhapinduleli, vha u sika mathemo, vhaḍologi na vhaḥwali vho ḍiimisela u
dzhena kha zwa u sika t̄halusamaipfi. Hu tea u vha na ndambedzo i vhoneleho
ngauri zwa zwino vha sekhithara dzo imaho nga dzoḥthe na mihasho ya
muvhuso a vha vhoneleho vho ḍiimisela u lambedza sia ili. Hu tea u pfumbudza
vhathu vha u sika t̄halusamaipfi ngauri zwa zwino a si vhanzhi. Nḍu dza nyan-
ḍadzo na dzone dzi tea u thusa kha u bveledzisa na u phaḍaladza t̄halusamaipfi
dza nyambombili. Na riḥe sa Vhavana ri tea u pfa zwi tshi ri vhaisa u vhone
luambo lwashu lu si khou aluwa, ndi hone ri tshi ḍo kona u takutshedza ra ita
zwiḥwe zwithu u itela u tsireledza na u alusa luambo lwashu nga u sika t̄ha-
lusamaipfi dzashu.

MUFHINDULI: MUSHUMISALUAMBO 04

- (1). Muvhudzisi: Madzinamapambwa o ḥwaliswa hani kha t̄halusamaipfi dza
nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane?

Mufhinduli: Madzinamapambwa a Tshivenda o dzhia kubulelwe kwa a Tshii-
simane, sa Afrika li tshi bva kha *Africa* hune mubvumo wa themba 'f' wa sa
tevhelwe nga pfalandoḥthe sa zwine ra ḍivha Tshivenda tshi tshi itisa zwone.

- (2). Muvhudzisi: Khaedu dza kuḥwalele kwa madzinamapambwa kha t̄halusa-
maipfi dza nyambombili ndi dzifhio?

Mufhinduli: Hu tshi tevhelwa vhaḥwali havha vhavhili hu vhoneleho mubvumo
Tshiisimane une wa vha themba u tshi ḍa kha Tshivenda u si tsha tou buliswa
zwone. Tsumbo, *basket* hune mubvumo 'k' wa vho vha 'g', 't' ya vho vha 'd'.

- (3). Muvhudzisi: Vha vhoneleho dzinwe nyambo dzi na t̄huḥwedzozo kha kuḥwalele
kwa madzinamapambwa a Tshivenda?

Mufhinduli: Ee, ndi zwone zwauri dzinwe nyambo dzi na t̄huḥwedzo kha
kuḥwalele kwa madzinamapambwa a Tshivenda. Ra sedza mubvumo 'b' wa

Tshivenda u vha 'p' kha Sesotho sa Leboa sa ipfi *pankeng* i tshi vho vha 'banngani'. 'ng' hafha yo vha 'n' hune maipfi haya a sala a tshi vho nga a bulwa u fana. Nga Tshitsonga ri na 'dokodela' ngeno Tshivenda tshi na 'dokotela' lune ho tou fhambanywa 'd' ya vhuvhili ya Tshitsonga ngeno Tshivenda tsho shumisa 't' henefho.

- (4). Muvhudzisi: Vha vhona dziñwe nyambo dzi na tshuñhuwedzode kha miungo ya madzinamapambwa a Tshivenda?

Mufhinduli: Ndi zwa vhukuma, dziñwe nyambo dzi na tshuñhuwedzo kha miungo ya madzinamapambwa. Tsumbo ya dzinalipambwa dokodela la Tshitsonga na dokotela la Tshivenda a u nga u fana.

- (5). Muvhudzisi: Vha nga tšalutshedza nga ha ndeme ya tšalusamaipfi ya nyambo mbili?

Mufhinduli: Ndeme ya tšalusaipfi ya nyambo mbili ndi ya uri ri pfesese maipfi e ra vha ri si nao kha luambo lwashu, zwi hulu a zwithu zwe ra vha ri si nazwo kha luambo lwashu sa a bvaho kha pfunzo, zwa vhulimi, mutakalo, polotiki na zwiñwe.

- (6). Muvhudzisi: Tšalusamaipfi ya nyambo mbili ndi ya ndemeđe kha dimokirasi?

Mufhinduli: Arali ho vha hu si tšalusamaipfi zwo vha zwi tshi do konđa u divha uri dimokirasi ndi tshithude sa vhunga ro vha ri si nayo. Izwi zwo ita uri ri a sike a tshi bva kha Tshiisimane, ra konaha u pfesesa. Sa tsumbo, jeneji la dimokirasi ro li sika li tshi bva kha Tshiisimane *democracy* ngauralo ri kona vho u tshimbila na tshifhinga.

- (7). Muvhudzisi: Ku tšalutshedzele kwa madzinamapambwa kha tšalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane ku vhonele ku tshi fusha naa?

Mufhinduli: Hai, a ku kungi. Ra sedza ipfi 'donngi' la Tshivenda li tshi bva kha Tshiisimane *donkey*, a li tšalutshedzi uri donngi ndi tshithude. Zwi amba uri nga hezwo zwi nga ita uri naho musi o tšangana nayo arali a sa i divhi u do kundelwa u divha uri ndi yone. Dzina 'bentshe u bva kha Tshiisimane *bench* a li tou vha na tšalutshedzo nahone a ri nalo kha Tshivenda, ri tou vha na 'bannga' ine ya dzula vhatu vha no fhira muthihi.

- (8). Muvhudzisi: U ya nga kuvhonele kwavho ndi vhoneyi vhane vha fanela u shumisa thalusamaipfi dza nyambombili?

Mufhinduli: Ndi vhaṅe vha nyambo idzo vhane vha kona u vhala dzenedzo nyambo mbili, vhadededzi na vhana vha tshikolo, vhaṅwali vha dzibugu na vhaṅwe vhathu vhane vha ṱoda u ḍivha nga ha maipfi ane vha sa ḍivhe zwine a amba zwone.

- (9). Muvhudzisi: Vha vhona hu na ṱhoxea ya u khwinisa thalusamaipfi dza nyambombili?

Mufhinduli: Ṭhoxea i hone ya u dzulela u khwinisa thalusamaipfi ya nyambo mbili vhunga shango ḽi khou tshimbila nga nṱhani ha tshifhinga. Zwo ralo zwithu zwi khou shanduka, hu na u bvelela ha maipfi maswa. Sa tsumbo ri na dzinaḽipambwa ‘muphuresidennde’, zwa zwino mulayo u vho ri ri ḽi tea u ḽi bula nga nḽila ine kha Tshiisimane ra ḽi bula ngayo, ḽi vho pfi ‘muphuresidennde’. Iphi ‘khothesheni’ hafha u bva kha ḽa Tshiisimane *quotation*ḽi vho pfi khouthesheni.

- (10). Muvhudzisi: Ndi lini hune vhone vha shumisa thalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane?

Mufhinduli: Ndi musi ndi khou ṱangana na ipfi ḽine nda sa ḽi ḍivhe kana u ḽi pfesesa ndi tshi vhala, musi sa mudededzi ndi khou tea u fhindula ṅwana ane a khou vhudzisa ipfi ḽine a sa ḍivhe zwine ḽa amba.

- (11). Muvhudzisi: U ya nga kuvhonele kwavho, lushaka lu lavhelesa hani thalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane?

Mufhinduli: Lushaka lu vhona thalusamaipfi nga nḽila i sa fushi ngauri yo kundelwa u ṱalutshedza vhunzhi ha maipfi nga vhaṅvha/nḽila i pfeseseaho. Hunzhi ho tou ṅewa ipfi ḽa Tshivenda ḽa ḽi ḽa Tshiisimane hu si na u ṱalutshedza.

- (12). Muvhudzisi: Vha vhona zwo tea uri thalusamaipfi dza nyambombili dzi sikwe fhedzi nga vhathu vha re na ndalukanyo dza vhusika thalusamaipfi?

Mufhinduli: Hai! Hu na maipfi manzhi ane vhasika thalusamaipfi vha sa tou a ḍivha, a ḍivhiwa nga Vhavenda vha songo tou funzeaho na vha no shuma nga masia o fhambanaho, vhadededzi hu tshi katelwa na maḽekitshara a nyambo.

PANSALB sa Bodonyangaredzi ya nyambo na yone i na vhashelamulenzhe vhane vha thusedza kha ṭhalusamaipfi.

- (13). Muvhudzisi: Vha vhona zwi zwa ndeme uri vhasika ṭhalusamaipfi vha vhe na vhukwamani na vhañwe vhoranyambo?

Mufhinduli: Vhukwamani ha vhasika ṭhalusamaipfi na vhañwe vhoranyambo ndi ha ndeme ngauri maipfi a ambaho zwi no fana kha nyambo nga u fhambana hadzo a tea u ṭhaluswa u fana nga nyambo dzao.

- (14). Muvhudzisi: Ndi vhafhio vhañwe vhathu vhane vha tea u shela mulenzhe kha u sikwa ha ṭhalusamaipfi dza nyambombili?

Mufhinduli: Vhane vha tea u dzhenela kha u sikwa ha ṭhalusamaipfi ndi vha re na ndalukano dza vhusika ṭhalusamaipfi, yuniti dza dziyunivesithi dzi shumaho nga ṭhalusamaipfi (yuniti dza Leksikhogirafi), PANSALB, vhoranyambo nga u fhambana hadzo hune ha katelwa na vhadededzi vha nyambo, vhorapfunzo vha shumaho kha masia o fhambanaho sa pfunzo, mutakalo, vhainzhinira, vhuendi, na zwiñwevho, vha mañwe masia a si a pfunzo sa dziñanga, vhontangiwakugala vha re na ndivho ya maipfi a luambo lwonolwo na muhasho wa vhutsila na mvelele.

- (15). Muvhudzisi: Ndi zwifhio zwine vha nga themendela uri zwi itwe uri ṭhalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane dzi kone u khwinifhadzea?

Mufhinduli: Zwine zwa nga itwa u khwinisa ṭhalusamaipfi dza nyambombili, ndi u angaredzwa ha vhathu vho ṭhe vha kwameaho nga vhusika ṭhalusamaipfi dza nyambombili

MUFHINDULI: MUSHUMISALUAMBO 05

- (1). Muvhudzisi: Madzinamapambwa o ñwaliswa hani kha ṭhalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane?

Mufhinduli: Nñe ndi na nthihi yo ñwalwaho kale, musi ndi tshi lavhelesa kuñwalele kwa madzinamapambwa a Tshivenda ndi vhona a songo fhambana na a nyambo dzine a bva khadzo. Kha ri dzhie tsumbo dza maipfi a fanaho na khothe, pholisa, tshigevhenga, veni, afidafithi na mañwe manzhi ane riñe ra a

shumisesa ri tshi khou dologa. Vha nga sedza vha do kona u zwi vhona uri o nwalwa a tshi bva kha dziñwe nyambo.

- (2). Muvhudzisi: Khaedu dza kuñwalele kwa madzinamapambwa kha thalusa- maipfi dza nyambombili ndi dzifhio?

Mufhinduli: Ndi tshi sedza kha ine nda vha nayo ndi vhona hu na thaidzo ya uri maipfi manzhi ane nda toda u a shumisa a thi koni u a wana. Ndi fhedza ndi tshi vho shumisesa *terminology list* ine nda tou i wana kha vha *Arts and Culture* ngauri ndi yone i re na maipfi a musalauno. Inwe thaidzo ye nda i vhona kha yenei yanga ndi ya uri mañwe maipfi o sokou talutshedzwa nga ipfi lithihi lune u a shumisa zwi a konḡa.

- (3). Muvhudzisi: Vha vhona dziñwe nyambo dzi na thuthuwedzode kha kuñwalele kwa madzinamapambwa a Tshivenda?

Mufhinduli: Nga maḡa, ndo no ḡi vha sumbedza uri maipfi manzhi e ra pamba kha dziñwe nyambo a bva kha dziñwe nyambo. Ndo amba nga pholisa u bva kha *police*, veni u bva kha *van*, afidafithi u bva kha *affidavit*, na hone u amba ndi u pfa nungo ngauri o ḡalesa. Riḡe ri tou nga ri ḡifhelwa nga u dzhia maipfi a dziñwe nyambo a tshi vha ashu ngeno ri sa konivho u ḡituthuwedza.

- (4). Muvhudzisi: Vha vhona dziñwe nyambo dzi na thuthuwedzode kha miungo ya madzinamapambwa a Tshivenda?

Mufhinduli: Arali miungo vha tshi khou amba kupfalele musi muthu a tshi amba ndi a tenda uri na henefha ri tuthuwedzwa nga dziñwe nyambo. Hu na ipfi line la nga tshigevhenga line na lone ra li sedzulusa zwavhudi ri do wana li na vhumani na dziñwe nyambo dza Vharema. Hu si kale ri do pfa ho no vha na ipfi la Tshivenda li no pfi reipi hu tshi khou ambwa u tshipa ngauri vhathu ro no ḡowela u amba ri tshi tevhedza miungo ya dziñwe nyambo.

- (5). Muvhudzisi: Vha nga talutshedza nga ha ndeme ya thalusamaipfi ya nyambo mbili?

Mufhinduli: Naho ndi sa to u i shumisesa ndi vhona uri yone ndi ya ndeme. Musi ri kotho ri vha ri tshi khou tamba nga maipfi, lune muthu u a dzhena mulanduni nga u sa ḡivha luambo, ndi ngazwo hu na riḡe sa vhadologi. Zwino

ri a *toḁa dictionary* uri ri *ḁivhe* luambo lune ra tea u ku shumisa ri tshi *ḁologa*. Arali nḁe sa *ḁologi* nda vha ndi sa *ḁivhi* maipfi a tshikhuwa ngauri ndi tshone tshine tsha shumiswa khothe, zwi a konadzea uri ndi wane ndo dzhenisa muhwelelwa khakhathini nga u sa shumisa luambo nga *ḁḁila* yone. Naho ndi tshi shumisa *terminology list* ndi vhona uri *dictionary* na yone ndi ya ndeme kha mushumo wanga.

(6). Muvhudzisi: *Tḁalusamaipfi* ya nyambo mbili ndi ya ndemeḁe kha dimokirasi?

Mufhinduli: Musi tsengo dzi tshi itwa khothe hu shumiseswa Tshiisimane, riḁe ra kona u *ḁologa* nga nyambo dza Vharema. Zwino musu hu tshi shumiswa *dictionary* ri wana zwi tshi nga thusa kha u alusa dimokirasi ngauri ano maḁuvha hu pfi nyambo dzoḁthe dzi a eḁana.

(7). Muvhudzisi: Kuḁalutshedzele kwa madzinamapambwa kha *tḁalusamaipfi* dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane ku vhonala ku tshi fusha naa?

Mufhinduli: Ndo vha ndo no sumbedza uri nḁe ndi na ya kale. Ndi tou sa *ḁivha* uri ho no vha na *ḁiḁwe* ntswa naa? Fhedzi kha ine nda vha nayo ndi vhona hu na *tḁalutshedzo* dzi fushaho na dzi sa fushi. Dzi fushaho ndi dza musu ho tou *nḁewa tḁalutshedzo* dza maipfi nga *sentence*. Dzi sa fushi ndi musu ho sokou *nḁwalwa* ipfi *ḁa tḁalutshedzwa* nga *ḁiḁwe* zwa sokou guma henefho. Ri wana ri sa *ḁivhi* uri ri shumisa hani maipfi o raloho.

(8). Muvhudzisi: U ya nga kuvhonele kwavho ndi vhoneyi vhane vha fanela u shumisa *tḁalusamaipfi* dza nyambombili?

Mufhinduli: Vhathu vhoḁthe vha a tea u dzi shumisa. Ndi khou amba vhatshutshisi, vhaḁologi na vhatu vhoḁthe nga u angaredza u itela uri hu si vhe na u dzhenisana khakhathini nga u sa *ḁivha* luambo. Thaidzo ndi yenei ya uri u nga *ḁi* wana na dzi re hone, arali dzi hone, dzi si na maipfi a musalauno kana dzo *tḁalutshedza* maipfi nga *ḁḁila* i sa fushi.

(9). Muvhudzisi: Vha vhona hu na *tḁoḁea* ya u khwinisa *tḁalusamaipfi* dza nyambombili?

Mufhinduli: *Tḁoḁea* i tou vha hone vhukuma, a vha pfi ndi tshi ri ine nda vha nayo a i shumisei ngauri yo hwala maipfi a tshikale? Ya khwinisiwa nga u

shumisa maipfi a musalauno zwi nga ita ngauri vhathu vhothe vha do kona u i shumisa.

- (10). Muvhudzisi: Ndi lini hune vhone vha shumisa thalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane?

Mufhinduli: Ndi ya i lavhelesa tshinwe tshifhinga musi ndo tou diawetshela hayani ndi tshi toda u divha kushumisele kwa maipfi kwa tshifhinga tsha kale. Musi ndi kha zwa mushumo ndi shumisesa *terminology list* ngauri ndi yone yo hwalaho luambo lwa tshifhinga tsha zwino.

- (11). Muvhudzisi: U ya nga kuvhonele kwavho, lushaka lu lavhelesa hani thalusa-maipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane?

Mufhinduli: Izwi zwi nga fhindulwa zwavhuqi nga vhathu vha shumaho zwa u sika thalusamaipfi, hu si ri ne vhane ra tou vha vhashumisi musi dzo no vha hone. Fhedzi u tshi pfa vhathu vha tshi shumisesa madzinamapambwa kha vhudavhidzani havho ha divha na divha, u nga di amba uri arali dzi hone vhathu zwi nga vha lelutshela u dzi tanganedza fhedzi arali dzo shumisa luambo lune vha lu shumisa. Musi ri kha lushaka na kotho ri di pfa vhathu vha tshi shumisa maipfi a fanaho na u reipa, u roba, na manwevho, lune arali a pangwa kha thalusamaipfi a nga tanganedzea sa izwi a ane a shumiswa nga vhathu divha na divha.

- (12). Muvhudzisi: Vha vhona zwo tea uri thalusamaipfi dza nyambombili dzi sikwe fhedzi nga vhathu vha re na ndalukanyo dza vhusika thalusamaipfi?

Mufhinduli: Sa tshishumiswa tshi itelwaho u thusa vhathu zwi nga vha zwavhuqi arali vhanwe vhathu vha re na ndivho ya luambo vha dzhena. Zwi nga si ite uri *dictionary* sa bugu ya ndeme i sikwe nga vhathu vha re na ndalukanyo fhedzi. Ndi vhona uri vhathu zwavho vha fanaho na ri ne ri tea u vha na vhumani na vha no sika thalusamaipfi u itela u thusana vhunga mudengu a sa koni u didengula.

- (13). Muvhudzisi: Vha vhona zwi zwa ndeme uri vhasika thalusamaipfi vha vhe na vhukwamani na vhanwe vhoranyambo?

Mufhinduli: Vhukwamani ndi ha ndeme fhethu hothe hune vha vha vho newa vhuḏifhinduleli ha u ḏisa mvelaphanda. Ndi ralo ndi khou khwaḥisa muhumbulo wa uri na ngoho vhasiki vha ḥhalusaipfi vha tea u vha na vhushaka na vhaḏivhi vhaḥwe vha nyambo.

- (14). Muvhudzisi: Ndi vhaḥfio vhaḥwe vhathu vhane vha tea u shela mulenzhe kha u sikwa ha ḥhalusamaipfi dza nyambombili?

Mufhinduli: U ya nga ha nḥe mihasho yothe i fanela u dzhena. Arali ri tshi kona u wana maipfi kha *terminology lists* dza nyambo na masia o fhambanaho, zwi amba uri na ḥhalusamaipfi dza nyambombili ri nga kona u thusana kha u dzi ita.

- (15). Muvhudzisi: Ndi zwifhio zwine vha nga themendela uri zwi itwe uri ḥhalusamaipfi dza nyambombili dza Tshivenda na Tshiisimane dzi kone u khwinifhadzea?

Mufhinduli: Zwine nda nga themendela ndi zwaure hu tea u vha na ḥhalusamaipfi dza tshifhinga tshine ra vha khatsho u itela uri hu si vha na u shumisa luambo lu si lwone lune lwa ḏo vhanga thaidzo. Vhathu vha shumaho u sika ḥhalusamaipfi vha tea u wana ḥḏila dza u dzi ḏisa vhathuni u itela uri dzi kone u ḏivhea.

